

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΜΣ: ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ-ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ
ΕΙΔΙΚΕΥΣΗ: ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ
ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ**

ΑΛΕΞΙΟΣ ΤΣΙΤΣΙΟΣ

**ΟΙ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΕΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΘΕΡΟΥΣ ΤΟΥ 1921
ΣΤΗ ΜΙΚΡΑ ΑΣΙΑ. ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ
ΠΡΩΤΟΓΕΝΕΙΣ ΚΑΙ ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΕΙΣ ΠΗΓΕΣ**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2019

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΜΣ: ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ-ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ
ΕΙΔΙΚΕΥΣΗ: ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ
ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ**

ΑΛΕΞΙΟΣ ΤΣΙΤΣΙΟΣ

**ΟΙ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΕΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΘΕΡΟΥΣ ΤΟΥ 1921
ΣΤΗ ΜΙΚΡΑ ΑΣΙΑ. ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ
ΠΡΩΤΟΓΕΝΕΙΣ ΚΑΙ ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΕΙΣ ΠΗΓΕΣ**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Τριμελής Εξεταστική Επιτροπή

Επόπτης: Νικόλαος Αναστασόπουλος, Επίκουρος Καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

Μέλη:

Άννα Μανδυλαρά, Επίκουρη Καθηγήτρια του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

Σπυρίδων Πλουμίδης, Επίκουρος Καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Ιωάννινα 2019

Αφιερώνεται στους νεκρούς, στους τραυματίες, στους αιχμαλώτους και στους
«εξαφανισθέντες» αξιωματικούς και οπλίτες της Στρατιάς Μικράς Ασίας.

Ειδικότερα δε στη μνήμη των προπαπούδων μου Κωνσταντίνου Γεωργίου,
Ευαγγέλου Τσίτσιου και Παναγιώτη Κοντού, παλαιμάχων οπλιτών της
Μικρασιατικής εκστρατείας, της κλάσεως 1913 β'.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ	6
ΠΡΟΛΟΓΟΣ	7
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	9

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

Ελληνικό Βασίλειο και Μικρά Ασία

1. Οι Έλληνες της Μικράς Ασίας στα τέλη του 19 ^{ου} -αρχές 20 ^{ου} αιώνα	12
2. Ελλάδα και Μικρά Ασία - Η όψιμη διεκδίκηση	16
3. Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, η βρετανική πρόταση για τη Μικρά Ασία και ο Εθνικός Διχασμός	17
4. Η επιβολή της Αμύνης και οι εκκαθαρίσεις του 1917 στο στράτευμα	23
5. Η επιστράτευση και η δράση του Στρατού στο μακεδονικό μέτωπο	25
6. Το Συνέδριο της Ειρήνης και η απόφαση για αποστολή ελληνικού στρατού στη Σμύρνη	27

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία, ένα σύνθετο πολιτικοστρατιωτικό πρόβλημα

1. Ο ελληνικός στρατός στη Σμύρνη - οι πρώτες συμπλοκές	33
2. Οι απαρχές της τουρκικής αντίστασης και ο Μουσταφά Κεμάλ	38
3. Η ελληνική παρουσία στη Μικρά Ασία έως το καλοκαίρι του 1920	42
4. Οι επιχειρήσεις του θέρους του 1920	44
5. Η Συνθήκη των Σεβρών και οι επιδράσεις σε Ελλάδα και Τουρκία	47
6. Η τουρκική ενδυνάμωση	50

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄

Από τις εκλογές του Νοεμβρίου 1920 έως την πανστρατιά του 1921

1. Οι εκλογές της 1ης Νοεμβρίου 1920 και οι συνέπειες στο στράτευμα	52
2. Η νέα ηγεσία της Στρατιάς Μικράς Ασίας	57
3. Το μίσος μεταξύ των αξιωματικών	61
4. Το δίλημμα των διαδόχων του Βενιζέλου για την Μικρά Ασία	63
5. Οι πρώτες στρατιωτικές επιχειρήσεις των μετανοεμβριανών κυβερνήσεων	65
5.1 Η αναγνώριση του Δεκεμβρίου του 1920 και οι συνέπειές της	65
5.2 Οι στρατιωτικές επιχειρήσεις του Μαρτίου 1921 και η αποτίμησή τους	68
6. Η απόφαση για πανστρατιά και η μεγάλη προπαρασκευή	75

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄

Οι στρατιωτικές επιχειρήσεις Ιουνίου-Ιουλίου 1921

1. Κατάσταση και ηθικό της Στρατιάς πριν την εξόρμηση	78
2. Το σχέδιο επιχειρήσεων και η εξόρμηση	85
3. Οι μάχες περίξ της Κιουτάχειας	90
3.1 Τα Δελτία Στρατιωτικής Καταστάσεως της Στρατιάς	96
3.2 Ο Τύπος για τις μάχες της Κιουτάχειας	96

3.3 Διαπιστώσεις για τις μάχες της Κιουντάχειας	98
4. Οι μάχες στο Ουτζ-Σεράϊ και στο Τσαμ-Τεπέ	101
5. Η επιθετική επιστροφή των Τούρκων και η μάχη του Εσκή-Σεχίρ	104
5.1 Τα Δελτία Στρατιωτικής Καταστάσεως	108
5.2 Ο Τύπος για την μάχη του Εσκή-Σεχίρ	109
6. Αποτίμηση των μαχών του Ιουλίου 1921	110

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε΄

Η απόφαση για την εκστρατεία προς την Άγκυρα

1. Το νέο δίλλημα Κυβέρνησης και Στρατιάς	115
2. Η σύσκεψη της 13 ^{ης} Ιουλίου - οι διαφωνίες και το συμβιβαστικό υπόμνημα	116
3. Οι επιφυλάξεις ανωτάτων αξιωματικών και του αρχιστρατήγου - Η γνώμη του υπουργού Στρατιωτικών	118
4. Το Πολεμικό Συμβούλιο της 15 ^{ης} Ιουλίου	119
5. Λόγοι που επέβαλαν την εκστρατεία προς την Άγκυρα	123
6. Η υστέρηση στις πληροφορίες περί του εχθρού	124
7. Το ηθικό της Στρατιάς πριν την προέλαση	126
8. Σύντονες προπαρασκευές και περιορισμένες αλλαγές διοικήσεων	129

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΣΤ΄

Οι στρατιωτικές επιχειρήσεις του Αυγούστου 1921

1. Το θέατρο των επιχειρήσεων και οι αντίπαλες δυνάμεις	133
2. Το σχέδιο επιχειρήσεων και η προέλαση προς την Άγκυρα	135
3. Οι μάχες νότια και ανατολικά του Σαγγαρίου	139
4. Οι οχυρώσεις και ο τρόπος άμυνας των Τούρκων	151
5. Διακοπή της επίθεσης και μετάπτωση της Στρατιάς σε άμυνα	153
6. Διαφωνία Α΄ και Β΄ Σωμάτων Στρατού με τη Στρατιά και η κατηγορία περί εγκατάλειψης θέσεως από το Β΄ ΣΣ	156
7. Η απόκρουση της τουρκικής αντεπίθεσης	158
8. Η επάνοδος της Στρατιάς δυτικά του Σαγγαρίου	161
9. Η περίπτωση των τραυματιών	165
10. Ο Τύπος για την εκστρατεία προς την Άγκυρα	168
11. Διαπιστώσεις-Συμπεράσματα για την εκστρατεία προς την Άγκυρα	172

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ζ΄

Οι στρατιωτικές επιχειρήσεις του Σεπτεμβρίου 1921

1. Οι μάχες δυτικά του Σαγγαρίου	179
2. Ο Τύπος για την επάνοδο δυτικά του Σαγγαρίου	182
3. Η μάχη του Αφιόν Καραχισάρ	183
4. Διαπιστώσεις για την μάχη του Αφιόν Καραχισάρ	185
5. Οι εκατέρωθεν απώλειες στις μάχες Σαγγαρίου και Αφιόν Καραχισάρ	187
6. Το ηθικό της Στρατιάς μετά τις επιχειρήσεις	188
7. Οι επιπτώσεις στην πολιτική σκηνή	191
8. Η φύση του μικρασιατικού πολέμου	192

ΕΠΙΛΟΓΟΣ	195
ΠΡΩΤΟΓΕΝΕΙΣ ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΗΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	196
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	202

Βραχυγραφίες

Ανατ.: Ανατολική
αρ. : Αριθμός
ΒΑ: Βορειοανατολικά
ΒΔ: Βορειοδυτικά
βλ.: βλέπε
ΓΕΣ: Γενικό Επιτελείο Στρατού
ΓΣ: Γενικό Στρατηγείο
ΔΙΣ: Διεύθυνση Ιστορίας στρατού
ΔΣΚ: Δελτίο Στρατιωτικής Καταστάσεως
ΕΓ: Επιτελικό Γραφείο
ΕΣ: Ελληνικός Στρατός
ΕΥΣ: Επιτελική Υπηρεσία Στρατού
ε.α. : εν αποστρατεία
Εφ. : Εφημερίδα
ΗΔ: Ημερησία Διαταγή
ΜΟΠ: Μοίρα Ορειβατικού Πυροβολικού
ΜΠ: Μεραρχία Πεζικού
ΜΠΠ: Μοίρα Πεδινού Πυροβολικού
ΝΑ: Νοτιοανατολικά
ΝΔ: Νοτιοδυτικά
ο.π. : όπως παραπάνω
ΠΟΠ: Πυροβολαρχία Ορειβατικού Πυροβολικού
ΠΠΠ: Πυροβολαρχία Πεδινού πυροβολικού
πρωτ.: πρωτοκόλλου
ΣΕ: Σύνταγμα Ευζώνων
ΣΙ: Σύνταγμα Ιππικού
ΣΚ: Στρατιωτικός Κανονισμός
ΣΜ: Σύνταγμα Μετόπισθεν
ΣΜΑ: Στρατιά Μικράς Ασίας
ΣΠ: Σύνταγμα Πεζικού
ΣΠΠ: Σύνταγμα Πεδινού Πυροβολικού
ΣΣ: Σώμα Στρατού
σ. : σελίδα
υπ.: υπό
Φ.: Φάκελος
χλμ: χιλιόμετρα
χλστ: χιλιοστά (διαμέτρημα πυροβολικού)
(+): Μονάδα ενισχυμένη
(-) : Μονάδα με αποσπασμένο τμήμα

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα διπλωματική εργασία έγινε στα πλαίσια του διατομεακού προγράμματος μεταπτυχιακών σπουδών «Νεότερος και Σύγχρονος Κόσμος: Ιστορία, Λαογραφία, Ανθρωπολογία» του τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων με κατεύθυνση την Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία και ειδίκευση την Νεότερη και Σύγχρονη Ελληνική και Ευρωπαϊκή Ιστορία. Το θέμα της είναι: «Οι στρατιωτικές επιχειρήσεις του θέρους του 1921 στη Μικρά Ασία. Συγκριτικές προσεγγίσεις μέσα από πρωτογενείς και δευτερογενείς πηγές».

Γιατί επέλεξα το παραπάνω θέμα; Κατά την παιδική μου ηλικία θυμάμαι τον έναν παππού μου να μου αφηγείται όσα είχε ακούσει από τον πατέρα του για την εκστρατεία προς την Άγκυρα, διαμέσου της Αλμυράς ερήμου, που καταπόνησε την ελληνική Στρατιά και είχε ως αποτέλεσμα χιλιάδες απώλειες. Από τον άλλο παππού είχα ακούσει σκόρπιες φράσεις για τοποθεσίες και μάχες στη Μικρά Ασία (Κιουτάχεια, Σεϊντή-Γαζή, Αλή-Βεράν) που είχε ακουστά από τον πατέρα και τον πεθερό του, βετεράνους του μικρασιατικού πολέμου. Μάλιστα διατηρούσε στην οικία του σπάνια φωτογραφία (βλ. παράρτημα) του εύζωνα πατέρα του από τον πόλεμο αυτό. Οι περιορισμένες αυτές αφηγήσεις των παππούδων, αποτέλεσαν τα πρώτα ερεθίσματα μου για την Μικρά Ασία, για την οποία διδασκόμουν πως ήταν η κοιτίδα του ελληνικού πολιτισμού κατά την αρχαιότητα, και αποτέλεσαν το έναυσμα να ασχοληθώ αργότερα ιδιαίτερα με την μικρασιατική εκστρατεία. Το γεγονός μάλιστα της συμμετοχής σε αυτήν τριών προπαππούδων μου (Κωνσταντίνου Γεωργίου, Ευάγγελου Τσίτσιου και Παναγιώτη Κοντού) ως οπλιτών της ελληνικής Στρατιάς μεγιστοποίησε το ενδιαφέρον μου.

Από μικρή λοιπόν ηλικία μελετούσα κάθε διαθέσιμο πόνημα για την μικρασιατική εκστρατεία (σε εγκυκλοπαίδειες, άρθρα ιστορικών περιοδικών, βιβλία με απομνημονεύματα και ημερολόγια πολεμιστών) και παρακολουθούσα σχετικές εκπομπές στην τηλεόραση. Μεγαλώνοντας συνειδητοποίησα ότι η πραγματοποίηση αυτής της εκστρατείας, η τελική αποτυχία της και η επακολουθήσασα καταστροφή με τις συνέπειές της, αποτέλεσαν, κατά την γνώμη μου, το συγκλονιστικότερο ιστορικό γεγονός για τον Ελληνισμό στον 20^ο αιώνα και σφράγισαν την μετέπειτα πορεία του.

Παρόλα αυτά διαπίστωνα ότι το μικρασιατικό ζήτημα και ειδικότερα η μικρασιατική εκστρατεία είχε παραμείνει στο περιθώριο, δεν τύγχανε της ανάλογης, με τη σημασία της, προβολής στα ιστορικά βιβλία της δευτεροβάθμιας και τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, σε εκδηλώσεις μνήμης του ελληνικού στρατεύματος, σε επετειακές εκπομπές τηλεόρασης και γενικά στη Δημόσια Ιστορία σε σχέση με άλλα πολεμικά γεγονότα του 20^{ου} αιώνα, π.χ. Βαλκανικοί πόλεμοι, πόλεμος 1940-41. Αυτό εξηγείται εν μέρει λόγω της ήττας του Αυγούστου του 1922 και της εθνικής καταστροφής που ακολούθησε αλλά πιστεύω πως η Ιστορία της μικρασιατικής εκστρατείας έχει μυστικά που αναμένουν να ανακαλυφθούν.

Για τους παραπάνω λόγους φιλοδοξώ να αναδείξω την μικρασιατική εκστρατεία και διάφορες αγνοημένες ή λιγότερο προβεβλημένες πτυχές της, τη περίοδο μάλιστα που συμπληρώνονται εκατό χρόνια από την έναρξή της.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παραπάνω εργασία επικεντρώνεται στις μεγάλες στρατιωτικές επιχειρήσεις του θέρους του 1921, τις μεγαλύτερες σε ένταση και έκταση που ανέλαβε ο ελληνικός στρατός από ιδρύσεως του σύγχρονου ελληνικού κράτους, το αποτέλεσμα των οποίων έκρινε σε μεγάλο βαθμό την κατάληξη του μικρασιατικού εγχειρήματος.

Ως προς την μεθοδολογία η εργασία βασίζεται σε συγκριτικές προσεγγίσεις μεταξύ πρωτογενών και δευτερογενών πηγών. Πρωτογενείς πηγές της έρευνας απετέλεσαν τα αρχεία (1914-1922) της Διεύθυνσης Ιστορίας του Γενικού Επιτελείου Στρατού που βρίσκονται στην Αθήνα (Θαλού και Πιτακού 10, στην Πλάκα). Τα αρχεία της ΔΙΣ, αφορούν ημερήσια Δελτία Στρατιωτικής Κατάστασης της Στρατιάς Μικράς Ασίας, Υπομνήματα, Αναφορές, Καταστάσεις, Ημερήσιες Διαταγές Μονάδων και Εκθέσεις στρατιωτικών. Άλλες πρωτογενείς πηγές αποτέλεσαν και ορισμένες εφημερίδες της εποχής, πιο συγκεκριμένα ο *Ελεύθερος Τύπος*, το *Εμπρός*, η *Πατρίς*, η *Πολιτεία* και το *Σκριπ*, οι οποίες εξέφραζαν τους δύο τότε βασικούς πολιτικούς κόσμους και μας μεταφέρουν στο κλίμα της εποχής. Η μελέτη των εφημερίδων κατέστη δυνατή μέσω του διαδικτύου, από το σύνδεσμο της Βουλής των Ελλήνων (<https://library.parliament.gr/Ψηφιακή-Βιβλιοθήκη/Εφημερίδες-Περιοδικά>) και από τον σύνδεσμο της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος/Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Εφημερίδων και Περιοδικού Τύπου (www.efimeris.nlg.gr/ns/main.html).

Άλλες πρωτογενείς πηγές, στις οποίες βασίστηκε η έρευνα, είναι οι αναμνήσεις, τα απομνημονεύματα, οι επιστολές, τα ημερολόγια και τα οδοιπορικά (θεωρούνται πλέον πρωτογενείς πηγές από πολλούς ιστορικούς) στρατιωτικών της μικρασιατικής εκστρατείας. Αυτές γράφτηκαν είτε ταυτόχρονα με τα γεγονότα είτε λίγο διάστημα μετά, όταν οι μνήμες ήταν πολύ νωπές και έχουν ανεκτίμητη ιστορική αξία. Βασικό χαρακτηριστικό της εργασίας είναι η βαρύτητα που δόθηκε στις μαρτυρίες των πρωταγωνιστών, γνωστών αλλά και αφανών, αξιωματικών και οπλιτών της ελληνικής Στρατιάς, που παραθέτουν τα βιώματα, τις πολεμικές τους εμπειρίες και την δική τους κατάθεση επί των γεγονότων. Δευτερογενείς πηγές της έρευνας απετέλεσαν οι ιστορικές εγκυκλοπαίδειες, οι δημοσιευμένες μελέτες, άρθρα, ομιλίες και βιβλία που κυκλοφόρησαν από ιστορικούς, πολιτικούς και στρατιωτικούς για την μικρασιατική εκστρατεία.

Μέσω των απομνημονευμάτων, των αναμνήσεων και κυρίως των ημερολογίων αναβιώνει μπροστά μας η εκστρατεία και οι στρατιωτικές επιχειρήσεις. Μεταφέρονται έτσι στο προσκήνιο οι βιοματικές ιστορικές μαρτυρίες τόσο των «επαγγελματιών» του πολέμου όσο και των στρατευμένων. Αυτές, κάποιες φορές μπορεί να διαφέρουν από τις πηγές της «επίσημης ιστοριογραφίας» αλλά είναι εξίσου απαραίτητες και σημαντικές για τον ερευνητή και τον ιστορικό, ο οποίος θέλει να εμβαθύνει στα γεγονότα. Αξιοσημείωτο είναι ότι οι περισσότερες μαρτυρίες των απλών μαχητών, είναι εύστοχες και τεκμηριωμένες, με αξιόλογες κρίσεις επί στρατιωτικών ζητημάτων τακτικής, στρατηγικής αλλά και πολιτικής.

Αποτέλεσμα αυτού του συνδυασμού έρευνας είναι να αναδειχθούν οι κακουχίες και η θηριωδία του μικρασιατικού πολέμου, οι στερήσεις, οι σωματικές και ψυχικές δοκιμασίες που βίωσαν οι Έλληνες μαχητές κάτω από αντίξοες εδαφοκλιματικές συνθήκες παράλληλα με την κριτική για την ηγεσία τους, την ανεπάρκεια κρίσιμων πολεμικών μέσων και τις βαριές απώλειες. Κυρίως όμως αναδεικνύεται η γενναιότητα και η αυτοθυσία που επέδειξε η πλειοψηφία των μαχητών, η οποία ουδόλως επηρεάστηκε από τους παραπάνω ανασταλτικούς παράγοντες. Παρουσιάζεται έτσι, αυτό καθαυτό, το έπος της Μικράς Ασίας, οι νίκες, οι αποτυχίες και τα στρατιωτικά επιτεύγματα της ελληνικής Στρατιάς, τα οποία επιτεύχθηκαν σ' ένα ευρύτατο μέτωπο, εναντίον ενός εμπεύρου και ικανού αντιπάλου αλλά και οι χαμένες ευκαιρίες οριστικής επικράτησης. Επίσης προβάλλεται το απαιτητικό έργο της διοικητικής μέριμνας και της εφοδιαστικής υποστήριξης που έπρεπε να επιτελεστεί παράλληλα με τις μάχες.

Η παρούσα μελέτη εστιάζει στις μαρτυρίες και τις απόψεις των μετεχόντων της μικρασιατικής εκστρατείας και ανακαλύπτουμε διάφορες, σχετικά άγνωστες, πτυχές της. Αυτές αφορούν τον εθνικό διχασμό, τα οξυμένα πολιτικά πάθη και την κομματοκρατία εντός του στρατεύματος (κυρίως μεταξύ των αξιωματικών), την αναξιοκρατία που επικρατούσε στην ανάθεση των ανωτέρων και ανωτάτων διοικήσεων της Στρατιάς Μικράς Ασίας (ιδίως μετά τις εκλογές της 1^{ης} Νοεμβρίου 1920) που μείωσαν αισθητά το αξιόμαχό της, την επαγγελματική ανεπάρκεια και τα μοιραία λάθη της ανωτάτης ηγεσίας, με άμεση συνέπεια τις εκατόμβες των νεκρών και την απώλεια νικών, νικών που θα άλλαζαν την εθνική ιστορική εξέλιξη. Επίσης τις παρεμβάσεις και σκοπιμότητες της πολιτικής ηγεσίας επί των στρατιωτικών ζητημάτων και τις παρεμβάσεις ξένων κρατών που επηρέασαν δυσμενώς την εξέλιξη των στρατιωτικών επιχειρήσεων. Έτσι αντιλαμβανόμαστε καλύτερα γιατί οι μεγάλες τακτικές νίκες του ελληνικού στρατού, το θέρος του 1921 κατέληξαν σε στρατηγική αποτυχία.

Στο Α' κεφάλαιο περιγράφεται η κατάσταση του ελληνικού στοιχείου στην Μικρά Ασία στα τέλη του 19^{ου}-αρχές του 20^{ου} αιώνα και ο βαθμός επίγνωσης της ελληνικότητάς του. Ακολουθεί μία συνοπτική περιγραφή των σχέσεων Ελλάδας - Οθωμανικής αυτοκρατορίας, της κρίσης που προήλθε από τις διώξεις των Ελλήνων εντός αυτής πριν και κατά τη διάρκεια του Α' παγκοσμίου πολέμου, το πώς οι μικρασιάτες πρόσφυγες που κατέφυγαν στην Ελλάδα επηρέασαν την εξωτερική πολιτική του ελληνικού κράτους με την ένταξη του μικρασιατικού ζητήματος στο πεδίο των ελληνικών διεκδικήσεων και τις εσωτερικές εξελίξεις που οδήγησαν στον Εθνικό Διχασμό. Αναλύονται οι οδυνηρές συνέπειές του Διχασμού στο ελληνικό στράτευμα. Για να να αντιληφθούμε πλήρως την κατάσταση στην Στρατιά Μικράς Ασίας το 1921 κρίνεται απαραίτητο να αναφερθούμε στις εκκαθαρίσεις του 1917 στο ελληνικό στράτευμα. Περιγράφονται οι ελληνικές διεκδικήσεις στο Συνέδριο της Ειρήνης στο Παρίσι, το διπλωματικό παρασκήνιο στην συνδιάσκεψη και τις ζυμώσεις που οδήγησαν στην απόφαση των δυνάμεων της Entente για την αποστολή ελληνικού στρατού στη Σμύρνη.

Στο Β' κεφάλαιο περιγράφονται οι δυσκολίες που αντιμετώπισε ο ελληνικός στρατός από την πρώτη μέρα της αποβίβασής του στη Σμύρνη, την αφύπνιση του τουρκικού εθνικισμού συνεπεία αυτής, την έναρξη της τουρκικής αντίστασης και δίνεται μια περιγραφή του ηγέτη της. Γίνεται μια συνοπτική εξιστόρηση της ελληνικής παρουσίας στη Μικρά Ασία μέχρι το καλοκαίρι του 1920, των ασφυκτικών περιορισμών που επέβαλλαν οι σύμμαχοι στην δράση του ελληνικού στρατού κατά το πρώτο έτος κατοχής, των επιχειρήσεων του θέρους του 1920 και των συνεπειών της υπογραφής της Συνθήκης των Σεβρών σε Ελλάδα και Τουρκία.

Στο Γ' Κεφάλαιο αναλύεται η κατάσταση στην Στρατιά πριν και μετά τις εκλογές του Νοεμβρίου του 1920, η υπερ-πολιτικοποίηση αξιωματικών και οπλιτών, η επάνοδος των αποτάκτων που οδήγησε σε μεταβολές στις διοικήσεις του στρατεύματος μετά τις παραιτήσεις, την φυγή και την αντικατάσταση των «βενιζελικών» αξιωματικών και το μίσος μεταξύ αξιωματικών αντιπάλων πολιτικών μερίδων. Στη συνέχεια επεξηγείται η απόφαση των «αντιβενιζελικών» να συνεχίσουν την μικρασιατική εκστρατεία και γίνεται μια συνοπτική εξιστόρηση των πρώτων στρατιωτικών επιχειρήσεων του νέου καθεστώτος, τα αίτια της αποτυχία αυτών, το αδιέξοδο που προκάλεσαν και που οδήγησαν τελικά στην απόφαση για την «πανστρατιά» και τις στρατιωτικές επιχειρήσεις του θέρους του 1921.

Στο Δ' κεφάλαιο, καθώς εισερχόμαστε στο κυρίως θέμα της εργασίας, ξεκινάμε με τις στρατιωτικές επιχειρήσεις του Ιουνίου-Ιουλίου. Στο ΣΤ' κεφάλαιο αναλύονται οι στρατιωτικές επιχειρήσεις του Αυγούστου και στο Ζ' κεφάλαιο οι στρατιωτικές επιχειρήσεις του Σεπτεμβρίου του 1921. Ενδιάμεσα το Ε' κεφάλαιο αφιερώθηκε στο κρίσιμο και κομβικό σημείο της εκστρατείας σχετικά με τις διεργασίες και τους λόγους που επέβαλαν την συνέχιση των στρατιωτικών επιχειρήσεων προς την κατεύθυνση της Άγκυρας, μετά την επικράτηση του ελληνικού στρατού στις μάχες του Ιουλίου.

Σε κάθε κεφαλαίο παρατίθενται πλήθος στοιχείων από πρωτογενείς και δευτερογενείς πηγές και γίνεται ευρύτατη αντιπαραβολή αυτών. Παράλληλα γίνονται προσωπικές διαπιστώσεις σε ζητήματα τακτικής και στρατηγικής των αντιπάλων και επί της έκβασης των στρατιωτικών επιχειρήσεων. Η διαπραγμάτευση και η ιδιαιτερότητα του θέματος απαίτησε μια λεπτομερή προσέγγιση και την ανάλογη στρατιωτική ορολογία. Μολοταύτα καταβλήθηκε προσπάθεια το ύφος της εργασίας να είναι, όσο το δυνατόν, πιο θεωρητικό. Επισημαίνεται τέλος ότι οι αναγραφόμενες ημερομηνίες είναι οι ισχύουσες με το τότε Ιουλιανό (παλαιό) ημερολόγιο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

Ελληνικό Βασίλειο και Μικρά Ασία

1. Οι Έλληνες της Μικράς Ασίας στα τέλη του 19^{ου} και αρχές 20^{ου} αιώνα

Κατά τον 19^ο και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, οι Έλληνες της Μικράς Ασίας δεν ήταν ένα ομοιογενές σύνολο. Στα βορειανατολικά παράλια υπήρχαν οι ορθόδοξοι κάτοικοι του Πόντου, οι οποίοι μιλούσαν μια πανάρχαια ελληνική διάλεκτο. Στην ενδοχώρα και κυρίως στη περιφέρεια (Βιλαέτι) του Ικονίου υπήρχαν ορθόδοξες κοινότητες όπου η ελληνική γλώσσα είχε αντικατασταθεί σταδιακά από την τουρκική, από την εποχή της εγκατάστασης των Τούρκων στη Μικρά Ασία. Η τρίτη και μεγαλύτερη κατηγορία περιλάμβανε τον, σχετικά συμπαγή, πληθυσμό της Σμύρνης και των ιστορικών πόλεων κατά μήκος της δυτικής μικρασιατικής ακτής. Υποδιαιρούταν στην κατώτερη τάξη των χωρικών καλλιεργητών της γης, σε μια πολυάριθμη μεσαία τάξη (υπάλληλοι, μαγαζάτορες, μισθωτοί) και την μορφωμένη τάξη (δάσκαλοι, γιατροί, δικηγόροι, ευκατάστατοι έμποροι). Η τελευταία βρισκόταν στο επίκεντρο του εθνικιστικού κινήματος και μέσω των ανθρώπων αυτών διαδιδόταν η ελληνική γλώσσα και η Μεγάλη Ιδέα. Η ίδια η Σμύρνη (Γκιοσύρ Ισμίρ, η «Σμύρνη των απίστων» για τους Τούρκους) ήταν η καρδιά του Ελληνισμού της Μικράς Ασίας.¹

Η βάση της ζωής των Ελλήνων ήταν η κοινότητα, μια συλλογική οντότητα με δικαιώματα αυτοδιοίκησης, όσα δηλαδή επέτρεπαν τα όρια που είχε θέσει το οθωμανικό κράτος για το Ρουμ Μιλλετί, την «ελληνική κοινότητα Ορθοδόξων». Υπό την επίβλεψη και τη δικαιοδοσία του τοπικού μητροπολίτη και μέσω αυτού του Οικουμενικού Πατριάρχη, η κοινότητα είχε τους δικούς της αντιπροσώπους, τους δημογέροντες ή προκρίτους του χωριού, που ρύθμιζαν τις δικαστικές διαφορές και τις σχέσεις με την οθωμανική διοίκηση. Είχε δικούς της υπευθύνους για τα οικονομικά της κοινότητας, εφόρους στα τοπικά σχολεία οι οποίοι διόριζαν δασκάλους και διαχειριζόταν τις δωρεές. Η κοινωνία του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} αιώνα ήταν μια κοινωνία αυτοπειθαρχημένη που πίστευε στη συλλογική δράση για το καλό της κοινότητας και των μελλοντικών γενεών. Σχολεία και νοσοκομεία ιδρύονταν και συντηρούνταν μόνο χάρη στη γενναιοδωρία πλουσίων ευεργετών και στις εθελοντικές εισφορές όλων των Ελλήνων κατοίκων και οι έρανοι ήταν ένα χαρακτηριστικό της ζωής κάθε ελληνικού χωριού ή πόλης. Το συλλογικό πνεύμα των Ελλήνων εκφραζόταν επίσης με την ικανότητα τους να ιδρύουν λέσχες, φιλολογικές εταιρείες και κάθε είδους φιλανθρωπικά σωματεία.²

Η ποιότητα των συνειδήσεων των πληθυσμών ή των κοινωνικών στρωμάτων που αυτοπροσδιορίζονταν ή ετεροπροσδιορίζονταν ως ελληνικοί διέφεραν σημαντικά από περιοχή σε περιοχή. Για παράδειγμα η λόγια ελληνικότητα ήταν σαφώς εμφανέστερη στη Σμύρνη και στη Τραπεζούντα, οι οποίες μαζί με τις Κυδωνίες είχαν

¹ Smith Llewellyn Michael, *Το Όραμα της Ιωνίας, Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία*, μετάφραση Λίνα Κάσδαγλη, β' ανατύπωση, Αθήνα 2009, σ. 74-76. Βλ. επίσης Toynbee Arnold, *The Western Question in Greece and Turkey*, London 1922, σ. 125.

² Στο ίδιο.

αποτελέσει εστίες του Νεοελληνικού Διαφωτισμού και μήτρες της νέας ελληνικής συνείδησης. Στη μητρόπολη της Ιωνίας η ελληνική ταυτότητα είχε προσλάβει έντονο εθνοπολιτικό χρώμα και είχε αποκτήσει ισχυρούς δεσμούς με το εθνικό κράτος των Ελλήνων. Ενδεικτική είναι η μαρτυρία του Γάλλου περιηγητή Gaston Deschamps, ο οποίος βρέθηκε στα μικρασιατικά παράλια στα 1888-1889: «...Οι Έλληνες της Σμύρνης θεωρούν τον πρόξενο του βασιλιά Γεωργίου φυσικό ηγέτη τους, υψώνουν τη γαλανόλευκη χωρίς την άδεια κανενός, επικαλούνται ανοιχτά και σε κάθε ευκαιρία τη δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου και θεωρούν τους εαυτούς τους σχεδόν ίσους με τους Τούρκους... αγωνίζονται με τον τρόπο τους και είναι πάντα προσηλωμένοι στη Μεγάλη ιδέα... τη νύκτα της Ανάστασης μια μπάντα παιάινιζε τον εθνικό ύμνο της Ελλάδας στο μητροπολιτικό ναό της Αγίας Φωτεινής». Ο Deschamps παρατήρησε τα ίδια φαινόμενα καθ' όλο το μήκος της κοιλάδας του Μαιάνδρου. Όσο μεγάλωνε όμως η απόσταση από την Σμύρνη τόσο λιγότερο ικανοποιητική εμφανιζόταν η εικόνα των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων, ειδικά στα μάτια Ελλήνων διπλωματών, ιεραρχών και εκπαιδευτικών.³

Στο διάστημα που μεσολάβησε από την ελληνική επανάσταση του 1821 έως τα πρώτα χρόνια του 20^{ου} αιώνα, οι Έλληνες κατόρθωσαν να πληθύνουν και να πολλαπλασιαστούν, να διεισδύσουν στα ενδότερα, να δημιουργήσουν νέες επιχειρήσεις και να προπαγανδίσουν εθνικές ιδέες χωρίς να τους ενοχλήσουν ιδιαίτερα οι Οθωμανοί. Μολονότι οι μορφωμένοι Έλληνες της Μικράς Ασίας υποστήριζαν στη θεωρία τους εθνικιστικούς οραματισμούς της Ελλάδας, η υποστήριξη αυτή δεν είχε ακόμα φτάσει να γίνει συγκεκριμένο πολιτικό αίτημα για ένωση με την Ελλάδα, διότι ένα τέτοιο αίτημα ξεπερνούσε τα όρια της ρεαλιστικής πολιτικής. Αυτό άλλαξε όταν από το 1908 οι εθνικιστές Νεότουρκοι άρχισαν να εφαρμόζουν πολιτική «εξοθωμανισμού» των εχθρικών μειονοτήτων και βιαίας αφομοίωσης τους. Κυρίως όμως οι βαλκανικοί πόλεμοι του 1912-13 επηρέασαν τις σχέσεις Ελλήνων και Τούρκων και αναπόφευκτα οι τελευταίοι, άρχισαν να θεωρούν εχθρούς μέσα στο σπίτι τους όλους τους Οθωμανούς Έλληνες. Η αυξανόμενη ένταση μεταξύ τους θα επιδεινωθεί από ένα φαινόμενο που θα δηλητηριάζε τις ελληνοτουρκικές σχέσεις για δύο σχεδόν δεκαετίες: το φαινόμενο των προσφύγων. Άμεση συνέπεια των Βαλκανικών πολέμων ήταν το μεγάλο προσφυγικό ρεύμα των μουσουλμάνων των Βαλκανίων από το 1912 μέχρι το 1915, με το οποίο 300.000 μουσουλμάνοι θα καταφύγουν στην Τουρκία (οι 122.665 από την ελληνική επικράτεια). Φτάνοντας στην Ανατολική Θράκη και στην Μικρά Ασία θα ξεσπάσουν σε αντίποινα κατά των χριστιανών. Η λαχτάρα για εκδίκηση ήταν το ένα κίνητρο. Υπήρχαν όμως και λόγοι πρακτικοί: η εκδίωξη μιας χριστιανικής οικογένειας επέτρεπε να εγκατασταθεί στο σπίτι που άφησαν μια οικογένεια μουσουλμάνων. Με συστηματικό τρόπο, χρησιμοποιώντας τους τσέτες (άτακτα σώματα) και με τη συνέργεια των οθωμανικών αρχών, οι Τούρκοι ξερίζωσαν τις ελληνικές κοινότητες της παραλιακής ζώνης, κατέλαβαν τα σπίτια και τη γη τους και εξανάγκασαν τους

³ Πλουμίδης Σπυρίδων, *Τα Μυστήρια της Αιγίδος*, 2^η Έκδοση, Αθήνα 2017, σ. 38-39. Βλ. επίσης Deschamps Gaston, *Στους δρόμους της Μικρασίας. Οδοιπορικό 1890*, μετάφραση Σήφης Κασσιάν, Αθήνα 1990, σ. 157-160.

κατοίκους να εξοριστούν βίαια. Οι ελληνικές κοινότητες της Μικράς Ασίας έπασαν το 1914 θύμα των τουρκικών αντιποίνων και μεταβλήθηκαν σε κεντρικό ελληνοτουρκικό πρόβλημα που λίγο έλειψε να οδηγήσει σε πόλεμο.⁴ Ο Ιωάννης Μεταξάς σημειώνει στο ημερολόγιο του ότι, στις 29 Μαΐου 1914 κλήθηκαν από τον πρωθυπουργό Βενιζέλο ο αρχηγός του Γενικού Επιτελείου Βίκτωρ Δούσμανης και ο ίδιος (υπαρχηγός), με τον πρωθυπουργό να τους επισημαίνει: «Οι κίνδυνοι του ελληνικού πληθυσμού της Μικράς Ασίας είναι τοιούτοι ώστε είναι αδύνατον εις την Ελλάδα να μην επέμβει».⁵ Τελικά δεν ξέσπασαν εχθροπραξίες αλλά τον Ιούνιο του 1914 ήταν διάχυτη η φήμη πως η Τουρκία, με την σιωπηρή έγκριση της Γερμανίας, σχεδίαζε να αφανίσει τους ελληνικούς πληθυσμούς Θράκης και Μικράς Ασίας.⁶

Ο διωγμός αυτός, ισοδυναμούσε πρακτικά, βάσει συγχρόνων ορισμών, με εθνοκάθαρση και από το 1915 έλαβε κατά τόπους, διαστάσεις μερικής γενοκτονίας. Ήταν μια οργανωμένη, συστηματική και κεντρικά σχεδιασμένη επιχείρηση της κυβέρνησης των Νεοτούρκων, που είχε ανέβει πραξικοπηματικά στην εξουσία τον Ιανουάριο του 1913. Ο διωγμός εναντίον των Οθωμανών Ελλήνων το 1914 (φόντοι, βιασμοί, ληστείες, δημεύσεις περιουσιών κ.α. είχε στόχο την τρομοκρατία και τον εκπατρισμό τους και όχι τη γενική σφαγή) ξεπέρασε τα συνήθη όρια σε ριζοσπαστισμό και βιαιότητα και αποσκοπούσε στην εθνική ομογενοποίηση και τουρκοποίηση του μικρασιατικού χώρου, τον οποίο θέλησαν να προβάλουν ως τον μητροπολιτικό χώρο και την εθνική εστία του τουρκικού έθνους. Η απώλεια της Μακεδονίας και η προσφυγοποίηση εκατοντάδων χιλιάδων ομοθρήσκων (Μουατζήρηδων) δεν ήταν η πρωτογενής αιτία που πυροδότησε τις βιαιότητες κατά του χριστιανικού στοιχείου το 1914 αλλά αποτέλεσε μάλλον το κατάλληλο πολιτικό εργαλείο και την αφορμή για να εξαπολύσουν και να δικαιολογήσουν απέναντι στη διεθνή κοινότητα τους μεγάλης κλίμακας αντιχριστιανικούς διωγμούς (ανθελληνικός του 1914, γενοκτονία Αρμενίων 1915).⁷ «Πρώτα θα σκοτώσουμε τους Αρμενίους, μετά τους Ρωμιούς και μετά τους Κούρδους» έλεγε ένας Τούρκος χωροφύλακας σε μια νοσοκόμα του δανέζικου Ερυθρού Σταυρού τον Ιούλιο του 1915.⁸

Φτάνοντας στην Ανατ. Θράκη και στην Μικρά Ασία οι μουσουλμάνοι των Βαλκανίων θα ξεσπάσουν σε αντίποινα στους εκεί ελληνικούς πληθυσμούς. Η εξέλιξη αυτή θα συμπέσει με την στροφή των νεοτούρκων από τον ύστερο οθωμανικό σ' έναν καθαρά τουρκικό εθνικισμό, αποφασισμένο να ξεκαθαρίσει την χώρα από τα ξένα στοιχεία. Συγκροτείται η παρακρατική «Ειδική οργάνωση» του νεοτουρκικού

⁴ Smith Llewellyn Michael, ό. π., σ. 79-81. Βλ. επίσης Pallis A.A, «*Racial Migrations in the Balkans during the years 1912-1924*», Geographical Journal LXVI, London 1925, Number 4 και Λεονταρίτης Γεώργιος, «Η Ελλάδα και ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος», στο *Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΕ', Αθήνα 1978, σ. 14.

⁵ Μεταξάς Ιωάννης, *Το προσωπικό του ημερολόγιο*, επιμέλεια Χρήστος Χρηστίδης, τόμος Β' (1910-1920), Αθήνα 1952, σ. 243. Βλ. επίσης Πλουμίδης Σπυρίδων, ό. π., σ. 107.

⁶ Dakin Douglas, «Η Ελλάδα στον πόλεμο 1914-18» στο *Η Ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, μετάφραση Α. Ξανθόπουλος, Αθήνα 2005, 5^η Ανατύπωση, σ. 306.

⁷ Πλουμίδης Σπυρίδων, ό. π., σ. 91-93.

⁸ Mazower Mark, *Σκοτεινή Ήπειρος*, Ο ευρωπαϊκός εικοστός αιώνας, μετάφραση Κ. Κουρεμένος, Αθήνα 2004, 4^η Έκδοση, σ. 72.

κομιτάτου με στόχο τον εκφοβισμό των Ελλήνων της Μ. Ασίας για να εγκαταλείψουν την χώρα. Ειδικά μετά την κατάληψη από την Entente των νησιών του Αιγαίου το 1916, κατά τον Α΄ ΠΠ, ξεκινάει η «προληπτική» μαζική εκτόπιση των ελληνικών πληθυσμών των παραλίων, της Αν. Θράκης και του Πόντου προς την ενδοχώρα. Ακόμη καταστροφικότερες θα είναι οι επιπτώσεις της στράτευσης των χριστιανών στα διαβόητα «Τάγματα Εργασίας» (Amele Taburu), που στην πραγματικότητα θα αποδειχθούν μηχανισμός εξολόθρευσης της νέας γενιάς των ανεπιθύμητων μειονοτήτων. Έτσι θα επέλθει η οριστική ρήξη των υφισταμένων δεσμών του ελληνορθόδοξου πληθυσμού με το οθωμανικό κράτος και η ολοσχερής προσχώρησή του στην μεγαλοϊδεατική στρατηγική του ελληνικού κράτους και κεφαλαίου.⁹

Εκτός από τις βίαιες μετακινήσεις πληθυσμών και την δημιουργία των ταγμάτων καταναγκαστικής εργασίας, σημειώθηκαν και καταστροφές ολόκληρων πόλεων με πολλά θύματα. Η μαρτυρία του αμερικανού προξένου στη Σμύρνη περιγράφει «την οργανωμένη σφαγή και λεηλασία της Φώκαιας από ατάκτους και εν συνεχεία από τον τακτικό τουρκικό στρατό με αποτέλεσμα η ανθηρότατη πόλη να μεταβληθεί σε νεκρούπολη» ως χαρακτηριστικό παράδειγμα του θηριώδους διωγμού του ελληνικού πληθυσμού από τα παράλια της Μικράς Ασίας. Αυτό τεκμηριώνεται και από γαλλικές μαρτυρίες, για την αρχαία Φώκαια, μια παραλιακή πόλη της Μ. Ασίας με 8-9.000 κατοίκους που αντιμετώπισε τον όλεθρο στις 12 Ιουνίου 1914.¹⁰ Η Φώκαια είχε το θλιβερό προνόμιο να είναι η πρώτη ελληνική πόλη στην Μικρά Ασία που βίωσε την ολοκληρωτική καταστροφή από τους Τούρκους τον 20^ο αιώνα.

Οι Έλληνες της Μικράς Ασίας που απελάθηκαν στην Ελλάδα τον καιρό του πρώτου παγκοσμίου πολέμου υπολογίζονται σε 105.000 περίπου ενώ άλλοι 50.000 εκτοπίστηκαν στην ενδοχώρα. Αυτοί οι αριθμοί αφορούν μόνο την περιοχή που καταχωρήθηκε στην Ελλάδα με την Συνθήκη των Σεβρών(ζώνη της Σμύρνης) και ο συνολικός αριθμός για ολόκληρη την δυτική Μικρά Ασία και την ανατολική Θράκη πρέπει να ήταν μεγαλύτερος.¹¹ Από το τέλος των βαλκανικών πολέμων και κατά τη διάρκεια του μεγάλου πολέμου, γύρω στους 230.000 Έλληνες της Θράκης και της Μικράς Ασίας κατέφυγαν σε ελληνικό έδαφος (130.000 στην Μακεδονία, 70.000 στα νησιά του Αιγαίου και 30.000 στην παλαιά Ελλάδα). Στα τέσσερα χρόνια που διήρκεσε ο πρώτος παγκόσμιος πόλεμος, ο αριθμός των απελαθέντων Ελλήνων της οθωμανικής αυτοκρατορίας ανέρχεται σε 130.000 κατοίκους σύμφωνα με τουρκικές πηγές ενώ ξεπερνά τους 240.000 σύμφωνα με ελληνικές πηγές. Στους παραπάνω πρέπει να προστεθούν και όσοι έχασαν τη ζωή τους στα «Τάγματα Εργασίας». Επίσης εκατοντάδες χιλιάδες Έλληνες των περιοχών του Αιγαίου, των Στενών και του Ευξείνου Πόντου, μετακινήθηκαν στο εσωτερικό της Ανατολίας, μακριά από τη

⁹ Αναγνωστοπούλου Σία, *Μικρά Ασία, 19^{ος} αι. -1919, οι ελληνορθόδοξες κοινότητες*, Αθήνα 1997, σ. 521-553.

¹⁰ Horton George, *Η κατάρα της Ασίας*, μετάφραση Γ. Τσελίκας, Αθήνα 1980, σ. 35-37. Βλ. επίσης Toynbee Arnold, *ό. π.*, σ. 138 και Βερέμης Θάνος, *Ιστορία των Ελληνοτουρκικών Σχέσεων 1453-1998, Κείμενα Εργασίας*, Αθήνα 1998, σ. 78.

¹¹ Pallis A. A., «*Racial Migrations in the Balkans during the years 1912-1924*», *Geographical Journal* LXVI, Number 4, London 1925. Βλ. επίσης Smith Llewellyn Michael, *ό. π.*, σ. 86.

πιθανή ζώνη ενδεχομένων αγγλογαλλικών, ρωσικών και ελληνικών στρατιωτικών επιχειρήσεων, στους στρατούς των οποίων οι Έλληνες θα μπορούσαν να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους ως ομόθρησκοι.¹²

2. Ελλάς και Μικρά Ασία - Η όψιμη διεκδίκηση

Η Μικρά Ασία καθυστέρησε πολύ να ενταχθεί στο πεδίο των διεκδικήσεων του ελληνικού κράτους και δύσκολα θα μπορούσε κανείς να εξομοιώσει τη Μικρασιατική εμπλοκή του ελληνικού κράτους με τις αντίστοιχες παρεμβάσεις του στη Μακεδονία, την Ήπειρο, την Κρήτη και αλλού. Η μακρόχρονη διανοητική και πολιτική διαδικασία που προηγήθηκε της διεκδίκησης των χωρών αυτών απουσιάζει από τη Μικρά Ασία. Σε αντίθεση λοιπόν με τη Μακεδονία, η Μικρά Ασία υπήρξε ένας μάλλον άγνωστος χώρος και είναι πολύ ενδιαφέρον ο τρόπος με τον οποίο παρουσιάζεται η άγνοια των Ελλαδιτών -ο Σπύρος Πλουμίδης κάνει λόγο για *Terra Incognita*- για τους ελληνικούς πληθυσμούς της Μικράς Ασίας. Και πολύ εύστοχα υποδεικνύει ότι η ελληνική ταυτότητα των πληθυσμών της Μικράς Ασίας δεν αποτέλεσε δημιουργήμα της αλυτρωτικής πολιτικής του ελληνικού κράτους, το οποίο δεν χρηματοδότησε την εκπαίδευση των πληθυσμών αλλά ήταν προϊόν εγχώριων διεργασιών και πρωτοβουλιών της ελληνορθόδοξης ελίτ της Κωνσταντινούπολης.¹³

Η ίδρυση, στην Αθήνα το 1891, του Συλλόγου των Μικρασιατών «Η Ανατολή» αποτέλεσε τον μηχανισμό ανάδειξης του Μικρασιατικού ζητήματος ως προβλήματος της ελληνικής πολιτικής. Θα χρειαστούν ωστόσο οι διωγμοί των Ελλήνων της Μικράς Ασίας το 1914 από τους Νεότουρκους προκειμένου το Μικρασιατικό να μπει στο επίκεντρο της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής και αργότερα η άφιξη των Μικρασιατών προσφύγων που αποτέλεσαν έναν ισχυρότατο μηχανισμό πίεσης προς τις ελληνικές κυβερνήσεις, κυρίως δε προς τους Φιλελεύθερους, για να δημιουργηθούν οι συνθήκες μιας στρατιωτικής παρέμβασης, που θα επέτρεπε την επιστροφή στις πατρίδες τους και την ανάκτηση των περιουσιών. Επιπλέον οι συνθήκες κάτω από τις οποίες το Μικρασιατικό ζήτημα εντάχθηκε στο πεδίο των ελληνικών αλυτρωτικών διεκδικήσεων υπήρξαν επίσης βίαιες και αποτέλεσαν ευθύς εξαρχής ένα πεδίο εσωτερικών πολιτικών συγκρούσεων: με αφορμή το Μικρασιατικό θα εκδηλωθεί ο Εθνικός Διχασμός.¹⁴

Σύμφωνα με στοιχεία τουρκικής απογραφής του 1912, στην Μικρά Ασία και τη Θράκη, ζούσαν 2.452.151 Έλληνες έναντι 7.256.147 Τούρκων.¹⁵ Έμπαινε επιτακτικά το ζήτημα της κατοχύρωσης του δικαιώματος για την διατήρηση της δικής

¹² Κιτσίκης Δημήτρης, *Ιστορία της οθωμανικής αυτοκρατορίας 1280-1924*, Αθήνα 1988, σ. 187-189. Επίσης Petsalis-Diomidis N., *Greece at the Paris Peace Conference 1919*, Thessaloniki 1978, σ. 31. Αναγνωστοπούλου Σία, «Μικρασιατικός Ελληνισμός», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Τόμος 6^{ος}, Αθήνα 2003, σ. 54 και Βερέμης Θάνος, *ό. π.*, σ. 78 και 81.

¹³ Κωστής Κώστας, «Μικρά Ασία, Όλα ακόμα ερευνώνται», Ηλεκτρονική έκδοση *ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗΣ*, <http://www.kathimerini.gr/864048/article/politismos/vivlio/mikra-asia-ola-akomh-ereynwntai>.

¹⁴ Στο ίδιο.

¹⁵ Pentzopoulos Dimitris, *The Balkan exchange of minorities and its impact on Greece*, Hague 1932, σ. 19-32. Βλ. επίσης Βερέμης Θάνος, *ό. π.*, σ. 61.

τους εθνικής ζωής (πολιτισμός, παιδεία, γλώσσα, θρησκεία) και της ισοτιμίας τους με τον υπόλοιπο πληθυσμό. Τα δικαιώματα αυτά παραβιάστηκαν στην διάρκεια του Α΄ παγκοσμίου πολέμου όταν οργανώθηκαν από τους Τούρκους (με γερμανική καθοδήγηση υπό τον Γερμανό στρατηγό Liman Fon Sanders) τα πογκρόμ σε βάρος του μικρασιατικού ελληνισμού. Οι Έλληνες της Μικράς Ασίας και της Ελλάδας αποτελούσαν ένα και το αυτό έθνος. Το πρόβλημα του μικρασιατικού ελληνισμού ήταν πρόβλημα ολοκλήρου του ελληνικού λαού. Με την ιδεολογία της «Μεγάλης Ιδέας» η κατοχύρωση των εθνικών δικαιωμάτων του μικρασιατικού ελληνισμού συνταυτιζόταν με την επεκτατική πολιτική. Με δεδομένο και το βαθύ μίσος του ελληνικού λαού προς τον οθωμανό κατακτητή για τα πάνω από τετρακόσια χρόνια υποδούλωσης, ήταν σχεδόν αδύνατο για το λαό να ξεχωρίσει που τελείωνε το δίκαιο αίτημα και που άρχιζε η επεκτατική αδικία.¹⁶ Στην παραπάνω απογραφή του 1912 υπολογίζονται και οι Έλληνες των νήσων του Αιγαίου Πελάγους που δεν είχαν απελευθερωθεί ακόμη.

Ο ελληνικός πληθυσμός της οθωμανικής αυτοκρατορίας υπολογιζόταν το 1914 σε δύο εκατομμύρια περίπου κατοίκους.¹⁷ Το αρμόδιο τμήμα του ελληνικού υπουργείου εξωτερικών, υπολόγιζε το 1918 τους Έλληνες της Μικράς Ασίας και της Ανατ. Θράκης σε 1.982.376 κατοίκους και τους Τούρκους σε 7.231.485. Η ελληνική διεκδίκηση της Δυτικής Μικράς Ασίας, η οποία εκδηλώθηκε έμπρακτα (σε παρασκηνιακό διπλωματικό επίπεδο) τον Δεκέμβριο του 1914, είχε ως πρωτογενή της αιτία τον πόθο των Μικρασιατών προσφύγων για παλλινόστηση. Η επιθυμία της εδαφικής επέκτασης και της μετεξέλιξης της Ελλάδας σε μεγάλη μεσογειακή δύναμη ήταν δευτερογενείς λόγοι αυτής της εδαφικής διεκδίκησης. Με άλλα λόγια, η Μικρά Ασία δεν ήταν ένας σταθερός και μακρόπνοος στόχος του Βενιζέλου και ο ίδιος δεν είχε καμία εμμονή με αυτήν. Μια σημαντική επίσης παράμετρος ήταν ότι η υλική συντήρηση των προσφύγων στοίχιζε πάρα πολλά στο Δημόσιο Ταμείο. Το μικρασιατικό ζήτημα προέκυψε αιφνιδίως την άνοιξη του 1914 λόγω του ανθελληνικού διωγμού και ο πρωθυπουργός Βενιζέλος υποχρεώθηκε να το διαχειρισθεί επειγόντως υπό το βάρος των προσφύγων αλλά και των πολιτικών πιέσεων της αντιπολίτευσης και του Τύπου. Το συλλογικό αίτημα της παλλινόστησης και οι ισχυρές εσωτερικές πιέσεις που ασκήθηκαν προς αυτή τη κατεύθυνση - και όχι η κατάκτηση και η συνοριακή επέκταση - ήταν οι καταλύτες στην ιστορική απόφαση του Βενιζέλου να διεκδικήσει διά της διπλωματικής οδού τη Δυτική Μικρά Ασία.¹⁸

3. Ο Α΄ παγκόσμιος πόλεμος, η βρετανική πρόταση για τη Μικρά Ασία και ο Εθνικός Διχασμός

Στις παραμονές του Α΄ παγκοσμίου πολέμου, η Ελλάδα είχε στραμμένη την προσοχή της στην ανασυγκρότηση και την διοικητική ενσωμάτωση των περιοχών που απελευθέρωσε με τους Βαλκανικούς πολέμους και την κατοχύρωση των εδαφών

¹⁶ Ψυρούκης Νίκος, *Η Μικρασιατική καταστροφή, Η Εγγύς Ανατολή μετά τον πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο 1918-1923*, Αθήνα 1974 - 4^η Έκδοση, σ. 77.

¹⁷ Κιτσίκης Δημήτρης, *ό. π.*, σ. 192.

¹⁸ Πλουμίδης Σπυρίδων, *ό. π.*, σ. 77, 113 και 140.

αυτών έναντι της Βουλγαρίας και της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Η δολοφονία του διαδόχου της Αυστροουγγαρίας Φερδινάρδου στο Σαράγεβο, στις 28 Ιουνίου 1914 από Σέρβο εθνικιστή, έθεσε σε κίνηση το σύστημα συμμαχιών στην ευρωπαϊκή σκηνή οδηγώντας σε μια παγκόσμια σύρραξη. Η εξωτερική πολιτική της Ελλάδας ρυθμιζόταν πλέον από την θέση που θα επέλεγε σε αυτό το σύστημα συμμαχιών. Η Αυστροουγγαρία κήρυξε τον πόλεμο στη Σερβία, με την οποία η Ελλάδα είχε υπογράψει συνθήκη συμμαχίας από το 1913. Η ελληνική πλευρά απέκλεισε την παροχή στρατιωτικής βοήθειας εναντίον της Αυστροουγγαρίας αλλά τόνισε πως δεν θα έμενε απαθής σε ενδεχόμενη βουλγαρική επίθεση κατά της Σερβίας. Η κυβέρνηση προσπαθούσε να χαράξει μια γραμμή έναντι της παγκόσμιας σύγκρουσης, λαμβάνοντας υπόψη τη στρατηγική των δύο μεγάλων συνασπισμών: της Entente (Βρετανίας, Γαλλίας, Ρωσίας) και των Κεντρικών αυτοκρατοριών (Γερμανίας και Αυστροουγγαρίας). Σε έκκληση του Κάιζερ Γουλιέλμου Β΄ στις 31-07-1914 να ενταχθεί η Ελλάδα στο πλευρό των Κεντρικών αυτοκρατοριών, ο βασιλιάς Κωνσταντίνος απάντησε πως πολιτική των Αθηνών είναι η ουδετερότητα. Σε συνεδρίαση του υπουργικού συμβουλίου στις 6-8-1914, υπό την προεδρία του βασιλιά και με συμμετοχή του αρχηγού του Γενικού Επιτελείου Δουσμάνη, αποφασίστηκε η τήρηση πολιτικής ουδετερότητας. Ο πρωθυπουργός Βενιζέλος τόνισε πως η ελληνική ουδετερότητα ήταν προσωρινή και δεν θα ίσχυε σε περίπτωση βουλγαρικής επίθεσης στη Σερβία ή αν η Entente πρόσφερε στην Ελλάδα ικανοποιητικά ανταλλάγματα για να ταχθεί μαζί της στον πόλεμο. Ο υπουργός εξωτερικών Γεώργιος Στρέϊτ διαφώνησε πρεσβεύοντας την πολιτική της διηνεκούς ουδετερότητας και υπέβαλλε την παραίτησή του, η οποία όμως δεν έγινε αποδεκτή. Η διάσταση απόψεων μεταξύ βασιλιά, πρωθυπουργού και υπουργού εξωτερικών ήταν εμφανής και θα λάμβανε δραματικές διαστάσεις τους επόμενους μήνες.¹⁹

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος, αφού στάθμισε τις διεθνείς εξελίξεις, αποφάσισε ότι τα εθνικά συμφέροντα θα προασπιζόταν καλύτερα αν η χώρα εξερχόταν στον πόλεμο στο πλευρό της Entente. Πίστευε ότι ο μεγάλος πόλεμος ήταν η τελευταία ευκαιρία της Ελλάδας να επιδιώξει την εδαφική της επέκταση στην Μικρά Ασία, γεγονός που θα την καθιστούσε μεσογειακή δύναμη ενώ παράλληλα θα λειτουργούσε καταλυτικά στον εσωτερικό εκσυγχρονισμό της. Έγραφε το 1934, στο *Ελεύθερο Βήμα*: «Θα ήταν ιστορικό έγκλημα να μη μετάσχουμε εις τον πόλεμο από τον οποίο θα εκρίνετο η τύχη όλων των χωρών, επί των οποίων εξετείνοντο οι εθνικές μας διεκδικήσεις. Η Μεγάλη Ιδέα ήτο ακόμη ζώσα ηθική ιδέα...». Βέβαια ήταν αδύνατο να προεξοφλήσει κανείς εκείνη την περίοδο την τελική έκβαση του μεγάλου πολέμου. Από αυτήν την άποψη η πολιτική του Βενιζέλου ήταν ριψοκίνδυνη, αγνοώντας πολλές φορές το κόστος των επιλογών του και τις πραγματικές στρατιωτικές και οικονομικές δυνατότητες του ελληνικού κράτους. Στον αντίποδα αυτής της πολιτικής βρισκόταν ο Βασιλιάς

¹⁹ Αλεξανδροπούλου Α.-Γκλαβίνας Γιάννης-Πλουμίδης Σπυρίδων, «Ο Εθνικός Διχασμός», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, επιμέλεια Ανδρονίκη Μαστοράκη, Τόμος 18 : Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος-Μικρασιατική Καταστροφή-Μεσοπόλεμος, Αθήνα 2010, σ. 122-123. Επίσης Λεονταρίτης Γεώργιος, «Η Ελλάς και ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος», στο *Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΕ΄, Αθήνα 1978, σ. 16.

Κωνσταντίνος και το περιβάλλον του (η βασίλισσα Σοφία-αδελφή του Κάιζερ, ο Υπουργός Εξωτερικών Στρέϊτ, ο Ιωάννης Μεταξάς από το Γενικό Επιτελείο, κ.λπ.), εκμεταλλευόμενοι και την απροθυμία μεγάλου τμήματος του ελληνικού λαού να εισέλθει σε νέες πολεμικές περιπέτειες. Κατηγορούσαν τον Βενιζέλο ότι με την πολιτική του, η Ελλάδα χωρίς να έχει εξασφαλίσει την στρατιωτική σύμπραξη της Entente, θα γινόταν στόχος επιθέσεων από την Βουλγαρία και την Οθωμανική αυτοκρατορία. Θεωρούσαν την ουδετερότητα ως την πιο ενδεδειγμένη στάση για τα εθνικά συμφέροντα και παρότι ήταν πεπεισμένοι πως η Γερμανία θα κέρδιζε τον πόλεμο γνώριζαν πως μια σύμπραξη μαζί της ήταν απαγορευτική, αφού θα καθιστούσε την Ελλάδα έρμαιο του στόλου των Αγγλογάλλων.²⁰

Στις 7 Σεπτεμβρίου 1914 ξέσπασε κυβερνητική κρίση κατόπιν βρετανικής πρότασης για συμμετοχή της Ελλάδας σε ενδεχόμενη επιχείρηση των δυνάμεων της Entente στα Δαρδανέλια. Ο βασιλιάς την απέρριψε, θέτοντας ως προϋποθέσεις επιθετική ενέργεια πρώτα από την πλευρά των Τούρκων και εξασφάλιση των συνόρων από βουλγαρική επίθεση. Ο Βενιζέλος τότε, που είχε ταχθεί υπέρ της αποδοχής της πρότασης, υπέβαλε την παραίτησή του, η οποία όμως δεν έγινε αποδεκτή από τον Κωνσταντίνο. Αποτέλεσμα της κρίσης ήταν η οριστική απομάκρυνση του Στρέϊτ από το υπουργείο εξωτερικών, το οποίο ανέλαβε ο ίδιος ο Βενιζέλος. Η είσοδος της οθωμανικής αυτοκρατορίας τον Οκτώβριο του 1914 στον πόλεμο στο πλευρό των Κεντρικών δυνάμεων ενίσχυσε τη θέση του Βενιζέλου αλλά αύξησε τη στρατηγική σημασία της Βουλγαρίας, που ήταν ακόμη ουδέτερη και οι σύμμαχοι της Entente για να την προσελκύσουν, της υποσχόταν περιοχές της ελληνικής Μακεδονίας.²¹ Ο Βενιζέλος απείλησε τους Συμμάχους με παραίτηση, οι οποίοι θορυβήθηκαν από το ενδεχόμενο σχηματισμού φιλογερμανικής κυβέρνησης στην Αθήνα. Τον διαβεβαίωσαν ότι δεν θα ζητούσαν εδαφικές παραχωρήσεις από την Ελλάδα και διέκοψαν προσωρινά κάθε διαπραγμάτευση με τα Βαλκανικά κράτη.²²

Στις 10 Ιανουαρίου 1915, πέντε μήνες μετά την έναρξη του Α΄ παγκοσμίου πολέμου, ο Edward Grey, υπουργός εξωτερικών της Βρετανίας, έστειλε τηλεγράφημα στον πρεσβευτή στην Αθήνα Francis Elliot ζητώντας του να υποσχεθεί στην Ελλάδα «σημαντικότερα εδαφικά αντισταθμίσματα στα παράλια της Μικράς Ασίας», έναντι της συμμετοχής της χώρας στον πόλεμο στο πλευρό της Entente. Πως μπορούσε να προσφέρει ο Grey τη Σμύρνη στην Ελλάδα; Στις αρχές του πολέμου, τον Αύγουστο του 1914, οι Σύμμαχοι είχαν απορρίψει την αξιοπρόσεκτη προσφορά του Βενιζέλου για συμμετοχή της Ελλάδος στον πόλεμο για να μην προκληθούν η Τουρκία και η Βουλγαρία, εγκαταλείψουν την ουδετερότητά τους και ταχθούν με το μέρος των Κεντρικών Δυνάμεων.²³

²⁰ Αλεξανδροπούλου Α.- Γκλαβίνας Γ.-Πλουμίδης Σπ., ό. π., σ. 123-124.

²¹ Στο ίδιο, σ. 126.

²² Λεονταρίτης Γεώργιος, ό. π., σ. 17.

²³ Smith Llewellyn Michael, ό. π., σ. 88. Βλ. επίσης Dakin Douglas, ό. π., σ. 308 και Λεονταρίτης Γεώργιος, ό. π., σ. 20.

Παρά τις δελεαστικές υποσχέσεις για εδαφικές προσκτήσεις στη Μικρά Ασία, το τηλεγράφημα Grey είχε ωστόσο ένα πολύ τρωτό σημείο: ζητούσε από την Ελλάδα να διαβεβαιώσει τη Βουλγαρία ότι θα λάμβανε εδαφικές παραχωρήσεις στη Μακεδονία.²⁴ Ο πρωθυπουργός Βενιζέλος έθεσε ως όρο συμμετοχής της Ελλάδος στον πόλεμο υπέρ της Σερβίας την σύμπραξη και της Βουλγαρίας. Ο Βρετανός πρεσβευτής ανακοίνωσε στον πρωθυπουργό πως οι Σύμμαχοι ήθελαν την προσχώρηση της Βουλγαρίας στον πόλεμο υπέρ της Entente και για το σκοπό αυτό ζήτησαν από την Ελλάδα να παραχωρήσει σε εκείνη τις περιοχές Καβάλας, Σερρών και Δράμας. Σε ανταμοιβή οι Σύμμαχοι υποσχέθηκαν εδαφικές παραχωρήσεις στην Μικρά Ασία στη περιοχή της Σμύρνης. Ο Βενιζέλος, ο οποίος προηγουμένως απέκλειε κατηγορηματικά πάσα εδαφική θυσία προς τη Βουλγαρία, υιοθέτησε την πρόταση του Edward Grey προκειμένου να επεκταθεί η Ελλάδα στην Μικρά Ασία.²⁵ Για τον Βενιζέλο, η συμμετοχή της Ελλάδας στον πόλεμο στο πλευρό της Entente, πρόσφερε την καλύτερη αλλά και τελευταία ευκαιρία εδαφικής επέκτασης και ενσωμάτωσης των αλύτρωτων ακόμη ελληνικών πληθυσμών της Τουρκίας, που απειλούνταν με άμεση και οριστική εξόντωση.²⁶

Στις 13 και 15 Ιανουαρίου 1915 ο Βενιζέλος, σε δύο συναντήσεις με τον αντισυνταγματάρχη Ιωάννη Μεταξά, υπαρχηγό του Γενικού Επιτελείου και παλιό του υπασπιστή, συζητούν για τις βρετανικές προτάσεις. Ο Μεταξάς γράφει για αυτές: *«Του ανέπτυξα την στρατιωτική κατάσταση στη Βαλκανική, ειδικότερα δε τις αντιλήψεις επί του ανακύψαντος τότε Μικρασιατικού ζητήματος και εξήγησα το επικίνδυνο αυτής της περιπέτειας αντιπαραβάλλοντας το με το πάθημα της Στρατιάς του Μεγάλου Ναπολέοντος το 1812 μετά την κατάληψη της Μόσχας. Κατέληξα δε, συνιστών στον Βενιζέλο, να αποφύγει όχι μόνον πάσα πολεμική περιπέτεια εν Μικρά Ασία, η οποία ασφαλώς θα κατέληγε εις πλήρη αποτυχία εφόσον θα γινόταν με μόνες τις δυνάμεις του Ελληνικού Στρατού αλλά και πάσα ρήξη με την Τουρκία. Θεωρούσα ως μόνη ορθή ελληνική πολιτική την ειρηνική μετά της Τουρκίας, διά της οποίας ο εν Μικρά Ασία Ελληνισμός προόδενε και αναπτύσσονταν κοινωνικά και οικονομικά. Προσέθεσα όμως στον κ. Βενιζέλο ότι αν η Ελλάς ήταν αναγκασμένη να δεχθεί τις προτάσεις του Edward Grey, θα έπρεπε να εξασφαλίσει δύο τινά: Πρώτον, όταν θα άρχιζε ο Μικρασιατικός πόλεμος, συμμετοχή εις τούτον και Συμμαχικού στρατού επαρκούς, όπως μετά του ελληνικού αχθεί ο αγών εις πέρας. Και δεύτερον συμμετοχή και των συμμαχικών δυνάμεων στη διανομή της Μικράς Ασίας, ούτως ώστε να μη μείνει διόλου ελεύθερον τουρκικό κράτος ή τουλάχιστον τόσο μικρόν ώστε να μη δύναται εις το μέλλον να ενοχλήσει τις ελληνικές κτήσεις. Άνευ των δύο τούτων όρων θεωρούσα την προτεινόμενη μικρασιατική πολιτική καταστρεπτική και διά τον Ελληνισμό της Μικράς Ασίας και διά την Ελλάδα.»*²⁷

²⁴ Πλουμίδης Σπυρίδων, ό. π., σ. 147.

²⁵ Παναγάκος Παναγιώτης, *Συμβολή εις την Ιστορία της Δεκαετίας 1912-1922*, Αθήνα 1960, σ. 272.

²⁶ Μαυρογορδάτος Γιώργος, «Οι πολιτικές εξελίξεις: Από το Γουδί στη Μικρασιατική Καταστροφή» στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμος 6, Αθήνα 2003, σ. 17.

²⁷ Μεταξάς Ιωάννης, ό. π., σ. 391-392. Επίσης Παναγάκος Παναγιώτης, ό. π., σ. 274-275.

Και ο Μεταξάς συνεχίζει: «Την τελευταία συζήτηση επί του ζητήματος τούτου και του αναφύεντος εν τω μεταξύ ζητήματος συμμετοχής μας εις την εκστρατεία των Δαρδανελίων είχα μετά του κ. Βενιζέλου την 15^{ην} Φεβρουαρίου 1915. Κατέληξε δε να μου πει εν τέλει και το ενθυμούμαι επακριβώς επί λέξει: το βλέπω, το καλύτερο που έχουμε να κάνουμε είναι να καθίσουμε ήσυχoi. Και είχε πληρέστατα δίκαιον. Αλλά την 17^{ην} με εξήτησε επειγόντως και μου ανακοίνωσε ότι αποφάσισε την κατά των Δαρδανελίων εκστρατεία την οποία είχε αναγγείλει με επιστολή του στον Βασιλέα. Τι προκάλεσε αυτήν την απόφαση αγνοώ, ίσως η εσπευσμένη άφιξη την προτεραίαν εις Αθήνας του τότε πρέσβη στο Παρίσι κ. Ρωμάνου». Ο Βενιζέλος έκλεισε την συζήτηση λέγοντας: «Γνωρίζω κ. Μεταξά, ότι η πολιτική μου είναι τυχοδιωκτική αλλά λαμβάνω υπόψιν και τον λαμπρόν μου αστέρα».²⁸

Ο Βενιζέλος σε υπόμνημα προς τον Κωνσταντίνο συνέστησε να γίνει καταρχήν δεκτή η προσφορά της Entente. Ο βασιλιάς πρόβαλε εμπόδια. Ο Βενιζέλος με νέο υπόμνημα στις 17-01-1915 ανέπτυξε στον Κωνσταντίνο το σχέδιό του να μετάσχει η Ελλάδα με ένα Σώμα Στρατού στην συμμαχική επιχείρηση κατά των Δαρδανελίων ώστε να λάβει αργότερα ανταλλάγματα. Αυτή τη φορά ο βασιλιάς και το Γενικό Επιτελείο συμφώνησαν, υπό τον όρο, να δεσμευτούν οι Δυνάμεις απέναντι στην Ελλάδα σε μια συγκεκριμένη υπόσχεση στο θέμα της ελληνικής επέκτασης στη Μικρά Ασία, όμως ο Grey δεν ήταν διατεθειμένος να δώσει συγκεκριμένες υποσχέσεις στο ζήτημα των εδαφών. Ο Βενιζέλος αξίωσε να στείλουν οι Σύμμαχοι στρατιωτική δύναμη στα Βαλκάνια για να εξασφαλιστεί η βουλγαρική ουδετερότητα. Όταν έμαθε ότι η Βουλγαρία είχε συνάψει δάνειο με τη Γερμανία, απέσυρε τη προσφορά του για παραχώρηση των περιοχών Καβάλας, Σερρών και Δράμας.²⁹

Τα δεδομένα άλλαξαν εκ νέου όταν ο Μεταξάς αντιτάχθηκε στο σχέδιο κατά των Δαρδανελίων, υποβάλλοντας την παραίτησή του μαζί με αίτηση αποστρατείας. Σε σχετικό του υπόμνημα εξηγούσε ότι η παραπάνω επιχείρηση δεν είχε πιθανότητες επιτυχίας (η παταγώδης αποτυχία των Συμμάχων δικαίωσε το στρατιωτικό κριτήριο του Μεταξά, όπως αργότερα και η κατάληξη της μικρασιατικής εκστρατείας) αλλά οι υπολογισμοί του Βενιζέλου δεν είχαν τόσο σχέση με στρατιωτικά δεδομένα αλλά με τα πολιτικά οφέλη που θα προέκυπταν μετά το τέλος του πολέμου. Ακολούθησε σύγκληση του Συμβουλίου του Στέμματος, κατόπιν αιτήματος του Βενιζέλου, με την συμμετοχή πρώην πρωθυπουργών και αρχηγών κομμάτων, οι οποίοι και συμφώνησαν με το σχέδιό του. Ο βασιλιάς όμως το απέρριψε προβάλλοντας ως επιχείρημα την διαφωνία του Γενικού Επιτελείου, υποστηρίζοντας πως η εκστρατεία στα Δαρδανέλια θα αποτύχαινε. Αλλά και σε περίπτωση επιτυχίας της εκστρατείας, ο βασιλιάς είχε έγκυρες πληροφορίες πως η Ρωσία δεν θα άφηνε ποτέ την Ελλάδα να καταλάβει την Κωνσταντινούπολη, την οποία ήθελε να έχει η ίδια υπό τον έλεγχό της. Κατόπιν αυτών ο Βενιζέλος παραιτήθηκε από την πρωθυπουργία στις 21-02-1915. Η παραίτηση αυτή σηματοδοτεί την έναρξη μιας περιόδου πολιτικής και συνταγματικής

²⁸ Μεταξάς Ιωάννης, ό. π., σ. 406-407. Επίσης Στρατηγός Ξενοφών, *Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία, Ιστορική Επισκόπηση με βάση επίσημες πηγές και έγγραφα*, 4^η έκδοση, Αθήνα 1994, σ. 29-30.

²⁹ Dakin Douglas, ό. π., σ. 308.

ανωμαλίας που ονομάστηκε «Εθνικός Διχασμός». Το φαινόμενο αυτό δεν ήταν απλά μια διαφωνία ηγετών γύρω από ένα ζήτημα εξωτερικής πολιτικής αλλά πίσω από την αντιπαράθεση στο πολιτειακό δίπολο βασιλιά-πρωθυπουργού υπολανθάνει η σύγκρουση δύο πολιτικών κόσμων.³⁰

Ο Διχασμός δεν εκφράζει, όπως συνήθως αναγράφεται, αντίθετες πολιτικές αλλά αποδίδει την αντίθεση δύο κόσμων: του κράτους της κομματοκρατίας που κατείχε και λυμαινόταν την ελληνική κοινωνία και των δυνάμεων που προέτασσαν την ανασύνταξη του εθνικού κράτους έτσι ώστε οι πολιτικές του να παρακολουθούν εκ του σύνεγγυς τις κοινωνικές, οικονομικές και εθνικές προσδοκίες της ελληνικής κοινωνίας.³¹ Η μείζων διαφοροποίηση μεταξύ των δύο πολιτικών παρατάξεων, βενιζελικών και αντιβενιζελικών, αντικατοπτρίζεται σε διαφορετικές αντιλήψεις-πεποιθήσεις και κοσμοεικόνες ως προς την οριοθέτηση του εθνικού συμφέροντος, του εχθρού και του προδότη.³²

Ουσιαστικά οι δύο αντιμαχόμενες πολιτικές παρατάξεις εμφορούνται από την ίδια τυπική λογική, την Μεγάλη Ιδέα. Ωστόσο ο βενιζελισμός αποδεικνύεται εκ του αποτελέσματος περισσότερο πραγματιστικός, ρεαλιστικός και διορατικός παράγοντας για την εθνική ολοκλήρωση, έναντι του εσωστρεφούς πατριωτισμού που υποστηριζόταν από τους αντιβενιζελικούς. Ο βενιζελικός αλυτρωτισμός αυτοπροσδιορίζεται και νομιμοποιείται εσωτερικά με συνεκτικό ιστό το έθνος ως ενιαίο σύνολο, που εμπερίκλειε την Παλαιά Ελλάδα, τις Νέες Χώρες και τους αλύτρωτους πληθυσμούς της Ανατολίας ενώ ο αντιβενιζελικός πατριωτισμός αυτοκαθορίζεται και νομιμοποιείται εσωτερικά με άξονα το κράτος.³³

Την παραίτηση Βενιζέλου ακολούθησε ο σχηματισμός κυβέρνησης του Δημητρίου Γούναρη, ο οποίος αναδείχτηκε σε ηγέτη της αντιβενιζελικής παράταξης. Με υπουργό εξωτερικών τον Γεώργιο Χ. Ζωγράφο, αρνήθηκαν να προβούν σε παραχωρήσεις περιοχών της Ανατ. Μακεδονίας στη Βουλγαρία. Τις εκλογές στις 31-05-1915 κέρδισε το κόμμα των Φιλελευθέρων και νίκη αυτή σήμαινε τη λαϊκή έγκριση της εξωτερικής πολιτικής του Βενιζέλου, ο οποίος σχημάτισε κυβέρνηση στις 03-08-1915. Η άρνηση του Κωνσταντίνου να εγκρίνει αυτή την πολιτική αποτελούσε πλέον συνταγματική εκτροπή. Έτσι ο Βενιζέλος εξαναγκάστηκε σε δεύτερη παραίτηση στις 05-10-1915.³⁴

Ακολούθησαν καταγιστικές εξελίξεις τα επόμενα χρόνια με αποτέλεσμα το ξέσπασμα του κινήματος της «Εθνικής Αμύνης» στη Θεσσαλονίκη, στις 17-08-1916, και την Ελλάδα χωρισμένη σε δύο κράτη: της βασιλικής κυβέρνησης των Αθηνών και της βενιζελικής προσωρινής κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης, με πιστές στρατιωτικές

³⁰ Αλεξανδροπούλου Α.-Γκλαβίνας Γ.-Πλουμίδης Σ., ό. π., σ. 127-131. Επίσης Dakin Douglas, ό. π., σ. 309-310.

³¹ Κοντογιώργης Γιώργος, *Η προετοιμασία της Μικρασιατικής Καταστροφής*, ομιλία στην Εστία Νέας Σμύρνης, Αθήνα 28-09-2009.

³² Μαυρογορδάτος Γιώργος, *Μελέτες και κείμενα για την περίοδο 1909-1940*, σ. 44.

³³ Τσιριγώτης Διονύσιος, *Η ελληνική στρατηγική στη Μικρά Ασία 1919-1922*, Αθήνα 2010, σ. 48-49.

³⁴ Αλεξανδροπούλου Α.-Γκλαβίνας Γ.-Πλουμίδης Σ., ό. π., σ. 131-132. Επίσης Dakin D., ό. π., σ. 311.

δυνάμεις η καθεμία. Μετά από σύγκρουση, ανάμεσα στον βασιλικό στρατό και αυτόν της Αμύνης τον Νοέμβριο στην Κατερίνη, οι επικράτειες των δύο κυβερνήσεων χωρίστηκαν από μια ουδέτερη ζώνη. Η αντιπαράθεση είχε μεταφερθεί από τις ελίτ στις μάζες, οι προϋποθέσεις υπήρχαν για να οδηγηθεί η χώρα σε έναν εμφύλιο πόλεμο αλλά οι περιστάσεις και οι Σύμμαχοι της *Entente* τον απέτρεψαν. Η μεγάλη πλειοψηφία των αξιωματικών αρνήθηκε να αναγνωρίσει την προσωρινή κυβέρνηση ενώ εκείνοι που εντάχθηκαν στο κίνημα της Εθνικής Αμύνης εξαρτούσαν πλέον την επαγγελματική τους ανέλιξη από την παραμονή στην εξουσία του κόμματος των Φιλελευθέρων. Τελικά ο Κωνσταντίνος υπέκυψε σε συμμαχικό τελεσίγραφο και εγκατέλειψε τη χώρα στις 29-05-1917, αφήνοντας τοποτηρητή του θρόνου τον δευτερότοκο γιο του Αλέξανδρο. Στις 13-06-1917 ορκίστηκε στην Αθήνα η κυβέρνηση Βενιζέλου, υπό τη προστασία των «*ξενόφερτων λογχών της Entente*». Οι κυβερνήσεις της *Entente* θεώρησαν την επιστροφή του Βενιζέλου στην Αθήνα ως πρωθυπουργού του ενιαίου πλέον ελληνικού κράτους, ως «*αποκατάσταση της συνταγματικής νομιμότητας*» που είχε παραβιαστεί από τον Κωνσταντίνο. Η νέα κυβέρνηση Βενιζέλου κήρυξε τον πόλεμο στις Κεντρικές αυτοκρατορίες στις 15-06-1917, ανέστειλε διάφορα άρθρα του συντάγματος, κήρυξε τον στρατιωτικό νόμο και κατέφυγε σε σκληρά μέτρα κατά των πολιτικών της αντιπάλων, συστήνοντας έναν αμιγώς βενιζελικό κρατικό μηχανισμό. Εξορίστηκαν στην Κορσική τριάντα ηγετικές φυσιογνωμίες του αντιβενιζελικού χώρου (ανάμεσά τους οι Δ. Γούναρης, Ίων Δραγούμης, Β. Δούσμανης, Ι. Μεταξάς κ.α.) και εκτοπίστηκαν σε νησιά του Αιγαίου εκατό και πλέον γνωστοί αντιβενιζελικοί (πολιτικοί, καθηγητές πανεπιστημίου, κ.α.) και 400 αξιωματικοί. Απολύθηκαν 570 δικαστικοί και 6500 δημόσιοι υπάλληλοι και αποτάχθηκε πάνω από το μισό της συνολικής δύναμης της Χωροφυλακής στην Παλαιά Ελλάδα.³⁵

4. Η επιβολή της Αμύνης και οι εκκαθαρίσεις του 1917

Ο Εθνικός Διχασμός οδήγησε μετά και το κίνημα της Θεσσαλονίκης, στη πρωτοφανή διάσπαση του ελληνικού βασιλείου σε δύο επιμέρους κράτη, το καθένα με το δικό του στρατό. Μετά την αποκατάσταση της ενότητας, η οποία προήλθε κατόπιν δραστηκών ενεργειών των Συμμάχων, οι εκκαθαρίσεις στον κρατικό μηχανισμό και ιδιαίτερα στο στράτευμα ήταν πρωτόγνωρες. Οι διώξεις των «αντιβενιζελικών» από την κυβέρνηση των Φιλελευθέρων εντυπωσιάζουν από την ένταση και την έκτασή τους και ενέτειναν το ήδη υφιστάμενο χάσμα μεταξύ των δύο «κόσμων».

Κατά το σχηματισμό της νέας κυβέρνησής ο πρωθυπουργός Ε. Βενιζέλος διατήρησε αρχικά και το υπουργείο Στρατιωτικών αλλά τον Αύγουστο διόρισε υπουργό τον Ανδρέα Μιχαλακόπουλο, με προσωπάρχη τον αντισυνταγματάρχη Θεόδωρο Πάγκαλο. Στον Στρατό, υπό την επίβλεψη του Παγκάλου, αποτάχθηκε το 40% των μονίμων αξιωματικών και στο Ναυτικό το 30%. Για να καλυφθούν τα κενά στο Σώμα των αξιωματικών ακολουθήθηκε πολιτική αθρόων προβιβασμών. Δύσκολα

³⁵ Γιαννουλόπουλος Γιάννης, «Εξωτερική Πολιτική» στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, οι απαρχές (1900-1922)*, επιμέλεια Χρήστος Χατζηιωσήφ, τόμος Α', μέρος 2^ο, Αθήνα 1999, σ. 125-128. Επίσης Αλεξανδροπούλου Α.-Γκλαβίνας Γ.-Πλουμίδης Σ., «Το Βενιζελικό καθεστώς», ό. π., σ. 146-150.

κανείς μπορεί να πιστέψει ότι η εκκαθάρισή του από φανατικά «κωνσταντινικά» ή γερμανοφιλά στοιχεία θα απαιτούσε τέτοιο αποδεκατισμό και βρέθηκαν επικριτές των μέτρων αυτών ακόμα και μέσα στην κυβερνητική παράταξη, με κυριότερο τον αντιστράτηγο Παναγιώτη Δαγκλή, μέλος της «Τριανδρίας» της Θεσσαλονίκης. Με επιστολή του στον Τύπο τον Δεκέμβριο του 1917 κατέκρινε έντονα την παραπάνω πρακτική και υπαινίχτηκε πως κίνητρο πολλών από τις αποτάξεις ήταν η ευνοϊκή για τον Πάγκαλο και τους φίλους του εκκαθάριση της επετηρίδας και όχι η εξασφάλιση νομιμόφρονος στρατού.³⁶

Μετά την επανένωση του κράτους, οι *Αμυνίτες* ανέλαβαν τις διοικήσεις όλων των ανωτάτων και ανωτέρων μονάδων του στρατού. Αυτό το επέτυχαν με δύο τρόπους: Αφ' ενός με την απομάκρυνση των βασιλοφρόνων αξιωματικών που ήταν ανώτεροι στο βαθμό εκείνων. Αφ' ετέρου με τον νόμο για το «δεκάμηνο»,³⁷ ο οποίος τους πριμοδοτούσε με επιπλέον χρόνο υπηρεσίας ώστε να θεωρούνται αρχαιότεροι, άρα ιεραρχικά ανώτεροι, των ομοιοβάθμων συναδέλφων τους που παρέμεναν στο στράτευμα. Έτσι οι αξιωματικοί διαιρέθηκαν σε τρεις μεγάλες κατηγορίες: στους *Αμυνίτες*, στους *Απότακτους* και στους *Κρατικούς* (ουδετέρους). Οι τελευταίοι αποτελούσαν την μεγαλύτερη κατηγορία και δεν πολιτικολογούσαν. Υπήρξε και μια μικρή μερίδα αξιωματικών οι οποίοι ενώ είχαν αποδοκιμάσει το *Κίνημα της Θεσσαλονίκης*, εξελίχθηκαν σε οπαδούς της νέας κατάστασης, ξεπερνώντας και αυτούς της *Αμύνης*. Μεταξύ όσων αποτάχθηκαν υπήρχαν και αξιωματικοί ανίκανοι ή μειωμένων επαγγελματικών προσόντων αλλά και πολλά άριστα και γι' αυτό το λόγο πολύτιμα για το στράτευμα στελέχη. Επίσης υπήρξαν και εκείνοι που ενώ είχαν κακή επαγγελματική φήμη ή τελούσαν υπό κατηγορίες, βρήκαν την κατάλληλη ευκαιρία με το *Κίνημα της Θεσσαλονίκης* για να εξασφαλίσουν τη σταδιοδρομία τους αναμειγνύομενοι στην πολιτική.³⁸

Το βαθύ χάσμα που είχε δημιουργηθεί στο Σώμα των αξιωματικών μετά την κυβερνητική μεταβολή μεγιστοποιούσε και η δεινή θέση που περιήλθαν οι απότακτοι και οι οικογένειές τους, ευρισκόμενοι ξαφνικά δίχως πόρους ζωής ή ακόμα χειρότερα στην εξορία ή στη φυλακή.³⁹

³⁶ Οικονόμου Νικόλαος, «Η Ελλάδα και ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος», στο *Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΕ', Αθήνα 1978, σ. 49-50. Επίσης Αλεξανδροπούλου-Γκλαβίνας-Πλουμίδης, ό. π., σ. 150.

³⁷ Λογιζόμενος χρόνος πρόσθετης υπηρεσίας δέκα μηνών λόγω ένταξης στον Στρατό της Εθνικής Αμύνης από την έναρξη του κινήματος έως την επανένωση του κράτους.

³⁸ Φεσσόπουλος Γεώργιος, *Αι Διχόνοιαι των Αξιωματικών μας και η Διάλυσις του Στρατού μας εν Μικρά Ασία*, Αθήνα 1934, σ. 22 : «...Κανείς δεν μπορεί να αρνηθεί πως μεταξύ των Αμυνιτών και των Αποτάκτων υπήρχαν και άριστοι από πάσης απόψεως αξιωματικοί οι οποίοι ανιδιοτελώς και από αγνό πατριωτικό αίσθημα ετράπησαν σε αντίθετες πολιτικές κατευθύνσεις διότι έτσι πίστευαν ότι οι ενέργειές τους ήταν οι πιο συμφέρουσες για την πατρίδα...», Στο ίδιο, σ. 23.

³⁹ Παναγάκος Παναγιώτης, ό. π., σ. 368: «Οι φυλακές είχαν γεμίσει από αντιπάλους του καθεστώτος, στους οποίους αποδίδονταν κατηγορία “επί εσχάτης προδοσίας” ή “επί δυσμενείας κατά του καθεστώτος”, του νέου τούτου ανακαλυφθέντος αδικήματος. Συνήθως οι ανακρίσεις δεν τελείωναν ποτέ για να συνεχίζονται οι προφυλακίσεις. Πολλές οικογένειες αποτάκτων μαστίζονταν από την πείνα, απλά επειδή οι προστάτες τους δεν ήταν βενιζελικοί».

Η μαζική εκκαθάριση των «αντιβενιζελικών» έγινε ακόμα και αν δεν είχαν συμμετάσχει στα «Νοεμβριανά» ή να είχαν διαπράξει «εσχάτη προδοσία». Η αντικατάστασή τους δεν έγινε από οποιοσδήποτε βενιζελικούς αλλά από εκείνους που συμμετείχαν στο καθεστώς της Εθνικής Άμυνας και είχε σαν συνέπεια την ενίσχυση των πελατειακών σχέσεων στον κρατικό μηχανισμό από την παράταξη που εκπροσωπούσε την «ανόρθωση». Επίσης η χωροφυλακή επανδρώθηκε με κρητικούς που φερόταν ταπεινωτικά σε πρώην στρατιωτικούς και πολίτες.⁴⁰ Η σκληρή συμπεριφορά της κυβέρνησης Βενιζέλου επέτεινε ακόμη περισσότερο το μίσος⁴¹ στο Σώμα των αξιωματικών, το οποίο διατηρήθηκε πλέον αμείωτο για πολλά χρόνια και έμελε να γίνει πρόξενος πολλών δεινών στο μέλλον για τον στρατό και το έθνος.

5. Η επιστράτευση και η δράση του Στρατού στο μακεδονικό μέτωπο

Η γενική επιστράτευση που είχε κηρυχθεί από το καλοκαίρι του 1917, προχωρούσε αργά και εκτελέστηκε σε διαδοχικές φάσεις ανάλογα με την περιοχή. Οι λόγοι που υπαγόρευαν αυτή την τακτική ήταν πολιτικοί, λόγω του Εθνικού Διχασμού και της λαϊκής αντίστασης στη στρατολογία και υλικοί, λόγω έλλειψης επαρκών πιστώσεων. Πηγή προσκομμάτων προξενούσε η «κωνσταντινική» προπαγάνδα και η σιωπηλή αντίδραση του βασιλιά Αλέξανδρου. Είναι γεγονός πως η πλειοψηφία των αξιωματικών και των οπλιτών δεν έδειξαν μεγάλο ενθουσιασμό για το κίνημα της «Αμύνης». Οι διώξεις στο λαό και στο στρατό και ο εξαναγκασμός από τις Δυνάμεις της Etente για συμμετοχή στον παγκόσμιο πόλεμο προκάλεσαν το γενικό σχεδόν μίσος κατά της νέας κατάστασης. Παρουσιάστηκαν πολλά κρούσματα από ανυποταξίες, λιποταξίες (έφτασαν στο 1/3 της δύναμης στην Ι μεραρχία) ακόμη και στάσεις μεγάλων μονάδων (2^ο και 12^ο Συντάγματα Πεζικού), οι οποίες κατεστάλησαν από πιστά στο καθεστώς στρατεύματα και επακολούθησαν έκτακτα στρατοδικεία με καταδίκες και τυφεκισμούς των πρωταιτίων.⁴²

Οι προαγωγές χαμηλόβαθμων βενιζελικών αξιωματικών και υπαξιωματικών⁴³, σε συνδυασμό με τις εκκαθαρίσεις αξιόλογων βασιλικών αξιωματικών, οδήγησαν σε

⁴⁰ Μποχώτης Θανάσης, «Εσωτερική πολιτική» στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, οι απαρχές (1900-1922)*, επιμέλεια Χρήστος Χατζηιωσήφ, τόμος Α', μέρος 2^ο, Αθήνα 1999, σ. 95-96.

⁴¹ «Η αψυχολόγητη και αδικαιολόγητη καταδίωξη και ταπείνωση των Αποτάκτων έγιναν με απίστευτο φανατισμό. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα την δημιουργία τέτοιου μίσους στην ψυχή των τυραννημένων, ώστε ακόμα και άριστοι Απότακτοι αξιωματικοί να διαδίδουν το σύνθημα «ψωμί και εκδίκησης». Προς δε τους Κρατικούς, που κράτησαν ως συνεργάτες και συμπολεμιστές, συμπεριφέρθηκαν με εμφανή καχυποψία και επιφυλακτικότητα και μερικούς τους παρακολουθούσαν», στο Φεσσόπουλος Γεώργιος, ό. π., σ. 24.

⁴² Οικονόμου Νικόλαος, ό. π., σ. 49. «...Παρατηρήθηκαν, πρωτόγνωρα για τον ελληνικό στρατό, γεγονότα τόσο στη συνοχή όσο και στην πειθαρχία του λόγω της πολιτικής διαμάχης. Στάσεις στο εσωτερικό και στη ζώνη των επιχειρήσεων, μεμονωμένες αυτομολίες, αξιωματικών και οπλιτών προς το εχθρό, απεργίες του στρατού εκδηλωμένες διά διαλύσεως ολόκληρων ταγμάτων και τέλος ομαδικές λιποταξίες προς το εσωτερικό. Αναγκάστηκαν οι τότε διοικούντες να καταφύγουν εις τα σκληρά εκείνα μέτρα που επιβάλλονται σε ανάλογες περιστάσεις (στρατοδικεία, τυφεκισμοί κ.λπ.)», στο Φεσσόπουλος Γεώργιος, ό. π., σ. 24.

⁴³ «Χαρακτηριστικό παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο απονέμονταν σε αφοσιωμένους στο νέο καθεστώς, διακριτώς προσόντων και γνώσεων, οι βαθμοί του αξιωματικού, είναι επίσημο έγγραφο

αδυναμία τη στρατιωτική ηγεσία να διευθύνει αποτελεσματικά τις επιχειρήσεις, όπως επεσήμαναν αξιωματικοί της Entente. Η προσωρινή κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης είχε καταφέρει με πολλές δυσχέρειες να συγκροτήσει έναν μικρό αλλά αξιόμαχο στρατό, δύναμης 56.000 ανδρών. Ήταν συγκροτημένος σ' ένα Σώμα Στρατού, της *Εθνικής Αμύνης*, με τρεις μεραρχίες και σώματα εθελοντών. Αναπτύχθηκε σε διάφορους τομείς στο μακεδονικό μέτωπο και διακρίθηκε τον Μάιο του 1917 στην μάχη του Ραβινέ. Μετά την επανένωση του κράτους, ο Βενιζέλος με περιοδεία του στην Ευρώπη στα τέλη του 1917 εξασφάλισε δάνεια από τους Συμμάχους, κυρίως με τη μορφή λογιστικών πιστώσεων, είδη επισιτισμού και πολεμικό υλικό. Μετά την ολοκλήρωση των εκκαθαρίσεων ο Βενιζέλος ανέλαβε τον Γενάρη του 1918 ξανά το υπουργείο Στρατιωτικών, με προσωπάρχη τον συν/ρχη Αλ. Οθωναίο. Αρχηγός του Στρατού ανέλαβε ο αντιστράτηγος Δαγκλής. Η νίκη τον Μάιο του 1918 στο οχυρό Σκρα, παρά τις μεγάλες απώλειες, ενίσχυσε το γόητρο της κυβέρνησης Βενιζέλου, εξύψωσε το ηθικό του λαού και κυρίως του στρατού, και αύξησε την εμπιστοσύνη των Συμμάχων στο αξιόμαχό του. Έτσι η επιστράτευση επιταχύνθηκε και όταν ολοκληρώθηκε τον Ιούλιο απέδωσε, μαζί με τις τρεις μεραρχίες της *Εθνικής Αμύνης*, Στρατό 200.000 περίπου ανδρών.⁴⁴

Αξίζει να επισημανθεί πως ο ΕΣ πριν προωθηθεί στο μέτωπο της Μακεδονίας εκπαιδεύτηκε από εμπειροπόλεμους Γάλλους στρατιωτικούς σε νέα όπλα και τακτικές μάχης καθώς και στην οχυρωματική τέχνη, σύμφωνα με τα τελευταία διδάγματα του παγκοσμίου πολέμου. Παραθέτω ενδεικτικά μαρτυρίες αξιωματικών και οπλιτών για την ρεαλιστική αυτή εκπαίδευση: «... Εδώ κάνουμε καθημερινώς σχεδόν πολλά γυμνάσια... οι Γάλλοι μας είχαν εκπαιδέσει στις χειροβομβίδες, στα οπλοπολυβόλα, στην επίθεση κατά χαρακωμάτων, στη χρήση αντιασφυζιογόνων προσωπίδων, στην κατασκευή στεγάστρων και στην χάραξη χαρακωμάτων για προστασία από το εχθρικό πυροβολικό». ⁴⁵ «Γάλλοι αξιωματικοί edίδαξαν θεωρητικώς και πρακτικώς τους αξιωματικούς και οπλίτας τας νέας μεθόδους του μάχεσθαι, την χρήσιν των νέων όπλων εν συνδυασμῷ με την αμυντική οργάνωσιν του edάφους και τη λειτουργία των νέων υπηρεσιῶν. Πράγματι η εκπαίδευση εκείνη ήτο πολύ καλή». ⁴⁶ «Μεταβήκαμε στο Νάρες, στο στρατόπεδο εκγύμνασης... Οι Γάλλοι μας δίδαξαν τον πόλεμο θέσεων και τα νέα όπλα: οπλοπολυβόλα, οπλοβομβίδες, χειροβομβίδες». ⁴⁷

Κατά τον Α΄ παγκόσμιο πόλεμο συντελέστηκαν μεγάλες αλλαγές στην πολεμική τέχνη και ο ΕΣ εξοικειώθηκε με αυτές κατά τα έτη 1917-1918 στο μακεδονικό μέτωπο, δίπλα στους συμμαχικούς στρατούς. Οι κυριότερες εξελίξεις στο Πεζικό ήταν η εισαγωγή των χειροβομβίδων, των οπλοπολυβόλων και των βομβιδοβόλων στους λόχους και η αύξηση του αριθμού των πολυβόλων στα τάγματα

σταλμένο από μονάδες της Μακεδονίας προς το υπουργείο Στρατιωτικών, από όπου προκύπτει ότι αρκετοί από τους προαχθέντες δεν γνώριζαν γραφή και ανάγνωση» στο Παναγάκος Π., ό. π., σ. 368.

⁴⁴ Μποχώτης Θανάσης, ό. π., σ. 96, Γιανουλόπουλος Γιάννης ό. π., σ. 128 και Αλεξανδροπούλου Α.-Γκλαβίνας Γ.-Πλουμίδης Σ., ό. π., σ. 152.

⁴⁵ Σοφούλης Μανώλης, *Ημερολόγιο Πολέμου(1906-1941)*, Αθήνα 2007, σ. 98-99 και σ. 104.

⁴⁶ Μπουλαλάς Κλεάνθης, *Η Μικρασιατική Εκστρατεία 1919-1922*, Αθήνα 1959, σ. 24.

⁴⁷ Καραγιάννης Χρήστος, *Η Ιστορία ενός στρατιώτη (1918-1922)*, Αθήνα 2013, σ. 30.

από δύο, που ήταν στους βαλκανικούς πολέμους, σε οκτώ.⁴⁸ Στο Πυροβολικό σημαντική εξέλιξη ήταν η αύξηση του μεραρχιακού ΠΒ από μία σε δύο ΜΟΠ ανά Μεραρχία. Επίσης συγκροτήθηκε Σύνταγμα βαρέως ΠΒ ως Πυροβολικό Στρατιάς, με δύο μοίρες μακρών γαλλικών πυροβόλων De Banz (121 χλστ) και μιας μοίρας αγγλικών οβιδοβόλων Armstrong (150 χλστ) και αποκτήθηκε σημαντική πείρα στους μαζικούς βομβαρδισμούς κατά τις επιχειρήσεις διάσπασης του μετώπου.⁴⁹

Έως τον Αύγουστο του 1918 δέκα ελληνικές μεραρχίες συμπαρατάχθηκαν με τα συμμαχικά στρατεύματα στο μέτωπο της Μακεδονίας, προσφέροντας 90 από τα 280 τάγματα πρώτης γραμμής, με τα υπόλοιπα εφεδρεία της συμμαχικής Στρατιάς. Η συμμετοχή του ΕΣ στις επιχειρήσεις κατά βουλγαρικών (κυρίως) και γερμανικών στρατευμάτων τα έτη 1917-1918 και στην μεγάλη επίθεση του Σεπτεμβρίου το 1918 υπήρξε αποφασιστικός παράγοντας για την συμμαχική νίκη.⁵⁰

Ο Βενιζέλος πέτυχε σε κάποιο βαθμό τα σχέδιά του και η Ελλάδα, την ώρα της νίκης, βρέθηκε εμπόλεμη με την πλευρά των νικητών. Αυτό όμως το επιτεύγμα πραγματοποιήθηκε με τις θυσίες κυρίως των δικών του «πιστών». Το σύνολο των απωλειών εκτός μάχης (νεκρών, τραυματιών, αγνοουμένων) του ελληνικού στρατού στο μέτωπο της Μακεδονίας ανήλθε σε 5.300 άνδρες. Από αυτούς οι 3.500 ανήκαν στις μεραρχίες του Σώματος Στρατού της Εθνικής Αμύνης.⁵¹

6. Το Συνέδριο της Ειρήνης και η απόφαση αποστολής ελληνικού στρατού στη Σμύρνη

Με κόστος τον εθνικό διχασμό, ο Βενιζέλος είχε οδηγήσει το έθνος στον Α' παγκόσμιο πόλεμο με την πλευρά των νικητών. Για να δικαιολογήσει αυτό το κόστος, όφειλε τώρα να κερδίσει την ειρήνη. Πίστευε πως οι πληγές του πολέμου θα επουλώνονταν με την εκπλήρωση της Μεγάλης Ιδέας αλλά ακόμα και τότε, η βαθιά ρήξη που είχε προκαλέσει ο Εθνικός Διχασμός δεν μπορούσε να επουλωθεί.⁵²

Στις 20-10-1918 τρεις Έλληνες βουλευτές (Σμύρνης, Αϊδινίου, Μετρών) κατέθεσαν υπόμνημα στην οθωμανική Βουλή με το οποίο κατήγγειλαν πως το 1914 250.000, εκ του «ελληνικού στοιχείου», απελάθηκαν εκτός των ορίων του κράτους. Κατά την διάρκεια του Α' παγκοσμίου πολέμου, άλλες 550.000 ψυχές «εκ του ελληνικού στοιχείου σε Ελλήσποντο, Προποντίδα, Αιγαίο, Εύξεινο και αλλαχού» εξοντώθηκαν και η περιουσία τους δημεύθηκε. Από τα τελευταία θύματα οι 250.000

⁴⁸ Γενικό Επιτελείο Στρατού, *Η Ιστορία του Πεζικού*, ΣΚ 900-21, Αθήνα 2014, σ. 99.

⁴⁹ Γενικό Επιτελείο Στρατού, *Ιστορία Ελληνικού Πυροβολικού*, ΣΚ 900-22, Αθήνα 1997, σ. 82 και 86.

⁵⁰ Ζαφείρης Ηρακλής, *Στρατιωτική Ιστορία της Ελλάδος*, ΓΕΣ /7^ο ΕΓ, Αθήνα 1992, σ. 115. Βλ. επίσης Μαυρογορδάτος, *ό. π.*, σ. 25, Οικονόμου, *ό. π.*, σ. 50 και Βερέμης, *ό. π.*, σ. 80.

⁵¹ Μαργαρίτης Γιώργος, «Η εμπόλεμη Ελλάδα» στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, Τόμος 6^{ος}, Αθήνα 2003, σ. 80.

⁵² Galant Thomas, «Από την εθνική ενότητα στον εθνικό διχασμό 1898-1919» στο *Νεότερη Ελλάδα, από τον πόλεμο της ανεξαρτησίας μέχρι τις μέρες μας*, επιμέλεια Δήμητρα Λαμπροπούλου και Κατερίνα Γαρδίκια, μετάφραση Γιάννα Σκαρβέλη, τόμος Β', Αθήνα 2017, τόμος Β', σ. 290.

ήταν άνδρες, οι οποίοι θανατώθηκαν από τις στερήσεις, τις κακουχίες και την πείνα στα εργατικά τάγματα (Amele Tamburu).⁵³

Η προβολή των ελληνικών εθνικών διεκδικήσεων στο συνέδριο της Ειρήνης στο Παρίσι έγινε επίσημα για πρώτη φορά στις 17-12-1918, με υπόμνημα του πρωθυπουργού Βενιζέλου προς την επιτροπή ελληνικών υποθέσεων. Η προώθηση του μικρασιατικού ζητήματος είχε αρχίσει από τις 20-10-1918 με υπόμνημα προς τον Βρετανό πρωθυπουργό Lloyd George, στον οποίο ο Βενιζέλος δεν παρέλειψε με συνοδευτική επιστολή να παραπονεθεί για την αδιαφορία των μεγάλων δυνάμεων στα δεινά των Ελλήνων της Μικράς Ασίας καθώς και σε συνάντηση στις 3-12-1918 στο Παρίσι με τον πρόεδρο των ΗΠΑ W. Wilson. Οι αξιώσεις του Έλληνα πρωθυπουργού επί της δυτικής Μικράς Ασίας περιλάμβαναν το Βιλαέτι Αϊδινίου (πλην σαντζακιού Ντενιζλί) και μέρος του Βιλαετιού Προύσας (σαντζάκι Μπαλουκεσέρ). Οριζόταν από μια γραμμή απέναντι από την νήσο Τένεδο έως απέναντι από τη νήσο Καστελόριζο. Το λιμάνι της Πανόρμου εξασφάλιζε έξοδο στη θάλασσα του Μαρμαρά και στην διεκδικούμενη περιοχή κατοικούσαν, σύμφωνα με το υπόμνημα, 818.221 Έλληνες. Για τους ελληνικούς πληθυσμούς που κατοικούσαν εκτός της διεκδικούμενης περιοχής, ο Βενιζέλος πρότεινε ανταλλαγή με μουσουλμάνους της ζώνης που θα δινόταν στην Ελλάδα. Ενώ η επιτροπή εξέταζε τις ελληνικές διεκδικήσεις, ο Έλληνας πρωθυπουργός αποκτούσε ένα διαπραγματευτικό πλεονέκτημα, όταν ανταποκρίθηκε θετικά σε αίτημα του Γάλλου ομολόγου του Clemenceau για συμμετοχή ελληνικού στρατού στην εκστρατεία της Ουκρανίας. Ο Γάλλος πρωθυπουργός δήλωσε στον Έλληνα πρέσβη στο Παρίσι πως *«η Γαλλία θα λάβει πρωτοβουλία επί εδαφικής επεκτάσεως της Ελλάδας στη Θράκη και εκθύμως θα υποστήριζε υπέρ της ελληνικής λύσης του ζητήματος της Σμύρνης, αν προταθεί από την Αγγλία ή τις ΗΠΑ»*.⁵⁴

Στην Ουκρανία απεστάλησαν οι II και XIII μεραρχίες του Α' ΣΣ, με διοικητή τον υποστράτηγο Νίτερ Κων/νο. Η τρίτη μεραρχία (I) του Σώματος ανέμενε στις Ελεθευρές Καβάλας τη μεταφορά της. Οι ελληνικές δυνάμεις απετέλεσαν το πιο αξιόμαχο τμήμα του συμμαχικού εκστρατευτικού σώματος και διακρίθηκαν στις επιχειρήσεις για την πειθαρχία και τον ηρωισμό τους με απώλειες 398 νεκρούς και 657 τραυματίες.⁵⁵ Αυτοί αποτέλεσαν μια θυσία στην προσπάθεια της χώρας να ενισχύσει την αξιοπιστία της και το κύρος των επιχειρημάτων της στις αίθουσες των διαπραγματεύσεων των νικητών.⁵⁶

Οι ελληνικές διεκδικήσεις στο χώρο της Μικράς Ασίας αντιμετωπιζόταν με δυσπιστία ή και εχθρότητα, τουλάχιστον από την Ιταλία και τις ΗΠΑ. Ωστόσο, οι διαφωνίες στους κόλπους των Συμμάχων και τα αντικρουόμενα συμφέροντα τους, θα δημιουργήσουν μια πρόσκαιρη ευνοϊκή συγκυρία για την Ελλάδα, την οποία ο Βενιζέλος δεν άφησε να πάει χαμένη. Την άνοιξη του 1919, Βρετανία, Γαλλία και

⁵³ Πλουμίδης Σπυρίδων, *ό. π.*, σ. 105.

⁵⁴ Αλλαμανή Έφη-Παναγιωτοπούλου Κρίστα, «Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία», στο *Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΕ', Αθήνα 1978, σ. 111.

⁵⁵ Στο ίδιο, σ. 112. Βλ. Επίσης Ζαφείρης Ηρακλής, *ό. π.*, σ. 117-118.

⁵⁶ Μαργαρίτης Γιώργος, *ό. π.*, σ. 81.

ΗΠΑ ανησυχούσαν για την προσπάθεια της Ιταλίας να φέρει το Συνέδριο της Ειρήνης προ τετελεσμένων γεγονότων στην Μικρά Ασία. Οι Ιταλοί, χωρίς την έγκριση των Συμμάχων, είχαν ήδη αποβιβάσει στην Αττάλεια και στη Μαρμαρίδα, ενώ έστελναν πολεμικά πλοία και στην Σμύρνη. Έτσι το Ανώτατο Συμβούλιο της Ειρήνης, από το οποίο είχε αποχωρήσει προσωρινά η Ιταλία, αποφάσισε την κατάληψη της Σμύρνης και της περιοχής της από τον Ελληνικό Στρατό, με επίσημη δικαιολογία την «τήρηση της τάξεως» αλλά στην ουσία για να εμποδίσει την εκεί ιταλική επέκταση. Στην απόφαση των Συμμάχων βάρυναν επίσης και οι πληροφορίες για νέες βιαιότητες των Τούρκων σε βάρος των Ελλήνων της Μικράς Ασίας από ομάδες τσετών και εθνικιστικών σωμάτων. Βέβαια η απόφαση για την ελληνική παρουσία στη Σμύρνη ήταν περισσότερο βρετανική πρωτοβουλία, κυρίως του πρωθυπουργού Lloyd George, διότι επιθυμούσε τον έλεγχο των Στενών. Όμως την επαύριον του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, με τις εκατόμβες των θυμάτων, η βρετανική κοινή γνώμη δεν δεχόταν τη συμμετοχή του βρετανικού στρατού σε μια νέα πολεμική σύγκρουση. Τον ρόλο αυτόν κλήθηκε να επιτελέσει ο ελληνικός στρατός.⁵⁷

Η Αγγλία επιθυμούσε να έχει ένα σταθερό και πιστό αστυνόμο στην Εγγύς Ανατολή. Η ανάπτυξη μεταπολεμικά του φιλειρηνικού κινήματος στην Βρετανία, δεν επέτρεπε στην κυβέρνηση να ρισκινδυνεύσει έναν νέο πόλεμο στην περιοχή. Η χρησιμοποίηση του αγγλικού στρατού έπρεπε να είναι περιορισμένη και μόνο στις περιοχές των πετρελαίων (Μοσούλης και Μεσοποταμίας). Η αντίσταση των Τούρκων από τις αρχές κιόλας του 1919 έδειξε ότι ήταν αξιόλογη. Χωρίς την στρατιωτική αντιμετώπισή της ήταν αδύνατη και η επιβολή των ιμπεριαλιστικών επιδιώξεων στην περιοχή. Ο πιο κατάλληλος στρατός για την επιχείρηση αυτή ήταν ο μεγάλος αριθμητικά και εμπειροπόλεμος ελληνικός στρατός.⁵⁸ Στρατό μισθοφόρων δίχως μισθούς φέρεται να τον είχε χαρακτηρίσει ο Λόυδ-Τζώρτζ, «ο Αωλοτζώρτζης όπως τον έλεγαν με λατρεία οι δύσμοιροι μικρασιάτες».⁵⁹ Την ίδια περίπου περίοδο, ο Ιωάννης Μεταξάς θα σχηματίσει μια ανάλογη άποψη: «υπό τον μανδύαν των βυζαντινών ηρώων κρύπτομεν μπράβους της Αγγλίας».⁶⁰

Ο Έλληνας πρωθυπουργός τόνισε επανειλημμένα στο Ανώτατο Συμβούλιο τον κίνδυνο από τις πραξικοπηματικές ενέργειες της Ιταλίας στη Μικρά Ασία καθώς και τις ανησυχητικές ειδήσεις που έφταναν από τη Σμύρνη για την αφύπνιση του τουρκικού φανατισμού και τις βιαιοπραγίες εναντίον του ελληνικού στοιχείου. Οι ανησυχίες του Βενιζέλου οφείλονταν κυρίως στην υπονομευτική δράση του βαλή της Σμύρνης Nuredin-πασά που οργάνωνε ομάδες εναντίον των Ελλήνων στη Σμύρνη και στην ύπαιθρο. Γραπτές διαταγές του, οι οποίες περιήλθαν στα χέρια της ελληνικής κυβέρνησης και παρουσιάστηκαν στο Συμβούλιο, παρότρυναν: «...Έκαστος στρατιώτης οφείλει να φονεύσει 4-5 Έλληνες». Στη συνεδρίαση στις 22-04-1919, από

⁵⁷ Αλεξανδροπούλου Α.-Γκλαβίνας Γ.-Πλουμίδης Σ., «Η ελληνική απόβαση στη Σμύρνη», ό. π., σ. 164.

⁵⁸ Ψυρούκης Νίκος, ό. π., σ. 76.

⁵⁹ Σωτηρίου Διδώ, *Η Μικρασιατική Καταστροφή και η στρατηγική του ιμπεριαλισμού στην Ανατολική Μεσόγειο*, Αθήνα 1975, σ. 11.

⁶⁰ Μεταξάς Ιωάννης, *Το προσωπικό του Ημερολόγιο*, τόμος Γ΄ (1921-1932), επιμέλεια Παναγιώτης Σιφναίος, Αθήνα 1964, σ. 116.

την οποία απουσίαζαν οι Ιταλοί, ο Άγγλος πρωθυπουργός πρότεινε την αποστολή ελληνικού στρατού στη Σμύρνη, που θα απέτρεπε τις σφαγές και την επικείμενη ιταλική απόβαση στο βιλαέτι του Αϊδινίου. Όταν ο Ιταλός πρωθυπουργός Orlando πληροφορήθηκε την συμμαχική απόφαση για κατάληψη της Σμύρνης από τον ελληνικό στρατό, αντιπρότεινε την διασυμμαχική κατάληψη της πόλης, χωρίς όμως αυτή να γίνει δεκτή. Τελικά απέφυγε να εκφράσει αντιρρήσεις όταν του δόθηκε άδεια για αποβίβαση ιταλικού στρατού στην Αττάλεια. Η ομοφωνία της συμμαχικής απόφασης για κατάληψη της Σμύρνης από τον ΕΣ δεν ερμηνεύεται σαν ομοθυμία των Δυνάμεων για την προώθηση των ελληνικών διεκδικήσεων στο χώρο της Μικράς Ασίας. Η θέση της Ιταλίας ήταν γνωστή και αμετάβλητη: απόρριψη των ελληνικών διεκδικήσεων. Η Γαλλία συνόδεψε την συγκατάθεσή της με την δήλωση του Clemenceau πως η αποστολή ελληνικού στρατού στη Σμύρνη είχε προσωρινό χαρακτήρα και δεν θα επηρέαζε την οριστική ρύθμιση του θέματος. Η συγκατάθεση της Αμερικής ήταν απροσδόκητη γιατί ο πρόεδρος της Woodrow Wilson είχε εκφράσει την κατηγορηματική άρνησή του για κάθε περαιτέρω απόσπαση εδαφών από την οθωμανική αυτοκρατορία αλλά αυτή μετριάσθηκε προς στιγμήν, όχι μόνο γιατί η ελληνική κατοχή θα ήταν προσωρινή αλλά κυρίως από την σφοδρή του αντίδραση στις αξιώσεις των Ιταλών.⁶¹

Ο πρωθυπουργός της Αγγλίας και κάποιοι κύκλοι του υπουργείου εξωτερικών ήταν οι κύριοι εισηγητές της αποστολής ελληνικού στρατού στη Σμύρνη για την αποκατάσταση της τάξης αλλά και για να εξασφαλιστούν τα παραδοσιακά βρετανικά συμφέροντα στην περιοχή. Αλλά αυτό δε σήμαινε λύση του μικρασιατικού ζητήματος υπέρ της Ελλάδος, ούτε είχε τη μορφή επίσημης συμμαχίας Ελλάδας-Βρετανίας με αμοιβαίες οικονομικές και στρατιωτικές υποχρεώσεις. Βρετανικοί στρατιωτικοί κύκλοι (αρχιστράτηγος Henry Wilson, ναύαρχος de Robeck- ύπατος αρμοστής στη Πόλη) θεωρούσαν την αποστολή ελληνικού στρατού στη Σμύρνη σαν εμπλοκή της Αγγλίας σ' έναν καινούργιο μακροχρόνιο πόλεμο.⁶² Ο Βρετανός υποπρόξενος στη Σμύρνη A. Dixon προειδοποίησε τους ανωτέρους του: *«Αν οι Έλληνες αποβιβάσουν στη Σμύρνη, το αίμα θα τρέξει άφθονο»*.⁶³

Η αποστολή ελληνικού στρατού στην Ουκρανία είχε ένα διεθνή αντίκτυπο, καθώς οι ξένοι ηγέτες βρέθηκαν υποχρεωμένοι απέναντί στο Βενιζέλο και άρχισαν να βλέπουν την Ελλάδα ως σταθεροποιητικό παράγοντα σε μια ασταθή περιοχή. Συνεργαζόμενος με τον Lloyd George, ο Βενιζέλος μπόρεσε να επωφεληθεί από την οργή του W.Wilson κατά της Ιταλίας για την κατοχή του Φιούμε στην Αδριατική και από την αμφιταλάντευση του Clemenceau σχετικά με την περιοχή και κατάφερε να πάρει εξουσιοδότηση να καταλάβει συγκεκριμένες περιοχές της Μικράς Ασίας. Αλλά εξ αρχής οι Γάλλοι ήταν απρόθυμοι, οι Ιταλοί αντίθετοι και Αμερικανοί είχαν

⁶¹ Αλλαμανή Έφη-Παναγιωτοπούλου Κρίστα, *ό. π.*, σ. 114-115.

⁶² Στο ίδιο, σ. 116.

⁶³ Τσάγγας Νίκος, *Η Αθώωση των Εξ και η Ανατροπή της Ιστορίας*, Αθήνα 2012, σ. 51.

στραμμένη την προσοχή τους σε άλλα θέματα. Η Ελλάδα δεν επρόκειτο ποτέ να έχει την σταθερή υποστήριξη των Συμμάχων.⁶⁴

Ο Βρετανός αρχιστράτηγος έγραφε στο ημερολόγιό του στις 28 Απριλίου 1920 ότι η απόφαση των πολιτικών να σταλεί ελληνικός στρατός στη Σμύρνη ήταν παρανοϊκή : «*Ο Βενιζέλος χρησιμοποιεί τις τρεις Ρεντινγκότες (εννοεί τους τρεις ηγέτες George, Wilson, Clemenceau), για τους δικούς του σκοπούς. Όταν οι τρεις Ρεντινγκότες έφυγαν, ο Bless, ο Le Bon, ο Fuller και εγώ (στρατιωτικοί), συμφωνήσαμε πως αυτό που πηγαίναμε να κάνουμε ήταν βλακεία*». ⁶⁵ Ο Βρετανός υπουργός στρατιωτικών Winston Churchill πληροφορήθηκε την απόφαση με ανησυχία και ταραχή. Έγραφε αργότερα στο βιβλίο του το 1929: «*Δεν μπορώ να καταλάβω ως σήμερα πώς διακεκριμένοι πολιτικοί στο Παρίσι, ο Wilson, ο Lloyd George, ο Clemenceau και ο Βενιζέλος που η γνώση, η σύνεση και η επιδεξιότητά τους, τους είχαν ανυψώσει ύστερα από τις πιο σοβαρές δοκιμασίες, μπόρεσαν να ξεγελαστούν και να προβούν σ' ένα τόσο απερίσκεπτο και μοιραίο εγχείρημα*». ⁶⁶

Οι προειδοποιήσεις ήταν μάταιες. Οι στρατιωτικοί, οι οποίοι δεν ενέκριναν την απόφαση, βρέθηκαν προ τετελεσμένου γεγονότος. Ο Lloyd George, που επιθυμούσε να στείλει τους Έλληνες στη Μικρά Ασία, βρήκε κάποια αμυδρή υποστήριξη από τον υπουργό εξωτερικών A.J. Balfour και τον διπλωμάτη Harold Nicolson, επομένως δεν επιθυμούσε να ακούσει επιχειρήματα υπέρ της αντίθετης άποψης. Πίστευε ότι η Ελλάδα θα γινόταν ο φορέας των βρετανικών συμφερόντων στην ανατολική Μεσόγειο και ότι ήταν μια ανερχόμενη δύναμη, ένα ρωμαλέο, δραστήριο και αναπτυσσόμενο έθνος που αντιμαχόταν μια αδύναμη, καταρρέουσα και αναξιόπιστη Τουρκία. «*Αν και το κοινό αυτό όραμα του George και του Βενιζέλου είχε κάτι το μεγαλειώδες, η απομόνωση των δύο πολιτικών είχε κάτι το τρομακτικό*». ⁶⁷ Ο Harold Nicolson θα αποκαλέσει αργότερα την απόφαση «ολέθρια» και θα επισημάνει ότι: «*...Όσοι στρέφουν το βλέμμα των οπίσω... απορούν ίσως πως έγινε δυνατόν να πιστευθεί ότι ο δρόμος εμπρός δεν παρουσίαζε εμπόδια και ότι οι γέφυρες ήσαν ασφαλείς. Καταστροφή και απιστία, θύελλα και προδοσία ήλθαν να συντρίψουν την επιχείρησιν σχεδόν από το ξεκίνημα... Και όμως! Τους πρώτους μήνες του 1919 η επιχείρησις εφαινετο ιδέα ευγενής και ακτινοβολούσε εις το φως της εξασφαλισμένης επιτυχίας... Σπανίως πλάνη υπήρξε περισσότερο τραγική*». ⁶⁸

Ο Βενιζέλος, εμφανώς μάλιστα, δεν είχε σπεύσει να συμβουλευτεί τους στρατιωτικούς εμπειρογνώμονες προτού αποδεχθεί τη συμμαχική πρόταση για την

⁶⁴ Gallant Thomas, «Η περίοδος του μεσοπολέμου, 1919-1940: μια εποχή αναταραχών» στο *Νεότερη Ελλάδα*, ό. π., σ. 294.

⁶⁵ Callwell Magor-General.Sir C.E., Field Marshall Sir Henry Wilson: his life and diaries, Volume II, London 1927, σ. 192.

⁶⁶ Churchill Winston Spencer, *The World Crisis: the Aftermath*, London 1929, σ. 369.

⁶⁷ Smith Llewellyn Michael, ό. π., σ. 171-172.

⁶⁸ Σακελλαρόπουλος Κωνσταντίνος, *Η σκιά της Δύσεως, Ιστορία μιας Καταστροφής*, β' έκδοσις, Αθήναι 1960, σ. 9. Επίσης Τζανακάρης Βασίλης, *Εις θάνατον, Η δίκη και η εκτέλεση των έξι μέσα από τα πρακτικά, τα παραλειπόμενα και τα «ψιλά» των εφημερίδων*, Αθήνα 2010, σ. 17 και Τσιριγώτης Διονύσιος, ό. π., σ. 47-48.

αποβίβαση των ελληνικών στρατευμάτων στη Σμύρνη! Λίγες μέρες αργότερα εκμυστηρεύτηκε στον αντιπρόεδρο της κυβερνήσεως Εμμανουήλ Ρέπουλη: «*Βλέπεις πόσο ήταν αναγκαίον να μη εμπιστευθώμεν τόσον μεγάλη αποστολή εις τους στρατιωτικούς; Τα ζητήματα τα στρατιωτικά δεν είναι ζητήματα τα οποία γνωρίζουν οι στρατιωτικοί αλλά κατ' εξοχήν οι πολιτικοί άνδρες*». ⁶⁹

Ο Έλληνας πρωθυπουργός πίστευε πως τα ελληνικά συμφέροντα μπορούσαν άριστα να εναρμονισθούν με τα βρετανικά στην ανατολική Μεσόγειο. Δεν παρέβλεπε όμως τις δυσκολίες του εγχειρήματος. Τον ανησυχούσαν ιδιαίτερα οι αντιδράσεις στον ελληνικό χώρο, όπου τα κατάλοιπα του Διχασμού, η μακροχρόνια επιστράτευση του πληθυσμού και κυρίως οι αντιρρήσεις των στρατιωτικών κύκλων ήταν δυσμενείς παράγοντες για την προώθηση της μικρασιατικής πολιτικής. Αλλά οι διεθνείς συγκυρίες, η ήττα της Τουρκίας, η προοπτική διαμελισμού της και η πεποίθηση πως θα εφαρμοζόταν οι όροι του αφοπλισμού της, η κυρίαρχη παρουσία της Αγγλίας στα Στενά και στην Κωνσταντινούπολη και οι επανειλημμένες συμμαχικές δηλώσεις για υποστήριξη των ελληνικών διεκδικήσεων, ήταν αντίθετα παράγοντες που έδιναν στη συμμαχική εντολή όλα τα χαρακτηριστικά μιας σπάνιας ευκαιρίας για τις αλυτρωτικές βλέψεις της ελληνικής πολιτικής. ⁷⁰ Ο Churchill παρατήρησε ότι ο Έλληνας πρωθυπουργός δικαιολογημένα μπορούσε να επικαλεστεί το γεγονός ότι πήγαινε στη Σμύρνη ως εντολοδόχος των τεσσάρων μεγάλων Δυνάμεων αλλά πως «*πήγαινε με τόση προθυμία όση δείχνει η πάπια για το κολύμπι*». ⁷¹

Ο Βενιζέλος δεν ήταν αυτός που, αποστέλλοντας τον ελληνικό στρατό στη Σμύρνη το 1919, «άναψε το φυτίλι» που οδήγησε στην πλήρη καταστροφή των αρχαίων ελληνικών κοινοτήτων στην Μικρά Ασία αλλά ο ελληνοτουρκικός πόλεμος προκλήθηκε από την εξοντωτική πολιτική των Νεοτούρκων. ⁷²

Η ειλημμένη απόφαση των Νεοτούρκων να απαλλαγούν από τις μειονότητες και κυρίως από τους ελληνικούς πληθυσμούς, που ξεκίνησε το 1914 και εντάθηκε στη διάρκεια του Α' παγκοσμίου πολέμου, αργά ή γρήγορα θα οδηγούσε σε ελληνοτουρκικό πόλεμο. Θα ήταν αδύνατο για το ελληνικό κράτος να ανεχθεί την εξόντωση ή την εκδίωξη από τις πατρογονικές εστίες σχεδόν δύο εκατομμυρίων Ελλήνων της Ανατολικής Θράκης και της Μικράς Ασίας. Στην περίπτωση που η μεγάλη μάζα των ομογενών κατέφευγε στην Ελλάδα, το κόστος της συντήρησής τους θα ήταν τεράστιο για τον ελληνικό προϋπολογισμό.

⁶⁹ Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, *Η απόφαση για επέκταση της ελληνικής κυριαρχίας στη Μικρά Ασία*, κριτική επαναψηλάφηση, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών "Ελευθέριος Βενιζέλος", Αθήνα 2009, σ. 51 και Στεφάνου Στέφανος, *Τα κείμενα του Ελευθερίου Βενιζέλου*, τόμος Β', Αθήνα 1982, σ. 654.

⁷⁰ Αλλαμανή Έφη-Παναγιωτοπούλου Κρίστα, *ό. π.*, σ. 116.

⁷¹ Churchill Winston Spencer, *ό. π.*, σ. 366.

⁷² Πλουμίδης Σπυρίδων, *ό. π.*, σ. 105.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία, ένα σύνθετο πολιτικοστρατιωτικό πρόβλημα

1. Ο ελληνικός στρατός στη Σμύρνη-οι πρώτες συμπλοκές

Το πρωί της 1^{ης} Μαΐου 1919 κυκλοφορούσαν φήμες στη Σμύρνη ότι συμμαχικά αγήματα θα καταλάμβαναν την πόλη. Πράγματι λίγο πριν το μεσημέρι έγινε επίδοση σχετικής διακοίνωσης από τον Άγγλο ναύαρχο Calthorpe στον βαλή της Σμύρνης και συμμαχικά αγήματα κατέλαβαν τα εξωτερικά φρούρια. Το απόγευμα οι Έλληνες κάτοικοι πληροφορήθηκαν από τον πλοίαρχο Μαυρουδή, στην μητρόπολη της Αγίας Φωτεινής, την είδηση για τον ερχομό του ελληνικού στρατού και άκουσαν το διάγγελμα του πρωθυπουργού Ελευθέριου Βενιζέλου, στο οποίο τους ενημέρωνε για την επικείμενη κατάληψη της Σμύρνης και απεύθυνε συμβουλές για την τηρητέα στάση τους προς τους συνοίκους πληθυσμούς.⁷³ Ακολούθως ο μητροπολίτης Σμύρνης Χρυσόστομος θα εκφωνήσει μία ιστορική ομιλία.⁷⁴

Ο πρωθυπουργός ενώ αναφέρει πως ελληνική αποστολή είναι η τήρηση της τάξεως, ενημερώνει λανθασμένα τους ομογενείς πως οι ηγέτες των μεγάλων δυνάμεων έχουν αποφασίσει την ένωση της περιοχής με την Ελλάδα. Έτσι ο Χρυσόστομος, όπως και οι Έλληνες Μικρασιάτες, εξέλαβαν, δικαιολογημένα, την εντολή αποβίβασης ελληνικού στρατού στη Σμύρνη ως οριστική προσάρτηση της περιοχής στην ελληνική επικράτεια. Αυτό όμως ήταν μία μεγάλη πλάνη και είναι μεγάλη η ευθύνη του Βενιζέλου γι' αυτήν.

Ο Lloyd George βιαζόταν να εκτελεσθεί η απόφαση του ανωτάτου συμμαχικού συμβουλίου να αποβιβαστεί ελληνικός στρατός στη Σμύρνη, πριν αλλάξουν τακτική οι Γάλλοι και οι Αμερικανοί και πριν πάρουν οι Ιταλοί αντίμετρα. Έτσι χωρίς καμιά σοβαρή προετοιμασία, με απόλυτη βιασύνη και με ελλιπή τον εφοδιασμό της, αναχώρησε για τη Σμύρνη η Ι ΜΠ. Ήξερε το Γενικό Στρατηγείο του

⁷³ Αλλαμανή Έφη-Παναγιωτοπούλου Κρίστα, *ό.π.*, σ. 117. Επίσης Φωτιάδης Κώστας, *Η Μικρασιατική Καταστροφή, αφηγήσεις-ντοκουμέντα-μελετήματα*, Αθήνα 2000, α' τόμος, σ. 218 όπου και το Διάγγελμα Βενιζέλου: «*Η Ελλάς εκλήθη υπό του Συνεδρίου της Ειρήνης να καταλάβει την Σμύρνην ίνα εξασφαλίσει την τάξην. Οι ομογενείς εννοούσιν ότι η απόφαση αυτή ελήφθη διότι εν τη συνειδήσει των διευθυνόντων το Συνέδριο είναι αποφασισμένη η ένωσις της Σμύρνης μετά της Ελλάδος... Εννοώ ποια αισθήματα χαράς θα πλημμυρίσουν σήμερον τας ψυχάς των Ελλήνων της Μικρασίας. Την εκδήλωση των αισθημάτων αυτών δεν εννοώ βεβαίως να παρεμποδίσω. Αλλά είμαι βέβαιος ότι η εκδήλωση αυτή δεν θα λάβει ουδένα χαρακτήρα ούτε εχθρότητας ούτε υπεροψίας απέναντι ουδενός των συνοίκων στοιχείων του πληθυσμού... Εύχομαι όπως, όσον τάχιστα, δυνηθώ επισκεφθώ την Ελληνική Μικρά Ασία κομιστής του ευαγγελίου της εθνικής διά αυτήν αποκαταστάσεως».*

⁷⁴ Φωτιάδης Κώστας, *ό.π.*, σ. 220 όπου και η ομιλία Χρυσοστόμου: «*...Αδελφοί το πλήρωμα του χρόνου επέστη. Οι πόθοι των αιώνων εκπληρούνται. Οι έκτακτοι χρόνοι ήγγισαν. Αι μεγάλοι ελπίδες του Γένους μας, ο ανύστακτος, ο σφοδρός, ο μύχιος, ο θερμός, ο καίων και φλογίζων ως πυρακτωμένος σίδηρος τα σπλάχνα μας πόθος, προς Ένωσιν μετά της μητρός μας Ελλάδος, ιδού κατά την σήμερον, ιστορικήν και αξιομνημόνευτον ημέρα, γίνεται πράγμα και γεγονός τετελεσμένον... αύριον οι ελευθερωταί μας εισέρχονται εις την κατοχήν της πόλεως».*

ελληνικού στρατού την κατάσταση στο Βιλαέτι του Αϊδινίου; Είχε λάβει υπόψη του την κατάσταση στη Μικρά Ασία; Είχε μελετήσει και καταστρώσει σχέδιο σταθεροποίησης της στρατιωτικής κατοχής στην περιοχή; Ασφαλώς όχι. Τίποτα δεν είχε μελετηθεί ούτε και προετοιμασθεί. Η Ελλάδα έμπαινε σ' ένα παιχνίδι για το οποίο δεν είχε ούτε το στοιχειώδες δικαίωμα να το γνωρίζει από προηγούμενα. Με την αποβίβαση της Ι Μεραρχίας η ελληνική κυβέρνηση διαλάλησε το γεγονός σαν την αρχή της πραγματοποίησης της «Μεγάλης Ελλάδας». Οι Άγγλοι το χαιρέτησαν σαν κάτι που τους εξασφάλιζε φθινό μισθοφορικό στρατό για την επιβολή των σχεδίων τους. Οι άλλοι σύμμαχοι το αντιμετώπισαν σαν μια όχι ευχάριστη πράξη που όμως είχε περιορισμένη έκταση, μιας και η απόφαση του Διασυμμαχικού Συμβουλίου περιόριζε την δραστηριότητα του ΕΣ στα καθήκοντα της χωροφυλακής στο Βιλαέτι του Αϊδινίου. Για τον ελληνικό λαό της Ελλάδας και της Μικράς Ασίας σήμαινε η αρχή της μεγαλύτερης τραγωδίας της Ιστορίας του.⁷⁵

Οι Σύμμαχοι δεν είχαν ξεκαθαρίσει ούτε οι ίδιοι ποια θα ήταν η ακριβής αποστολή του ελληνικού στρατού στη Μικρασία, αμφιταλάντευση που θα συνεχισθεί επί μακρόν. Ο ελληνικός λαός, πάντοτε συναισθηματικός, δεν ασχολείτο μ' αυτές τις πτυχές. Του αρκούσε να δει τη γαλανόλευκη στα παράλια της Ιωνίας. Οι Έλληνες κάτοικοι της Σμύρνης δεν ενδιαφερόταν να μάθουν εάν η αποβίβαση αποτελούσε μια προσωρινή κατοχή κατ' εντολήν των Συμμάχων. Γι' αυτούς η εμφάνιση της γαλανόλευκης στο λιμάνι τους σήμαινε ένα μόνο πράγμα: την απελευθέρωση από τους Τούρκους.⁷⁶

Η αποβίβαση της Ι Μεραρχίας στη Σμύρνη ξεκίνησε το πρωί της 2ας Μαΐου 1919, υπό την κάλυψη του συμμαχικού στόλου. Τα τμήματά της αποβιβάστηκαν στην προκυμαία, μέσα σ' ένα παραλήρημα ενθουσιασμού και συγκίνησης όχι μόνο από τους χιλιάδες Έλληνες της Σμύρνης αλλά και πολλούς άλλους που είχαν έρθει από τη Μαγνησία, το Νυμφαίο, την Έφεσο, τη Σώκια, το Ναζλί κ.α. Το εορταστικό κλίμα της αποβίβασης αμαυρώθηκε όταν κάποιος έριξε έναν πυροβολισμό στη φάλαγγα ευζώνων, που προχωρούσε μπροστά στην πλατεία Διοικητηρίου και ξέσπασε πανδαιμόνιο. Οι ευζώνοι απάντησαν με πυρά προς τους στρατώνες, στους οποίους βρισκόταν Τούρκοι αξιωματικοί και στρατιώτες, μέχρις ότου αυτοί παραδόθηκαν. Η τουρκική επίθεση κατεστάλη σε μια ώρα και συνελήφθησαν τούρκοι αξιωματικοί, στρατιώτες και άτακτοι. Κατά τη διάρκεια των επεισοδίων σε κάποιες περιπτώσεις το ελληνικό στράτευμα δεν κράτησε την ψυχραιμία του και ορισμένοι ομογενείς προέβησαν σε πράξεις αντεκδίκησης.⁷⁷

Οι Τούρκοι αιχμάλωτοι οδηγήθηκαν κατά μήκος της προκυμαίας έως το πλοίο *Πατρίς*, που χρησίμευε ως φυλακή. Στο δρόμο έσπασε η πειθαρχία και τριάντα αιχμάλωτοι εκτελέστηκαν. Πολλές αγριότητες διαπράχθηκαν από στρατιώτες αλλά και από πολίτες που ακολουθούσαν την πομπή. Οι αξιωματικοί με δυσκολία

⁷⁵ Ψυρούκης Νίκος, *ό. π.*, σ. 114.

⁷⁶ Ζαούσης Αλέξανδρος, *Αλέξανδρος και Ασπασία (1915-1920)*, Αθήνα 2000, σ. 134-135.

⁷⁷ Αλεξανδροπούλου Α.-Γκλαβίνας Γ.-Πλουμίδης Σ., *ό. π.*, σ. 165. Επίσης Γιανουλόπουλος Γιάννης, *ό. π.*, σ. 131.

μπόρεσαν να επιβληθούν στους άνδρες τους. Η τάξη στην πόλη είχε διασαλευτεί και πολλοί Τούρκοι είχαν προμηθευτεί όπλα. Συμμορίες πολιτών, όχι μόνο Έλληνες, βρήκαν την ευκαιρία και λεηλάτησαν τουρκικά σπίτια και καταστήματα. Στο τέλος της ημέρας οι Τούρκοι είχαν πάνω από 300 νεκρούς και τραυματίες και οι Έλληνες περίπου εκατό. Ανάμεσα στους νεκρούς και δύο εύζωνοι. Το φονικό και οι λεηλασίες απλώθηκαν σε όλη την πόλη και τα γύρω χωριά. Αυτά τα θλιβερά περιστατικά δεν οφειλόταν μόνο στην έλλειψη πειθαρχίας και στον εθνικιστικό ζήλο των Ελλήνων αλλά και στην υποκρισία των συμμάχων ως προς τη φύση της κατοχής, η οποία θα έπρεπε να είναι, πραγματικά και όχι μόνο ονομαστικά, διασυμμαχική.⁷⁸

Αυτό ακριβώς επεδίωκαν οι οργανωτές της προβοκάτσιας Τούρκοι και Ιταλοί, για να παρουσιάσουν την Ελλάδα πως δεν είναι σε θέση να επιβάλλει τη τάξη και να διοικήσει περιοχές με μεικτό εθνολογικά πληθυσμό. Τα επεισόδια αυτά έφεραν σε εξαιρετικά δύσκολη θέση τον Βενιζέλο, ο οποίος γνώριζε πόσο εύθραυστη ήταν η διπλωματική ισορροπία στην οποία στηριζόταν η ελληνική παρουσία στη Μικρά Ασία. Το ανώτατο συμβούλιο των συμμαχικών δυνάμεων, όρισε μια επιτροπή έρευνας, υπό τον Αμερικανό ναύαρχο Bristol, για να εξετάσει τα γεγονότα. Χάρη στις προσπάθειες του Έλληνα πρωθυπουργού το κείμενο της επιτροπής δεν δόθηκε στη δημοσιότητα αλλά τα γεγονότα αυτά, που ασφαλώς μεγαλοποιήθηκαν, έβλαψαν σημαντικά την ελληνική υπόθεση.⁷⁹

Ύπατος Αρμοστής της Ελλάδος στη Σμύρνη τοποθετήθηκε ο Αριστείδης Στεργιάδης, έως τότε Γενικός Διοικητής Ηπείρου. Έφτασε στην πόλη στις 8 Μαΐου. Αυταρχικός και απότομος ως χαρακτήρας, επέβαλε γρήγορα τον νόμο και την τάξη, τιμώρησε αυστηρά τους κυριότερους ενόχους των γεγονότων της 2ας Μαΐου και χτύπησε αλύπητα κάθε διάκριση εις βάρος των Τούρκων. Εγκατέστησε, παρά τις πολλές δυσχέρειες, ένα αποτελεσματικό σύστημα διακυβέρνησης, φρόντισε για τον επαναπατρισμό 120.000 Ελλήνων προσφύγων και τους χορήγησε δάνεια για την αποκατάστασή τους. Ίδρυσε ένα πειραματικό αγρόκτημα για εκπαίδευση των γεωργών και το «Ιωνικό» Πανεπιστήμιο, υπό τη διεύθυνση του κορυφαίου καθηγητή Κων/νου Καραθεοδωρή. Οι αυθαίρετες μέθοδοί του τον έφεραν σε σύγκρουση με τους ντόπιους Έλληνες, τον Στρατό και την Εκκλησία.⁸⁰

Στις 7 Μαΐου ο Βενιζέλος διέταξε την Ι Μεραρχία να καταλάβει την ύπαιθρο, να εξοπλίσει τους Έλληνες κατοίκους της και να καταλάβει το Αϊδίνιο, αποφεύγοντας όμως να προελάσει νοτιότερα για να μην συγκρουσθεί με τους Ιταλούς. Οι δυνάμεις της Μεραρχίας μόλις επαρκούσαν για την τήρηση της τάξεως και την αντιμετώπιση των τουρκικών οργανώσεων, που από ημέρα σε ημέρα γίνονταν απειλητικότερες.

⁷⁸ Smith Llewellyn Michael, *ό. π.*, σ. 178-179. «Οι Έλληνες εμπιστεύθηκαν την κατάληψη της Σμύρνης σ' έναν συνταγματάρχη, που δεν είχε ούτε το κύρος ούτε τη βούληση να επιβληθεί στους άνδρες του. Πέρασαν έξι μέρες ώσπου να φτάσει ο Έλληνας ύπατος αρμοστής και ούτε ένας στρατηγός δεν πάτησε το πόδι του στη Σμύρνη παρά ένα μήνα μετά την απόβαση», *Στο ίδιο*, σ. 180.

⁷⁹ Αλεξανδροπούλου Α.-Γκλαβίνας Γ.-Πλουμίδης Σ., *ό. π.*, σ. 165. Επίσης Γιαννουλόπουλος Γιάννης, *ό. π.*, σ. 131.

⁸⁰ *Στο ίδιο*, σ. 184-189. Επίσης Dakin Douglas, *ό. π.*, σ. 338.

Έως τα τέλη Μαΐου κατέφθασαν ενισχύσεις: το 8^ο Σύνταγμα Κρητών, το 5^ο και 6^ο ΣΠ της Μεραρχίας Αρχιπελάγους, το 3^ο Σύνταγμα Ιππικού, το Τάγμα Ασφαλείας Σμύρνης, το 1^ο Τάγμα Μετόπισθεν και 500 χωροφύλακες. Υπό την έγκριση των Συμμάχων επεκτάθηκε σημαντικά η ελληνική ζώνη κατοχής και καταλήφθηκαν το Ναζλί, το Αϊδίνιο, το Οδεμήσιο, τα Θείρα, το Βαϊνδήριο, το Πυργί, η Μαγνησία, ο Κασαμπάς, η Πέργαμος και οι Κυδωνίες(Αϊβαλί).⁸¹

Στις 2-6-1919 έφθασε στη Σμύρνη ο υποστράτηγος Νίδερ Κων/νος, διοικητής του Α' ΣΣ, και ανέλαβε τη διοίκηση του στρατού κατοχής. Η άφιξή του συνέπεσε με την επίθεση στην Πέργαμο εκατοντάδων Τούρκων, υπό τον λοχαγό Ομάρ Κεμάλ, εναντίον Μεικτού Αποσπάσματος (Ι τάγμα/8^ο Συντάγματος, ημιλαρχία Ιππικού, ουλαμός Πυροβολικού) που είχε καταλάβει την πόλη και ξέσπασε σφοδρή μάχη. Ταυτόχρονα τουρκικές ομάδες προσέβαλλαν στο Δικελί κλιμάκιο μεταγωγικών του αποσπάσματος, και τη μικρή φρουρά της γέφυρας του Κάϊκου ποταμού, στην οδό Περγάμου-Σμύρνης. Το απόσπασμα δέχθηκε και επίθεση χωρικών από τα νότια του και ο διοικητής του, ταγματάρχης Συρμακέζης, αποφάσισε να υποχωρήσει. Το επόμενο βράδυ έφθασαν στη Μαινεμένη, κατόπιν πορείας 80 χιλιομέτρων, δεχόμενοι συνεχώς προσβολές από έφιππο τουρκικό τμήμα και ενεδρεύοντες χωρικούς. Εκεί απέκρουσαν επιτυχώς και νέα επίθεση. Οι ελληνικές απώλειες ήταν 10 νεκροί, 9 τραυματίες και 86 αγνοούμενοι. Ισχυρές δυνάμεις που ανακατέλαβαν την Πέργαμο στις 7 Ιουνίου, αντίκρισαν ένα φρικτό θέαμα. Οι αγνοούμενοι στρατιώτες είχαν κατακρεουργηθεί, τα πέλματα των ποδιών τους ήταν πεταλωμένα, τα γεννητικά τους μόρια κομμένα και μέσα στο στόμα και είχαν υποστεί κάθε είδους θηριωδίες. Την ίδια μέρα σε νέα επιδρομή στο Ναζλί, στα νοτιοανατολικά εδάφη της ελληνικής κατοχής, 87 Έλληνες κάτοικοι σφαγιάστηκαν.⁸²

Στις 16 Ιουνίου τουρκικές δυνάμεις με πυροβολικό διήλθαν, με την άδεια των Ιταλών, τις γέφυρες του Μαιάνδρου ποταμού και επιτέθηκαν στην πόλη του Αϊδινίου (34.000 κάτοικοι, 7.500 Έλληνες). Επακολούθησε σκληρός αγώνας δύο ημερών με τις ελληνικές δυνάμεις (δύο τάγματα 4^ο ΣΠ, διοικητής αντ/ρχης Σχοινάς) έως ότου ο διοικητής τους αποφάσισε να υποχωρήσει προς Μπαλατζίκ. Τμήματα τουρκικού στρατού και στίφη ατάκτων εισήλθαν στη πόλη και επιδόθηκαν σε λεηλασίες, ληστείες, εκτελέσεις, βιασμούς και πυρπολήσεις, με τη συνδρομή του τουρκικού πληθυσμού. Το θέαμα που παρουσίαζε το Αϊδίνιο στις 20 Ιουνίου, μετά την ανακατάληψή του, ήταν φρικιαστικό. Ο υποστράτηγος Νίδερ σε έκθεσή του έγραψε πως από τους 7.500 Έλληνες κατοίκους και 3.500 Έλληνες πρόσφυγες από τα γύρω χωριά, γλίτωσαν οι 4.500. Οι υπόλοιποι φονεύθηκαν, κάηκαν ή απήχθησαν ως όμηροι στο εσωτερικό. Η τραγωδία του Αϊδινίου βύθισε σε μεγάλο πένθος τον ελληνισμό της Μικράς Ασίας αλλά και ολόκληρης της Ελλάδας και ήταν το προμήνημα της μεγάλης καταστροφής.⁸³

⁸¹ Γενικό Επιτελείο Στρατού(Γ.Ε.Σ.)/ Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού(Δ.Ι.Σ.), *Επίτομη Ιστορία της Εκστρατείας στη Μικρά Ασία 1919-1922*, Αθήνα 2001, σ. 32.

⁸² Στο ίδιο, σ. 33-34.

⁸³ Σωτηρίου Διδώ, ό. π., σ. 42-43. Βλ. επίσης Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., ό. π., σ. 35.

Την επομένη ο Νίδερ στέλνει τηλεγράφημα στον πρωθυπουργό Βενιζέλο στο Παρίσι, στο οποίο φαίνεται η δύσκολη θέση που έχει περιέλθει ο στρατός κατοχής: *«Ευρισκόμεθα προ πλήρους τουρκικής επιστρατεύσεως και μεγάλης νεοτουρκικής οργανώσεως. Προσβαλλόμενοι πανταχόθεν αναγκαζόμεθα να εγκαταλείπωμεν έδαφος. Εάν δεν σταλεί τάχιστα ικανή δύναμις, τουλάχιστον μία πλήρης Μεραρχία, θέλει απειληθεί τάχιστα Σμύρνη. Επίσης απόλυτος ανάγκη δοθεί ελευθερία ενεργείας κατά κέντρων τουρκικών οργανώσεων και γραμμών επιχειρήσεων των»*.⁸⁴

Ένας παράγοντας που ωθούσε τα πράγματα στα άκρα σε όλη την περίοδο του μικρασιατικού πολέμου ήταν η φρικαλέα κακομεταχείριση που οι Τούρκοι αντάρτες επιφυλάσσουν στους αιχμαλώτους Έλληνες στρατιώτες αλλά και σε Έλληνες κατοίκους. Η επανειλημμένη ανακάλυψη ακρωτηριασμένων πτωμάτων με εμφανή ίχνη βασανισμού και επιθανάτιου εξευτελισμού, μοιραία πολλαπλασίαζε τις τάσεις τυφλής αντεκδίκησης σε βάρος του αμάχου πληθυσμού που υποθάλπει τους «συμμορίτες» ή ταυτίζεται με αυτούς.⁸⁵

Στις 28 Ιουνίου έφτασε στη Σμύρνη ο Έλληνας αρχιστράτηγος Λεωνίδας Παρασκευόπουλος με τμήμα του επιτελείου του και ανέλαβε τη διοίκηση του στρατού κατοχής. Αρχές Ιουλίου κατέφθασαν δύο ακόμη μεραρχίες του Α' ΣΣ (II και XIII), το υπόλοιπο της μεραρχίας αρχιπελάγους, ένα σύνταγμα πεδινού πυροβολικού και προωθήθηκαν σε καθορισμένους τομείς ευθύνης στην ενδοχώρα. Παράλληλα ιδρύθηκε μια νέα μεραρχία και ενισχύθηκε ο στόλος αεροπλάνων. Όλα τα παραπάνω συνέβαλαν στην σταθεροποίηση της κατοχής.⁸⁶

Ο ελληνικός στρατός βρέθηκε αντιμέτωπος με ένα σισύφειο έργο: έπρεπε να «αποκαθιστά» και να «διαφυλάσσει» την τάξη για λογαριασμό (και κάτω από την υψηλή εποπτεία) των συμμάχων και ταυτόχρονα να δημιουργεί στον κατακτημένο χώρο τις υλικές προϋποθέσεις μιας πιο μακροπρόθεσμης επικράτησης. Κάτω υπό τις δεδομένες συνθήκες και τα δύο αυτά καθήκοντα δεν μπορούσαν παρά να οδηγήσουν σε μια ατέλειωτη αλυσίδα από αγριότητες και ανθρώπινες τραγωδίες.⁸⁷

Τα γεγονότα μετά την αποβίβαση των ελληνικών στρατευμάτων στη Σμύρνη, οι καλά οργανωμένες επιθέσεις τμημάτων του τουρκικού στρατού και των ατάκτων σε Πέργαμο και Αϊδίνιο, οι σφαγές των Ελλήνων κατοίκων του Αϊδινίου και του Ναζλί κατά το δίμηνο Μαΐου-Ιουνίου, απέδειξαν τις δυσκολίες στην διατήρηση της τάξης από τον ελληνικό στρατό και την εξασφάλιση της εκτεταμένης ζώνης κατοχής, από τις τουρκικές επιθέσεις. Υποτιμήθηκαν εξ' αρχής οι τουρκικές δυνατότητες αντίστασης, με ευθύνη κυρίως της πολιτικής ηγεσίας και θα έπρεπε η ελληνική στρατιωτική παρουσία, από τις πρώτες ημέρες να είναι πιο έντονη. Από τον Ιούλιο, με την άφιξη ισχυρών ενισχύσεων, η κατάσταση ομαλοποιήθηκε.

⁸⁴ Ψυρούκης Νίκος, ό. π., σ. 118.

⁸⁵ Κωστόπουλος Τάσος, Πόλεμος και Εθνοκάθαρση, *Η ξεχασμένη πλευρά μιας δεκαετούς εθνικής εξόρμησης 1912-1922*, Αθήνα 2007, σ. 104.

⁸⁶ Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., ό. π., σ. 36 και 38.

⁸⁷ Κωστόπουλος Τάσος, ό. π., σ. 97.

2. Οι απαρχές της τουρκικής αντίστασης και ο Μουσταφά Κεμάλ

Η υπογραφή της ανακωχής του Μούδρου τον Οκτώβριο του 1918 αποτέλεσε το οριστικό χτύπημα για την οθωμανική αυτοκρατορία. Ο τελευταίος της σουλτάνος Μεχμέτ ΣΤ΄ ακολούθησε πολιτική συμβιβασμού με την Entente και δεν επιθυμούσε τη στήριξη των Τούρκων εθνικιστών, τους οποίους θεωρούσε υπεύθυνους για την καταστροφή της αυτοκρατορίας. Αλλά και ο τουρκικός λαός, εξουθενωμένος από τα οκτώ χρόνια συνεχούς πολέμου, ήταν απογοητευμένος και έβλεπε με δυσπιστία τις πρώτες κινήσεις οργάνωσης ενός τουρκικού εθνικού κινήματος. Για να αποκτήσει μαζικότητα και πιθανότητες επιτυχίας η τουρκική αντίσταση χρειαζόταν ένα γεγονός που θα αφύπνιζε τον τουρκικό εθνικισμό και έναν ικανό ηγέτη. Η αποβίβαση του ελληνικού στρατού στη Σμύρνη ήταν το γεγονός που αναζωπύρωσε τον τουρκικό εθνικισμό, προσδίδοντάς του μαζικότητα. Οι Τούρκοι μπορούσαν να δεχτούν την απώλεια των αραβικών επαρχιών της αυτοκρατορίας και την εγκατάσταση στη Μικρά Ασία Βρετανών, Γάλλων και Ιταλών στρατιωτών που αργά ή γρήγορα θα επέστρεφαν στις πατρίδες τους αλλά η εισβολή των πρώην «γκιαούρηδων» ήταν γι' αυτούς μέγιστη προσβολή και απειλή για την εδαφική ακεραιότητα της Μικράς Ασίας. Ο ηγέτης του τουρκικού εθνικού κινήματος βρέθηκε στο πρόσωπο του Μουσταφά Κεμάλ πασά.⁸⁸

Ο Mustafa Kemal φέρεται να κατάγεται από Εβραίους, από την αίρεση των Ντονμέδων, που εξισλαμίσθηκαν κατά τον ΙΗ΄ αιώνα.⁸⁹ Γεννήθηκε το 1881 στην Θεσσαλονίκη, με πατέρα τον Ali Riza, τελωνειακό υπάλληλο που πέθανε όταν ο Μουσταφά ήταν επτά ετών και μητέρα την Zubeyde, από το χωριό Σαριγιάρ (Χρυσανγή) Λαγκαδά. Ο πατέρας του ήταν αλβανικής καταγωγής και η μητέρα του μουσουλμάνα της Μακεδονίας. Από έφηβος ακολούθησε στρατιωτική σταδιοδρομία, αρχικά στην κατώτερη στρατιωτική σχολή Θεσσαλονίκης και αργότερα, σε ηλικία 17 ετών, εισήλθε στη σχολή αξιωματικών Μοναστηρίου. Το 1904 εντάχθηκε στη οργάνωση νέων αξιωματικών *Βατάν* (Πατρίς) αλλά συνελήφθη και μετατέθηκε δυσμενώς στη Δαμασκό. Το 1905 ως λοχαγός φοίτησε για δύο χρόνια στη σχολή πολέμου της Κωνσταντινούπολης. Το 1907 τοποθετείται στο επιτελείο της III Στρατιάς στη Θεσσαλονίκη, όπου βρήκε την νεοτουρκική οργάνωση «Ένωσις-Πρόοδος» σε πλήρη δράση αλλά δεν μετείχε σε αυτήν. Πήρε μέρος ως λοχαγός στον Ιταλοτουρκικό πόλεμο του 1911 στη Λιβύη και το 1912 έγινε ταγματάρχης. Στους βαλκανικούς πολέμους ήταν επιτελάρχης εφεδρικής μεραρχίας στο Μπουλαϊρ και μετά την ανακωχή ορίστηκε στρατιωτικός ακόλουθος στη Σόφια, όπου το 1913 προάγεται σε αντισυνταγματάρχη. Το 1915 διατέθηκε από τον αρχιστράτηγο Χακί-πασά στον υπεύθυνο για την άμυνα των Δαρδανελίων, Γερμανό στρατηγό Lyman Fon Sanders. Αυτός τον τοποθέτησε διοικητή της 19^{ης} μεραρχίας, η οποία αποτελούνταν κατά τα 2/3 από Άραβες στρατιώτες. Με αυτή διακρίθηκε στην απόκρουση των δυνάμεων της Entente στις επιχειρήσεις των Δαρδανελίων και προάγεται το 1916 σε

⁸⁸ Αλεξανδροπούλου Α.-Γκλαβίνας Γ.-Πλουμίδης Σ., «Ο Κεμάλ και το τουρκικό εθνικό κίνημα», ό. π., σ. 180.

⁸⁹ Στρατηγός Ξενοφών, ό. π., σ. 66.

συνταγματάρχη. Οι τουρκικές εφημερίδες τον απεκάλεσαν «σωτήρα» των Δαρδανελίων. Στη συνέχεια μετατίθεται ως διοικητής II Σώματος Στρατού Καυκάσου, το οποίο βρήκε σε κατάσταση διάλυσης. Το ανασυντάσσει με την βοήθεια του υποδιοικητή του Karabekir και του επιτελάρχη του Ismet, που θα γίνει αργότερα στενός του συνεργάτης. Αποκρούει τους Ρώσους και το 1917, μετά τη κατάρρευση των ρωσικών στρατευμάτων λόγω της επανάστασης, έχει νέες επιτυχίες εναντίον τους και προάγεται σε υποστράτηγο (πασά). Το 1918 μετατίθεται στο VII ΣΣ στην Παλαιστίνη, όπου το 1918 τα τουρκικά στρατεύματα γνωρίζουν συντριπτική ήττα από τους Βρετανούς. Έγινε γνωστός για την διάσωση του Σώματος διατάσσοντας εσπευσμένη υποχώρηση, με αντίτιμο όμως την αιχμαλωσία της οπισθοφυλακής. Μετά την ανακωχή υπηρετεί σε θέση στο υπουργείο Στρατιωτικών.⁹⁰

Σε μεγάλη διαδήλωση που έγινε στην Κωνσταντινούπολη, στις 23 Μαΐου 1919, οι Τούρκοι διαμαρτύρονται για την κατάληψη της Σμύρνης. *«Η ελληνική κατοχή της Σμύρνης, του μοναδικού λιμανιού και κοσμήματος της Τουρκίας, υποχρεώνει το τουρκικό έθνος να αναλάβει τις ευθύνες του απέναντι στην ιστορία»*. Ταυτόχρονα ένας μεγάλος αριθμός από υπομνήματα από διαφορετικές περιοχές της Μικράς Ασίας, αποστέλλονται στη Συνδιάσκεψη της Ειρήνης με αίτημα την άμεση αποχώρηση του ελληνικού στρατού από αυτήν.⁹¹

Η αποβίβαση του ελληνικού στρατού στη Σμύρνη και η επέκτασή του στην ενδοχώρα, προκάλεσε «πολιτικό σεισμό» στην τουρκική κοινή γνώμη. Από την επομένη εκατοντάδες τηλεγραφήματα διαμαρτυρίας απ' όλα τα διαμερίσματα της χώρας κατέφθαναν στην Υψηλή Πύλη. Ενώ είχαν συμβιβαστεί με την κατοχή από συμμαχικά στρατεύματα της Θράκης, των Στενών, της Μοσούλης, της Κιλικίας, της Αττάλειας δεν εννοούσαν να συμβιβαστούν καθόλου με την κατοχή της Σμύρνης από τους Έλληνες. Το θεωρούσαν προσβολή στην εθνική τους αξιοπρέπεια και τιμή. Στην Κωνσταντινούπολη ο Τύπος εξέφραζε την έντονη αντίθεσή του για την αποβίβαση ελληνικού στρατού στη Μικρά Ασία και ο μουσουλμανικός πληθυσμός εκδήλωνε την αγανάκτησή του με πορείες και συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας. Η κοινή γνώμη απομακρύνθηκε βαθμιαία από εκείνους που τάσσονταν υπέρ μιας διευθέτησης με τους Συμμάχους και άρχισε να προσβλέπει περισσότερο προς αυτούς, οι οποίοι ήταν οπαδοί μιας εθνικής αντιδράσεως, με βίαια μέσα. Οι πατριωτικές οργανώσεις πολλαπλασιάζονταν με μεγάλη ταχύτητα, έστω κι αν μεταξύ αυτών αναμιγνύονταν και ληστρικές ομάδες.⁹²

Σε πόρισμα του στρατηγού Milne, διοικητή των βρετανικών στρατευμάτων στην Τουρκία, σχετικά με τις ελληνοτουρκικές συγκρούσεις στη ζώνη κατοχής στη Μικρά Ασία επισημαίνεται: *«Το μεγαλύτερο μέρος των τουρκικών δυνάμεων αποτελείται από οργανωμένες συμμορίες ληστών, ενισχυμένες με οπλισμένους*

⁹⁰ Μπουλαλάς Κλεάνθης, *Η Μικρασιατική Εκστρατεία 1919-1922*, Αθήνα 1959, σ. 12-15. Βλ. επίσης Σπυρίδωνος Γεώργιος, *Πόλεμος και Ελευθερία*, Αθήνα 1957, σ. 47, Αλλαμανή Έφη και Παναγιωτοπούλου Κρίστα, *ό. π.*, σ. 126 και <https://www.britanica.com/biography/kemal-Ataturk>.

⁹¹ Αναγνωστοπούλου Σία, «Μικρασιατικός Ελληνισμός», *ό.π.*, σ. 57.

⁹² Τσάγγας Νίκος, *ό. π.*, σ. 53-54.

*χωρικούς που τους έχουν διώξει από τα χωριά τους οι Έλληνες. Αυτές οι συμμορίες, οι οποίες ενισχύονται από τακτικές μονάδες του τουρκικού στρατού, έχουν μεγάλη δύναμη. Η σουλτανική κυβέρνηση δεν ελέγχει αυτές τις δυνάμεις, οι οποίες έχουν δεσμευτεί να διώξουν τους Έλληνες απ' την Ασία. Ο ανταρτοπόλεμος θα κρατήσει όσο χρονικό διάστημα τα ελληνικά στρατεύματα θα παραμείνουν στο Σαντζάκι της Σμύρνης και οποιαδήποτε παραπέρα προώθηση τους θα δημιουργήσει μεγαλύτερες δυσκολίες».*⁹³

Σύμφωνα με εκτιμήσεις Βρετανών ναυάρχων «οργανωτικό κέντρο των ταραχών στην Μικρά Ασία ήταν το υπουργείο Στρατιωτικών στην Κωνσταντινούπολη και η ελληνική κατοχή στη Σμύρνη υποκίνησε έναν τουρκικό πατριωτισμό πιθανώς πιο πραγματικό από οτιδήποτε θα μπορούσε να προκαλέσει ο πόλεμος».⁹⁴ Επομένως η υποκίνηση της αντίστασης εναντίον των Ελλήνων ξεκίνησε μέσα από το υπουργείο Στρατιωτικών στην Πόλη, πριν ακόμη ο Κεμάλ ξεκινήσει τη δράση του.

Την άνοιξη του 1919 η ηττημένη στον παγκόσμιο πόλεμο Τουρκία είχε πολύ περιορισμένες στρατιωτικές δυνάμεις, αποτελούμενες από τέσσερα Σώματα Στρατού στην Ανατολία και ένα στην Ανατ. Θράκη. Στην Ανατολία ένα μόνο ήταν ενεργό (το XV) ενώ στα υπόλοιπα παρέμεναν ενεργά μόνο τα επιτελεία. Οι οπλίτες είχαν αποστρατευτεί και ο οπλισμός είχε παραδοθεί προς φύλαξη στους Συμμάχους. Ανατολικά της ζώνης κατοχής υπήρχαν πλήθη ανταρτών που αντιμαχόταν τους Έλληνες, υπό την ηγεσία του πρώην υπουργού Ναυτικού Rauf Hussein μπέη. Στις 3-5-1919 αναχωρεί με πλοίο από την Πόλη ο υποστράτηγος Mustafa Kemal, διορισμένος ως στρατιωτικός επιθεωρητής των ανατολικών επαρχιών. Ο Σουλτάνος και ο μεγάλος Βεζίρης ήλπιζαν ότι έτσι θα απαλλαγούν από την παρουσία του επικίνδυνου αυτού αξιωματικού στην Κων/πολη και ενδεχομένως να τους φαινόταν χρήσιμος στην Ανατολία. Συνοδευόταν από τον υποστράτηγο Refet (διοικητή III ΣΣ Σεβάστειας) και άλλους αξιωματικούς και αποβιβάστηκαν στην Σαμψούντα που τελούσε υπό βρετανική κατοχή. Ο Kemal αντιλήφθηκε πως μόνο με την συνεργασία των διοικητών των Σωμάτων Στρατού θα μπορούσε να οργανώσει σοβαρή εθνική αντίσταση. Για να αποφύγει τους Άγγλους πράκτορες κατέφυγε στην Αμάσεια του Πόντου, και όπου σε μυστική σύσκεψη με τον υποστράτηγο Ali Fuat (διοικητή XX ΣΣ Αγκύρας), τον Refet και τον Rauf Hussein λαμβάνουν σημαντικές αποφάσεις.⁹⁵

Στις 09-06-1919 καταρτίζεται στην Αμάσεια σχέδιο κοινής ενεργείας: να ενισχυθεί ο εξοπλισμός και η εκπαίδευση των ατάκτων της περιοχής της Σμύρνης, με αποστολή τη συνεχή παρενόχληση των ελληνικών στρατευμάτων και την επιβράδυνση της προέλασής τους. Αποφασίζεται η δημιουργία κέντρων επιστρατεύσεως και η λεηλασία των όπλων από τις αποθήκες για την δημιουργία μιας Στρατιάς τακτικού στρατού. Όλες οι οργανώσεις εφεξής να υπάγονται σε ενιαία διοίκηση. Επικεφαλής στα δυτικά ο διοικητής του XX ΣΣ, στο κέντρο ο Kemal και στα ανατολικά ο διοικητής (Kiazim Kara Bekir) του XV ΣΣ. Επιπλέον αποφασίστηκε να συγκληθεί στη Σεβάστεια εθνοσυνέλευση για τη δημιουργία νέας εξουσίας στην

⁹³ Στο ίδιο, σ. 55.

⁹⁴ Smith Llewellyn Michael, ό. π., σ. 207-208.

⁹⁵ Τσάγγας Νίκος, ό. π., σ. 72.

Ανατολή επειδή η κυβέρνηση της Κωνσταντινούπολης βρισκόταν κάτω από τον έλεγχο των Βρετανών.⁹⁶ Ο στρατός ξεσηκώνεται ενάντια στη παθητικότητα του σουλτάνου Μεχμέτ ΣΤ΄, που είχε γίνει πειθήνιο όργανο των Βρετανών. Μια ομάδα αξιωματικών με ηγέτη τον στρατηγό Μουσταφά Κεμάλ στασιάζει και συγκαλεί εθνοσυνέλευση, η οποία του αναθέτει την αρχηγία.⁹⁷

Ο πυρήνας του εθνικιστικού κινήματος είναι βεβαίως στρατιωτικοί των Σωμάτων Στρατού της Ανατολίας αλλά σταδιακά διευρύνεται με τις συμμαχίες που δημιουργεί ο Κεμάλ με σημαντικές προσωπικότητες όπως μεγαλογαιοκτήμονες, αρχηγοί θρησκευτικών ταγμάτων, Κούρδοι.⁹⁸ Ο αρχιστράτηγος Παρασκευόπουλος, χαρακτήριζε τον Κεμάλ και τους συνεργάτες του άνδρες «ισχυράς θελήσεως». Πίστευε ότι οι περισσότεροι αξιωματικοί που ακολουθούσαν το εθνικιστικό κίνημα το έκαναν για λόγους ατομικής επιβίωσης, καθώς η συρρίκνωση ή διάλυση του τουρκικού στρατού σήμαινε εξαφάνιση για τους ίδιους. Πίστευε ότι οι αξιωματικοί αυτοί δεν μπορούσαν «να εμπνεύσουν ηθικόν εις το μοιρολάτρην τουρκικόν λαόν».⁹⁹ Οι εξελίξεις θα αποδείκνυαν το εσφαλμένο της εκτίμησής του.

Ο Mustafa Kemal, προικισμένος με οργανωτικές αρετές στο στρατιωτικό και στο πολιτικό πεδίο, θα κατορθώσει να προσεταιριστεί, έκτοτε ολοένα και διευρυνόμενο, ένα υπολογίσιμο τμήμα των νεότερων ιδίως αξιωματικών και των διάσπαρτων ενόπλων ομάδων στο όνομα μιας «κοινής τουρκικής πατρίδας»-«Η Τουρκία στους Τούρκους». Τον Σεπτέμβριο του 1919, ενώπιον της εθνοσυνέλευσης στη Σεβάστεια, θα διακηρύξει το «εθνικό συμβόλαιο». Ως πρόεδρος μιας νέας Τουρκικής Δημοκρατίας, δεν θα ανεχόταν σε έδαφος με μουσουλμανική πλειοψηφία, την παρουσία ελληνικού ή αρμενικού κράτους. Πολλοί, αδυνατώντας να επισημάνουν τις επιπτώσεις μιας εν δυνάμει εθνικιστικής κίνησης, δεν είχαν διακρίνει παρά ένα προσωπικό απλώς κίνημα, «κεμαλικό» κατά τη διατύπωσή τους, προορισμένο να εκλείψει υπό τα πλήγματα του πολυπληθέστερου ελληνικού στρατού ή της επίσημης οθωμανικής κυβέρνησης.¹⁰⁰

Τον Φεβρουάριο του 1920 γαλλικά στρατεύματα στην περιοχή της Κιλικίας υπέστησαν σοβαρή ήττα από εθνικιστικές δυνάμεις. Τα γεγονότα αυτά απέδειξαν ότι θα ήταν σχεδόν αδύνατο να επιβληθεί στους Τούρκους η Συνθήκη Ειρήνης. Τότε αποφασίστηκε από τη Συνδιάσκεψη να καταληφθεί η Κωνσταντινούπολη και το τουρκικό υπουργείο στρατιωτικών, ως μέσο πίεσης στην επίσημη τουρκική κυβέρνηση. Η κατάληψή της έγινε στις 16 Μαρτίου 1920 αλλά το γεγονός αυτό ενδυνάμωσε το κεμαλικό κίνημα γιατί αρκετοί εθνικιστές κατέφυγαν στο εσωτερικό της Ανατολίας και εντάχθηκαν σε αυτό. Μεταξύ αυτών ο αρχηγός του Γενικού

⁹⁶ Στο ίδιο, σ. 72-73. Επίσης Γ.Ε.Σ. /Δ.Ι.Σ., ό. π., σ. 41.

⁹⁷ Berstein Serge-Milza Pierre, «Από τον πρώτο στον δεύτερο πόλεμο» στο *Ιστορία της Ευρώπης 3, 1919 έως σήμερα*, τόμος 3^{ος}, υπεύθυνοι σειράς Κώστας Κωστής-Σωκράτης Πετμεζάς, μετάφραση Μιχάλης Κοκολάκης, Αθήνα 1997, σ. 28.

⁹⁸ Αναγνωστοπούλου Σία, «Μικρασιατικός Ελληνισμός», ό. π., σ. 57.

⁹⁹ Ριζάς Σωτήρης, *Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας, Ο Βενιζέλος, ο αντιβενιζελισμός και η Μικρά Ασία*, Αθήνα 2015, σ. 161.

¹⁰⁰ Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, ό. π., σ. 68.

Επιτελείου Fevzi πασάς και ο υφυπουργός Στρατιωτικών Ismet πασάς.¹⁰¹ Οι δύο τελευταίοι επρόκειτο να πρωταγωνιστούν μελλοντικά στις αναμετρήσεις με τους Έλληνες στα μικρασιατικά υψίπεδα.

3. Η ελληνική παρουσία στη Μικρά Ασία έως το καλοκαίρι του 1920

Από τον Ιούλιο του 1919 ο ελληνικός στρατός οργανώνεται και οχυρώνει την κατεχόμενη περιοχή με σκοπό να εξασφαλιστεί σταθερά η κατεχόμενη ζώνη στην Μικρά Ασία. Από τον Αύγουστο έως το τέλος του έτους παρουσιάζονται συνεχώς επιθέσεις εναντίον των προφυλακών και εναντίον περιπόλων, εφοδιοπομπών, φρουρών γεφυρών, σιδηροδρομικών γραμμών και του τηλεγραφικού δικτύου. Πολλές φορές οι επιθέσεις ξεκινούν από την ιταλική ζώνη κατοχής με την ανοχή ή και βοήθεια των Ιταλών και κάποιες φορές παρατηρείται δράση τουρκικού πυροβολικού. Οι Τούρκοι κάτοικοι της κατεχόμενης ζώνης μόλις συναντούσαν μεμονωμένους στρατιώτες ή μικρά τμήματα τους επιτίθονταν. Τον Δεκέμβριο του 1919 συγκροτείται η Στρατιά Κατοχής Μικράς Ασίας που περιλάμβανε δύο Σώματα Στρατού με δύναμη 65.000 περίπου ανδρών. Λίγο αργότερα η αριθμητική δύναμη της Στρατιάς μειώθηκε λόγω απόλυσης κάποιων κλάσεων. Το Α' ΣΣ (I,II,XIII μεραρχίες) βρισκόταν στο νότιο τμήμα του μετώπου σε επαφή με την ιταλική ζώνη κατοχής και το ΣΣ Σμύρνης (μεραρχίες Σμύρνης και Αρχιεπελάγους) στο βόρειο τμήμα του μετώπου. Σημαντική είναι και η παρουσία της Αεροπορίας. Παράλληλα συγκροτήθηκε μια νέα μεραρχία (Κυδωνιών) με τοπικές δυνάμεις και ενισχύσεις που ήρθαν από την Ελλάδα. Τον Φεβρουάριο του 1920 το ελληνικό Γενικό Στρατηγείο μεταφέρθηκε πάλι στη Σμύρνη, καταργήθηκε η Στρατιά Κατοχής και ο αρχιστράτηγος Παρασκευόπουλος ανέλαβε τη γενική διοίκηση. Οι μεραρχίες κατέχουν έως τον Μάιο του 1920 το μέτωπο τηρώντας παθητική άμυνα.¹⁰²

Οι έξι ελληνικές μεραρχίες που βρισκόταν ήδη στη περιοχή της Σμύρνης θα μπορούσαν, αν τους έδιναν έγκριση οι σύμμαχοι, να εκκαθαρίσουν το έδαφος μπροστά από τις ελληνικές γραμμές. Αλλά οι Έλληνες δεν μπορούσαν μόνοι τους να εξουδετερώσουν τη βούληση των Τούρκων εθνικιστών για αντίσταση, ούτε να καταλάβουν ολόκληρη τη Μικρά Ασία. Επομένως η Ελλάδα δεν μπορούσε να λύσει μόνη της το πρόβλημα. Για πρώτη φορά τον Οκτώβριο του 1919 ο Βενιζέλος άρχισε να αναγνωρίζει τη σκληρή πραγματικότητα. Για την Ελλάδα δεν υπήρχε πια οπισθοχώρηση. Ο «κύβος είχε ριφθεί» όταν τα ελληνικά στρατεύματα είχαν αποβιβαστεί στη Σμύρνη στις 2 Μαΐου 1919. Η θέση του Βενιζέλου στο εσωτερικό της Ελλάδας εξαρτιόταν από την επιτυχή έκβαση της μικρασιατικής περιπέτειας. Δεν ήταν στη φύση του να σκεφτεί να αποσυρθεί από μια επιχείρηση που ήταν το ισχυρότερο πολιτικό του κίνητρο από το 1915. Η ένταση ανάμεσα σε μια ανέκκλητη δέσμευση και μια όλο και μεγαλύτερη συνειδητοποίηση των δυσχερειών και των κινδύνων της, εξηγεί τις ασυνεπείς θέσεις του Βενιζέλου, την αμφιταλάντευση ανάμεσα στην δημόσια αισιοδοξία και αυτοπεποίθηση και την απαισιοδοξία και τις

¹⁰¹ Smith Llewellyn Michael, ό. π., σ. 229. Επίσης Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., ό. π., σ. 64.

¹⁰² Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., ό. π., σ. 48-50.

εκκλησίες προς τον Lloyd George. Θα περνούσαν δέκα ακόμη μήνες ώσπου να υπογραφεί η συνθήκη ειρήνης που επεδίωκε ο Βενιζέλος.¹⁰³

Ο αρχιστράτηγος Sir Henry Wilson γράφει στο ημερολόγιό του στις 6 Μαρτίου 1920 μετά από σύσκεψη του ιδίου με τους Βενιζέλο και Churchill : «Ο Winston και εγώ περάσαμε μια ώρα με τον Βενιζέλο σήμερα το απόγευμα. Του καταστήσαμε σαφές ότι ούτε σε άνδρες, ούτε σε χρήματα, ούτε στην Θράκη, ούτε στη Σμύρνη θα βοηθούσαμε τους Έλληνες εφόσον είχαμε ήδη αναλάβει περισσότερες υποχρεώσεις από όσες ο μικρός στρατός μας μπορούσε να επιτελέσει. Του είπα ότι θα καταστρέψει τη χώρα του, ότι θα βρίσκεται σε πόλεμο επί έτη με την Τουρκία και τη Βουλγαρία και η αποστράγγιση σε άνδρες και χρήμα θα ήτο υπέρ του δέοντος μεγάλη για την Ελλάδα. Είπε ότι δεν συμφωνούσε με τίποτα απ' όσα είχα πει».¹⁰⁴

Η ήττα των Γάλλων στην Κιλικία και η κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Συμμάχους, τους έκαναν να κατανοήσουν αυτό που τους τόνιζαν οι ειδικοί, ότι οι Τούρκοι δεν θα αποδέχονταν μια συνθήκη ειρήνης που θα προέβλεπε μια ελληνική ζώνη στη Σμύρνη και μια ανεξάρτητη Αρμενία. Σε ερώτημα προς την στρατιωτική συμμαχική επιτροπή, για τις απαιτούμενες δυνάμεις για την επιβολή της Συνθήκης ειρήνης σε μια απρόθυμη Τουρκία, ο πρόεδρός της, στρατάρχης Ferdinand Foch, τις υπολόγισε σε 27 μεραρχίες.¹⁰⁵ Στις 19 Μαρτίου 1920 οι Curzon (νέος υπουργός εξωτερικών), Churchill και Wilson ανέλαβαν να υποδείξουν στον Βενιζέλο, τους κινδύνους που επιβεβαίωνε το υπόμνημα Foch. Ο Churchill του είπε ότι η Αγγλία δεν μπορούσε να τον βοηθήσει με στρατεύματα, είτε στη Θράκη είτε στη Μικρά Ασία αλλά θα ήταν πρόθυμη να δώσει όση βοήθεια μπορούσε σε όπλα και πολεμοφόδια. Οι Churchill και Wilson πίστευαν ότι ο Βενιζέλος επαναπαυόταν, ως συνήθως, στο ενδιαφέρον και στην συμπάθεια του Lloyd George για την Ελλάδα, τα οποία θα υπερνικούσαν τις απόψεις των συμβούλων του και η Βρετανία τελικά θα επενέβαινε υπέρ αυτής.¹⁰⁶

Η μόνη διέξοδος, κατά τον Βενιζέλο, ήταν η άμεση χρησιμοποίηση των δώδεκα μεραρχιών του εναντίον των 70.000 ανδρών του στρατού των εθνικιστών, με την ταυτόχρονη παροχή βρετανικής στρατιωτικής βοήθειας. Παρακάλεσε τον Βρετανό αρχιστράτηγο Wilson να εισηγηθεί ευνοϊκά για το ζήτημα αυτό στον Lloyd George.¹⁰⁷ Ο στρατηγός Wilson εκφράστηκε προς τον Βενιζέλο χωρίς περιστροφές: «...Του είπα στα ίσα ότι είχε καταστρέψει την χώρα του και τον εαυτό του πηγαίνοντας στη Σμύρνη. Και ο καημένος συμφώνησε αλλά είπε πως ο λόγος ήταν ότι η Συνδιάσκεψη δεν είχε αποτελειώσει τον Τούρκο και είχε συνάψει ειρήνη μαζί του... Είπε ότι και οι δώδεκα μεραρχίες ήταν διαθέσιμες, αν επρόκειτο να αποτελειώσουμε τον Τούρκο. Αντιλαμβάνεται ότι βρίσκεται σε απελπιστική θέση και προσπαθεί τώρα να αξιοποιήσει τις δώδεκα μεραρχίες του. Με ικέτευε να πω στον Lloyd George ότι και οι

¹⁰³ Smith Llewellyn Michael, ό. π., σ. 224-225.

¹⁰⁴ Callwell, Sir Henry Wilson, ό. π., σ. 230. Βλ. επίσης Τσιριγώτης Διονύσιος, ό. π., σ. 55.

¹⁰⁵ Οι 27 μεραρχίες ήταν για το σύνολο της Μικράς Ασίας έως Καύκασο, Αρμενία, Κουρδιστάν.

¹⁰⁶ Smith Llewellyn Michael, ό. π., σ. 231.

¹⁰⁷ Τσάγγας Νίκος, ό. π., σ. 58.

δύο, αυτός (Βενιζέλος) και η Ελλάδα ήταν χαμένοι. Είπα ότι θα το πω. Ο φίλος είναι χαμένος...».¹⁰⁸

Οι δώδεκα μεραρχίες που επικαλούταν ο Βενιζέλος δεν υπήρχαν την άνοιξη του 1920 στη Μικρά Ασία. Εννοούσε προφανώς το σύνολο της μάχιμης δύναμης του ελληνικού στρατού, μετά τη διενέργεια γενικής επιστρατεύσης και τον εφοδιασμό της από τη βρετανική πλευρά. Άρα προκύπτει πως ο Βενιζέλος από τότε σχεδιάζε μια πανστρατιά για να επιβάλλει στον Κεμάλ τη Συνθήκη των Σεβρών.

Οι Σύμμαχοι (Βρετανία, Γαλλία, ΗΠΑ, Ιταλία) είχαν σοβαρές αντιθέσεις και αντικρουόμενα συμφέροντα στο μικρασιατικό ζήτημα. Συμφωνούσαν μόνο στο να μην επιτρέπουν ελευθερία ενεργείας στον ελληνικό στρατό, τον οποίο τηρούσαν σε παθητική στάση, εγκλωβισμένο εντός προκαθορισμένων εδαφικών ορίων. Όταν επέτρεπαν επίθεση, προς καταδίωξη τουρκικών τμημάτων ή ατάκτων, το βάθος της δεν υπερέβαινε τα τρία χιλιόμετρα από την ουδέτερη ζώνη, με τον απαράβατο όρο της επανόδου στις θέσεις εξόρμησης μετά το πέρας της επιχείρησης. *«Συμμαχική επιτροπή υπό τον στρατηγό Milne έλεγχε τις επιχειρήσεις, προς μεγάλη δυσφορία της διοικήσεως του στρατού λόγω και των απωλειών από την τηρούμενη παθητική στάση».* Την παράδοση αυτή κατάσταση κατάφερε να βελτιώσει ο Βενιζέλος, κατόπιν συνεχών διαβημάτων προς τους Συμμάχους μετά από ένα ολόκληρο έτος κατοχής, ώστε να μπορεί ο ΕΣ να καταδιώκει τους Τούρκους και πέραν των τριών χλμ.¹⁰⁹

4. Οι επιχειρήσεις του θέρους του 1920

Την νύχτα της 1^{ης} Ιουνίου 1920, οι Τούρκοι εθνικιστές προκάλεσαν για πρώτη φορά άμεσα τον βρετανικό στρατό όταν επιτέθηκαν σ' ένα βρετανικό τάγμα στην περιοχή της Νικομήδειας. Για πρώτη φορά απειλήθηκαν οι θέσεις των Συμμάχων στη ζώνη των Στενών. Πλην των πολεμικών σκαφών, μόνο μερικά τάγματα στα Δαρδανέλια και στην ανατολική ακτή του Βοσπόρου κάλυπταν την περιοχή. Ο Βρετανός στρατηγός Milne τηλεγράφησε στο Λονδίνο ζητώντας άμεσα ενισχύσεις. Ο αρχηγός του επιτελείου Henry Wilson συνειδητοποίησε ότι τα μόνα διαθέσιμα στρατεύματα ήταν τα ελληνικά. Ο Lloyd George ρώτησε τον Βενιζέλο αν η Ελλάδα μπορούσε να επιβάλει τη Συνθήκη στους Τούρκους και εκείνος απάντησε : *«Η Ελλάς έχει την δύναμη και την θέληση να κάμει την αναγκαία προσπάθεια, εφόσον συνεργαστεί προς τούτο μαζί με τις δύο Δυτικές δυνάμεις ή τουλάχιστον την Αγγλία».*¹¹⁰

Την απάντηση αυτή του Βενιζέλου δέχθηκε ο πρωθυπουργός της Βρετανίας με μεγάλη ανακούφιση. Έτσι στις 6 Ιουνίου 1920 το Ανώτατο Συμμαχικό Συμβούλιο, κατόπιν μακρών συζητήσεων των πρωθυπουργών Βρετανίας, Γαλλίας και Ελλάδας, έδωσε την άδεια στον ελληνικό στρατό να προελάσει μέχρι την Πάνορμο.¹¹¹

¹⁰⁸ Callwell, ό. π., σ. 213.

¹⁰⁹ Παναγάκος Παναγιώτης, ό. π., σ. 405-406.

¹¹⁰ Churchill Winston, ό. π., σ. 375 και Smith Llewellyn Michael, ό. π., σ. 235.

¹¹¹ Παναγάκος Π., ό. π., σ. 407, *«Μόνο όταν οι Σύμμαχοι ανησύχησαν για τα Στενά από τις συγκεντρώσεις των κεμαλικών δυνάμεων, μετέβαλαν την έως τότε ακαμψία τους και επέτρεψαν τον*

Η ελληνική δύναμη στη Μικρά Ασία ανερχόταν σε περίπου 100.000 άνδρες με 204 πυροβόλα. Υπερείχε συντριπτικά του τουρκικού (κεμαλικού) στρατού Δυτικού Μετώπου, ο οποίος, με διοικητή τον Ali Fuat πασά, διέθετε μόλις 20.000 άνδρες, 24 πυροβόλα και ανεξακρίβωτο αριθμό ατάκτων. Η έναρξη της προέλασης στις 9 Ιουνίου έγινε προς δύο κατευθύνσεις: ανατολικά προς Φιλαδέλφεια από το Α΄ ΣΣ και προς βορρά Αξάριο-Σόμα-Πάνορμο από το ΣΣ Σμύρνης. Στις 11 του μηνός κατελήφθη η Φιλαδέλφεια. Ο διοικητής των τουρκικών δυνάμεων μπροστά στην ελληνική υπεροχή, διέταξε την υποχώρησή τους. Μέχρι τις 17 Ιουνίου είχαν καταληφθεί στο βορρά το Μπαλίκεσιρ, η Μεντεχώρα, το Κιοσελέρ, στις 19 του μηνός η Πάνορμος και στις 20 η Κρεμαστή. Στις 23 το Γενικό Στρατηγείο του ΕΣ, κατόπιν αιτήματος του στρατηγού Milne, αποφάσισε να διατάξει προέλαση προς Προύσα χωρίς να ενημερώσει την κυβέρνηση. Η κατάληψη της στις 25 Ιουνίου προκάλεσε την δυσαρέσκεια του πρωθυπουργού Βενιζέλου.¹¹² Παρατηρούμε εδώ το ΓΣ να διατάζει την, εκτός σχεδίου, κατάληψη της Προύσας, κατόπιν συμμαχικού αιτήματος, εν αγνοία του πρωθυπουργού και υπουργού των Στρατιωτικών!

Ο Έλληνας πρωθυπουργός πίστευε ότι το εθνικό συμφέρον επέβαλλε την, όσο δυνατόν γρηγορότερη, κατάληψη της Ανατολικής Θράκης. Ήδη από τον Μάιο του 1920 η Δυτική Θράκη είχε παραδοθεί στον ελληνικό στρατό καθώς τα γαλλικά στρατεύματα που την κατείχαν, διατέθηκαν στο μέτωπο της Κιλικίας, εναντίον των Τούρκων εθνικιστών. Από την αποχώρησή τους επωφελήθηκε για να επαναστατήσει ο συντ/ρχης Cafer Tayyar, διοικητής του Ι ΣΣ στην Ανατ. Θράκη, το οποίο διέθετε 26.000 άνδρες με 89 πυροβόλα. Παράλληλα έκανε συμφωνία με τους Βουλγάρους για ανεφοδιασμό με τροφές και πυρομαχικά και συνεργασία κομιτατζήδων, έτοιμων να διαβούν τα σύνορα. Το Ανώτατο Συμμαχικό Συμβούλιο αποφάσισε στις 20-6-1920, να καταληφθεί η Ανατολική Θράκη από τον ελληνικό στρατό. Ο αρχιστράτηγος Παρασκευόπουλος μετέβη στις 30-06-21 στην Κωνσταντινούπολη και σε σύσκεψη με τους στρατηγούς Milne και ναύαρχο de Robeck, ανέφερε πως η κατάληψη της Ανατ.Θράκης θα γινόταν με συνδυασμένη ενέργεια: κατά μέτωπο από τον ποταμό Έβρο με δύο μεραρχίες (VI,IX) και ταυτόχρονη απόβαση σε Ραιδεστό και Ηράκλεια από τη μεραρχία(+) Σμύρνης και το 3^ο ΣΙ. Παράλληλα ζήτησε βρετανική συνδρομή. Οι Βρετανοί υποσχέθηκαν την παροχή όλων των αναγκαίων μέσων για την απόβαση (φορηγίδες, ρυμουλκά, βενζινακάτους) και διέταξαν το στόλο τους να την υποστηρίξει με πυρά. Οι επιχειρήσεις ξεκίνησαν στις 7 Ιουλίου, στις 13 καταλήφθηκε η Αδριανούπολη και έως το τέλος του μήνα είχε καταληφθεί όλη η Θράκη. Οι επιχειρήσεις πέτυχαν λόγω του αρτίου σχεδιασμού και της κεραυνοβόλου προέλασης των ελληνικών δυνάμεων. Ο ίδιος ο Tayyar αιχμαλωτίστηκε από τους Έλληνες.¹¹³ Εδώ πρέπει να τονισθεί πως στις αποβατικές επιχειρήσεις σε Ραιδεστό και Ηράκλεια,

Ιούνιο του 1920, στον σωματοφύλακά τους ελληνικό στρατό, ελευθερία ενεργείας μέχρι της Νικομήδειας προς βορρά και μέχρι του Σαλιχλή προς ανατολάς.Επίσης ανήσυχτοι για την τουρκική εξέγερση του Τζαφέρ-Ταγιάρ στην ανατολική Θράκη, επέτρεψαν τον Ιούλιο την κατάληψή της».

¹¹² Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., ό. π., σ. 68-74.

¹¹³ Αρχηγείον Στρατού/Διεύθυνσις Ιστορίας Στρατού, *Επιχειρήσεις εις Θράκην (1919-1923)*, Αθήνα 1969, σ. 40-42 και 49-50.

ήταν η πρώτη και τελευταία φορά που συμμαχικές δυνάμεις (αγγλικός στόλος) υποστήριζαν με πυρά, ελληνική στρατιωτική επιχείρηση κατά των Τούρκων.

Μέσα σε 35 ημέρες τα ελληνικά στρατεύματα είχαν προελάσει στην Ανατ. Θράκη και στη Μικρά Ασία, έως την γραμμή Προύσας-Φιλαδέλφειας, πολύ πέραν της ζώνης των Σεβρών, επιτυγχάνοντας ισχυρά πλήγματα στις κεμαλικές δυνάμεις. Είχαν δημιουργήσει ένα μέτωπο τετρακοσίων χιλιομέτρων και είχαν εξασφαλίσει την ασφάλεια των Στενών για τους Συμμάχους.¹¹⁴

Η έκβαση των επιχειρήσεων, με την κεραυνοβόλο εξέλιξή τους, ήταν δυσμενέστατη για τον Κεμάλ λόγω της διάλυσης ορισμένων μονάδων του και των απωλειών σε άνδρες και υλικό. Ο ηθικός αντίκτυπος επί του τουρκικού λαού ήταν σοβαρότερος με αποτέλεσμα πολλές λιποταξίες, απροθυμία προσελεύσεως εφεδρων και τελικά την εξασθένηση του κινήματός του. Η ελληνική επιτυχία οφειλόταν στο υψηλό ηθικό και στην ορμή των οπλιτών αλλά κυρίως στον άρτιο σχεδιασμό από την ανώτατη ηγεσία και την εκτέλεσή της από ικανούς και αποφασιστικούς ηγέτες.¹¹⁵

Η προέλαση των ελληνικών δυνάμεων δεν συνάντησε ιδιαίτερα προβλήματα γιατί οι τουρκικές δυνάμεις ήταν υποδεέστερες αριθμητικά, τους έλειπαν τα μέσα και συχνά η στρατιωτική συγκρότηση. Η πεποίθηση όμως ότι η μεταφορά των γραμμών του μετώπου ανατολικότερα θα έλυνε τα ζητήματα ασφαλείας της ζώνης κατοχής, εξανεμίστηκαν γρήγορα. Οι Τούρκοι υποχώρησαν χωρίς να καταστραφούν και ο αριθμός των αιχμαλώτων και των λαφύρων δεν ήταν ιδιαίτερα μεγάλος. Λίγες μέρες αργότερα, ξανάρχισαν οι τουρκικές επιθέσεις στις ελληνικές προφυλακές, η ανασφάλεια στα μετόπισθεν και τα αιτήματα για νέες ενισχύσεις και προέλαση.¹¹⁶

Στις 5 Αυγούστου 1920 συνεχίστηκε η άφιξη ενισχύσεων στη Μικρά Ασία με την ΙΙΙ μεραρχία και το επιτελείο του Β'ΣΣ. Το Α'ΣΣ, διατάχθηκε να προελάσει ακόμη πιο ανατολικά, και κατέλαβε στα τέλη Αυγούστου την Ορτάντζα, το Ουσάκ και το Τζεντίζ. Η ενέργεια αυτή προκάλεσε την αντίδραση του Βενιζέλου, διότι σκόπευε να ζητήσει ανταλλάγματα από τους Βρετανούς πριν καταλάβει τις παραπάνω περιοχές.¹¹⁷ Παρατηρούμε ότι ο αρχιστράτηγος έπαιρνε πρωτοβουλίες όταν το έκρινε απαραίτητο για το στρατιωτικό συμφέρον και την ασφάλεια της Στρατιάς, εν αγνοία του πρωθυπουργού. Ο Βενιζέλος όμως ήξερε να απαιτεί από τους Συμμάχους (μόνο οι Βρετανοί είχαν απομείνει πλέον) ανταλλάγματα πριν από κάθε ενέργεια.

¹¹⁴ Αλεξανδροπούλου Α.-Γκλαβίνας Γ.-Πλουμίδης Σ., «Οι στρατιωτικές επιχειρήσεις έως τις εκλογές του Νοεμβρίου 1920», ό. π., σ. 180.

¹¹⁵ Μπουλαλάς Κλεάνθης, ό. π., σ. 72. «Η καταδίωξη του εχθρού υπήρξε αξιοσημείωτος και είχε τεθεί ο όρος να μην αφεθεί καμία ανάπαυλα προς ανασύνταξή του, το δε σύνθημα ήτο: καταδίωξη μέχρι του τελευταίου ανδρός και ίππου», Στο ίδιο, σ. 73.

¹¹⁶ Μαργαρίτης Γιώργος, «Οι πόλεμοι» στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τόμος Α', μέρος 2^ο, επιμέλεια Χρήστος Χατζηιωσήφ, Αθήνα 1999, σ. 179.

¹¹⁷ Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., ό. π., σ. 82-83.

5. Η Συνθήκη των Σεβρών και οι επιδράσεις σε Ελλάδα και Τουρκία

Στις 28-07-1920 υπογράφεται στις Σέβρες της Γαλλίας, 19 μήνες μετά την ανακωχή του Μούδρου, η Συνθήκη Ειρήνης ανάμεσα στους αντιπροσώπους των Συμμάχων και της οθωμανικής αυτοκρατορίας, γνωστής και ως Συνθήκης των Σεβρών. Άμεσο ελληνικό ενδιαφέρον είχαν τα άρθρα που προέβλεπαν την παραχώρηση της Δυτικής Θράκης από τους Συμμάχους και την παραχώρηση της Ίμβρου, της Τενέδου και της Ανατολικής Θράκης (έως τη Τσατάλτζα) από την οθωμανική αυτοκρατορία στην Ελλάδα. Η Κωνσταντινούπολη θα παρέμενε έδρα του σουλτάνου και πρωτεύουσα της Τουρκίας αλλά θα άνηκε στην αφοπλισμένη ζώνη των Στενών, που θα είχε φρουρά από δυνάμεις της Entente και σώματα τοπικής χωροφυλακής. Η ζώνη της Σμύρνης θα έμενε υπό ελληνική διοίκηση και κατοχή, αλλά υπό την επικυριαρχία του σουλτάνου και η οριστική της τύχη θα κρινόταν πέντε χρόνια αργότερα, με απόφαση του τοπικού κοινοβουλίου. Επικυρωνόταν η ελληνική κυριαρχία στα νησιά του ανατολικού Αιγαίου Λήμνο, Σαμοθράκη, Λέσβο, Χίο, Σάμο και Ικαρία. Η Ιταλία παραχωρούσε στην Ελλάδα τα Δωδεκάνησα, πλην της Ρόδου.¹¹⁸

Στην Τουρκία η υπογραφή της Συνθήκης σήμαινε την οριστική ρήξη ανάμεσα στην κυβέρνηση του Σουλτάνου που την αποδέχθηκε και την πραγματική εξουσία, την εθνοσυνέλευση της Άγκυρας. Ο Κεμάλ απηύθυνε διάγγελμα με το οποίο κήρυσσε την Τουρκία σε διωγμό και καλούσε τους Τούρκους σε νέους μεγαλύτερους αγώνες. Αναφέρεται, κάπως υπερβολικά, πως στην Συνθήκη αυτή οφείλουν οι Τούρκοι την εθνική τους συνείδηση και την αποκατάσταση της ενότητάς τους. Από την άλλη πλευρά, η υπογραφή της Συνθήκης, που δημιουργούσε την Ελλάδα των «*δύο ηπείρων και των πέντε θαλασσών*» έγινε δεκτή με εκδηλώσεις ενθουσιασμού στην χώρα και σήμαινε, σε μεγάλο βαθμό, την πραγματοποίηση της Μεγάλης Ιδέας. Λίγοι συνειδητοποιούσαν πως η υπογραφή της ειρήνης ισοδυναμούσε για την Ελλάδα με συνέχιση του πολέμου. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος, που η κατοχύρωση των ελληνικών διεκδικήσεων αποτελούσε προσωπική διπλωματική του επιτυχία, ήταν σε θέση να γνωρίζει τις τεράστιες δυσκολίες που συνεπαγόταν η εφαρμογή των όρων της. Ο μόνος παράγοντας που θα μπορούσε να επιβάλει τους όρους της συνθήκης ήταν ο ελληνικός στρατός και η μόνη λύση που διέβλεπε ήταν μια εκστρατεία μεγάλης κλίμακας στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας, με σκοπό την οριστική συντριβή του Κεμάλ. Αυτήν την επιχείρηση όμως δεν μπορούσε να την αναλάβει η Ελλάδα χωρίς ευρωπαϊκή οικονομική υποστήριξη και το δήλωσε ξεκάθαρα στον Βρετανό πρωθυπουργό. Στην έκκληση αυτή δεν πήρε επίσημη βρετανική απάντηση αλλά σε αναφορά του υπάτου αρμοστή Κωνσταντινουπόλεως ναυάρχου de Robeck λίγες μέρες νωρίτερα, δηλωνόταν ότι «*η βρετανική κυβέρνηση δεν θέλει να διαθέσει χρήματα και άνδρες σε μια επικίνδυνη επιχείρηση στη Μικρά Ασία*».¹¹⁹

Αρχές Ιουλίου του 1920 συζητείτο στους βασιλόφρονες κύκλους η έκδοση ενός διαγγέλματος του Κωνσταντίνου, το οποίο θα εξέφραζε την υποστήριξή του

¹¹⁸ Αλλαμανή Έφη-Παναγιωτοπούλου Κρίστα, *ό. π.*, σ. 136. Βλ. επίσης Dakin Douglas, *ό. π.*, σ. 340-341 και Βερέμης Θάνος, *ό. π.*, σ. 82.

¹¹⁹ Αλλαμανή Έφη-Παναγιωτοπούλου Κρίστα, *ό. π.*, σ. 142.

στην εξωτερική πολιτική του Βενιζέλου, παραμονές της υπογραφή της Συνθήκης των Σεβρών. Ο Μεταξάς διαφωνούσε με τη χρήση αξιοπρόσεκτης επιχειρηματολογίας, η οποία έδειχνε ότι είχε συλλάβει το βασικό στρατηγικό πρόβλημα: «Ο πόλεμος προς τον Κεμάλ, μακρός και αβέβαιος, είναι, οιοδήποτε και εάν έχει αποτέλεσμα, έστω και ευνοϊκόν, το συμπλήρωμα πολιτικής εμπαθούς και επιπολαίας... Με την υπογραφήν της ειρήνης δεν κάνουμε ούτε το πρώτο βήμα... Μένει δε εις την ράχην μας η εκτέλεσις μετά την πολυετή εξάντλησιν, με αμφίβολον την μέχρι τέλους υποστήριξη των Άγγλων, με βεβαίαν την αποχήν των Γάλλων και Ιταλών, αν μη και αντίθεσιν».¹²⁰

Ο Ξενοφώντας Στρατηγός, αντιγράφοντας και προεκτείνοντας τις σκέψεις του Μεταξά, έγραψε για τη Συνθήκη των Σεβρών: «Ο Βενιζέλος επέτυχε να χαρίσει στην Ελλάδα κατ' επιφάνεια μια ωραία Συνθήκη, κατά βάθος όμως σκληρό και δύσκολο πόλεμο, τον οποίο όφειλε αυτή να διεξάγει διά μόνων των δυνάμεών της, στρατιωτικών και οικονομικών και υπό την φθοροποιό πίεση της αντιδράσεως της πλειοψηφίας των υπογραψάντων την Συνθήκη συμμάχων. Η Συνθήκη των Σεβρών, για την οποία τόσο υμνήθηκε ο Βενιζέλος, δεν ήταν συνθήκη ειρήνης αλλά πολέμου αφού έπρεπε να γίνει πόλεμος για να επιβληθούν οι όροι της στην Τουρκία».¹²¹

Σύμφωνα με τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο, ο φιλοβασιλικός πρώην πρωθυπουργός και αρχηγός του Λαϊκού κόμματος Δημήτριος Γούναρης διαφωνούσε με τον Μεταξά και έτεινε να πιστεύει ότι ο Βενιζέλος είχε πράξει ορθά αποδεχόμενος τη συμμαχική εντολή για κατάληψη της Σμύρνης. «Εκπληρούται μέγα όνειρον του Ελληνισμού» τόνιζε και προεξοφλούσε ότι σε περίπτωση εκλογικής νίκης ο αντιβενιζελισμός θα συνέχιζε την εκστρατεία στη Μικρά Ασία.¹²²

Στην Ελλάδα, η παρατήρηση του έμπειρου Γάλλου πολιτικού Raymond Poincare στην εφημερίδα *Revue des Deux Mondes* στις 01-09-1920, πως η Συνθήκη των Σεβρών ήταν εύθραυστη, σαν ένα «ραγισμένο βάζο» το οποίο κανείς δεν έπρεπε να αγγίξει, πέρασε εντελώς απαρατήρητη.¹²³ Ο Βενιζέλος αντιλαμβανόταν πολύ καλά ότι η Συνθήκη δεν άρεσε στους Γάλλους και στους Ιταλούς αλλά πίστευε ότι η επιρροή της Βρετανίας θα εξασφάλιζε την εφαρμογή των όρων της, ειδικά αυτών του αφοπλισμού της Τουρκίας. Το ίδιο πίστευαν και οι περισσότεροι Έλληνες. Ούτε φανταζόταν κανείς ότι η Ελλάδα θα αναγκαζόταν να παλέψει, και μάλιστα ολομόναχη, για να κρατήσει τα κέρδη που τους παραχωρούσε η Συνθήκη.¹²⁴ «Εγώ δεν υπολόγισα ποτέ (μόνο) στις δυνάμεις του στρατού για να κρατήσουμε τα σύνορά μας (στη Μ. Ασία) αλλά στις συμμαχίες και στα γενικά ευρωπαϊκά συμφέροντα» θα δηλώσει ο Βενιζέλος, μετά τις εκλογές του Νοεμβρίου του 1920, στην Πηνελόπη Δέλτα.¹²⁵

¹²⁰ Ριζάς Σωτήρης, ό. π., σ. 164. Επίσης Μεταξάς Ιωάννης, ό. π., σ. 629.

¹²¹ Στρατηγός Ξενοφών, ό. π., σ. 134.

¹²² Ριζάς Σωτήρης, ό. π., σ. 165.

¹²³ Πλουμίδης Σπυρίδων, ό. π., σ. 247.

¹²⁴ Dakin Douglas, ό. π., σ. 342.

¹²⁵ Δέλτα Πηνελόπη, *Ελευθέριος Βενιζέλος: Ημερολόγιο-Αναμνήσεις-Μαρτυρίες-Αλληλογραφία*, επιμέλεια Παύλος Α. Ζάννας, Αθήνα 1978, σ. 68. Επίσης Σβολόπουλος Κων/νος, ό. π., σ. 51.

Και ενώ ο Βενιζέλος ετοιμαζόταν να επιστρέψει στην Ελλάδα μετά την υπογραφή της Συνθήκης των Σεβρών, με την οποία η Ελλάδα πετύχαινε όλες σχεδόν τις εδαφικές της διεκδικήσεις, έγινε, στις 30 Ιουλίου 1921 στο σιδηροδρομικό σταθμό Gare de Lyon, απόπειρα δολοφονίας εναντίον του από δύο απότακτους αξιωματικούς. Αποτέλεσμα είχε τον ελαφρύ τραυματισμό του και την ολιγοήμερη νοσηλεία του σε νοσοκομείο στο Παρίσι. Στην Αθήνα η είδηση της απόπειρας προκάλεσε κύμα επιθέσεων εναντίον των «αντιβενιζελικών» (τα Ιουλιανά), με αποκορύφωμα την δολοφονία του Ίωνα Δραγούμη από άνδρες των ταγμάτων ασφαλείας του Παύλου Γύπαρη. Η απόπειρα δολοφονίας μετά τον εθνικό θρίαμβο των Σεβρών, είχε συντρίψει ψυχικά τον πρωθυπουργό και τον έκανε να αναρωτιέται: *«Πού βασιζόμαι εγώ να δημιουργήσω τη Μεγάλη Ελλάδα; Πού στηρίζω την πολιτική μου αν δεν τη θέλει το έθνος;»*. Η Συνθήκη των Σεβρών παρουσιάστηκε στη Βουλή στις 25 Αυγούστου και σύμφωνα με όσα είχε υποσχεθεί ο Βενιζέλος, προκηρύχθηκαν εκλογές για τις 25 Οκτωβρίου, με ταυτόχρονη άρση του στρατιωτικού νόμου και της λογοκρισίας.¹²⁶

Η Συνθήκη των Σεβρών δεν έλυσε κανένα από τα στρατιωτικά προβλήματα αντίθετα συνέβαλε στην πιστοποίησή τους. Για το κεμαλικό κίνημα η συσπείρωση γύρω από αυτό έγινε πολύ πιο συγκεκριμένη και πήρε χαρακτήρα επανάστασης. Στην Ελλάδα έπεφτε το καθήκον να αναλάβει το βάρος ενός ολοκληρωτικού πολέμου με στόχο τον αφανισμό του Κεμάλ.¹²⁷

Στα τέλη Αυγούστου 1920 το ελληνικό Γενικό Στρατηγείο είχε σχηματίσει την πεποίθηση ότι η κυβέρνηση του Μουσταφά Κεμάλ στην Άγκυρα δεν είχε καμιά πρόθεση να αναγνωρίσει την Συνθήκη των Σεβρών. Αντίθετα μάλιστα παρατηρήθηκε αύξηση της δραστηριότητας. Ένα μέσο μόνο υπήρχε για την εξουδετέρωση του εθνικιστικού κινήματος: η προέλαση του ελληνικού στρατού και η κατάληψη των σημαντικών κέντρων Εσκή Σεχίρ, Αφιόν Καραχισάρ, Άγκυρας, ακόμα και του Ικονίου σε περίπτωση ανάγκης για μια σειρά στρατιωτικών, πολιτικών και ηθικών λόγων.¹²⁸ Κατά το τέλος Αυγούστου, ο αρχιστράτηγος Παρασκευόπουλος έστειλε στον Βενιζέλο μια μακροσκελή αναφορά, με την οποία τον πίεζε να δράσει το γρηγορότερο. Η κατοχή των παραπάνω σημαντικών σιδηροδρομικών κόμβων θα αποστερούσε τις εθνικιστικές δυνάμεις του Κεμάλ από τα κύρια μέσα ανεφοδιασμού τους και η κατάληψη της Άγκυρας *«θα ήταν ένα κολοσσιαίο ηθικό πλήγμα για τον εχθρό»*. Ο αρχιστράτηγος υποτιμούσε την βούληση των Τούρκων εθνικιστών να αντισταθούν. Ο Βενιζέλος απέστειλε στις 22-09-1920 ένα μακροσκελές τηλεγράφημα στον Lloyd George και έκανε έκκληση για βρετανική οικονομική βοήθεια στην παραπάνω επιχείρηση. Το διάβημα του Βενιζέλου απαιτούσε μια γοργή και ξεκάθαρη απάντηση. *«Ευτυχώς ίσως για τη φήμη του, μια τέτοια απάντηση δεν δόθηκε ποτέ»*. Ο Έλληνας πρωθυπουργός πιεζόταν από τους στρατιωτικούς για προέλαση πιο βαθιά στο εσωτερικό της Μ. Ασίας για να διαλύσουν τους εθνικιστές και από τους

¹²⁶ Αλεξανδροπούλου Α.-Γκλαβίνας Γ.-Πλουμίδης Σ., ό. π., σ. 186. Βλ. επίσης Κωστής Κώστας, «Νέα Ελλάδα» στο *«Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας»*, η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους, 18^{ος} -21^{ος} αιώνας, Αθήνα 2014, σ. 562.

¹²⁷ Μαργαρίτης Γιώργος, ό. π., σ. 179.

¹²⁸ Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., ό. π., σ. 81.

πολιτικούς του συνεργάτες για μερική αποστράτευση του στρατού καθώς πλησίαζαν οι βουλευτικές εκλογές. Αυτές οι δύο απαιτήσεις ήταν ασυμβίβαστες.¹²⁹

6. Η τουρκική ενδυνάμωση

Μετά το πέρας των επιχειρήσεων του Ιουνίου 1920, εκτιμήθηκε από ελληνικούς και συμμαχικούς παράγοντες ότι οι Τούρκοι είχαν σοβαρές απώλειες σε προσωπικό και οπλισμό και θα απαιτούνταν πολύ χρόνος για να ορθοποδήσουν. Όμως, στις 18 Ιουλίου 1920, προωθημένο τάγμα (33^ο ΣΠ) της μεραρχίας Κυδωνίων, υπέστη αιφνιδιαστική επίθεση στο Ντεμιρτζή από 2.400 ατάκτους, εφοδιασμένους και με τρία πυροβόλα. Κατόπιν σθεναρής αντίστασης το τάγμα υποχώρησε προς το Μπορλά, με σοβαρές απώλειες σε άνδρες (47 νεκρούς, 93 τραυματίες, 37 αγνοούμενους) και υλικό. Στις 21 Ιουλίου η μεραρχία επιτέθηκε και ανακατέλαβε το χωριό, καθώς οι Τούρκοι υποχώρησαν προς το Σιμάβ. Στη συμπλοκή τραυματίστηκε και ο υποστράτηγος Αλ. Οθωναίος, διοικητής της μεραρχίας. Όταν ο όγκος της αποχώρησε, 3.600 άνδρες(οι 2.000 άτακτοι υπό τον Etem μπέη) επιτέθηκαν στις 7 Αυγούστου εκ νέου στο Ντεμιρτζή και κατόπιν σφοδρής μάχης, αποκρούστηκαν από το 32^ο ΣΠ. Στη συνέχεια καταδιώχθηκαν από ισχυρές δυνάμεις της μεραρχίας αφήνοντας πίσω 150 περίπου νεκρούς.¹³⁰ Παρά τους ελληνικούς ισχυρισμούς για σοβαρά πλήγματα κατά των Τούρκων τον Ιούνιο, οι επιθετικές τους δυνατότητες τον Ιούλιο και τον Αύγουστο ήταν αξιόλογες, τουλάχιστον στην ορεινή περιοχή του Σιμάβ.

Στις 11 οκτωβρίου 1920 εκδηλώθηκε αιφνιδιαστική τουρκική επίθεση στις περιοχές Τσεντίζ και Χαν. Οι τουρκικές δυνάμεις, υπό τη διοίκηση του Ali Fuat πασά, αποτελούνταν από δύο μεραρχίες τακτικού στρατού, μειωμένης συνθέσεως, (5.400 άνδρες, 18 πυροβόλα, 29 πολυβόλα) και 1900 ατάκτους υπό τον Etem μπέη. Τα ελληνικά τμήματα(2^ο, 3^ο ΣΠ) της XIII μεραρχίας, αν και προκάλεσαν σημαντικές απώλειες στους Τούρκους, αναγκάστηκαν να υποχωρήσουν. Τις επόμενες μέρες, το Α΄ΣΣ διέταξε συνδυασμένη επίθεση των II και XIII μεραρχιών, οι οποίες απώθησαν τις τουρκικές δυνάμεις. Αποδείχθηκε όμως ότι ο τουρκικός στρατός είχε βελτιώσει αισθητά την οργάνωση και την μαχητική του ικανότητα.¹³¹

Μετά την αποτυχία στο Τσεντίζ οι Τούρκοι διαίρεσαν το Δυτικό μέτωπο σε Βόρειο υπό τον Ismet πασά και Νότιο υπό τον Refet πασά. Αποφασίστηκε ως επείγον μέτρο, η συγκρότηση πολυάριθμου Ιππικού, τόσο για τις πολεμικές επιχειρήσεις όσο και την τήρηση της εσωτερικής τάξης. Ο Refet πασάς μετέβη στο Ικόνιο με εντολή να οργανώσει το όπλο αυτό. Στις 26 Νοεμβρίου ο Nuredin πασάς διορίζεται διοικητής του Κέντρου και ο Kemal διέταξε την ένταξη στο στρατό όλων των ανταρτικών οργανώσεων. Οι επικεφαλής τους, με κυριότερο τον Κιρκάσιο Etem

¹²⁹ Smith Llewellyn Michael, ό. π., σ. 246-249.

¹³⁰ Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., ό. π., σ. 76-78 και Μπουλαλάς Κλεάνθης, ό. π., σ. 74.

¹³¹ Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., ό. π., σ. 91-93. Επίσης Κανελλόπουλος Κων/νος, Η Μικρασιατική Ήττα, Αύγουστος 1922, σ. 8 όπου και σημειώνει: « Η επίθεση αυτή, άρτια προπαρασκευασμένη από τους Τούρκους, έδωσε εμφανές δείγμα στον Ελληνικό Στρατό ότι εφεξής θα αντιμετώπιζε αντίπαλο καλώς οργανωμένο και διοικούμενο και ότι έναντι αυτού δεν βρίσκεται πλέον ο επαναστάτης του Σιμάβ αλλά οργανωμένη η τουρκική Ανατολή».

μπέη, πληρεξούσιο της τουρκικής εθνοσυνέλευσης, δεν συμμορφώθηκαν και ήρθαν σε ένοπλη ρήξη μαζί του. Ο Etem ηττήθηκε στην περιοχή Κιουταχείας από τον τακτικό τουρκικό στρατό. Ζήτησε από τον διοικητή του Α'ΣΣ Νίδερ την συνδρομή του ΕΣ σε πυρομαχικά και υγειονομικό υλικό αλλά ο νέος αρχιστράτηγος Παπούλας δεν το ενέκρινε. Ηττηθείς εκ νέου στο Τσεντίζ και στερούμενος πυρομαχικών ο Etem παραδόθηκε στα ελληνικά στρατεύματα. Παράλληλα ο Refet πασάς κατέστειλε το άτακτο σώμα του Mehmet Efe στην περιοχή του Ντινέρ. Έτσι ο Mustafa Kemal υποτάσσοντας τους ατάκτους, δημιουργεί πλέον έναν τακτικό στρατό διοικούμενο από επαγγελματίες στρατιωτικούς.¹³²

Καταλυτική επίσης για την σταθεροποίηση και την ενδυνάμωση του «κεμαλικού» κινήματος ήταν και η δωρεάν στρατιωτική και οικονομική βοήθεια της Σοβιετικής Ρωσίας. Ο Λένιν δεν δίστασε να προσφέρει στους Τούρκους χρυσά ρούβλια και οπλισμό, όχι για να πολεμήσει τους ιμπεριαλιστές, όπως υποκριτικά δήλωνε ο ίδιος και οι συνεργάτες του, αλλά για να εξασφαλίσει τα ζωτικά συμφέροντα της χώρας του στην περιοχή. Έγγραφα του σοβιετικού υπουργείου εξωτερικών αναφέρουν πως το καλοκαίρι του 1920, με την πρώτη δόση, παραδόθηκαν στους κεμαλικούς 17.600 οβίδες πυροβολικού, 6.000 τυφέκια και 5.000.000 σφαίρες. Τον Σεπτέμβριο παραδόθηκαν στο Ερζερούμ 200 κιλά χρυσού σε ράβδους, τον Νοέμβριο διακόπηκε προσωρινά η βοήθεια εξαιτίας της εισβολής του τουρκικού στρατού στην Αρμενία αλλά τον Δεκέμβριο του 1920 επαναλήφθηκε η παράδοση χρυσού και όπλων.¹³³

¹³² Μπουλαλάς Κλεάνθης, *ό. π.*, σ. 90, Κανελλόπουλος Κων/νος, *ό. π.*, σ. 9 και Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., *ό. π.*, σ. 98.

¹³³ Φωτιάδης Κώστας, «Μπολσεβίκοι και Κεμάλ» στο *Σμύρνη, Μικρασία, η ακμή - η εκστρατεία - η καταστροφή*, επιμέλεια Νίκος Βαρδιάμπασης, συλλογικό έργο από κείμενα του περιοδικού *Ε Ιστορικά (1999-2005)*, Ελευθεροτυπία 2007, σ. 132.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄

Από τις εκλογές της 1^{ης} Νοεμβρίου 1920 έως την πανστρατιά του 1921

1. Οι εκλογές της 1ης Νοεμβρίου του 1920 και οι συνέπειες στο στράτευμα

Η απόφαση του Βενιζέλου να προκηρύξει εκλογές για τις 25 Οκτωβρίου 1921, (τελικά διεξήχθησαν την 1η Νοεμβρίου), πάρθηκε σε μια κρίσιμη ιστορική συγκυρία για την ελληνική εξωτερική πολιτική. Σειρά μελετών αποφαίνεται ότι η συγκεκριμένη επιλογή του Έλληνα πρωθυπουργού ήταν μείζον πολιτικό λάθος με αναντίστροφες γεωπολιτικές συνέπειες. Ο Βενιζέλος αιτιολόγησε την πολιτική του πράξη-απόφαση λόγω της πολιτικής αναγκαιότητας για την εσωτερική νομιμοποίηση των στόχων της υψηλής του στρατηγικής.¹³⁴

Για την παραπάνω απόφαση του ηγέτη των Φιλελευθέρων παραθέτονται διάφορες εκτιμήσεις συγχρόνων του ώστε να ερμηνεύσουμε τα κίνητρά του: «Ο Βενιζέλος από το 1917 ευρέθηκε στην ανάγκη να κάμει μερικές υπερβασίες. Δεν κατήγγειλε όμως το πολίτευμα και ξεκινούσε από τη βεβαιότητα ότι ο λαός θα του συγχωρούσε τελικώς τας παραβιάσεις του Συντάγματος, όταν θα του παρουσίαζε μεγάλας εθνικής επιτυχίας. Δικαιωθείς, υπερακοντίσας πάσας τας ελπίδας του Γένους, ήταν αδύνατο να υπολογίσει την περίπτωση λαϊκής αποδοκιμασίας. Με ταύτην ψυχολογία επήγαινε εις τας εκλογάς του 1920».¹³⁵ «Η απλουστέρα της καταστάσεως μελέτη έπειθεν ότι η διενέργειαν εκλογών εν τη στιγμή εκείνη θα αποτελέσει θανάσιμον λάθος, λάθος ικανόν να ανατρέψει τα αποτελέσματα όλων των αγώνων και όλων των θυσιών και να ρίψει το Έθνος εις ανεπανορθώτους συμφοράς».¹³⁶ «Η ενέργεια εκλογών κατά το 1920 ουδαμόθεν εδικοιολογείτο. Μεγαλύτερον πολιτικό σφάλμα ήτο αδύνατον να διαπραχθή. Ο Βενιζέλος κυρήξας και ενεργήσας εκλογές πριν λήξει η εξωτερική πολιτική υπόθεσις, παρήδεν ότι στη ζωή των λαών αναφαίνονται μερικά ζητήματα, τα οποία δεν είναι δυνατόν να εξαρτηθούν εκ της αποφάσεως της πλειοψηφίας τινός όπως-όπως σχηματιζομένης».¹³⁷ Εκτιμώ πως ο Βενιζέλος ήθελε τη δημοκρατική νομιμοποίηση του εκλογικού σώματος για να αποσειεί τις μομφές περί «βενιζελικής τυραννίας» στο εσωτερικό και μετά απερίσπαστος στο εξωτερικό μέτωπο να εντείνει την στρατιωτική προσπάθεια στη Μικρά Ασία.

Τα στελέχη του κόμματος των Φιλελευθέρων θεωρούσαν ότι μετά τη δημιουργία της «Μεγάλης Ελλάδος», η εκλογική επικράτηση ήταν σίγουρη. Αύξησαν τις πιθανότητες εκλογικής τους επιτυχίας ψηφίζοντας, λίγο πριν την διάλυση της Βουλής, νόμους που προέβλεπαν τη συμμετοχή στις εκλογές των κατοίκων της Θράκης, όπου υπήρχαν μόνο βενιζελικοί υποψήφιοι και των στρατευμένων, στους τόπους υπηρεσίας τους. Πίστευαν ότι η διαμόρφωση του αποτελέσματος στο στράτευμα ήταν εύκολη υπόθεση. Αντίπαλοί τους ήταν τα αντιβενιζελικά κόμματα

¹³⁴ Τσιριγώτης Διονύσιος, ό. π., σ. 49-51.

¹³⁵ Βεντήρης Γεώργιος, Η Ελλάς του 1910-1920, τόμος Β΄, Αθήνα 1931, σ. 363.

¹³⁶ Κονδύλης Γεώργιος, Ο δρόμος προς την καταστροφήν, Αθήνα 1979, σ. 199.

¹³⁷ Ζαβιτσάνος Κων/νος, Αι αναμνήσεις του εκ της ιστορικής διαφωνίας Βασιλέως Κωνσταντίνου και Ελευθερίου Βενιζέλου, όπως την έζησε (1914-1922), Αθήνα 1946, σ. 82-83.

(«Λαϊκό» του Γούναρη, «Μεταρρυθμιστικό» του Στράτου, οι ομάδες του Ράλλη, του Θεοτόκη, του Μπούσιου κ.α.) που κατέβαιναν από κοινού στις εκλογές ως Ηνωμένη Αντιπολίτευση. Επικέντρωσαν τη προεκλογική τους εκστρατεία στο ζήτημα της επιστροφής του Βασιλιά Κωνσταντίνου, στη «βενιζελική τυραννία» της περιόδου 1917-1920, την καταπίεση και ιδιαίτερα τη δράση των κατωτέρων βενιζελικών στελεχών προς τους πολιτικούς αντιπάλους και τη λαϊκή δυσαρέσκεια από την αυξημένη φορολογία. Εκμεταλλεύτηκαν κυρίως την κούραση του λαού από τη συνεχή πολεμική προσπάθεια. Αν και τα ηγετικά στελέχη της Ηνωμένης Αντιπολίτευσης είχαν ξεκαθαρίσει με διακήρυξη τους προς την Entente «για την ενότητα των απόψεων του ελληνικού έθνους» όσον αφορά τις εθνικές διεκδικήσεις και την επέκταση των συνόρων του ελληνικού κράτους, εντούτοις άφηναν να εννοηθεί ότι η νίκη τους στις εκλογές θα ισοδυναμούσε με τερματισμό του πολέμου και επιστροφή των στρατιωτών στα σπίτια τους. Ένα αναπάντεχο γεγονός όμως άλλαξε τα δεδομένα: στις 12 Οκτωβρίου ο Βασιλιάς Αλέξανδρος πέθανε από σηψαιμία και ο θάνατός του έθεσε μείζον συνταγματικό ζήτημα λίγο πριν τις εκλογές, που αναβλήθηκαν κατά μία εβδομάδα.¹³⁸

Το Σώμα των αξιωματικών ήταν ήδη υπέρ-πολιτικοποιημένο. Βενιζελικοί αξιωματικοί των ανώτερων βαθμών ασκούσαν πίεση στους στρατιώτες να ψηφίσουν την κυβέρνηση. Ο διοικητής της VI ΜΠ (Μαζαράκης Κων/νος) με αναφορά του στον Βενιζέλο, ζήτησε την αναβολή των εκλογών ή έστω την κατάργηση της στρατιωτικής ψήφου. Πήρε την απάντηση πως όφειλε να εξασφαλίσει το «σωστό» αποτέλεσμα στη μεραρχία του. Ο επιτελάρχης Θ. Πάγκαλος (και μελλοντικός δικτάτορας) πρόσφερε στον συντ/ρχη Αλεξ. Μαζαράκη το υπουργείο Εσωτερικών, στην στρατιωτική κυβέρνηση που θα σχηματιζόταν, αν οι βενιζελικοί έχαναν τις εκλογές.¹³⁹

Στον στρατό η μεγάλη πλειοψηφία των στρατιωτών είχε κουραστεί λόγω των πολλών ετών του πολέμου και ήθελε να επανέλθει οίκoi. Οι απροκάλυπτες προσπάθειες ανωτάτων αξιωματικών να επηρεάσουν την ψήφο του στρατεύματος υπέρ των Φιλελευθέρων, έφερε τα αντίθετα αποτελέσματα. Όπως παρουσιάζεται παρακάτω είναι εμφανής η τεταμένη ατμόσφαιρα στις μονάδες της Στρατιάς, τα οξυμένα πάθη και τα διάφορα έκτροπα.

Από τον επιτελάρχη της Ταξιαρχίας Ιππικού πληροφορούμαστε τις ενέργειες του αρχηγού του Στρατού Παρασκευόπουλου την προεκλογική περίοδο: «Ο αρχιστράτηγος σε περιοδεία του στον Κασαμπά, συνέστησε στην ηγεσία της ταξιαρχίας Ιππικού όπως καταβάλλει κάθε προσπάθεια για την επιτυχία του κόμματος των Φιλελευθέρων στις επικείμενες εκλογές. Εν συνεχεία, παρουσία και πολιτών, ανέφερε ότι σε περίπτωση εκλογικής αποτυχίας του κόμματος του Βενιζέλου, είχαν ληφθεί όλα τα μέτρα ώστε στην Αθήνα και στην Παλαιά Ελλάδα ο στρατός να σφάζει όλους τους

¹³⁸ Αλεξανδροπούλου Α.-Γκλαβίνας Γ.-Πλουμίδης Σ., «Οι εκλογές της 1^{ης} Νοεμβρίου 1920 και η επάνοδος του Κωνσταντίνου», ό. π., σ. 189-190 και Μποχώτης Θαν., ό. π., σ. 98.

¹³⁹ Smith Llewellyn Michael, ό. π., σ. 263.

αντιδραστικούς. Ο ίδιος στην Μικρά Ασία θα επαναστατούσε και δεν θα δεχόταν άλλη κυβέρνηση».¹⁴⁰

Οι στρατιώτες, ακόμα και βενιζελικοί, κουρασμένοι από την πολύχρονη στράτευσή τους νόμιζαν ότι ψηφίζοντας Βενιζέλο θα παρέτειναν τον πόλεμο ενώ καταψηφίζοντάς τον θα επανερχόταν στις εστίες τους.¹⁴¹ Όσο περισσότερο λάμβανε χώρα προπαγάνδα από τους βενιζελικούς, τόσο πιο πολύ φανατιζόταν ο στρατός.¹⁴² Η εκλογική διαδικασία δεν ήταν αδιάβλητη και στις περισσότερες μονάδες διενεργήθηκε εκτεταμένη νοθεία κατά την ψηφοφορία.¹⁴³

Κατά την προεκλογική περίοδο, υποψήφιοι της *Ηνωμένης Αντιπολίτευσης* (Η.Α.) περιόδευσαν σε αρκετές μονάδες στην Μικρά Ασία και δημιουργούσαν την εντύπωση πως, σε περίπτωση νίκης τους, θα προέβαιναν σε αποστράτευση. Σε μία, το 5/42 Σύνταγμα Ευζώνων, ο διοικητής της δεν προσπάθησε καθόλου να επηρεάσει την ψήφο των στρατιωτών και αυτοί ψήφισαν «κατά συνείδηση». Από τους 3.000 άνδρες του συντάγματος, η Ηνωμένη Αντιπολίτευση (Η.Α.) έλαβε 2.900 ψήφους έναντι μόνο 100 των Φιλελευθέρων. Όμως στην πραγματικότητα, αυτή που υποσχέθηκε προεκλογικά αποστράτευση δεν ήταν η Η.Α. αλλά η κυβέρνηση των Φιλελευθέρων, προβαίνοντας μάλιστα σε έμπρακτα βήματα υλοποίησής της. Στις 26 Οκτωβρίου υπογράφηκε διαταγή από τον Βενιζέλο (ήταν και υπουργός Στρατιωτικών) για απόλυση των οπλιτών της κλάσεως 1915 στις 31 του μηνός. Σύμφωνα με άλλες ανακοινώσεις μέχρι τέλος του 1920 θα απολύονταν και οι στρατιώτες των κλάσεων 1916, 1917 και 1918. Επίσης δόθηκε η διαβεβαίωση ότι επρόκειτο να απολυθούν και οι υπηρετούντες φοιτητές και οι προστάτες οικογενειών. Σε προεκλογικές συγκεντρώσεις, το αντιβενιζελικό πλήθος μαζί με τις ιαχές «*Κάτω ο Βενιζέλος*», «*Κάτω η τυρρανία*» κ.α., φώναζε επανειλημμένα το σύνθημα «*Ζητώ ο Στρατός*» και υποψήφιοι της Η.Α. σε ομιλίες χαιρέτιζαν την «*μεγέθυνση της Ελλάδος*». Τέτοιου είδους πολιτικά μηνύματα κάθε άλλο παρά σε αποστράτευση παρέπεμπαν αλλά μάλλον σε συνέχιση της μικρασιατικής εκστρατείας.¹⁴⁴

¹⁴⁰ Τσαγγαρίδης Ιωάννης, *Το Ημερολόγιο ενός Στρατηγού*, Αθήνα 1987, σ. 59-60.

¹⁴¹ Δεμέστιχας Παναγιώτης, *Αναμνήσεις*, Αθήνα 2002, σ. 59 και Σπυρίδωνος, ό. π., σ. 104.

¹⁴² Δεμέστιχας Παναγιώτης, *Αναμνήσεις*, Αθήνα 2002, σ. 59 όπου «Σε ομιλία στο Τζεντίς, υπέρ του Βενιζέλου, ο στρατηγός Νίδερ, εξέπεσε στα μάτια αξιωματικών και οπλιτών της XIII μεραρχίας και τους φανάτισε ώστε να ψηφίσουν το αντίθετο. Μέτρα προς αντικατάσταση των ψηφοδελτίων έγιναν αφορμή να σημειωθούν πλείστα επεισόδια, όπως εις βάρος του συνταγματάρχη Κονδύλη στο Σαλιχλή, που παραλίγο να λιντσαριστεί από στρατιώτες. Στο Ουσάκ έγινε στις 2-11-1920 συλλαλητήριο στρατιωτών, όταν μαθεύτηκε ότι αντικαταστάθηκαν οι κάλπες. Μόνο ο συντ/ρχης Νικόλαος Πλαστήρας άφησε ελεύθερους τους ευζώνους του στη ψηφοφορία και γι' αυτό οι άνδρες του τον σεβόταν και πειθαρχούσαν σε αυτόν».

¹⁴³ Παναγάκος Παναγιώτης, ό. π., σ. 417 όπου «την ημέρα της ψηφοφορίας όργανα καλπονοθεύσεων έλαβαν χώρα. Οι στρατιώτες, εφοδιασμένοι με σφραγισμένους φακέλους, με ψηφοδέλτια αποκλειστικά κυβερνητικών υποψηφίων, οδηγούνταν συντεταγμένοι, υπό την άγρυπνη εποπτεία αφοσιωμένων στον Βενιζέλο αξιωματικών, για να ψηφίσουν. Πολλές κάλπες αποσφραγίστηκαν στα γραφεία της Στρατιάς και αντικαταστάθηκαν τα ψηφοδέλτιά τους. Ο έλεγχος που έγινε από την ανωτάτη εφορευτική επιτροπή, αποκάλυψε τα διαπραχθέντα αίσχη και όλα τα ψηφοδέλτια του στρατού κρίθηκαν άκυρα».

¹⁴⁴ Πλουμίδης Σπυρίδων, ό. π., σ. 260-261.

Οι εκλογές της 1^{ης} Νοεμβρίου ανέδειξαν αναπάντεχα νικητές τα κόμματα της Ηνωμένης Αντιπολίτευσης. Το κόμμα των Φιλελευθέρων κατάλαβε μόλις 118 από τις 369 έδρες, στην Παλαιά Ελλάδα δεν κατάφεραν να εκλέξουν ούτε έναν βουλευτή αφού ούτε ο ίδιος ο Βενιζέλος δεν εξελέγη στην περιφέρεια Αττικοβοιωτίας. Τις μισές τους έδρες οι Φιλελεύθεροι τις πήραν στην Θράκη όπου ήταν υπό τον πλήρη έλεγχο του στρατού. Ο Βενιζέλος, που είχε λείψει πολύ καιρό στο Παρίσι και ασχολούταν με την υψηλή πολιτική, είχε χάσει την επαφή με τις πεζές πλευρές της ελληνικής πολιτικής ζωής και ίσως του διέφυγε ότι ο παλιός διχασμός, που είχε οξυνθεί εξαιτίας της τυραννικής στάσης των υπαρχηγών του, είχε κάνει το καθεστώς του μισητό. Η υψηλή φορολογία για την διατήρηση υπό τα όπλα ενός πολυπληθούς στρατού- μόνο οι οκτώ μεραρχίες στην Μ. Ασία στοίχιζαν δύο εκατομμύρια δραχμές την ημέρα- το γεγονός ότι κάποιοι υπηρετούσαν ήδη πολλά έτη, ο θάνατος του βασιλιά Αλέξανδρου και η άρνηση του πρίγκιπα Παύλου να δεχθεί το στέμμα, έδωσε στην προεκλογική εκστρατεία το χαρακτήρα ανταγωνισμού ανάμεσα στον Βενιζέλο και τον Κωνσταντίνο. Επίσης μαζικά ψήφισαν κατά των Φιλελευθέρων και οι μη ελληνικοί πληθυσμοί, Τούρκοι (μουσουλμάνοι) και οι Εβραίοι της Μακεδονίας.¹⁴⁵

Μόλις έγινε γνωστή η εκλογική νίκη της Η.Α. *βενιζελικοί* αξιωματικοί, υπό την καθοδήγηση της ανωτάτης ηγεσίας του Στρατού, προέβησαν σε προετοιμασία στασιαστικών ενεργειών ώστε να επιβάλλουν πραξικοπηματικά την παραμονή του κόμματος των Φιλελευθέρων στη διακυβέρνηση της χώρας.¹⁴⁶ Η μεγάλη μάζα όμως του στρατεύματος ήταν αντίθετη σε τέτοιες πρακτικές.

Η ταξιαρχία Ιππικού, ο πλέον ευέλικτος και «απαραίτητος» σχηματισμός για ένα πραξικόπημα, με διοικητή τον συνταγματάρχη Σπυρόπουλο Ν. και επιτελάρχη τον επίλαρχο Τσαγγαρίδη Ι., δεν απολάμβανε της απολύτου εμπιστοσύνης του «βενιζελικού» Γενικού Στρατηγείου και διατάχθηκε, μετά τη γνωστοποίηση του εκλογικού αποτελέσματος, να μεταβεί εσπευσμένα στο μέτωπο του Ουσάκ, κατόπιν «*πληροφοριών περί εχθρικών συγκεντρώσεων*». Η Ταξιαρχία αρνήθηκε να υπακούσει στη διαταγή και με εμπιστευτικό σήμα της ανέφερε στη Στρατιά πως δεν θα συνεργήσει σε στασιαστικές ενέργειες κατά κυβερνήσεως «*νομίμως εκλεγείσης*».¹⁴⁷

¹⁴⁵ Dakin Douglas, ό. π., σ. 343-344. Επίσης Αλεξανδροπούλου Α.-Γκλαβίνας Γ.-Πλουμίδης Σ., ό. π., σ. 190, Γιανουλόπουλος Γιάννης, ό. π., σ. 132 και Μποχώτης Θανάσης, ό. π., σ. 99.

¹⁴⁶ Παναγάκος Παναγιώτης, ό. π., σ. 420 όπου διαβάζουμε: «Ο βενιζελισμός επιχείρησε να μην αναγνωρίσει τη θέληση του ελληνικού λαού αλλά οι απόπειρές του ναυάγησαν. Απόπειρα εξεγέρσεως στην Αθήνα τμημάτων των μεραρχιών Κυδωνιών και VIII, απέτυχαν. Ανάλογες απόπειρες στην Σμύρνη από τον επιτελάρχη της Στρατιάς Πάγκαλο δεν είχαν αποτέλεσμα. Ετέρα απόπειρα, από τον υποστράτηγο Τσιμικάλη, διοικητή V μεραρχίας στο Σαλιχλή, απέτυχε λόγω αντιδράσεως των ανδρών της, ιδίως του ταγματάρχη Μπακόπουλου. Αποφασιστική ήταν η αντίδραση της ταξιαρχίας Ιππικού».

¹⁴⁷ Τσαγγαρίδης Ιωάννης, ό. π., σ. 63, όπου και παρατίθεται το Αρ. εμπ. Πρωτ. 503/160/3/05-11-1920 σήμα της Τ.Ιππικού. : «...*ενέργεια Γενικού Στρατηγείου απομακρύνσεως Ταξιαρχίας δεν είναι άσχετος προς πραγματοποίηση δηλώσεως κ. αρχιστρατήγου εν Κασαμπά, ο οποίος δήλωσε ότι εν αποτυχία τέως κυβερνήσεως θα ετίθετο επικεφαλής στρατού προς στάση εναντίον πάσης άλλης κυβερνήσεως. Ταξιαρχία, σε απόλυτη ομοφροσύνη και ακλόνητη πειθαρχία, όχι μόνο δεν προτίθεται να διευκολύνει τέτοιες ενέργειες αυτόχρημα αντιπατριωτικές αλλά είναι υποχρεωμένη να αντιταχθεί, συντρίβουσα πάσα κακή θέληση η οποία αρνείται να υποταχθεί εις τους νόμους της*

Ο πρίγκηπας Ανδρέας εκτιμά πως η αποφασιστική στάση της Ταξιαρχίας παραδειγματίσε και άλλες μονάδες. «*Η ενέργεια αυτή της Ταξιαρχίας Ιππικού αποσόβησε πολλά δυσάρεστα πράγματα στο μέτωπο και έλυσε τα δεσμά και άλλων μονάδων. Ο αρχιστράτηγος και τα λοιπά όργανα αυτού υπέκυψαν και δήλωσαν στην Αθήνα υποταγή στη νέα κατάσταση*».¹⁴⁸

Ο Βενιζέλος, απέτρεψε την εκδήλωση στασιαστικών ενεργειών από φανατικούς αξιωματικούς, που όπως προκύπτει ήταν επικείμενες, με την αποστολή του από 2 Νοεμβρίου τηλεγραφήματος προς όλο το Στρατό: «...*Καθήκον υπέρτατον έχω να συστήσω όπως ο Στρατός παραμείνει πιστός εις το καθήκον του, φύλαξ της διά του αίματός του δημιουργηθείσης Μεγάλης Ελλάδος... πιστεύω ακραδάντως ότι Στρατός καθήκον έχει να παραμείνει ενωμένος όπως προσφέρει τας υπηρεσίες του εις την νέαν κυβέρνησιν... Ο Στρατός δεν δύναται να στασιάσει κατά λαού, θα έπανε να είναι εθνικός στρατός αν έπραττε τοιούτον τι και θα εγένετο στρατός πραιτοριανών*».¹⁴⁹ Επέδειξε έτσι πολιτική ωριμότητα, σεβασμό στη θέληση του λαού και διαφύλαξε την εθνική ενότητα. Η μεγάλη επιβολή του Βενιζέλου στους αξιωματικούς αφενός και η αντίθεση της μεγάλης μάζας του στρατού σε πραξικοπηματικές ενέργειες αφετέρου, συνέβαλλαν στην ομαλή αλλαγή στη διακυβέρνηση.

Με την αποχώρηση του Ελευθερίου Βενιζέλου, η Ελλάδα έχανε έναν αναντικατάστατο εκπρόσωπο στις σχέσεις της με τις μεγάλες Δυνάμεις και τον μόνο Έλληνα πολιτικό που διέθετε τον απαραίτητο ρεαλισμό, κύρος και το πολιτικό σθένος να προβεί σε όλους τους απαραίτητους χειρισμούς για τη μικρασιατική υπόθεση.¹⁵⁰ Η ήττα του στις εκλογές οδήγησε στην αποκατάσταση του Κωνσταντίνου στον θρόνο. Η διεθνής θέση της χώρας θα επιδεινωθεί καθώς οι Σύμμαχοι επωφελήθηκαν από την αλλαγή για να αθετήσουν όλες τις υποσχέσεις τους στο ελληνικό κράτος.¹⁵¹

Ο Βενιζέλος έφυγε το απόγευμα της 4^{ης} Νοεμβρίου για την Ευρώπη, χωρίς να παραδώσει την κυβέρνηση. Στο Γενικό Στρατηγείο στη Σμύρνη ο αρχιστράτηγος Παρασκευόπουλος, οι υποστράτηγοι Πιεράκος, Οθωνάιος, Χατζημυχάλης, Πάγκαλος, Μαζαράκης Α. κ.α. υπέβαλλαν τις παραιτήσεις τους, διότι είτε διαφωνούσαν πολιτικά με τη νέα κυβέρνηση, είτε επειδή είχαν ενεργήσει προς νόθευση του αποτελέσματος των εκλογών δεν ήταν ανεκτοί από τους άνδρες τους στις διοικήσεις των μονάδων. Η αντίδραση άλλων ήταν πιο ανορθόδοξη. Οι στρατηγοί Ιωάννου, Καλομενόπουλος, Μαζαράκης Κ. και Ζυμβρακάκης, ο συνταγματάρχης Κονδύλης και εξήντα περίπου

πατρίδος... Ταξιαρχία δεν δύναται να παρεκκλίνει της νομιμοφροσύνης και των κανόνων της πειθαρχίας στασιάζοντας κατά κυβερνήσεως νομίμως εκλεγείσης ή διευκολύνουσα τοιαύτας ενέργειες οιοδήποτε...».

¹⁴⁸ Ανδρέας Βασιλόπουλος, *Δορύλαιον-Σαγγάριος*, Αθήνα 2008, σ. 25.

¹⁴⁹ Μπουλαλάς Κλεάνθης, *ό. π.*, σ. 95.

¹⁵⁰ Γιανουλόπουλος Γιάννης, *ό. π.*, σ. 135.

¹⁵¹ Κωστής Κώστας, «Νέα Ελλάδα»..., *ό. π.*, σ. 562.

ανώτεροι και κατώτεροι αξιωματικοί εγκατέλειψαν τις μονάδες τους και κατέφυγαν στην Πόλη.¹⁵²

Το σύνολο των ικανών «βενιζελικών» αξιωματικών που παραιτήθηκαν από το Στρατό, μετατέθηκαν στο εσωτερικό ή κατέφυγαν στην Πόλη ξεπερνώντας τους τριακοσίους.¹⁵³ Οι βενιζελικοί αξιωματικοί που κατέφυγαν στην Κωνσταντινούπολη σχημάτισαν την νέα «Εθνική Άμυνα» και συντηρούνταν από την ελληνική παροικία. Παρά την στήριξη μερικών στρατηγών, η «Άμυνα» υπήρξε κίνηση με αρχηγό τον συνταγματάρχη Γεώργιο Κονδύλη και τα μέλη της, αξιωματικοί όλων των βαθμών, κυμαινόταν γύρω στα 100 με 150 άτομα.¹⁵⁴ Ο διευθυντής του 4^{ου} ΕΓ της Στρατιάς, ο οποίος και παρέμεινε στην θέση του και μετά τις εκλογές, θα στηλιτεύσει έντονα τις ενέργειες αυτές και θα προσθέσει πως ήταν αδικαιολόγητες, υπερβολικές και προξένησαν μεγάλο κακό στην Στρατιά και στην πατρίδα. Βεβαιώνει πως η νέα κυβέρνηση και ο νέος διοικητής δεν είχαν πρόθεση να τους αντικαταστήσουν.¹⁵⁵

2. Η νέα ηγεσία της Στρατιάς Μικράς Ασίας

Η κυβέρνηση του Δημητρίου Ράλλη έκανε δεκτό το αίτημα αντικατάστασης του αρχιστρατήγου Παρασκευόπουλου και τοποθέτησε στη θέση του τον (απότακτο) υποστράτηγο Αναστάσιο Παπούλα. Ο Παπούλας, προαχθείς σε αντιστράτηγο, ανέλαβε τα καθήκοντά του στις 9 Νοεμβρίου και το Γενικό Στρατηγείο του Στρατού στη Σμύρνη μετονομάστηκε σε Στρατιά Μικράς Ασίας. Ο πρωθυπουργός και ο υπουργός Στρατιωτικών Γούναρης δεν επιθυμούσαν πολλές μεταβολές σε ανώτατες και ανώτερες θέσεις της ΣΜΑ και είχαν δώσει οδηγίες στον Παπούλα να διοικήσει με αξιοκρατία για να εμπνεύσει στη Στρατιά γαλήνη, ομόνοια και πειθαρχία.¹⁵⁶ Όμως μετά τις αθρόες παραιτήσεις της πλειοψηφίας των ανωτάτων και ανωτέρων διοικήσεων η Στρατιά έμεινε σχεδόν ακέφαλη και η κατάσταση που κλήθηκε να διαχειριστεί ο Παπούλας ήταν ομολογουμένως πολλή δύσκολη.

Ο Παπούλας είχε πάρει μέρος στον πόλεμο του 1897 και στους βαλκανικούς πολέμους διοίκησε το 10^ο ΣΠ. Ως υποστράτηγος, διετέλεσε διοικητής του Ε' ΣΣ στα Ιωάννινα, την περίοδο του Βορειοηπειρωτικού Αγώνα. Κατά τον εθνικό διχασμό τάχθηκε με το μέρος του βασιλιά. Το 1917 αποτάχθηκε από το στράτευμα και καταδικάστηκε σε θάνατο, όμως η ποινή του μετατράπηκε σε ισόβια. Ο διορισμός του ως διοικητή Στρατιάς, έγινε πολύ εσπευσμένα, λόγω της διασάλευσης της πειθαρχίας σε αυτήν από τις αναταράξεις των εκλογών αλλά και κατόπιν των

¹⁵² Γιαννουλόπουλος Ιωάννης, «Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία», στο *Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ', σ. 155-156 και Παναγάκος Παναγιώτης, ό. π., σ. 421.

¹⁵³ Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., ό. π., σ. 95.

¹⁵⁴ Γιαννουλόπουλος Ιωάννης, ό. π., σ. 156.

¹⁵⁵ Σπυρίδωνος Γεώργιος, ό. π., σ. 108 ... «Ήσαν εντελώς αδικαιολόγητοι δια το κακόν, όπερ διά της λιποταξίας των επέφεραν εις τη μαχόμενη πατρίδα, διότι ούτε η μετεκλογική κυβέρνηση ούτε ο νέος αρχιστράτηγος έδειξαν μνησικακία τινά κατά των πολιτικών των αντιπάλων. Η ακατανόητη αυτή συμπεριφορά εξήντα αξιωματικών, εκ των οποίων τέσσερις στρατηγοί, ζημίωσε αισθητά τη Στρατιά, η οποία διεξήγε τον υπέρτατο της Φυλής αγώνα και είχε την μεγίστη ανάγκη αυτών, διότι οι πλείστοι ήσαν εκ των μαχητικότερων και εμπείρων στελεχών της».

¹⁵⁶ Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., ό. π., σ. 95.

παραιτήσεων του προκατόχου του και άλλων ανωτάτων αξιωματικών. Ήταν έμπιστος φίλος του πρωθυπουργού Ράλλη, είχε ισχυρή θέληση, πνεύμα πρωτοβουλίας και αναλήψεως ευθυνών αλλά του έλειπε η επαγγελματική κατάρτιση στη στρατιωτική τέχνη. Είχε μόνο τη βασική στρατιωτική μόρφωση, στερούταν επιτελικής κατάρτισης και δεν είχε κάνει καμία μετεκπαίδευση, απαραίτητη για έναν διοικητή μεγάλου σχηματισμού, πόσο μάλλον Στρατιάς και μάλιστα σε πόλεμο τόσο δύσκολο και απαιτητικό, όπως αυτός της Μικράς Ασίας.¹⁵⁷

Αρχηγός του επιτελείου της Στρατιάς ανέλαβε ο αντισυνταγματάρχης (απότακτος) Κων/νος Πάλλης, ο οποίος προήχθη σε συνταγματάρχη. Ήταν απόφοιτος της Ακαδημίας του Βερολίνου και επιτελικός αξιωματικός στους βαλκανικούς πολέμους. Υπαρχηγός του επιτελείου, παρέμεινε ο συνταγματάρχης Πτολεμαίος Σαρηγιάννης, απόφοιτος της σχολής Πολέμου των Παρισίων. Ο Σαρηγιάννης, που βρισκόταν στην ίδια θέση(αρμόδιος επιχειρήσεων) και επί Παρασκευοπούλου, ήταν το κύριο στοιχείο της συνέχειας στο στράτευμα και η γνώμη του είχε βάρος για τον Παπούλα αλλά και για την κυβέρνηση.¹⁵⁸

Ο Παπούλας, όταν ανέλαβε τα καθήκοντά του, πραγματοποίησε μια δεκαήμερη επιθεώρηση σε φρουρές της ΣΜΑ. Εκεί εκτιμήθηκε η μετριοπάθειά του, παρ' όλο που ήταν φυλακισμένος επί μια τριετία. Μεταφέροντας τη θέληση του πρωθυπουργού Ράλλη και του υπουργού στρατιωτικών Γούναρη, διαβεβαίωσε τους αξιωματικούς ότι δεν θα μεταβάλει την σύνθεση του στρατού. Οι συμφιλιωτικές διαθέσεις πρωθυπουργού, υπουργού και διοικητού Στρατιάς θα μείνουν ατελέσφορες διότι τα νήματα κινούσαν φανατικοί βασιλόφρονες που τοποθετήθηκαν στο υπουργείο Στρατιωτικών και στην Επιτελική Υπηρεσία Στρατού (Ε.Υ.Σ.), οι οποίοι επηρέαζαν την κυβέρνηση και τον βασιλιά. Επικράτησε έτσι το πνεύμα του διχασμού.¹⁵⁹ Γενικά θεωρείται πως ο Παπούλας εργάστηκε για την συμφιλίωση στον στρατό. Ήταν ματαιόδοξος, αφελής, δίχως το χάρισμα καμιάς εξαιρετικής ευφυΐας, προσπάθησε, όσο μπορούσε, να μεταχειρίζεται τους αξιωματικούς του με ίσους όρους άσχετα με τις πολιτικές τους πεποιθήσεις.¹⁶⁰

Η κυβέρνηση Ράλλη οργάνωσε για τις 22 Νοεμβρίου 1920 δημοψήφισμα για την επάνοδο του Κωνσταντίνου στο Θρόνο. Η συμμαχική συνδιάσκεψη ενημέρωσε την κυβέρνηση ότι τυχόν επάνοδος του, δεν θα έθετε θέμα αναθεώρησης της Συνθήκης των Σεβρών αλλά θα θεωρούταν από τις δυνάμεις της Entente ως μη φιλική ενέργεια, που θα τους έδινε το δικαίωμα να επανεξετάσουν την πολιτική τους στην Εγγύς Ανατολή χωρίς καμία δέσμευση και επίσης θα διέκοπταν κάθε οικονομική υποστήριξη προς την Ελλάδα. Όμως η αντιβενιζελική παράταξη και ο ίδιος ο Κωνσταντίνος είχαν προαποφασίσει την επιστροφή. Το αποτέλεσμα ήταν συντριπτικό υπέρ της επανόδου και ο εξόριστος βασιλιάς επανήλθε στην Αθήνα στις

¹⁵⁷ Μπουλαλάς Κλεάνθης, ό. π., σ. 96-97 και Ανδρέας Βασιλόπαις, ό. π., σ. 25-27.

¹⁵⁸ Στρατηγός Ξενοφών, ό. π., σ. 156 και Smith Llewellyn Michael, ό. π., σ. 343.

¹⁵⁹ Στο ίδιο, σ. 97. ΜΠουλ

¹⁶⁰ Smith Llewellyn Michael, ό. π., σ. 318.

6 Δεκεμβρίου μέσα σε σκηνές μεγάλου, κατά το μεγαλύτερο μέρος αυθορμήτου, λαϊκού ενθουσιασμού.¹⁶¹

Η νέα κυβέρνηση επανέφερε, όπως είχε υποσχεθεί, τους αξιωματικούς (1500) που είχαν εκδιωχθεί ή εξαναγκαστεί σε παραίτηση την τριετία 1917-1920. Η σχέση βαθμού και ιεραρχίας των αποτάκτων με τους ομοτάξιους «αμυνίτες» και τους «ουδετέρους» (που είχαν θελήσει ή τους είχε επιτραπεί να παραμείνουν στο στράτευμα το 1917) είχε σοβαρά διαταραχθεί με τα τρία χρόνια πολεμικής υπηρεσίας και την αναγνώριση του «δεκαμήνου» (Αύγουστος 16-Ιούνιος 17) στο κίνημα της Θεσσαλονίκης. Το νέο καθεστώς ακύρωσε το νόμο για το «δεκάμηνο» και για να μην αποτάξει τους βενιζελικούς, προήγαγε με βασιλικά διατάγματα απότακτους στο βαθμό που οι νεότεροί τους είχαν στο μεταξύ αποκτήσει. Αποτέλεσμα ήταν η προώθηση μεγάλου αριθμού αξιωματικών στις ανώτερες και ανώτατες βαθμίδες, γεγονός που δημιούργησε νέα αναστάτωση στο στράτευμα. Η σταδιακή εφαρμογή των παραπάνω μέτρων από το υπουργείο Στρατιωτικών, οι αλλαγές στην ηγεσία του στρατού και στις διοικήσεις των μεγάλων μονάδων προκάλεσαν πέρα από την εχθρότητα των βενιζελικών και την δυσπιστία των ουδετέρων. Πολύ πιο σημαντικός ήταν ο αντίκτυπος στις μονάδες του μικρασιατικού μετώπου. Το αποτέλεσμα ήταν η δημιουργία ενός βενιζελικού εμπειροπόλεμου στρατού με αντιβενιζελική ηγεσία. Μιας ηγεσίας δίχως καμιά πολεμική πείρα από τους βαλκανικούς πολέμους του 1912-13 και χωρίς καμιά γνώση του μετώπου της Μικράς Ασίας.¹⁶²

Από λοχία του 3/40 ΣΕ, διαπιστώνουμε τον σεβασμό και την εκτίμηση που έχαιραν στους οπλίτες οι συνεχώς υπηρετούντες αξιωματικοί (βενιζελικοί ή κρατικοί): *«οι αξιωματικοί μας ήταν ένας και ένας, άνθρωποι της μαρτύρης και του πολέμου, πώς ήταν δυνατόν να μην νικούμε με τέτοιους αξιωματικούς, στις μάχες ήταν πρώτοι με το περίστροφο στο χέρι»*.¹⁶³

Άμεσο αποτέλεσμα των εκλογών υπήρξε η αντικατάσταση πολλών και εμπείρων «βενιζελικών» αξιωματικών, γεγονός που εκ των πραγμάτων έπληττε την συνοχή και την επιχειρησιακή ικανότητα του ελληνικού στρατού.¹⁶⁴ Από πολλές απόψεις οι αλλαγές στην ηγεσία του στρατού είχαν σημαντικότατο αντίκτυπο και μοιραίες επιπτώσεις στις ένοπλες δυνάμεις, ιδίως στη Μικρά Ασία.¹⁶⁵ Το Υπουργείο Στρατιωτικών θα απομακρύνει, μέχρι τον Μάρτη του 1921, από την Στρατιά 17 στρατηγούς και 130 συνταγματάρχες.¹⁶⁶

Συνήθως παραλείπεται να τονισθεί πως οι περισσότεροι ανώτεροι-ανώτατοι «βενιζελικοί» αξιωματικοί παραιτήθηκαν ή έφυγαν αυτοβούλως από το στράτευμα

¹⁶¹ Γιαννουλόπουλος Ιωάννης, *ό. π.*, σ. 150.

¹⁶² Στο ίδιο, *ό. π.*, σ. 155-156.

¹⁶³ Πολίτης Κωνσταντίνος, *Μικρά Ασία*, τόμος 1^{ος}, Αθήνα 1977, σ. 68.

¹⁶⁴ Γιαννακόπουλος Γιώργος, «Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία: Το χρονικό της μικρασιατικής περιπέτειας 1919-1922» στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμος 6^{ος}, Αθήνα 2003, σ. 89.

¹⁶⁵ Gallant Thomas, *ό. π.*, σ. 303.

¹⁶⁶ Τζανακάρης Βασίλης, *Δακρυσμένη Μικρασία. 1919-1922: Τα χρόνια που συντάραξαν την Ελλάδα*, Αθήνα 2007, σ. 306-307.

μετά τις εκλογές. Στη συνέχεια άλλοι μετατέθηκαν δυσμενώς στο εσωτερικό. Οντως, το υπουργείο Στρατιωτικών απέστειλε στη ΣΜΑ εκατοντάδες αποτάκτους για να καλύψουν τα μεγάλα κενά αλλά προκύπτει πως εάν κάποιος ήθελε να παραμείνει, τουλάχιστον στην αρχή, παρέμενε. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ο συντ/ρχης Νικόλαος Πλαστήρας, γνωστός «βενιζελικός», ο οποίος διατήρησε τη διοίκηση του 3/40 ΣΕ. Η άποψη που υποστηρίζει πως οι βασιλόφρονες «δεν τόλμησαν να τον αντικαταστήσουν από τον φόβο της αγάπης που του είχαν οι στρατιώτες του»¹⁶⁷ δεν είναι αρκετά πειστική.

Οι επανελθόντες απότακτοι, οι περισσότεροι των οποίων ήταν άριστα στελέχη, προήχθησαν αναδρομικά σε μεγαλύτερους βαθμούς, ανάλογους των παραμενόντων. Δεν είχαν πολεμική πείρα, παρά μόνο ως χαμηλόβαθμοι στους πολέμους του 1912-13. Έτσι παρουσιάστηκε το φαινόμενο υπολοχαγοί (πριν την απόταξή τους) να επανέρχονται ως διοικητές ταγμάτων, λοχαγοί ως διοικητές συνταγμάτων ή σε επιτελικές θέσεις και διοικητές ταγμάτων ΠΖ ή μοιρών ΠΒ να αναλαμβάνουν τη διοίκηση μεραρχιών ή Σωμάτων Στρατού. Αναλάμβαναν λοιπόν διοικητικές ευθύνες, επί του μετώπου, για τις οποίες δεν ήταν προετοιμασμένοι.¹⁶⁸

Στο μαχόμενο στράτευμα της Μικράς Ασίας εντοπίζονται πολλές αναφορές για τις δυσμενείς επιπτώσεις των εκτεταμένων αλλαγών σε αυτό και διαφαίνεται η απογοήτευση και η οργή που προήλθε στους πολεμιστές. Παρατίθενται ενδεικτικά μερικές ώστε να κατανοήσουμε την κρίση εμπιστοσύνης αυτών προς την νέα ηγεσία τους και τις συνθήκες κάτω από τις οποίες αναγκάστηκαν να πολεμήσουν :

Λοχαγού της Χ μεραρχίας: «Μετά την πτώση του Βενιζέλου στον στρατό ατόνησαν τα πάντα. Τα πλέον ικανά και εμπειροπόλεμα στελέχη, ετέθησαν εκτός υπηρεσίας λόγω των φιλελεύθερων αρχών τους και ως επικίνδυνοι για το καθεστώς. Αυτοί οι τόσο πολύτιμοι για το έθνος ηγήτορες αντικαταστάθηκαν με άκαπνους, ανίκανους, απόντες τέσσερα περίπου χρόνια απ' το στρατό, οι οποίοι προήχθησαν μάλιστα παρ' αζίαν. Συνέπεια όλων αυτών, η κατακόρυφη πτώση των ικανοτήτων του στρατού μας».¹⁶⁹ Υπολοχαγού της II μεραρχίας: «Διοικητές ανωτάτων και ανωτέρων μονάδων τοποθετήθηκαν απόλεμοι αντιβενιζελικοί-βασιλόφρονες αξιωματικοί. Προαχθέντες, αντικατέστησαν εμπειροπόλεμους αξιωματικούς του βενιζελικού καθεστώτος και ουδεμία είχαν διάθεση να πολεμήσουν διότι θεωρούσαν την Μικράν Ασία ως ενοχλητική γι' αυτούς περιπέτεια. Ο μόνος από τους βενιζελικούς που δεν αντικατεστάθη ήτο ο συνταγματάρχης Πλαστήρας, εκτελέσας το καθήκον του με πίστη και ζέση για την Ελλάδα. Από σύνταγμα και κάτω όμως όλοι οι αξιωματικοί σχεδόν ήσαν πολεμιστές».¹⁷⁰

¹⁶⁷ Στο ίδιο.

¹⁶⁸ Σπυρίδωνος Γεώργιος, ό. π., σ. 106.

¹⁶⁹ Μουμτζής Τάσος, *Η μικρασιατική καταστροφή και ο μικρασιατικός ελληνισμός: Αναμνήσεις, σκέψεις, κρίσεις*, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 23-24.

¹⁷⁰ Βλάχος Σπύρος, *Στρατιωτικά Απομνημονεύματα*, Αθήνα 1972, σ. 134 και 137.

Λοχαγός της Ι μεραρχίας έγραψε: «*Η αθρόα επαναφορά όλων συλλήβδην των αποτάκτων (διακεκριμένων αλλά και αχρήστων) δεν ελήφθη σοβαρά υπόψη κατά την τοποθέτησή τους σε διοικήσεις μονάδων με αποτέλεσμα να επέλθει κρίση διοικήσεως. Ακόμη και οι ικανοί, λόγω της τετραετούς παραμονής τους μακράν του στρατεύματος, ευρέθησαν ξένοι προς την επανάσταση της πολεμικής τέχνης, η οποία έλαβε χώρα μετά τον Α΄ παγκόσμιο πόλεμο, λόγω της εισόδου νέων όπλων και νέων μεθόδων τακτικής. Με μόνο προσόν την άγωνα αρχαιότητα αναλάμβαναν διοικήσεις μεγάλων μονάδων. Παρά το θάρρος και τη γενναιότητα τους, πολλοί επανελθόντες διοικητές ήταν διστακτικοί ή αναποφάσιστοι, επειδή αγνοούσαν τα καθήκοντά τους και ήταν “ασυγχρόνιστοι εις τον αγώνα”. Παραμερίστηκαν εμπειροπόλεμοι και δοκιμασμένοι αξιωματικοί(ο Βενιζέλος δεν ανέθετε διοίκηση μονάδων σε ανικάνους και αποτυχημένους) για να καταλάβουν τις θέσεις τους, όχι τουλάχιστον οι επίλεκτοι αλλά οι αρχαιότεροι της επετηρίδος».¹⁷¹*

Ο τότε επιτελάρχης του Β΄ ΣΣ διαπίστωσε: «*Οι απότακτοι όταν ανέλαβαν διοικήσεις, από της ανωτάτης μέχρι της κατωτάτης, ευρέθησαν προ λίκαν φυσικής δυσκολίας. Πολλοί κατέβαλαν φιλότιμες προσπάθειες να προσανατολισθούν στις απαιτήσεις του πολέμου και ανταποκρίθηκαν κατά το μάλλον και ήττον στις υποχρεώσεις του βαθμού τους. Πλείστοι όμως ατυχώς, θεώρησαν καλό να καλύψουν την ανεπάρκειά τους με την πολιτικολογία».¹⁷²*

Συμπεραίνεται λοιπόν πως ο εμπειροπόλεμος στρατός (ανώτεροι, κατώτεροι αξιωματικοί και οπλίτες) του μακεδονικού (1917-18) και του μικρασιατικού μετώπου(1919-1920), τέθηκε μετά τις εκλογές του Νοεμβρίου του 1920, υπό τις διαταγές απείρων διοικητών Συνταγμάτων, Μεραρχιών και Σωμάτων Στρατού, με αποτέλεσμα την κατακόρυφη πτώση του ηθικού και του αξιόμαχου του στρατεύματος.

3. Το μίσος μεταξύ των αξιωματικών

Οι παραιτήσεις των βενιζελικών, οι πολλές κενές διοικήσεις, η μαζική απαναφορά των 1500 αποτάκτων στο στράτευμα και η σταδιακή αποστολή ικανού αριθμού αυτών στη ΣΜΑ, ήταν λογικό να δημιουργήσουν ένα κλίμα προστριβών, αντιζηλίας και ανταγωνισμού μεταξύ των επανελθόντων και των παραμενόντων αξιωματικών. Αν σε αυτό προσθέσουμε και τις πολιτικές αντιζηλίες μεταξύ των στελεχών, αντιλαμβανόμαστε ότι σε όλο το στράτευμα και ειδικότερα στη Στρατιά στη Μικρά Ασία προέκυψε μια τεράστια αναστάτωση.

Ουσιαστικά αναζωπυρώθηκε το μίσος του εθνικού διχασμού, που παρέμενε άσβεστο από το 1916 και το οποίο επιδεινώθηκε ακόμη περισσότερο την τριετία 1917-1920, λόγω των σκληρών κατασταλτικών μέτρων της κυβέρνησης Βενιζέλου. Για να αντιληφθούμε την ψυχολογική κατάσταση στο Σώμα των αξιωματικών της Στρατιάς Μικράς Ασίας, από τα τέλη του 1920 και μετά, παραθέτω παρακάτω

¹⁷¹ Μπουλαλάς Κλεάνθης, ό. π., σ. 99-100.

¹⁷² Φεσσόπουλος Γεώργιος, ό. π., σ. 34.

αυτούσιες ορισμένες μαρτυρίες, οι οποίες μάλιστα προέρχονται από μη «βενιζελικούς» αξιωματικούς.

Η κυβέρνηση Βενιζέλου από τον Ιούνιο του 1917 και μετά, είχε απομακρύνει εκατοντάδες αξιωματικούς από το στράτευμα με τρεις κατηγορίες: α) επαγγελματική ανικανότητα β) δειλία (επειδή δεν ήθελαν να συμμετάσχουν στον Α' παγκόσμιο πόλεμο) γ) ως επικίνδυνους για το καθεστώς λόγω φανατικών φιλοβασιλικών φρονημάτων. Σύμφωνα με τον επιτελάρχη της ταξιαρχίας Ιππικού: «Για την πρώτη κατηγορία η εκλογή ήταν 9/10 αρίστη, για τις υπόλοιπες δύο η κατάταξη ήταν κατά το δοκούν. Μετά την μεταβολή της 1^{ης} Νοεμβρίου 1920, αξιωματικοί των δύο πρώτων κατηγοριών θέλοντας να ανατρέψουν τις εναντίον τους μομφές, υποστήριζαν ότι διώχθηκαν λόγω των φρονημάτων τους και ζητούσαν την επαναφορά τους, λόγω των σοβαρών οικογενειακών αναγκών που αντιμετώπιζαν».¹⁷³

Ο επιτελάρχης του Β' ΣΣ θα παρατηρήσει ότι: «Οι απότακτοι έδειξαν από την πρώτη στιγμή ότι όχι μόνο δεν διδάχθηκαν από την κάκιστη συμπεριφορά και τα εγκληματικά σφάλματα των Αμυνιτών αλλά είχαν αποφασίσει να τους υπερβούν. Θεώρησαν τον στρατό ως μέσον εκπληρώσεως ατομικών και μόνων σκοπών. Απέβλεψαν εις τα γαλόνια και τις αποζημιώσεις, ανέθεσαν τις ανώτερες και ανώτατες διοικήσεις εις χείρας κατά το πλείστον ακαταλλήλους, απέφυγαν εν μεγάλη αναλογία να έλθουν στο μέτωπο, περιφρονούσαν τους κρατικούς(ουδετέρους) αξιωματικούς και τους αποκαλούσαν “δix προδότες” ενώ οι πλείστοι εξ αυτών εκλιπαρούσαν επί Αμύνης, να μείνουν στο στρατό και κατέφυγαν εις τα πλέον εξευτελιστικά μέσα χωρίς να το επιτύχουν. Πολλοί εξ αυτών, αδυνατούντες να ανταποκριθούν στις υποχρεώσεις των βαθμών τους, περιόρισαν τις προς την πατρίδα υπηρεσίες τους εις τον κομματικό στυλοβατισμό. Η πολιτικολογία, που είχε εισαχθεί στο στρατό την τριετία 1917-1920, από τον Νοέμβριο του 1920 και μετά έφθασε σε απίστευτο βαθμό».¹⁷⁴ «Δυστυχώς αντί του πνεύματος της συμφιλίσεως μετεδόθη στο πολεμικόν μέτωπο το πνεύμα της διαιρέσεως και των κομματικών αντεκδικήσεων. Μαζί με τον φανατισμόν ήτο συνδυασμένον και το πνεύμα φαβοριτισμού υπέρ των ημετέρων».¹⁷⁵

Η καταδίωξη και η ταπείνωση που υπέβαλλαν τους αποτάκτους οι αμυνίτες και ορισμένες αντεκδικήσεις των πρώτων εις βάρος των δευτέρων προκάλεσαν μεταξύ των αξιωματικών των δύο αυτών κατηγοριών άσπονδο μίσος. «Το μίσος είχε φθάσει σε τέτοιο σημείο ώστε κατά τις δύο περιόδους (Μάιος 1917-Οκτώβριος 1920 και Νοέμβριος 1920-Αύγουστος 1922), αξιωματικοί προσκολληθέντες στα δύο μεγάλα πολιτικά κόμματα, ευχόταν ή επεδίωκαν την ήττα και τη διάλυση του Στρατού, δηλαδή την καταστροφή της Πατρίδος, για να παρουσιασθεί ως αποτυχούσα η κυβερνώσα πολιτική μερίδα... Η επί Αμύνης αηδής μέθοδος διώξεων δια της καταγγελίας “ύβρισε τον κ. Πρόεδρο” αντικαταστάθηκε με μηνύσεις για “υπόσκαψη του καθεστώτος” ή “περιφρόνηση του Βασιλέως”».¹⁷⁶ Υπό τις παραπάνω διχαστικές συνθήκες μεταξύ

¹⁷³ Τσαγγαρίδης Ιωάννης, ό. π., σ. 67.

¹⁷⁴ Φεσσόπουλος Γεώργιος, ό. π., σ. 28.

¹⁷⁵ Μπουλαλάς, σ. 95.

¹⁷⁶ Φεσσόπουλος Γεώργιος, ό. π., σ. 34 και 53.

των αξιωματικών, ο ελληνικός στρατός θα καλούταν να πολεμήσει στο μικρασιατικό μέτωπο, στον πιο δύσκολο ίσως και απαιτητικό πόλεμο της Ιστορίας του.

4. Το δίλημμα των διαδόχων του Βενιζέλου για την Μικρά Ασία

Η κυβέρνηση της Ηνωμένης αντιπολίτευσης όταν ανέλαβε την εξουσία κλήθηκε να αντιμετωπίσει μια ιδιαίτερος δύσκολη κατάσταση τόσο στην εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό πεδίο.

Τα δεδομένα που έπρεπε να λάβει υπόψη ήταν: α) Η Συνθήκη των Σεβρών και η δέσμευση του Βενιζέλου προς τους Συμμάχους για την επιβολή των όρων αυτής στους Τούρκους από τον ελληνικό στρατό β) οι ελληνικοί πληθυσμοί της Μικράς Ασίας και της Θράκης σε ασυμβίβαστη πλέον εχθρότητα με τους Τούρκους. Το χάσμα μεταξύ των δύο εθνικοτήτων είχε διευρυνθεί σε τέτοιο βαθμό που δεν επέτρεπε οποιαδήποτε είδους γεφύρωση και η πολιτική της Ελλάδος επικεντρώθηκε σε ζήτημα υπάρξεως ή καταστροφής του Ελληνισμού στη Μικρά Ασία γ) Η εσωτερική κατάσταση ήταν φορτισμένη από τον Εθνικό διχασμό, με άσβεστα μίσση μεταξύ των δύο αντιπάλων μερίδων δ) την κατοχή, από δύναμη 100.000 περίπου ανδρών, των περιοχών Σμύρνης και Προύσας, πολλαπλάσιας της ζώνης των Σεβρών, και την ύπαρξη κεμαλικού στρατού 65.000 ανδρών, κατανεμημένου όμως τότε σε τέσσερα μέτωπα (Κιλικίας, Δυτικό, Καυκάσου και Πόντου).¹⁷⁷

Εθνική συνεννόηση δεν υπήρξε κατά την παράδοση-παραλαβή της εξουσίας. Σύμφωνα με τον Ξ. Στρατηγό ολόκληρο το κυβερνητικό συγκρότημα του Βενιζέλου, μετά την ήττα του στις εκλογές, ακολούθησε το παράδειγμα του αρχηγού του και ουδείς παρέμεινε στη θέση του να κατατοπίσει τη νέα κυβέρνηση επί της διπλωματικής και στρατιωτικής καταστάσης.¹⁷⁸

Στις αρχές Δεκεμβρίου, ο υπουργός Στρατιωτικών και πρόεδρος του υπουργικού συμβουλίου Δ. Γούναρης, διαβεβαίωνε τους *Times* του Λονδίνου ότι η νέα κυβέρνηση θα συνέχιζε την πολιτική του Βενιζέλου στο μικρασιατικό ζήτημα με μεγαλύτερη επιτυχία από τον ίδιο, διότι, σε αντίθεση μ' αυτόν, διέθετε την εμπιστοσύνη του λαού. Το θέμα της επανόδου του βασιλιά έπρεπε να θεωρείται εσωτερικό.¹⁷⁹

Οι Σύμμαχοι προειδοποίησαν ότι θα τιμωρούσαν την Ελλάδα, αν επέστρεφε ο Κωνσταντίνος. Όταν συνέβη αυτό, η φιλοβασιλική κυβέρνηση βρήκε τις ευρωπαϊκές χρηματοπιστωτικές αγορές κλειστές. Ολομόναχη η Ελλάδα είχε να αντιμετωπίσει το τίμημα του αγώνα του αλυτρωτισμού και το τίμημα αυτό έμελλε να είναι υπερβολικά βαρύ.¹⁸⁰ Πέρα από την αδυναμία δανεισμού προέκυψε και τεράστιο πρόβλημα στην εφοδιαστική επάρκεια του ελληνικού στρατού, σύμφωνα με μαρτυρία του αρμοδίου αξιωματικού εφοδιασμού της Στρατιάς: «Οι συμμαχικές αποθήκες, εκ των οποίων ο

¹⁷⁷ Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., ό. π., σ. 96 και Στρατηγός Ξενοφών, ό. π., σ. 141.

¹⁷⁸ Στρατηγός Ξενοφών, ό. π., σ. 141-143.

¹⁷⁹ Ριζάς Σωτήρης, *Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας*, Αθήνα 2015, σ. 194.

¹⁸⁰ Gallant Thomas, «Η περίοδος του μεσοπολέμου 1919-1940...», ό. π., σ. 303.

*στρατός, προμηθευόταν πυρομαχικά και άλλα εφόδια, έκλεισαν μετά τις εκλογές».*¹⁸¹ Ο Στρατός πλέον θα έπρεπε να προμηθεύεται μόνο από το εμπόριο τα απαραίτητα εφόδια (ιματισμό, πυρομαχικά ΠΖ-ΠΒ). Η απόφαση αυτή των Συμμάχων θα έχει σοβαρότατες συνέπειες στις μεγάλες μάχες του θέρους του 1921.

Η πολιτική που επέδειξε η Βρετανία προς τις μετανοεμβριανές κυβερνήσεις, προκειμένου να άρει τυχόν σκέψεις αποχωρήσεως του ελληνικού στρατού από την Μικρά Ασία συνοψίζεται στο εξής: «Εάν δεν ήθελαν να βρεθούν αντιμέτωποι με την οργή της, όφειλαν να συνεχίσουν το έργο που ο Βενιζέλος είχε αφήσει στη μέση».¹⁸²

Οι επιλογές της νέας κυβέρνησης εκείνη τη περίοδο ήταν δύο: ή συνέχεια της μικρασιατικής πολιτικής ή διακοπής αυτής με άμεση εγκατάλειψη της Μικράς Ασίας. Η τυχόν οικιοθελής εγκατάλειψή της, είχε να αντιμετωπίσει το κορυφαίο προτεραιότητας ζήτημα της τύχης των ελληνικών πληθυσμών, οι οποίοι θα έμεναν εκτεθειμένοι και ανυπεράσπιστοι στους Τούρκους. Επίσης θα έπρεπε η Ελλάδα να αναιρέσει τις υποσχέσεις, που είχε δώσει ο Βενιζέλος, στους Συμμάχους, για επιβολή της Συνθήκης στον Κεμάλ και για την προστασία των Στενών. Θα κινδύνευε έτσι να χαθεί και η υποστήριξή τους για την κατοχή της Θράκης. Στο εσωτερικό αλλά και στους ομογενείς, η κυβέρνηση φοβόταν πολιτική αναταραχή και πως θα κατηγορηθεί για προδοσία της «Μεγάλης Ιδέας» από τη μη υλοποίηση της Συνθήκης των Σεβρών. Επίσης φοβόταν και την αντίδραση του στρατού, ο οποίος ευρισκόμενος μέχρι τότε νικητής στη Μικρά Ασία και χωρίς να απειλείται άμεσα, δύσκολα θα πειθόταν να αποχωρήσει με επιχειρήματα περί μελλοντικών κινδύνων. *«Τέλος ο ευγενής και ηθικός σκοπός της διασώσεως των ομόαιμων αδελφών και της ελληνικής παράδοσης της Μικράς Ασίας, ώθησαν το μετανοεμβριανό καθεστώς να μην λιποψυχήσει στην δαπάνη αίματος και χρήματος για τα ιερά και όσια του έθνους και να συνεχίσει την μοιραίως κληροδοτηθείσα σε αυτό μικρασιατική πολιτική».*¹⁸³

Η νέα κυβέρνηση ανέθεσε στον αντιστράτηγο Παπούλα την σύνταξη μελέτης για την κατάσταση της Στρατιάς Μ. Ασίας και την δυνατότητά της να αναλάβει επιθετικές επιχειρήσεις. Η Στρατιά τότε περιλάμβανε: το στρατηγείο και τους σχηματισμούς της Στρατιάς, τρία Σώματα Στρατού, το Α' ΣΣ (I, II, XIII μεραρχίες), το Β' ΣΣ (III και μεραρχία Κρήτης), το ΣΣ Σμύρνης (μεραρχίες Αρχιεπελάγους και Σμύρνης), την μεραρχία Μαγνησίας στην Νικομήδεια υπό αγγλική διοίκηση, την μεραρχία Κυδωνιών (το επιτελείο και κάποιες μονάδες ήταν στην Ελλάδα λόγω των εκλογών) και την ταξιαρχία Ιππικού. Σύνολο παρόντων 3.805 αξιωματικοί και 111.861 οπλίτες. Η μελέτη απέδειξε την ύπαρξη μεγάλων ελλείψεων σε προσωπικό και ιδιαίτερα σε υλικό. Από το προβλεπόμενο προσωπικό στους πίνακες συνθέσεως υπήρχε έλλειψη 850 αξιωματικών και 16.000 οπλιτών. Στο τέλος Νοεμβρίου 1920, όταν απολύθηκε και η κλάση του 1915, όπως είχε αποφασιστεί από τον Βενιζέλο, η έλλειψη σε οπλίτες έφτασε τους 30.000. Ο οπλισμός του πεζικού ήταν πέντε διαφορετικών τυφεκίων και υπήρχε έλλειψη πυρομαχικών οπλοπολυβόλων και

¹⁸¹ Σπυρίδωνος Γεώργιος, ό. π., σ. 135.

¹⁸² Τσάγγας Νίκος, ό. π., σ. 69.

¹⁸³ Στρατηγός Ξενοφών, ό. π., σ. 145-146.

ανταλλακτικών πολυβόλων. Στο πυροβολικό, ιδίως στο ορειβατικό, υπήρχε σοβαρή ανεπάρκεια πυρομαχικών ενώ το βαρύ πυροβολικό, βραδύτατης βολής, ήταν ποσοτικά ανεπαρκές και απαρχαιωμένο. Μεγάλη έλλειψη υπήρχε επίσης σε φορτηγά και νοσοκομειακά αυτοκίνητα καθώς και σε υλικό διαβιβάσεων (ασυρμάτους).¹⁸⁴

5. Οι πρώτες στρατιωτικές επιχειρήσεις των μετаноεμβριανών κυβερνήσεων

5.1 Η επιθετική αναγνώριση του Δεκεμβρίου του 1920 και οι συνέπειές της

Σε επίσκεψη των Παπούλα και Πάλλη στην Αθήνα, λόγω της ενθρόνισης του Κωνσταντίνου, ο νέος διοικητής ΣΜΑ ανέφερε στον πρωθυπουργό και στον υπουργό στρατιωτικών ότι έκρινε σκόπιμη μια επιθετική αναγνώριση για να σχηματίσει η Στρατιά σαφή αντίληψη για την σύνθεση και τη μαχητική ικανότητα του κεμαλικού στρατού. Η πολιτική ηγεσία συμφώνησε με την πρόταση και επιστρέφοντας η ηγεσία της ΣΜΑ στη Σμύρνη στις 11 Δεκεμβρίου έδωσε εντολές για την προετοιμασία της.¹⁸⁵ Βασικό λάθος της νέας πολιτικής και στρατιωτικής ηγεσίας αποτέλεσε η ψευδαίσθηση των εύκολων στρατιωτικών επιτυχιών στο μέτωπο της Μικράς Ασίας εναντίον των «τσετών». Δεν είχαν όμως το θάρρος και την φρόνηση να διατηρήσουν στις κατάλληλες θέσεις της Στρατιάς τουλάχιστον κάποιους από τους δημιουργούς των επιτυχιών αυτών, όπως τους συμβούλευαν σόφρονες στρατιωτικοί, προς εξασφάλιση της νίκης και του κυβερνητικού γοήτρου». ¹⁸⁶

Ο Lloyd George, ενόψει της Συνδιάσκεψης του Φεβρουαρίου του 1921 στο Λονδίνο για την επιβολή των όρων της Συνθήκης των Σεβρών, κάλεσε δύο τουρκικές αντιπροσωπείες (σουλτανική και κεμαλική) και την ελληνική. Παράλληλα πίεσε τους Έλληνες να κάνουν, μέσα στο καταχeyμωνο, μια επιχείρηση προς το Εσκί Σεχίρ για να καταπτοήσουν τους Τούρκους εθνικιστές ώστε να είναι πιο διαλλακτικοί. Ο Δημήτριος Γούναρης, υπουργός των στρατιωτικών, έδωσε εντολή στον νέο διοικητή της Στρατιάς Παπούλα να προετοιμάσει την επιθετική εξόρμηση. ¹⁸⁷

Στις 20-12-1920 η Στρατιά διέταξε το Σώμα Στρατού Σμύρνης να κινηθεί προς Μποζ Εγιούκ και μέχρι το Ιν Εϋνού στο βόρειο τομέα, για την διάλυση των εκεί τουρκικών δυνάμεων. Δεν έπρεπε όμως να παρασυρθεί σε ενέργεια προς το Εσκί Σεχίρ και μετά την ολοκλήρωση της αποστολής το Σώμα είχε εντολή να επιστρέψει στις βάσεις εξόρμησης. Συγχρόνως δυνάμεις του Α' ΣΣ στα νότια θα ενεργούσαν παραπλανητική ενέργεια ανατολικά του Ουσάκ, για να αγκιστρώσουν τις εκεί τουρκικές δυνάμεις και να μην μεταφερθούν στο βόρειο τομέα. Στις 24 Δεκεμβρίου το ΣΣ Σμύρνης, που μετονομάστηκε σε Γ' ΣΣ, με νέο διοικητή τον (απότακτο) υποστράτηγο Κ. Πετμεζά, διέταξε τις δυνάμεις του (VII μεραρχία, ταξιαρχία Ιππικού, αποσπάσματα 2/39 ΣΕ και 30° ΣΠ) να προελάσουν. Η τουρκική ηγεσία, όταν κατάλαβε ότι η κίνηση του Α' ΣΣ (II μεραρχία, 4° ΣΠ) ήταν παραπλανητική, έστειλε σοβαρές ενισχύσεις στο βόρειο τομέα εναντίον του Γ' ΣΣ, το οποίο κατάφερε να

¹⁸⁴ Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., ό. π., σ. 97.

¹⁸⁵ Στο ίδιο, σ. 104.

¹⁸⁶ Μπουλαλάς Κλεάνθης, ό. π., σ. 95.

¹⁸⁷ Τσάγγας Νίκος, ό. π., σ. 79.

φτάσει μέχρι την γραμμή Ακ Μπουνάρ-Κοβαλίτσα, με απώλειες 51 νεκρούς και 130 τραυματίες. Οι τουρκικές απώλειες δεν εξακριβώθηκαν, όμως η VII μεραρχία συνέλαβε 211 Τούρκους αιχμάλωτους. Η επιθετική αυτή αναγνώριση στο βόρειο τομέα, πέτυχε τον αντικειμενικό της σκοπό αλλά δεν μπόρεσε όμως να διαλύσει τις τουρκικές δυνάμεις. Το γενικό συμπέρασμα για τον τουρκικό στρατό ήταν πως είχε βελτιωθεί σοβαρά σε οργάνωση, πειθαρχία, οπλισμό και αριθμητική δύναμη. Στον ελληνικό στρατό, παρά το ευνοϊκό αποτέλεσμα των μαχών, παρατηρήθηκαν σοβαρές αδυναμίες στην επιτελική οργάνωση, στις επικοινωνίες και στον ανεφοδιασμό.¹⁸⁸

Οι ελληνικές φάλαγγες, που συγκροτήθηκαν εσπευσμένα, προχώρησαν σε απόκρημνες ορεινές περιοχές μέσα στην καρδιά του χειμώνα και έφτασαν στο οροπέδιο του Εσκή Σεχίρ. Εκεί, σε μια κοιλάδα στο χωριό Ιν Εϊνού, τακτικά στρατεύματα του Ισμετ τους σταμάτησαν. Αυτή η αποτυχία του ΕΣ, έκανε την τουρκική αντιπροσωπεία αδιάλλακτη ώστε να απαιτεί την άμεση αποχώρηση των Ελλήνων από την Μικρά Ασία και την Ανατ. Θράκη.¹⁸⁹ Παρά την νίκη στην Κοβαλίτσα (από το 2/39 ΣΕ), η απόκρουση της επίθεσης στο Ιν Εϊνού ήταν η πρώτη σημαντική μάχη του μικρασιατικού πολέμου που δεν κατάφερε να κερδίσει ο ΕΣ. Ο τουρκικός τύπος, όπως ήταν φυσικό, αλλά και ο γαλλικός και ο ιταλικός ερμήνευσαν τη μη προέλαση και κατάληψη του Εσκή Σεχίρ ως ελληνική αποτυχία.¹⁹⁰

Κατατοπιστική για την επιχείρηση αυτή είναι η μαρτυρία λοχία της VII ΜΠ : *« Ήταν Δεκέμβρης του 1920 και αποφασίστηκε να κάνουμε μέσα στο χιόνι και στο κρύο μια επιθετική αναγνώριση. Ξεκινήσαμε από Προύσα προς το Εσκή Σεχίρ για να εξακριβώσουμε πως πάνε τα αμυντικά έργα των Τούρκων. Ήταν μαζί μας και ο νέος διοικητής του Σώματος Στρατού, μόλις είχε ανέβει, ήταν από τους επανελθόντας. Να τον έβλεπες μόνο σε πιάνανε τα γέλια».*¹⁹¹ Σύμφωνα με λοχαγό της Ι μεραρχίας « η επιχείρηση απέτυχε λόγω κακής διευθύνσεώς της και χειροτέρας διοικήσεως των μεγάλων μονάδων από απειροπόλεμους διοικητές, επανελθόντων εξ αποτάκτων και ευρεθέντων επί πολύ χρόνο μακράν του πολεμικού στίβου». Μετά το πέρας της, ο αρχιστράτηγος απάλλαξε των καθηκόντων τους, τον υποστράτηγο Πετμεζά(διοικητή Γ'ΣΣ) και τους συνταγματάρχες Καράκαλο και Μπουκουβάλα (διοικητές VII και Χ μεραρχιών), όλους επανελθόντες αποτάκτους, για λάθη και παραλείψεις τους κατά την επιχείρηση.¹⁹²

Οι απότακτοι, που βρισκόταν εκτός στρατεύματος από το 1917 και είχαν να πολεμήσουν από το 1913, όταν επανήλθαν προήχθησαν αναδρομικά, ανέλαβαν ανώτερες και ανώτατες διοικήσεις και μετείχαν αμέσως σε επιχειρήσεις, δίχως την απαιτούμενη πείρα. Αναμενόμενο ήταν να υποπέσουν σε σοβαρά σφάλματα τακτικής, τα οποία όχι μόνο επέδρασαν δυσμενώς επί του αποτελέσματος των μαχών αλλά προκάλεσαν και άσκοπες απώλειες ανδρών. Διαταγή της Στρατιάς(υπ.αρ.335/19-01-

¹⁸⁸ Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., ό. π., σ. 107-112.

¹⁸⁹ Τσάγγας Νίκος, ό. π., σ. 79.

¹⁹⁰ Γιαννουλόπουλος Ιωάννης, ό. π., σ. 157.

¹⁹¹ Κόντος Τάκης, *Μικρασία τέλος*, Αθήνα 1980, σ. 184.

¹⁹² Μπουλαλάς Κλεάνθης, ό. π., σ. 105-107.

1921) για τις επιχειρήσεις του Δεκεμβρίου, διαπίστωσε «εγκληματικά σφάλματα των ανωτέρων και κατωτέρων διοικήσεων, ανεπίτρεπτα για Στρατό που πολεμάει εννέα έτη, τα οποία προκάλεσαν άσκοπη θυσία ανδρών».¹⁹³ Βέβαια η Στρατιά, διά του διοικητού της, τους είχε αναθέσει τις διοικήσεις, δίχως να προβεί πρώτα σε μια ταχύρυθμη θεωρητική κατάρτιση και εκπαίδευση όλων των ερχομένων στη Μικρά Ασία.

Στις 12 Ιανουαρίου 1921, ο υποστράτηγος Κωνσταντίνος Γουβέλης, ανέλαβε την αρχηγία της Επιτελικής Υπηρεσίας Στρατού (Ε.Υ.Σ.) στην Αθήνα, η οποία είχε ανασυσταθεί από την νέα κυβέρνηση. Ο μέχρι τότε αρχηγός της, υποστράτηγος Αριστοτέλης Βλαχόπουλος μετατέθηκε ως διοικητής του Γ' ΣΣ στην Προύσα. Ο Γουβέλης θα κάνει πολλή σοβαρή κριτική για την επιχείρηση αυτή στον υπουργό στρατιωτικών και πρόεδρο του υπουργικού συμβουλίου Δημήτριο Γούναρη, ο οποίος παραδέχθηκε πως πολιτικοί λόγοι επέβαλαν την πραγματοποίησή της.¹⁹⁴

Η επιχείρηση του Δεκεμβρίου, αναλήφθηκε σε εντελώς ακατάλληλη περίοδο, μέσα στο χειμώνα που είναι ιδιαίτερα βαρύς στα μικρασιατικά οροπέδια, κατόπιν επιθυμίας και προτροπής του Άγγλου πρωθυπουργού, ο οποίος επιθυμούσε μία ήττα των Τούρκων λόγω των προσεχών διαπραγματεύσεων. Ευθύνονται βέβαια και οι Παπούλας και Πάλλης, που πρότειναν τη διεξαγωγή της στην κυβέρνηση και ανέθεσαν την εκτέλεσή της σε άπειρους ηγήτορες. Ονομάστηκε επιθετική αναγνώριση για την διακρίβωση των κεμαλικών δυνάμεων αλλά δεν υπήρχε καμία σοβαρή στρατιωτική ανάγκη να αναληφθεί τη δεδομένη χρονική στιγμή.

Στις 16 Ιανουαρίου ο αρχηγός της ΕΥΣ Γουβέλης παρουσιάστηκε στον υπουργό Στρατιωτικών Γούναρη και του ανέπτυξε τις απόψεις του σχετικά με μια νέα πολεμική ενέργεια στη Μικρά Ασία. Σε υπόμνημα του στις 18 του μηνός, ανέφερε μεταξύ άλλων τις δυσκολίες της υπερπόντιας και ριψοκίνδυνης αυτής εκστρατείας, η οποία κατά τη γνώμη του δεν θα έπρεπε να είχε αναληφθεί με τους όρους που ανελήφθη, αλλά εκεί που είχαν φτάσει πλέον τα πράγματα πρότεινε την ανάγκη ταχείας επιθετικής ενέργειας με σκοπό τη συντριβή και διάλυση του τουρκικού στρατού. Για τη εκτέλεση του σχεδίου ζητούσε αρχικά την επιστράτευση τεσσάρων κλάσεων και αργότερα άλλων δύο, την αποστολή τους στη Μικρά Ασία με σκοπό την ανάληψη επιθετικών επιχειρήσεων σε πρώτη φάση προς Εσκή Σεχίρ - Αφιόν Καρά Χισάρ, δεύτερη φάση προς Άγκυρα και σε τρίτη, εν ανάγκη μέχρι Ικόνιο. Πρότεινε εγκατάσταση οροθετικής γραμμής από Ηράκλεια (Μαύρη θάλασσα) μέχρι Αττάλεια (Μεσόγειος Θάλασσα). Περαινόντας τόνιζε: «Απαιτείται τάχιστα και άμεση δράση, καθόσον πας δισταγμός, παρέλκυση ή αδράνεια σημαίνει αυτόχρημα όλεθρον». Ο

¹⁹³ Φεσσόπουλος Γεώργιος, ό. π., σ. 69.

¹⁹⁴ Φωτιάδης Κώστας, *Η Μικρασιατική Καταστροφή*, τόμος Β', σ. 133, «...η επιχείρησις αυτή εξημίωσε μεγάλως την στρατιωτική ημών κατάστασιν και αν ημὴν ἀρχηγός τότε θὰ ἠναντιούμην ὅλαις δυνάμεσιν εἰς τὴν ἐκτέλεσιν τῆς, ἥτις συνεπὴγετο διὰ ἡμέτερον στρατόν τὰ ἐξῆς ἀτοπα: α) Θυσίας εἰς ἀξιωματικούς και οπλίτας ἀνευ ουδενός ἀπολύτως στρατιωτικοῦ σκοποῦ β) Παρέσχε λαβὴν εἰς τοὺς ἐχθρούς ημῶν νὰ χαρακτηρίσωσι τὴν ἐπιχείρησιν ταύτην ὡς ατυχή γ) Ἡ ἐξωτερικεὺς τῶν στρατηγικῶν ημῶν σκοπῶν δηλαδὴ τῆς ἀποφάσεως καταλήψεως τῆς σιδηροδρομικῆς γραμμῆς Εσκή Σεχίρ... Οὕτω διεφωτίσαμεν τὸν ἐχθρόν, ὁ ὁποῖος ἤρξατο ἐκτοτε πυρετωδῶς προπαρασκευαζόμενος. Ὁ πρόεδρος ἀπήντησε τότε ὅτι λόγοι πολιτικοὶ υπηγόρευσαν τὴν ἐπιχείρησιν ταύτην».

Γούναρης έκρινε άριστο το σχέδιο του Γουβέλη αλλά ήταν διαμετρικά αντίθετο με αυτό του επιτελείου της ΣΜΑ που βεβαίωνε πως ήταν δυνατή η άμεση ανάληψη νέας επιθετικής επιχείρησης με τις υπάρχουσες δυνάμεις, με την ενίσχυση μόνο 3 έως 4.000 ανδρών. Όταν η κυβέρνηση επέλεξε το σχέδιο της Στρατιάς Μικράς Ασίας για την διεξαγωγή μιας νέας επιχείρησης, ο Γουβέλης υπέβαλε την παραίτησή του από την αρχηγία της Ε.Υ.Σ. (2 Φεβρουαρίου). Τελικά αντικαταστάθηκε σε αυτήν από τον υποστράτηγο Βίκτωρα Δούσμανη στις 2 Απριλίου 1921.¹⁹⁵

Πιστεύω ότι ο πρωθυπουργός Ράλλης και κυρίως ο Γούναρης, ως αρμόδιος υπουργός, επέλεξαν για την νέα προσπάθεια στη Μικρά Ασία το σχέδιο της ΣΜΑ και όχι του Γουβέλη διότι υπολόγιζαν το μεγάλο κοινωνικό και πολιτικό κόστος μιας γενικής επιστράτευσης, κυρίως όμως το τεράστιο οικονομικό κόστος. Η χώρα δεν είχε πρόσβαση στις αγορές για να χρηματοδοτήσει μια πολυδάπανη εκστρατεία και ήθελε το καλύτερο δυνατό αποτέλεσμα με τις όσο δυνατόν λιγότερες δυνάμεις. Το αξιοσημείωτο είναι πως ο υποστράτηγος Γουβέλης από την Αθήνα αντιλήφθηκε πολύ καλύτερα την στρατιωτική πραγματικότητα στη Μικρά Ασία, απ' ό τι οι επιτελείς της εκεί Στρατιάς. Το σχέδιό του, που βασίζεται στο υπόμνημα του 1915 του Ι. Μεταξά, θα υλοποιηθεί σε μεγάλο βαθμό(χωρίς αυτόν) λίγους μήνες αργότερα, με την πανστρατιά του θέρους του 1921. Αυτή θα μπορούσε να είχε αποφευχθεί, εάν στις επιχειρήσεις του Μαρτίου του 1921 δεν διαπράττονταν, για άλλη μια φορά, σοβαρότατα στρατιωτικά λάθη.

5.2 Οι στρατιωτικές επιχειρήσεις του Μαρτίου 1921 και η αποτίμηση τους

Η αποτυχία του Δεκεμβρίου έθεσε την ελληνική πλευρά στο επιτακτικό δίλλημα: προέλαση ή άμυνα; Πρόταση του Βενιζέλου από το εξωτερικό υποστήριξε τη δεύτερη λύση, η οποία τον έφερνε σε διάσταση με τους πολιτικούς του συνεργάτες στην Αθήνα και με την πλειονότητα της κοινής γνώμης. Την γνωστοποίησε στις 17 Ιανουαρίου 1921 με προσωπική και απολύτως εμπιστευτική επιστολή στον πρωθυπουργό Δημήτρη Ράλλη. Διαβλέποντας τις προθέσεις της Ιταλίας και της Γαλλίας να συνδιαλαγούν με την κεμαλική πλευρά εις βάρος της Ελλάδας, υποστήριξε την σύμπτυξη του ελληνικού στρατού στη ζώνη της συνθήκης των Σεβρών. Ωστόσο την εποχή που ο Βενιζέλος έμοιαζε να εγκαταλείπει τα μεγαλοϊδεατικά του οράματα, τα ενστερνίζονταν οι πολιτικοί του αντίπαλοι, που ήταν πλέον στην εξουσία. Αυτοί πίστευαν πως η ένταση των επιχειρήσεων θα οδηγούσε σε συντριβή του αντιπάλου και συνεπώς στην οριστική λύση της μικρασιατικής εκστρατείας. Έμοιαζαν αδύναμοι να αντιταχθούν στο εθνικιστικό ρεύμα που καθόριζε τη στάση του Τύπου και της κοινής γνώμης. Στις 22 Ιανουαρίου ο πρωθυπουργός Ράλλης παραιτήθηκε, «κατόπιν διαφωνίας στο υπουργικό συμβούλιο επί σοβαρών ζητημάτων» και φαίνεται ότι συμφωνούσε με την άποψη του Βενιζέλου. Πρωθυπουργός ανέλαβε ο Νικόλαος Καλογερόπουλος, αλλά ο ισχυρός άνδρας της κυβέρνησης ήταν ο υπουργός Στρατιωτικών Δημήτριος Γούναρης.¹⁹⁶

¹⁹⁵ Στο ίδιο, σ. 148-152. Επίσης Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., ό. π., σ. 121-122.

¹⁹⁶ Φωτιάδης Κώστας, *Η Μικρασιατική...*, σ. 139-143. Επίσης Γιαννακόπουλος Γιώργος, ό. π., σ. 89.

Στις 6-2-1921 έφθασε στο Λονδίνο η ελληνική αντιπροσωπεία υπό τον νέο πρωθυπουργό, ο οποίος έγινε δεκτός από τον ομόλογό του Lloyd George. Ο τελευταίος θέλησε να βολιδοσκοπήσει τις ελληνικές προθέσεις σχετικά με τη μερική αναθεώρηση της Συνθήκης των Σεβρών. Στη Συνδιάσκεψη, στις 8-2-1921, ο Καλογερόπουλος δήλωσε πως η Ελλάδα διέθετε στην Μικρά Ασία 121.000 άνδρες με άριστο ηθικό και θεωρούσε την δύναμη αυτή ικανή, σύμφωνα με την γνώμη των στρατιωτικών συμβούλων, να συντρίψει τους κεμαλικούς και να ειρηνεύσει την Ανατολή σε τρεις μήνες. Επίσης είπε πως οι οικονομικοί πόροι της χώρας δεν είχαν ακόμα εξαντληθεί. Ο Γάλλος πρωθυπουργός Briand δήλωσε ότι δεν αισθανόταν τόσο αισιόδοξος, έχοντας υπόψη τον διεξαγόμενο αγώνα των Γάλλων στη Κιλικία. Ο Γάλλος στρατηγός Gourand υποστήριξε, πως αν οι Έλληνες προήλυναν, θα αντιμετώπιζαν έναν στρατό καλύτερα οπλισμένο και πιο αξιόμαχο από αυτόν που είχαν αντιμετωπίσει έως τότε και υπενθύμισε το υπόμνημα του στρατάρχη Foch για τις απαιτούμενες δυνάμεις (22 μεραρχίες) για τον έλεγχο της Μικράς Ασίας. Ο συνταγματάρχης Σαρηγιάννης, υπαρχηγός επιτελείου της ΣΜΑ, αντέκρουσε τους ισχυρισμούς του Gourand λέγοντας πως η στρατηγική αναγνώριση του Δεκεμβρίου απέδειξε τη μικρή μαχητική ικανότητα των τουρκικών μεραρχιών.¹⁹⁷

Η Συνδιάσκεψη πρότεινε σε Ελλάδα και Τουρκία επιτόπια έρευνα από επιτροπή για την σύνθεση του πληθυσμού στην Ανατ. Θράκη και στη Δυτική Μικρά Ασία και προτάσεις για τροποποιήσεις της Συνθήκης των Σεβρών. Οι Τούρκοι αποδέχθηκαν την επιτόπια έρευνα, όμως οι Έλληνες παρέπεμψαν το ζήτημα στην Εθνοσυνέλευση. Τις επόμενες μέρες έφθασε στο Λονδίνο ο Γούναρης ανακοινώνοντας την απόρριψη από την Εθνοσυνέλευση της συμμαχικής πρότασης. Στο περιθώριο της Συνδιάσκεψης, η αντιπροσωπεία της Άγκυρας υπέγραψε συμφωνίες με τη Γαλλία (απόδοση της Κιλικίας) και την Ιταλία, έναντι οικονομικών ανταλλαγμάτων. Σε ιδιαίτερες συναντήσεις των Καλογερόπουλου και Γούναρη με τον Βρετανό πρωθυπουργό, αποφασίστηκε πριν απαντήσει η Ελλάδα στις νέες προτάσεις, να αναληφθεί επίθεση εναντίον των Τούρκων με πρόσκληση τριών ηλικιών εφέδρων, πριν αυτοί ενισχυθούν με δυνάμεις από το μέτωπο της Κιλικίας. Ο Lloyd George τους τόνισε: *«Τίποτε δεν πρέπει να αφεθεί στην τύχη, γιατί σε περίπτωση αποτυχίας των στρατιωτικών επιχειρήσεων οι Τούρκοι θα γίνουν ανοικονόμητοι»*. Ο Βρετανός πρωθυπουργός αρκούσαν σε ηθική συμπαράσταση και υποδείξεις αλλά απέφευγε να δεσμευθεί για την υλική ενίσχυση της Ελλάδας.¹⁹⁸ Στην Αθήνα η αντιπολίτευση στήριζε την κυβέρνηση στο εθνικό ζήτημα. Η εφημερίδα *Πολιτεία* έγραφε: *«Οι Βενιζελικοί υποστηρίζουν την κυβέρνηση: ο κ. Καραπάνος λέγει πως οι Φιλελεύθεροι εξακολουθούν να παρέχουν στην κυβέρνηση την υποστήριξή τους, υπό τον όρο της μη αναθεώρησης της Συνθήκης των Σεβρών»*.¹⁹⁹

Στις 15-02-1921 ο υποστράτηγος Βίκτωρ Δούσμανης, γενικός υπασπιστής του βασιλιά, λαμβάνοντας γνώση της στρατιωτικής κατάστασης και των προθέσεων της

¹⁹⁷ Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., ό. π., σ. 113-114.

¹⁹⁸ Στο ίδιο, σ. 114-118.

¹⁹⁹ Εφημερίδα *Πολιτεία*, αρ. 1162 (23 Φεβρουαρίου 1921) σ. 4.

Στρατιάς, συνέταξε έκθεση στην οποία θεωρούσε την επιχείρηση αμελέτητη και εσφαλμένη από κάθε άποψη, ότι εξυπηρετεί μόνο τα συμφέροντα της Βρετανίας και πρότεινε συνεννόηση μαζί της.²⁰⁰

Οι Καλογερόπουλος και Γούναρης από το Λονδίνο, στηριζόμενοι στις εισηγήσεις των συνταγματαρχών Σαρηγιάννη(που ήταν μαζί τους) και του Πάλλη (που είχε μεταβεί στην Αθήνα για να αιτηθεί ενισχύσεις 30.000 ανδρών) αλλά και της επιμονής του Παπούλα που ήθελε να προλάβει την ενίσχυση του Κεμάλ με δυνάμεις από την Κιλικία, διέταξαν στις 25-2-1921 την άμεση εκτέλεση των επιχειρήσεων προς κατάληψη Εσκί-Σεχίρ και Κιουτάχειας. Άλλη μια σημαντική παράμετρος ήταν ότι τελείωναν τα χρήματα, γι' αυτό και η κυβέρνηση επιζητούσε άμεσες στρατιωτικές λύσεις.²⁰¹ Ο διευθυντής του 4^{ου} ΕΓ/ΣΜΑ πίστευε ότι στην απόφαση Καλογεροπούλου -Γούναρη από το Λονδίνο για την άμεση έναρξη των επιχειρήσεων, συνετέλεσε και η υπερβολική αισιοδοξία του εκεί αντιπροσώπου της Στρατιάς Σαρηγιάννη.²⁰² Σίγουρα έπαιξε ρόλο αλλά η υπόδειξη του Βρετανού πρωθυπουργού ήταν πιο καθοριστική.

Ενώ συνεχιζόταν η Συνδιάσκεψη οι Γάλλοι και οι Ιταλοί σύναψαν συμφωνίες με την κεμαλική αντιπροσωπεία για πωλήσεις όπλων, περιφρονώντας κατάφωρα τις υπογραφές τους στη Συνθήκη των Σεβρών και αγνοώντας εξοργιστικά τη μοίρα των Ελλήνων και Αρμενίων χριστιανών της Μικράς Ασίας και της Θράκης.²⁰³ Στη Διασυμμαχική Διάσκεψη του Λονδίνου έγινε γρήγορα εμφανές ότι ένας συμβιβασμός μεταξύ των διαφόρων μερών ήταν αδύνατος. Η Ελλάδα ουσιαστικά είχε τρεις επιλογές: α) να εκκενώσει τη ζώνη της Σμύρνης β) να δημιουργήσει μια αμυντική περίμετρο στα σύνορα της ζώνης του προτεκτοράτου ώστε να απωθήσει τυχόν επίθεση από τον τουρκικό εθνικιστικό στρατό γ) να κηρύξει τον πόλεμο κάνοντας επίθεση στην κυβέρνηση των κεμαλιστών στην Άγκυρα. Η κυβέρνηση Γούναρη επέλεξε την τρίτη εναλλακτική.²⁰⁴

Την απόφαση της μετανοεμβριανής κυβέρνησης, να επιβάλλει τη Συνθήκη των Σεβρών διά της ισχύος των όπλων, επιδοκίμασε όχι μόνο ο κυβερνητικός αλλά και ο αντιπολιτευόμενος Τύπος, ο οποίος επικρότησε ομόθυμα τη στρατιωτική λύση και τήρησε εξίσου ανένδοτη στάση. Ο *Ελεύθερος Τύπος* (ημιεπίσημο όργανο του κόμματος των Φιλελευθέρων), υψώνοντας το σύνθημα « ή Κωνσταντινούπολις ή τέφρα» αναγνώρισε ως μοναδική «την λύση της σπάθης» και απείλησε μάλιστα με ανατροπή τον Γούναρη, σε περίπτωση μη συμμόρφωσης με τη κοινή θέληση.²⁰⁵ Σε άρθρο με τίτλο *Μία λύσις: η Σπάθη*, η εφημερίδα «...κατηγορεί τον αρχηγό της παλαιοκομματικής πλειοψηφίας (Γούναρη) ότι απεδέχθη εν Λονδίνω τον όρο της εκκενώσεως των μικρασιατικών εδαφών...».²⁰⁶ Την επομένη η εφημερίδα ζητεί «Να

²⁰⁰ Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., ό. π., σ. 123.

²⁰¹ Μεταξάς, ό. π., τόμος Γ', σ. 71-77. Επίσης Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., ό. π., σ. 120 και Smith M, ό. π., σ. 365-367.

²⁰² Σπυρίδωνος Γεώργιος, ό. π., σ. 127.

²⁰³ Dakin Douglas, ό. π., σ. 346.

²⁰⁴ Gallant Thomas, «Η περίοδος του Μεσοπολέμου 1919-1940...», ό. π., σ. 306.

²⁰⁵ Πλουμίδης Σπυρίδων, ό. π., σ. 307.

²⁰⁶ Εφημερίδα *Ελεύθερος Τύπος*, αρ. 1490 (2 Μαρτίου 1921), σ. 1.

συνέλθει η Εθνοσυνέλευσις ως μόνη αρμοδία και προειδοποιεί τον αρχηγό της παλαιοκομματικής πλειοψηφίας ότι δεν έχει καμία εντολή να διαπραγματευθεί τη Συνθήκη των Σεβρών, ούτε να συζητήσει την παράδοση του Μικρασιατικού Ελληνισμού στην μάχαιρα των τσέτηδων...». ²⁰⁷ Την δεδομένη χρονική συγκυρία δύσκολα η κυβέρνηση θα μπορούσε να έχει συναινετική στάση στις διαπραγματεύσεις, λόγω της τεράστιας εσωτερικής πίεσης του Τύπου, του Στρατού, της κοινής γνώμης αλλά και των αλύτρωτων Ελλήνων. Η πολεμική επιλογή ήταν σχεδόν μονόδρομος.

Μέχρι την άνοιξη του 1921 είχαν αλλάξει οι τρεις διοικητές των Σωμάτων Στρατού και οι επτά από τους εννιά διοικητές μεραρχιών, πλην Τρικούπη στην ΙΙΙ και Λεοναρδοπούλου στην Χ. Είχαν γίνει αλλαγές στις διοικήσεις συνταγμάτων, οι πιο πολλές λίγο πριν τις επιχειρήσεις. ²⁰⁸ Η επιστροφή των αποτάκτων «έφερε κάποια μείωση στην μαχητικότητα της Στρατιάς κατά τις επιχειρήσεις μέχρι και του Μαρτίου 1921, μετά τις οποίες η κτηθείσα πείρα από τους αποτάκτους βελτίωσε την κατάσταση». ²⁰⁹ Οι αλλαγές των ανωτάτων και ανωτέρων διοικήσεων θα είχαν αρνητικές συνέπειες για τον ελληνικό στρατό στα πεδία των μαχών.

Ενδεικτικές για την νέα ηγεσία των μονάδων είναι οι παρακάτω μαρτυρίες. Υπολοχαγός της ΙΙ διλοχίας Μηχανικού έγραφε: «Στη ΙΙ μεραρχία ήλθε μέραρχος πριν τις επιχειρήσεις ο συνταγματάρχης Βαλέτας, μορφωμένος τεχνικώς, ήτο του Μηχανικού αλλά έχων μεσάνυχτα από πόλεμο και από μέσα πολέμου. Σε επιθεώρηση παρατήρησε σκαπανέα που έφερε οπλοπολυβόλο και του είπε: Τί τα θέλετε αυτά; Μόνον το ένδοξο μάνλιχερ (τυφέκιο) του 1912-13 χρειάζεται! Ο νοών νοείτω... Για μέραρχος και δη δι' εκστρατείαν δεν έκανε». ²¹⁰ Ανώτερος αξιωματικός, διοικητής μεραρχίας, δεν αντιλαμβανόταν τη τεράστια σημασία της τακτικής χρησιμοποίησης των αυτομάτων όπλων στο σύγχρονο πεδίο της μάχης, τη στιγμή που ο αντίπαλος έκανε ευρεία χρήση αυτών και πίστευε πως αρκούσε για να νικήσει στη Μ. Ασία το τυφέκιο και η λόγχη!

Σε άλλη μαρτυρία λοχία της VII ΜΠ διαβάζουμε: «Αρχές του 1921 αφίχθη ο νέος μέραρχος... τον λέγανε Ανδρέα (συντ/ρχης Ανδρέας Πλατής) ήταν απ' τους επαναφερθέντας μετά την παλινόρθωση και τον παρέλαβε ο υπασπιστής, ένας παλιός αμυνίτης με έξι πολεμικά εξάμηνα ... Σε επιθεώρηση βλέπει τα κράνη, πιάνει ένα και ρωτά: -Τι είναι αυτά; - Τα κράνη των στρατιωτών κ. μέραρχε. -Α μπα! δεν ξέρω εγώ από τέτοια πράγματα, ακούς εκεί κράνη για να προφυλαχτούν... και το πέταξε με περιφρόνηση. Το νέο κυκλοφόρησε σ' όλη την μεραρχία και η καζούρα για τον μέραρχο έπαιρνε και έδινε...». ²¹¹ Παρατηρούμε ότι ο νέος διοικητής μεραρχίας αγνοούσε και περιφρονούσε τα κράνη, που είχαν καταστεί απαραίτητος πλέον αμυντικός εξοπλισμός των στρατιωτών για την προστασία τους από το εχθρικό πυροβολικό! Παντελής άγνοια των διδαγμάτων του μεγάλου πολέμου!

²⁰⁷ Εφημερίδα *Ελεύθερος Τύπος*, αρ. 1491 (3 Μαρτίου 1921), σ. 1.

²⁰⁸ Smith Llewellyn Michael, ό. π., σ. 319.

²⁰⁹ Σπυρίδωνος Γεώργιος, ό. π., σ. 107.

²¹⁰ Βλάχος Σπύρος, ό. π., σ. 110.

²¹¹ Κόντος Τάκης, ό. π., σ. 46.

Αρχές Μαρτίου του 1921, η Ελλάδα κάλεσε τρεις κλάσεις και ετοίμαζε την μεταφορά νέων μεραρχιών στην Μικρά Ασία. Αλλά πριν έστω και ένας στρατιώτης φθάσει εκεί, η Στρατιά διατάχθηκε να επιτεθεί και να καταλάβει την γραμμή Εσκή Σεχίρ-Αφιόν Καραχισάρ. Δύο Σώματα Στρατού εξόρμησαν στις 11 Μαρτίου για την κατάληψη των δύο σπουδαίων αυτών κόμβων της σιδηροδρομικής γραμμής. Στον νότιο τομέα το Α΄ ΣΣ(II,XIII μεραρχίες) κινήθηκε από Ουσάκ προς Αφιόν, κατήγαγε τις νίκες του Πασσάκιοϊ και του Αφιόν Καραχισάρ και προωθήθηκε μέχρι την λίμνη Εμπέρ, ανατολικά του Τσάι. Στον βόρειο τομέα, το Γ΄ ΣΣ (III,VII,X μεραρχίες) προσέκρουσε σε ισχυρότατη και απροσδόκητη αντίσταση στην τοποθεσία Κοβαλίτσα-Αβγκίν-Ιν Εϊνού, ΒΔ του Εσκή Σεχίρ. *«Το Γ΄ ΣΣ, κατατριβέν επί εξαήμερο σε ηρωικές, πλην άγονες και αιματηρές, επιθέσεις κατά πολυάριθμου εχθρού, αμυνομένου επί οργανωμένων τοποθεσιών με συρματοπλέγματα και βαθιά χαρακώματα, αναγκάστηκε με πεσμένο ηθικό να επανέλθει στην περιοχή Προύσας».*²¹²

Το αρχικό σχέδιο του Σαρηγιάννη προέβλεπε συνδυασμένη επίθεση των Γ΄ και Α΄ Σωμάτων προς Εσκή-Σεχίρ και Κιουτάχεια αλλά τροποποιήθηκε από τον Πάλλη, κατόπιν εγκρίσεως του Παπούλα, με αρνητικές συνέπειες επί των επιχειρήσεων. Σύμφωνα με τον αξιωματικό επιχειρήσεων της I μεραρχίας: *«Η επιχείρηση είχε μελετηθεί από τον Σαρηγιάννη αλλά αντί του σχεδίου αυτού εφαρμόστηκε άλλο, εκπονηθέν από τον Πάλλη, που προέβλεπε αποκλίνουσες επιθέσεις του Γ΄ ΣΣ προς Εσκή-Σεχίρ και του Α΄ ΣΣ προς Αφιόν Καραχισάρ, για να προληφθούν οι μέσω αυτού τουρκικές ενισχύσεις από την Κιλικία. Ο Παπούλας ήθελε να εξαλείψει την αποτυχία του Δεκεμβρίου και να καταλάβει τους παραπάνω σπουδαίους κόμβους της σιδηροδρομικής γραμμής. Στις 3 Μαρτίου αναχώρησε για την Προύσα, συνοδευόμενος από τον διευθυντή του 3^{ου} ΕΓ της Στρατιάς συνταγματάρχη Βερνάρδο, διότι ο Πάλλης αρρώστησε και παρέμεινε στη Σμύρνη».*²¹³

Το Βόρειο Συγκρότημα (Γ΄ ΣΣ και Τ.Ι.) με μακρές πορείες προέλασε προς το Εσκή Σεχίρ, σε περιοχή με έντονο ορεινό ανάγλυφο. Τα ελληνικά στρατεύματα κατέλαβαν, κατόπιν ηρωικού αγώνα τις ισχυρά οργανωμένες τουρκικές τοποθεσίες στα υψώματα της Κοβαλίτσας (VII μεραρχία) και του Αβγκίν (III μεραρχία). Οι τουρκικές δυνάμεις, κυρίως το Πυροβολικό, προκάλεσαν μεγάλες απώλειες, ειδικά στην III. Μετά από τέσσερις μέρες και συνεχείς αντεπιθέσεις του τουρκικού πεζικού, αναγκάστηκαν να υποχωρήσουν. Ακολούθως στο Ιν Εϊνού, η X μεραρχία στο κέντρο της ελληνικής παρατάξεως, δέχθηκε τον κύριο όγκο των εχθρικών δυνάμεων και κατόπιν ισχυρής πίεσης υποχώρησε μετά βίας.²¹⁴ Ο Arnold Toynbee, πολεμικός ανταποκριτής της εφημερίδας *Manchester Guardian*, που ακολούθησε το Γ΄ ΣΣ στην εκστρατεία, πλέκει το εγκώμιο των Ελλήνων αξιωματικών και στρατιωτών της πρώτης γραμμής. Επιρρίπτει όλες τις ευθύνες της αποτυχίας στη ανώτατη διοίκηση, η οποία νομίζοντας πως θα συναντούσε μόνο τσέτες, υποτίμησε τον αντίπαλο.²¹⁵

²¹² Κανελλόπουλος Κων/νος, ό. π., σ. 10.

²¹³ Μπουλαλάς Κλεάνθης, ό. π., σ. 114.

²¹⁴ Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., ό. π., σ. 133-148. Βλ. επίσης Gallant Thomas, ό. π., σ. 307 και Τσάγγα Νίκο, ό. π., σ. 82.

²¹⁵ Toynbee Arnold, ό. π., σ. 234 και 252.

Οι απώλειες του Γ' Σώματος Στρατού υπολογίζονται σε 4.285 άνδρες (νεκροί, τραυματίες, αγνοούμενοι) και οι Τούρκοι είχαν τουλάχιστον 3.875 άνδρες εκτός μάχης. Στον νότιο τομέα το Α' ΣΣ συνέλαβε 300 αιχμαλώτους αλλά είχε απώλειες 500 ανδρών, με τις αντίστοιχες τουρκικές να είναι σημαντικά μεγαλύτερες. Παρά τον υποδειγματικό τρόπο υποχωρήσεως των μεραρχιών του Γ' ΣΣ, τα δυσμενή αποτελέσματα απέδειξαν ότι η επίθεση ήταν βιαστική, με ατελή επιτελικό σχεδιασμό και οργάνωση.²¹⁶ Ο Ξενοφών Στρατηγός έγραψε πως η συγκέντρωση από τους Τούρκους προ του Εσκή-Σεχίρ μεγάλου αριθμού στρατευμάτων και βαρέως πυροβολικού Skoda, κατά πολύ ισχυρότερου του ελληνικού, ήταν απροσδόκητη για την ελληνική πλευρά.²¹⁷ Η παραπάνω δικαιολογία είναι αστήρικτη και η ηγεσία της ΣΜΑ υποτίμησε πολύ τις τουρκικές δυνατότητες.

Σύμφωνα με τον Γ. Σπυρίδωνος η σύγκριση των απωλειών των δύο Σωμάτων Στρατού δείχνει την μεγάλη διαφορά στην ένταση του αγώνος και είναι προφανής η έλλειψη αλληλεγγύης. Παραθέτει και τη τουρκική αντίληψη για τη δράση του Α' ΣΣ: «...Επί δύο ημέρες το ήμισυ σχεδόν της ελληνικής στρατιάς(Α' ΣΣ, ήταν το 1/3), αντί να στραφεί προς Βορρά που διεξαγόταν η μεγάλη μάχη, ετέθη εις καταδίωξη 600 μόνο Τούρκων οι οποίοι κατευθύνονταν από Αφίον προς Ικόνιο. Αυτό αποτέλεσε το μεγαλύτερο λάθος για την ελληνική Στρατιά στην Ανατολή».²¹⁸ Γι' αυτό ευθύνεται η Στρατιά που διέταξε το Α' ΣΣ να καταλάβει το Αφίον και να προελάσει ακόμη ανατολικότερα μέχρι το Τσαϊ.

Η τουρκική διοίκηση δεν καταδίωξε το Γ' ΣΣ προς την Προύσα αλλά αποφάσισε να προσβάλλει τα νότια του Α' ΣΣ. Απέστειλε προς Νότο ισχυρές δυνάμεις, δύο μεραρχίες Ιππικού στο Σουκούρ Εϋρέν και τέσσερις μεραρχίες Πεζικού στο Τουμλού-Μπουνάρ. Εκεί βρισκόταν Μεικτό Απόσπασμα(34^ο ΣΠ και ΙΙ ΜΟΠ), το οποίο αμύνθηκε οριακά στις τουρκικές επιθέσεις δύο(+) μεραρχιών την πρώτη ημέρα, μέχρι να επανέλθει δυτικά ο όγκος του Α' ΣΣ και να αποκρουστεί οριστικά ο ευφυέστατος αυτός τουρκικός ελιγμός. Επιτελής του Α' ΣΣ σημείωσε σχετικά: «Η τουρκική διοίκηση ήλπιζε να αποκόψει τη μόνη οδό υποχωρήσεως του Α' ΣΣ και έπειτα να προχωρήσει ευχερώς προς τη Σμύρνη. Το μεικτό απόσπασμα του συν/ρχη Δημοσθένη Διαλλέτη απέκρουσε στο Τουμλού-Μπουνάρ δύο τουρκικές μεραρχίες επί μία ημέρα. Το Α' ΣΣ, ΙΙ(-) και ΧΙΙΙ μεραρχίες, εκκένωσε τότε το Αφίον και ετέθη σε εσπευσμένη κίνηση δυτικά προς Τουμλού-Μπουνάρ. Εάν βράδυνε λίγες μόνο ώρες τις ενέργειές του, ο μικρασιατικός αγώνας ίσως θα έληγε τότε για την Ελλάδα. Ιδίως η έγκαιρη άφιξη στην μάχη της ΙΙ μεραρχίας προς το κινδυνεύον σύνταγμα της, αφού ορθά εκτίμησε τον μέγα κίνδυνο, αποτελεί τίτλο τιμής και εθνικής ευγνωμοσύνης για τον μέραρχο (συντ/ρχη Βαλέτα), τον επιτελάρχη (αντ/ρχη Χασαπίδη) και τους άνδρες της εκλεκτής μεραρχίας. Την τρίτη ημέρα της μάχης το Α' ΣΣ, επιτιθέμενο κατά εχθρού

²¹⁶ Γιαννουλόπουλος Ιωάννης, ό. π., σ. 164-165 και Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., ό. π., σ. 152.

²¹⁷ Στρατηγός Ξενοφών, ό. π., σ. 218.

²¹⁸ Σπυρίδωνος Γεώργιος, ό. π., σ. 124.

*συνεχώς ενισχυόμενου με ανέπαφες δυνάμεις, πέτυχε ολοκληρωτική νίκη. Η πολύ καλά μελετηθείσα αλλά κακώς εκτελεσθείσα τουρκική προσπάθεια ναυάγησε».*²¹⁹

Κατά τις επιχειρήσεις του Μαρτίου έγιναν πολλά και ουσιαστικά σφάλματα: έναρξη των επιχειρήσεων πριν φθάσει οποιαδήποτε ενίσχυση από την Ελλάδα, αλλαγή του αρχικού σχεδίου κατόπιν και πιέσεων για κατάληψη πόλεων για εσωτερική κατανάλωση, αποκλίνουσα δράση των Σωμάτων Στρατού, σπατάλη δυνάμεων και αλλαγή δοκιμασμένων ηγητόρων πριν τις επιχειρήσεις.²²⁰

Ο Παπούλας αργότερα θα κατηγορήσει ως κύριο υπεύθυνο της αποτυχίας των επιχειρήσεων του Μαρτίου τον επιτελάρχη του Πάλλη διότι, κατόπιν παρέμβασης και του Ξεν. Στρατηγού, μετέβαλε το αρχικό σχέδιο επιχειρήσεων και έστρεψε το Α'ΣΣ αντί βόρεια προς Κιουτάχεια ανατολικά προς Αφιόν Καραχισάρ. Ο Ξ. Στρατηγός θεώρησε υπεύθυνο τον Σαρηγιάννη, από το Λονδίνο, για την «επιπόλαια αισιοδοξία» του, η οποία επηρέασε την πολιτική ηγεσία και δόθηκε από εκεί η εντολή επίθεσης πριν την άφιξη σοβαρών ενισχύσεων.²²¹

Παρά τις αντικειμενικές δυσκολίες της επιχείρησης και τα σοβαρά πλεονεκτήματα των Τούρκων (έδαφος, χρήση βαρέως ΠΒ, δυνατότητα εσωτερικών σιδηροδρομικών γραμμών για ταχεία μεταφορά δυνάμεων) προκύπτει πως βαριές ευθύνες φέρουν ο αρχιστράτηγος Παπούλας με τον Βερνάρδο, διευθυντή του 3^{ου} ΕΓ (επιχειρήσεων), για την άστοχη διεύθυνση του αγώνα και τον μη ορθό συντονισμό των Σωμάτων Στρατού. Επίσης ο Πάλλης (παρέμεινε άρρωστος στη Σμύρνη) γιατί τροποποίησε το σχέδιο του Σαρηγιάννη (έλειπε στο Λονδίνο), μετά από παρέμβαση του Ξ. Στρατηγού, και έδωσε περισσότερο βάρος στην κατάληψη του Αφιόν και όχι στον εγκλωβισμό των τουρκικών δυνάμεων. Μικρό μερίδιο ευθύνης έχουν ο άπειρος διοικητής του Α'ΣΣ Κοντούλης και ο επιτελάρχης του Γονατάς, διότι το Σώμα παρασύρθηκε σε μακρά καταδίωξη των τουρκικών δυνάμεων προς Αφιόν και Τσάϊ, η οποία μεταβλήθηκε μετά τη τουρκική επίθεση στο Τομλού Μπουνάρ σε αγωνιώδη υποχώρηση. Έπρεπε να επιμείνουν στη Στρατιά να κατευθύνουν ισχυρές ενισχύσεις προς Βορρά, εκεί όπου κρινόταν ο αγώνας, προς υποστήριξη του σκληρά αγωνιζομένου Γ'ΣΣ. Έτσι θα συντελούσαν στην περικύκλωση του εχθρού και στην επίτευξη αποφασιστικής νίκης, με καθοριστικά θετικές επιπτώσεις επί του μικρασιατικού ζητήματος. Οι ευθύνες του υπουργού των Στρατιωτικών Γούναρη είναι επίσης μεγάλες διότι ανέχθηκε την κομματικοποίηση του στρατεύματος και συνέβαλε στην πτώση της αποτελεσματικότητάς του.

²¹⁹ Κανελλόπουλος Κων/νος, ό. π., σ. 10-11 και Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., ό. π., σ. 163-166.

²²⁰ Μπουλαλάς Κλεάνθης, ό. π., σ. 124-126, «*Ιδίως η αντικατάσταση του διοικητού του Α'ΣΣ Κων/νου Νίδερ, δώδεκα μέρες πριν την εξόρμηση, από τον απότακτο Αλέξανδρο Κοντούλη, για να λάβει ούτος το γέρας της εύκολης, όπως νόμιζαν, νίκης. Βαριά ευθύνη φέρει ο αρχιστράτηγος Παπούλας, ο οποίος αγνοούσε τους κανόνες διεξαγωγής της μάχης, ανέθεσε την διοίκηση μονάδων σε απειροπόλεμους αξιωματικούς ενώ όφειλε, λόγω και της σημασίας που είχε και για την Αγγλία η επιχείρηση αυτή, να την αναθέσει σε ικανούς διοικητές. Έχασε την ευκαιρία να νικήσει τον αντίπαλο τη στιγμή που η αναλογία δυνάμεων ήταν ευνοϊκή για τον ελληνικό στρατό*».

²²¹ Φωτιάδης Κώστας, *Η Μικρασιατική Καταστροφή*, σ. 195-196.

6. Η απόφαση για πανστρατιά και η μεγάλη προπαρασκευή

Οι επιχειρήσεις του Μαρτίου, όχι μόνο δεν προώθησαν τη λύση του μικρασιατικού ζητήματος αλλά επέδρασαν δυσμενώς σε αυτό. Ο διοικητής του Α΄ΣΣ, υποστράτηγος Αλεξ. Κοντούλης, έγραψε: «*Η αποτυχία των επιχειρήσεων κλόνισε σοβαρά το ηθικό του ελληνικού στρατού και αντιθέτως αναπτέρωσε το ηθικό του εχθρού*».²²² Οι Έλληνες μαχητές συνειδητοποίησαν πως αντιμετώπιζαν έναν καλά οργανωμένο και συνεχώς ισχυροποιούμενο αντίπαλο και οι Τούρκοι πανηγύρισαν την πρώτη μεγάλη νίκη τους στο Ιν Εϋνού.

Η ελληνική κυβέρνηση βρέθηκε μπροστά στο δίλλημα, να αναλάβει νέες επιχειρήσεις με όλες τις στρατιωτικές δυνάμεις που μπορούσε να διαθέσει η χώρα για να πετύχει τη στρατιωτική λύση του ζητήματος ή να αποχωρήσει από τη Μικρά Ασία. Μετά και τις υποδείξεις της βρετανικής κυβέρνησης για τη συνέχιση του αγώνα, η ελληνική κυβέρνηση αποφάσισε να υιοθετήσει την πρώτη λύση. Όταν έληξαν οι επιχειρήσεις του Μαρτίου η ΣΜΑ με υπόμνημα στο υπουργείο Στρατιωτικών και στην ΕΥΣ ανέφερε ότι ο εχθρός είχε πραγματοποιήσει τους τελευταίους μήνες σημαντικές προόδους, οι δυνάμεις του ήταν καλά οργανωμένες με πολλούς αξιωματικούς και το ηθικό τους ήταν ανυψωμένο, λόγω των επιτυχιών τους στο Ιν Εϋνού. Εξέθετε επίσης με τρόπο σαφή τους κινδύνους που θα αντιμετώπιζε ο μελλοντικά ο ελληνικός στρατός στην Μικρά Ασία χωρίς την ενίσχυσή του.²²³ «*Ο Παπούλας, ορθώς διαβλέψας την κατάσταση, έκλεινε το υπόμνημά με τη φράση: Παρακαλώ η Κυβέρνησις να αναμετρήσει τας δυνάμεις της χώρας και να ρυθμίσει τας αποφάσεις της*».²²⁴

Οι επιχειρήσεις του Μαρτίου απέδειξαν πως ο τουρκικός στρατός ήταν ένας αξιόμαχος στρατός με μεγάλες ικανότητες στρατηγικών και τακτικών ελιγμών και πως για να ηττηθεί επιβαλλόταν η γενίκευση του πολέμου.²²⁵ Την ίδια περίοδο, στις 16 Μαρτίου του 1921 υπογράφηκε το *Σύμφωνο Φιλίας και Αδελφότητας* (ή Σύμφωνο «Φιλίας και Συνεργασίας» κατά τον Γιαννουλόπουλο) μεταξύ των κυβερνήσεων Μόσχας και Άγκυρας, μια τεράστια διπλωματική επιτυχία για τις δύο χώρες. Αυτό προέβλεπε επιπλέον οικονομική και στρατιωτική βοήθεια, με δωρεάν παραχώρηση 54 πυροβόλων, 129.479 οβίδων, 327 πολυβόλων, 33.275 τυφεκίων, 57.986.000 φυσίγγια και άλλα στρατιωτικά είδη.²²⁶

Η αποτυχία των επιχειρήσεων του Ιανουαρίου και του Μαρτίου έγινε αιτία να αμφιβάλλει η κυβέρνηση για τις ικανότητες του Παπούλα και του επιτελείου του. Ο Γούναρης είχε χάσει την εμπιστοσύνη του στον Παπούλα. Η κυβέρνηση Καλογερόπουλου δεν επέζησε μετά τα δυσάρεστα νέα από το μέτωπο.²²⁷

²²² Ψυρούκης Νίκος, *ό. π.*, σ. 163.

²²³ Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., *ό. π.*, σ. 179.

²²⁴ Σπυρίδωνος Γεώργιος, *ό. π.*, σ. 133.

²²⁵ Μαργαρίτης Γιώργος, *ό. π.*, σ. 180.

²²⁶ Φωτιάδης Κώστας, *Σμύρνη, Μικρασία..*, σ. 132. Βλ. επίσης Γιαννουλόπουλος Γιάννης, *ό. π.*, σ. 134.

²²⁷ Smith Llewellyn Michael, *ό. π.*, σ. 360.

Νέα κυβέρνηση σχηματίστηκε στις 26 Μαρτίου 1921 με πρωθυπουργό τον ηγέτη της αντιβενιζελικής παράταξης Δημήτριο Γούναρη, ο οποίος ήθελε να αναδιοργανώσει το επιτελείο της ΣΜΑ και υπουργό Στρατιωτικών τον Νικόλαο Θεοτόκη. Μαζί με τον υπουργό οικονομικών Πέτρο Πρωτοπαπαδάκη, προσπάθησαν να πείσουν τον υποστράτηγο ε.α. Ιωάννη Μεταξά να επανέλθει στο στράτευμα και να αναλάβει είτε αρχηγός του επιτελείου του Παπούλα είτε την αρχηγία της Στρατιάς Μικράς Ασίας ή να συμμετάσχει στην ανασύσταση του παλιού επιτελείου των Βαλκανικών πολέμων. Ο Μεταξάς αρνήθηκε να υπηρετήσει υπό τις διαταγές του Παπούλα ή να έχει συνεργασία με τον Δούση για ανασύσταση του παλαιού επιτελείου. Όσο για την αρχηγία της Στρατιάς δήλωσε ότι δεν την αποδέχεται διότι πίστευε πως ο ελληνικός στρατός δεν μπορούσε να δώσει λύση στο μικρασιατικό πρόβλημα, ακόμα και αν νικούσε κατά κράτος τις κεμαλικές δυνάμεις. Και αυτό διότι ο στρατός θα έπρεπε να καταλάβει ολόκληρη τη Μικρά Ασία και να εξασφαλίσει την κατοχή αυτής, έργο πάνω από τις δυνάμεις της χώρας. Οι δύο πολιτικοί του ζητούσαν μία νίκη για να διαπραγματευθούν από θέση ισχύος το μικρασιατικό ζήτημα. Ο Μεταξάς πρότεινε να οχυρωθούν και να αμυνθούν επί της ζώνης της συνθήκης των Σεβρών λέγοντας: *«Αντί να σπάσουμε το κεφάλι μας εις τας οχυρώσεις του Κεμάλ, να τον αφήσουμε να σπάσει τα μούτρα του εις τας ιδικάς μας»*. Κατηγόρησε μάλιστα τις μετανοεμβριανές κυβερνήσεις για λαϊκισμό και τους είπε: *«παρασύρεσθε και ρυμουλκείσθε από τον λαόν»*. Φαίνεται ότι προτιμούσε για τον ίδιο τη θέση του υπουργού των Στρατιωτικών αλλά οι πολιτικές ισορροπίες της εποχής δεν επέτρεπαν κάτι τέτοιο. Μετά την άρνηση του Μεταξά, η κυβέρνηση εξακολούθησε να βασίζεται στον Παπούλα και στο επιτελείο του.²²⁸

Το υπουργείο Στρατιωτικών κάλεσε στα όπλα πέντε κλάσεις εφέδρων, τρεις τον Μάρτιο (1913β, 1914, 1915) και άλλες δύο τον Απρίλιο (1912, 1913α) για ενίσχυση της εμπόλεμης δύναμης. Τον ίδιο μήνα κλήθηκαν και δύο κλάσεις (1903, 1904) για την ασφάλεια του εσωτερικού της χώρας. Συνολική απόδοση 58.000 άνδρες. Επίσης κλήθηκαν στα όπλα και οι Έλληνες το γένος της Μικράς Ασίας των κλάσεων 1910-1921 με απόδοση 12.000 ανδρών.²²⁹

Στις 15 Απριλίου 1921 έφτασαν στη Σμύρνη ο πρωθυπουργός με τον υπουργό Στρατιωτικών και αφού ενημέρωσαν τη Στρατιά για την πρόθεσή τους να αναλάβει αυτή ευρύτερης κλίμακας επιχειρήσεις από αυτές του Μαρτίου, ζήτησαν τις απόψεις της. Η Στρατιά υπολόγιζε τον τουρκικό στρατό σε 88.000 άνδρες με 250 πυροβόλα, εκ των οποίων 70.000 άνδρες με 200 πυροβόλα στο Δυτικό μέτωπο έναντι των Ελλήνων. Έκρινε ότι με την κατάλληλη ενίσχυσή της θα ήταν ικανή να υπερισχύσει των τουρκικών δυνάμεων. Μετά την ενημέρωσή τους από τον διοικητή της Στρατιάς για τις ανάγκες της σε προσωπικό και υλικό, οι Γούναρης και Θεοτόκης επιθεώρησαν το μέτωπο. Η εντύπωση που αποκόμισαν ήταν ότι το ηθικό των ανδρών ήταν άριστο και ότι ήθελαν να πολεμήσουν για να τερματιστεί το ταχύτερο η εκστρατεία.

²²⁸ Μεταξάς Ιωάννης, *ό. π.*, τόμος Γ', σ. 78-101. Βλ. επίσης Γιαννουλόπουλο Ιωάννη, *ό. π.*, σ. 166-167, Πλουμίδα Σπύρο, *ό. π.*, σ. 307-308 και Smith Llewellyn Michael, *ό. π.*, σ. 361-368.

²²⁹ Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., *ό. π.*, σ. 182.

Επιστρέφοντας στη Σμύρνη ανακοίνωσαν στον Παπούλα ότι «αποφάσισαν οριστικά την ενέργεια επιχειρήσεων για την κατάληψη του Αφίόν Καραχισάρ, της Κιουτάχειας και του Εσκή Σεχίρ, με κύριο αντικειμενικό σκοπό τη συντριβήν και εξουθένωσιν του εχθρού». Στις 22 Απριλίου αναχώρησαν για την Αθήνα παραχωρώντας στην Στρατιά απόλυτη πρωτοβουλία για το σχεδιασμό και τη διεύθυνση των επιχειρήσεων.²³⁰

Μεγάλη προσπάθεια καταβλήθηκε για τον εφοδιασμό του ελληνικού στρατού στη Μικρά Ασία με τα απαραίτητα όπλα και υλικά. Περισυλλέγησαν απ' όλη την επικράτεια όλα τα τυφέκια τύπου Mannlicher και εφοδιάσθηκαν ομοιόμορφα όλες οι μεραρχίες Πεζικού με αυτά, πλην δύο οι οποίες εξοπλίστηκαν η μία (IV) με Mauzer και η άλλη (VII) με Lempel. Οι βοηθητικοί σχηματισμοί οπλίστηκαν με τυφέκια Mauzer και τα τμήματα μετόπισθεν με τυφέκια Gras με αποτέλεσμα τη διευκόλυνση του ανεφοδιασμού των μονάδων σε πυρομαχικά. Αγοράστηκαν 3500 τυφέκια Mannlicher και 150 πολυβόλα Schwarzloze. Από την Γαλλία αγοράστηκαν 20.000 τυφέκια Lempel με 40 εκατομμύρια φυσίγγια, 250000 βλήματα ορειβατικού και 250000 βλήματα πεδινού πυροβολικού. Το ελληνικό Πυροβολικό αν και υπερείχε σε αριθμό πυροβόλων του αντίστοιχου τουρκικού, ήταν στην πλειοψηφία του ελαφρύ και υστερούσε σημαντικά σε διαμέτρημα, βεληνεκές και καμπυλότητα τροχιάς. Το ελληνικό βαρύ πυροβολικό ήταν ολιγάριθμο και απαρχαιωμένο ενώ το αντίστοιχο τουρκικό ήταν σύγχρονο. Επειδή η άμεση προμήθεια βαρέως ΠΒ από την Ευρώπη δεν τελεσφόρησε, παραβιάσθηκαν, κατά μίμηση των κεμαλικών, οι συμμαχικές αποθήκες στη Μικρά Ασία και ενεργοποιήθηκαν σε εργοστάσια της Αττικής 24 τουρκικά πυροβόλα Skoda των 105 και 11 πυροβόλα Skoda των 155 χλστ. Από αυτά μόνο 16 πυροβόλα των 105 χλστ πρόλαβαν να χρησιμοποιηθούν στις επιχειρήσεις του θέρους του 1921. Η Στρατιά εφοδιάσθηκε στο διάστημα Απριλίου-Ιουνίου με χίλια βαρέα και ελαφριά φορτηγά και διακόσια πενήντα υγειονομικά αυτοκίνητα. Ανάλογη ήταν η οργάνωση και αύξηση των μεταγωγικών μέσων όλων των άλλων ειδών δηλαδή φορτηγών κτηνών, καμηλών, αραμπάδων και αμαξών. Η μεταφορική ικανότητα των σιδηροδρόμων βελτιώθηκε σημαντικά, με τη μεταφορά ατμομηχανών και λοιπού τροχαίου υλικού καθώς και προσωπικού από την Ελλάδα. Επίσης κατασκευάστηκε από το Μηχανικό σιδηροδρομική γραμμή, στενού πλάτους, που συνέδεε την Προύσα με τους Μύλους. Σημαντική προσπάθεια καταβλήθηκε για την αναδιοργάνωση και ανάπτυξη των υγειονομικών σχηματισμών της Στρατιάς, των χειρουργείων εκστρατείας και των νοσοκομείων.²³¹

²³⁰ Στο ίδιο, σ. 181. Βλ. Επίσης Παπούλας Αναστάσιος-Πασσάς Ιωάννης, *Η Αγωνία ενός Έθνους*, τόμος Β', Αθήνα 1925, σ. 83.

²³¹ Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., ό. π., σ. 182-183. Βλέπε επίσης Στρατηγός Ξενοφών, ό. π., σ. 206-209.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄ Οι στρατιωτικές επιχειρήσεις Ιουνίου-Ιουλίου 1921

1. Κατάσταση και ηθικό της Στρατιάς πριν την εξόρμηση

Από την κυβερνητική αλλαγή του Νοεμβρίου του 1920 και κατά τους επόμενους μήνες, προκλήθηκαν πολλές δυσარέσκειες στους αξιωματικούς της ΣΜΑ (βενιζελικούς και κρατικούς) για τον παραγκωνισμό τους από τους αποτάκτους, σε ανώτερες διοικήσεις και επιτελικές θέσεις. Αυτό, έως ενός σημείου ήταν αναμενόμενο, γιατί εκατοντάδες επανελθόντες απότακτοι θέλησαν από πατριωτισμό να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους στη Μικρά Ασία και τοποθετούνταν στη Στρατιά. Επειδή συνήθως ήταν αρχαιότεροι των συνεχώς υπηρετούντων και τους υποσκέλιζαν ιεραρχικά, η Στρατιά τους ανέθετε διάφορες διοικήσεις.

Την 1η Μαρτίου 1921, λίγο πριν τις επιχειρήσεις, διάταγμα του υπουργείου Στρατιωτικών προκάλεσε μεγάλη αγανάκτηση στη ΣΜΑ, διότι απονεμήθηκαν παράσημα στους επανελθόντες αποτάκτους αξιωματικούς και αγνοήθηκαν οι αξιωματικοί που υπηρετούσαν συνεχώς από το 1917 στα μέτωπα Μακεδονίας και Μικράς Ασίας. Από τον επιτελάρχη του Α΄ ΣΣ πληροφορούμαστε την έντονη αντίδραση του (αποτάκτου) διοικητού του Σώματος Κοντούλη, ο οποίος στις 21-03-1921, μετά το πέρας των ατυχών επιχειρήσεων, απέστειλε αναφορά παραπόνων στον υπουργό Στρατιωτικών Γούναρη γράφοντας: *«Οι αξιωματικοί του μετώπου δυσφορούντες θεωρούν πως το κράτος αμείβει μόνο τας πάσης άλλης φύσεως υπηρεσίες πλην των πολεμικών, τις στιγμές μάλιστα που οι αδικηθέντες αξιωματικοί διακινδύνευσαν και θα αξιώσουμε από αυτούς να διακινδυνεύσουν εκ νέου τη ζωή τους...»*. Την επομένη, ο διοικητής της ΣΜΑ Παπούλας, απέστειλε ανάλογη διαμαρτυρία στον υπουργό Στρατιωτικών, όπου μεταξύ άλλων τόνιζε: *«Πλείστοι των γενναίως μαχομένων και υφισταμένων τις κακουχίες του πολέμου παραλείφθηκαν ενώ αντιθέτως πλείστοι από τους παραμένοντες στο εσωτερικό, οι οποίοι απολαμβάνουν την ευμάρεια και τις απολαύσεις της εκεί διαμονής, βραβεύθηκαν»*.²³²

Από τον επιτελάρχη του Β΄ ΣΣ πληροφορούμαστε τη μεγάλη αγανάκτηση που προκλήθηκε στις μονάδες του μετώπου από το παραπάνω διάταγμα και τις έντονες διαμαρτυρίες του με τηλεγράφημα στην εθνοσυνέλευση και με επιστολή διαμαρτυρίας σε υπουργό, η οποία έφθασε τελικά μέχρι τον βασιλιά, δίχως όμως αποτέλεσμα.²³³ Ο διοικητής του Β΄ ΣΣ, υποστράτηγος Πετμεζάς δεν αντέδρασε και

²³² Γονατάς Στυλιανός, *Απομνημονεύματα*, Αθήνα 1958, σ. 158 και 162-163 και Ψυρούκης Νίκος, *ό. π.*, σ. 163-164.

²³³ Φεσσόπουλος Γεώργιος, *ό. π.*, σ. 40-41, *«Είναι ανωτέρα πάσης περιγραφής η αγανάκτηση την οποία προξένησε στο μέτωπο το Διάταγμα της 1^{ης} Μαρτίου. Οι ευρισκόμενοι τότε στο υπουργείο Στρατιωτικών, διέπραξαν πρωτοφανές για τα στρατιωτικά χρονικά έγκλημα. Παρασημοφόρησαν αξιωματικούς των πολέμων 1912-13, ακόμα και φυγάδες ή καταγγελλθέντες για αυτοτραυματισμό, οι οποίοι ουδεμία υπηρεσία πρόσφεραν εις την πατρίδα και ευρισκομένους κατά το σύννηδες εις την Παλαιά Ελλάδα. Αγνόησαν παντελώς αξιωματικούς από ετών υπηρετούντες στο μέτωπο, την στιγμή που αυτοί διεξήγαγαν σκληρούς αγώνες, έχυναν το αίμα τους ή έπιπταν επί αυτού. Ως επιτελάρχης τότε του Β΄ ΣΣ διαμαρτυρήθηκα δια τηλεγραφήματος εντόνως προς την Εθνοσυνέλευση. Απέστειλα και επιστολή προς τον υπουργό κ. Ρούφο, ο οποίος με διαβεβαίωσε ότι την ανέγνωσε στον Βασιλέα, χωρίς όμως να κατορθώσει να τον πείσει περί της ολεθρίας ακολουθημένης οδού»*.

προφανώς παρασημοφορήθηκε, αν και είχε μεγάλες ευθύνες στην αποτυχία της στρατηγικής αναγνώρισης του Δεκεμβρίου ως διοικητής τότε του Γ' ΣΣ.

Χαρακτηριστικό γεγονός ήταν πως συνταγματάρχης που απαλλάχθηκε των καθηκόντων του από τον διοικητή ΣΜΑ ως ανεπαρκής κατά τις επιχειρήσεις του Δεκεμβρίου, επάνηλθε παρασημοφορημένος από το υπουργείο Στρατιωτικών στη Στρατιά τον Μάρτιο και ζητούσε να του ανατεθεί η διοίκηση μεραρχίας!²³⁴ Ο επίσης αποτυχώντας διοικητής του Γ' ΣΣ, τοποθετήθηκε στη συνέχεια διοικητής στο Β' ΣΣ.

Έκθεση (11 Μαΐου 1921) του συνταγματάρχη Νικ. Ραγκαβή (αποτάκτου), συνδέσμου της ΕΥΣ στην ΣΜΑ και αργότερα διευθυντή 2^{ου} ΕΓ/ΣΜΑ, τονίζει την επαγγελματική υστέρηση πολλών αποτάκτων σε σύγκριση με τους συνεχώς υπηρετούντες αξιωματικούς και τις συνεχείς προσπάθειες διαβολής των τελευταίων. Επίσης περιγράφει την αδιαφορία τους για επαγγελματική κατάρτιση στις νέες μεθόδους του πολέμου, με αποτέλεσμα τη μείωση της μαχητικότητας της Στρατιάς.²³⁵ Ο διευθυντής του 4^{ου} ΕΓ/ΣΜΑ εκτιμούσε πως η μείωση της μαχητικότητας αφορούσε την περίοδο έως και τον Μάρτιο του 1921. Από εκεί και μετά η κατάσταση βελτιώθηκε, διότι οι επανελθόντες απότακτοι αξιωματικοί απέκτησαν στο μεταξύ πείρα από τις επιχειρήσεις στο μικρασιατικό μέτωπο.²³⁶

Ανησυχητική ήταν η αποφυγή της μεταβάσεως αρκετών αξιωματικών, κυρίως επανελθόντων, στο μέτωπο της Μικράς Ασίας. Ο υπουργός Στρατιωτικών Θεοτόκης αναγκάστηκε να εκδόσει την αρ. πρωτ. 185062/28-05-1921 διαταγή προς άπασες τις στρατιωτικές αρχές, περί «της ταχίστης μεταβάσεως των μετατιθεμένων Αξιωματικών εις τας θέσεις των». Ο υπουργός αναφέρει ότι αρκετοί αξιωματικοί καθυστερούν αδικαιολόγητα να μεταβούν σε μονάδες της Μικράς Ασίας που έχουν μετατεθεί, «μετερχόμενοι ατυχώς προς τούτο παντός είδους πλάγιες ενέργειες» και ότι «η συμμετοχή εις τας επιχειρήσεις παντός Αξιωματικού αποτελεί ζήτημα τιμής διά αυτόν». Κλείνοντας τονίζει ότι θα είναι εξαιρετικά αυστηρός σε όσους συνεχίσουν αυτή τη πρακτική.²³⁷ Διαπιστώνουμε πως πολλοί κυβερνητικοί αξιωματικοί καθυστερούν ή και αποφεύγουν την μετάβασή τους σε μονάδες της ΣΜΑ με τη χρήση πολιτικών ή άλλων διασυνδέσεων, επομένως δεν έχουν διάθεση να πολεμήσουν για τη μικρασιατική υπόθεση.

Το Πάσχα του 1921 ο πρωθυπουργός Γούναρης μαζί με τον νέο υπουργό στρατιωτικών Θεοτόκη, τους υποστρατήγους Δούσμανη και Στρατηγό περιόδευσαν

²³⁴ Τζανακάρης Βασίλης, ό. π., σ. 244.

²³⁵ Μπουλαλάς Κλεάνθης, ό. π., σ. 100, όπου διαβάζουμε στην έκθεση Ραγκαβή «...Πλείστοι των εξ αποτάξεως αξιωματικών, υστερούν σε ικανότητες των παραμενόντων στο στράτευμα και δεν επιδιώκουν να συμπληρώσουν τας γνώσεις τους όσον αφορά τας νέας μεθόδους του πολέμου αλλά ασχολούνται να παρακολουθούν τους συναδέλφους των, ους προσπαθούσι να θέσωσιν εκποδών. Η δε σύγκρισις αυτή της επαγγελματικής αξίας των εξ αποτάξεως και βενιζελικών αξιωματικών, γινομένη ασυναισθήτως, παρέχει την εντύπωσιν της μειώσεως της μαχητικότητος του στρατεύματος...».

²³⁶ Σπυρίδωνος Γεώργιος, ό. π., σ. 107.

²³⁷ Φεσσόπουλος Γεώργιος, ό. π., σ. 30-31.

το μέτωπο. Στην έδρα της ΙΙ μεραρχίας, ο πρωθυπουργός αντιλήφθηκε την δυσφορία των επιστρατευμένων εφέδρων τους και για να τους τονώσει το φρόνημα δήλωσε: «*Εντός τριών μηνών θα λήξει η μικρασιατική περιπέτεια και θα επανέλθετε σπίτια σας. Η υπόσχεση αυτή ενθάρρυνε τους πολεμιστές πως με μια γενναία προσπάθεια θα τερματίσουν την εθνική περιπέτεια*». Οι αξιωματικοί του μετώπου διατύπωσαν έντονα παράπονα για τις παρασημοφορήσεις (μόνο) των αποτάκτων. Ακολούθησε στις 29 Μαΐου διάταγμα του υπουργείου Στρατιωτικών με το οποίο διορθώθηκε το σφάλμα του διατάγματος της 1^{ης} Μαρτίου και παρασημοφορήθηκαν όλοι οι αξιωματικοί, οι προταθέντες από τις μονάδες για την πολεμική περίοδο 1917-1921.²³⁸

Σε ότι αφορά τους εφέδρους στην κυρίως Ελλάδα, οι οποίοι κλήθηκαν να καταταγούν στις επιστρατεύσεις του Μαρτίου και Απριλίου 1921, η κατάσταση είχε ως εξής: Η ήδη βαριά φορολογία της κυβερνήσεως Βενιζέλου, αυξήθηκε περαιτέρω από τον Νοέμβριο του 1920 και πολλοί εξαθλιωμένοι, λιποτάκτες και ανυπότακτοι, κατέφευγαν κατά μάζες στα βουνά και μετατρέπονταν σε ληστές για να ζήσουν. Σύμφωνα με τον Ν. Ψυρούκη, η κατηγορία αυτών των ανθρώπων αποτελούσε το 1921 ένα αντιπολεμικό κίνημα διαμαρτυρίας. Η κυβερνητική εφημερίδα *Καθημερινή* τους υπολόγιζε, παραμονές των θερινών επιχειρήσεων, σε 90.000 και ο υπουργός Εσωτερικών Στάης δήλωνε στις 16-07-1921: «*Ο μόνος τρόπος τελεσφόρου καταδιώξεως της ληστείας είναι η αποστολή στην ύπαιθρο ευζωνικών αποσπασμάτων αλλά τούτο είναι αδύνατον τώρα που εξακολουθεί ο εθνικός αγώνας στη Μικρά Ασία. Αλλά και οι ληστές αυτοί κατά το πλείστον θα εκλείψουν μόνοι τους (όταν τελειώσει η εκστρατεία) διότι είναι όλοι σχεδόν λιποτάκτες και ανυπότακτοι*». Η αντιπολιτευόμενη εφημερίδα *Πατρίς* έγραφε στις 31-07-1921 για το κίνημα των λιποτακτών: «*Η ληστεία μαίνεται απ' άκρου εις άκρον της χώρας, οι επαρχίες πληρώνουν βαρύτατο κεφαλικό φόρο στους ληστές και η κυβέρνηση της Ελλάδος μένει εντελώς απαθής*». Το μεγάλο αυτό αντιπολεμικό κίνημα δεν είχε συνείδηση και γι' αυτό πήρε τη μορφή της ληστείας. Ο στρατός πολέμουσε στην Μικρά Ασία και στα μετόπισθεν στην Ελλάδα, 90.000 άνδρες πάλευαν κατά του πολέμου, έστω και με το δικό τους τρόπο. Χωρίς στερεά μετόπισθεν κανένας στρατός δεν μπορεί να νικήσει έναν πόλεμο.²³⁹

Σε μια κοινωνία σε μεγάλο βαθμό αγροτική, όπως η Ελλάδα, ήταν δύσκολο για τις αρχές να επιβάλλουν τη στρατολογία. Στη περιοχή του Πηλίου για παράδειγμα, αρχές του καλοκαιριού του 1921, λιποτάκτες είχαν σχηματίσει μια δύναμη από μερικές εκατοντάδες άνδρες, που περιπλανιόνταν στο βουνό φτιάχνοντας κάρβουνα και τα έδιναν στους χωρικούς έναντι φαγητού. Είχαν τη συμπάθεια του ντόπιου πληθυσμού και ήταν ικανοί να αψηφήσουν τη χωροφυλακή. Σ' όλη την Ελλάδα αλλά και στη Μικρά Ασία υπήρχαν ανάλογα προβλήματα.²⁴⁰

Σε αναφορά του από την Κων/πολη, τον Μάρτιο του 1921, ο Βρετανός στρατηγός Harrington έγραφε για τον ελληνικό στρατό πως είχε μια «γενική έλλειψη αποτελεσματικότητας», η οποία οφειλόταν στην επιστροφή των φιλοβασιλικών

²³⁸ Μπουλαλάς Κλεάνθης, σ. 128.

²³⁹ Ψυρούκης Νίκος, ό. π., σ. 162.

²⁴⁰ Smith Llewellyn Michael, ό. π., σ. 434.

αξιοματικών. Υποδείκνυε τις ελλείψεις του σε υλικά εφόδια, την περιορισμένη ικανότητα συλλογής πληροφοριών για τον τουρκικό στρατό και την έλλειψη εξοπλισμού τηλεπικοινωνιών. Ο Βρετανός πρόξενος στη Σμύρνη Harry Lam έγραφε για την έλλειψη πειθαρχίας των εφέδρων που είχαν αποβιβαστεί τον Απρίλιο και προχωρούσαν προς το Ουσάκ, πυροβολώντας τους μιναρέδες και παρενοχλώντας τους μουσουλμάνους στους δρόμους. Επιστολή του Βρετανού ναυάρχου ε.α. Mark Kerr, φίλου του Κωνσταντίνου, βεβαίωνε ότι ο βασιλιάς έλπιζε να νικήσει κατά την προσεχή εκστρατεία αλλά αμφέβαλλε αν οι Έλληνες είχαν επαρκή δύναμη να κρατηθούν στη Μικρά Ασία. Τηλεγράφημα από την Κωνσταντινούπολη στις 3 Ιουνίου, πληροφορούσε το Λονδίνο για σχέδιο του Κονδύλη και της «Άμυνας» (εν γνώση του Βενιζέλου) για πραξικόπημα, με σκοπό να ξαναπάρει η βενιζελική παράταξη τον έλεγχο του στρατού. Το σχέδιο προέβλεπε τη αιφνιδιαστική μεταφορά με πλοία, του Κονδύλη με χίλιους άνδρες στη Σμύρνη, του στρατηγού Ιωάννου με 500 άνδρες στη Προύσα και άλλης μια ομάδας στη Νικομήδεια, τη σύλληψη των φιλοβασιλικών αξιωματικών και δημιουργία προσωρινής κυβέρνησης στη Μικρά Ασία! Ζητούσαν προηγουμένως τη γνώμη των βρετανικών αρχών. Το σχέδιο δεν υλοποιήθηκε αλλά αποδεικνύει τα οξύτατα πολιτικά πάθη μεταξύ των αξιωματικών, εν μέσω πολεμικής περιόδου.²⁴¹ Σχεδόν κάθε πτυχή της εκστρατείας παρακώλυαν οι διχόνοιες μεταξύ βενιζελικών και βασιλικών που μάστιζαν τον ελληνικό στρατό.²⁴²

Παράλληλα ορισμένοι αξιωματικοί της «Αμύνης», ο Κονδύλης κυρίως, με άρθρα τους σε ελληνικές εφημερίδες της Πόλης καταφέρονταν εναντίον του βασιλιά και της κυβέρνησης και προεξοφλούσαν την αποτυχία του μικρασιατικού αγώνα. Όμως η πλειοψηφία των «βενιζελικών» αξιωματικών του μετώπου, συνέχισε με πατριωτισμό να προσφέρει τις υπηρεσίες της στο στράτευμα και πολλοί θα τραυματισθούν ή θα πέσουν νεκροί στις επιχειρήσεις.²⁴³

Σε επιστολή του προς τον Βενιζέλο, ο επικεφαλής του κόμματος των Φιλελευθέρων αντιστρατηγός ε.α. Παναγιώτης Δαγκλής, στηλιτεύει την συμπεριφορά των «αμυνιτών» της Κωνσταντινούπολης λίγο πριν τη μεγάλη εξόρμηση γράφοντας: «...επανεπιλημμένως παρήγγειλα εις αυτούς και τελευταίως έγραψα εις τον στρατηγόν Ιωάννου ότι πρέπει οι αξιωματικοί να επανέλθωσιν εις τον εν Μικρά Ασία στρατόν και να αγωνισθώσι μετ' αυτού υπέρ της Πατρίδος...». Ο Βενιζέλος του απάντησε στις 18

²⁴¹ Στο ίδιο, σ. 392-393.

²⁴² Gallant Thomas, «Η περίοδος του μεσοπολέμου..», ό. π., σ. 307.

²⁴³ Σπυρίδωνος Γεώργιος, ό. π., σ. 108. «...αξιωματικοί, από τους καταφυγόντες στην Κωνσταντινούπολη, ελάχιστοι ευτυχώς, επιδόθηκαν σε δημοσιογραφικό αγώνα κατά του Βασιλέως της Ελλάδος, τον οποίο επανέφερε με ιδία βούληση, ο ελληνικός λαός. Έφθασαν σε σημείο να διαβάλλουν τον μικρασιατικό αγώνα, εις βάρος της επιτυχίας αυτού, ώστε ο εχθρός να σκορπά προ του μετώπου εφημερίδες με τις γνώμες τους, για να μειώσει το ηθικό των σκληρά μαχομένων Ελλήνων. Κατ' αντίθεση προς αυτούς, οι μη εγκαταλείψαντες τον εν τη μάχη παραστάτη αυτών Έλληνα στρατιώτη βενιζελικοί αξιωματικοί, συνέχισαν την εκπλήρωση του προς την πατρίδα καθήκοντος. Πολλοί έπεσαν μαχόμενοι, πλείστοι διεκομίσθησαν από το πεδίο της μάχης με τα στήθη διάτρητα από τις σφαίρες του εχθρού. Σημειώθηκαν και περιπτώσεις σε μάχες που βενιζελικοί αξιωματικοί, δεν δίστασαν να φωνάξουν: Εμπρός παιδιά-ζήτω ο Βασιλιάς, για να εμψυχώσουν τους στρατιώτες τους».

Μαΐου, προτρέποντας να τους συστήσει: «... να καταστείλωσι τας ακρότητας των ενεργειών και την αρθρογραφίαν των, και να δείξωσι στάσιν συντηρηκωτέραν, ιδίως προκειμένης νέας επιχειρήσεως κατά του Κεμάλ». ²⁴⁴

Ο Lloyd George, συναντούσε αντιδράσεις από τα υπουργεία Εξωτερικών και Στρατιωτικών της χώρας του (πίεζαν για αναθεώρηση της Συνθήκης των Σεβρών) και ζήτησε πληροφορίες για την κατάσταση του ελληνικού στρατού από τον στρατιωτικό ακόλουθο στην Αθήνα συνταγματάρχη Hoare Nairn. Αυτός έφθασε στη Σμύρνη στις 4-6-1921 και βρήκε τον ύπατο αρμοστή Αριστείδη Στεργιάδη γεμάτο αυτοπεποίθηση αλλά περίλυπο, που τόσοι βενιζελικοί αξιωματικοί είχαν αποχωρήσει. Στο θέμα των πολυάριθμων αντικαταστάσεων συμφώνησε με τον συντ/ρχη Πάλλη, ότι ο στρατός είχε ωφεληθεί τελικά από τις αλλαγές των τελευταίων οκτώ μηνών στις διοικήσεις. Ο συντ/ρχης Σαρηγιάννης είχε αυτοπεποίθηση αλλά ανησυχούσε για τον εφοδιασμό των Τούρκων από τους μπολσεβίκους με πολεμικό υλικό, διά θαλάσσης μέσω των λιμένων Σινώπης, Σαμψούντας και Ινέπολης. Ύστερα από αρκετές επιθεωρήσεις ο Nairn υπέβαλλε τα συμπεράσματά του: « Ο διοικητής Στρατιάς Παπούλας δεν ήταν τίποτα παραπάνω από ένα διακοσμητικό πρόσωπο αλλά ενέπνεε εμπιστοσύνη. Το ηθικό του στρατού ήταν καλό, τα μέσα μεταφοράς επαρκή, η επιτελική δουλειά σωστά συντονισμένη. Χρειαζόταν πιο πολλές συσκευές ασυρμάτου. Ξεχώρισε το 4^ο Γραφείο Εφοδιασμού-Μεταφορών της Στρατιάς, υπό τον αντ/ρχη Σπυρίδωνος, για την καλή του δουλειά. Η ελληνική αεροπορία και η από αέρος αναγνώριση ήταν πενιχρές». Για τις διοικήσεις εκτίμησε: «ως μεγάλη απώλεια την αποχώρηση των στρατηγών Νίδερ (Α΄ΣΣ) και Τσερούλη(VII μεραρχία). Ο Κοντούλης ήταν αξιόπιστος και ο Τρικούπης μεγάλο απόκτημα. Ο Πλατής (VII μεραρχία) ήταν το αδύνατο σημείο και ο Δημαράς (IV) δεν είχε μεγάλη πείρα. Οι βασιλικοί αξιωματικοί δεν ήταν τόσο ικανοί στο χειρισμό των ανδρών στη μάχη σε σχέση με εκείνους που είχαν πολεμήσει και στη Μακεδονία. Ευτυχώς η μεγάλη πλειονότητα των κατωτέρων βενιζελικών αξιωματικών είχε παραμείνει». Η αναφορά έκλεινε: «Ο ελληνικός στρατός της Μικράς Ασίας, που ήταν τώρα έτοιμος και λαχταρούσε με υψηλό ηθικό να προχωρήσει, ήταν η πιο φοβερή δύναμη που είχε καλέσει ποτέ το έθνος υπό τα όπλα». ²⁴⁵

Η συνολική δύναμη της Στρατιάς Μικράς Ασίας ανήλθε στις 11 Ιουνίου 1921 σε 200.153 αξιωματικούς και οπλίτες. Βέβαια η μάχιμη δύναμη ήταν σχεδόν η μισή. ²⁴⁶ Πλήθος μαρτυριών βεβαιώνουν την σημαντική εξύψωση του ηθικού της ΣΜΑ κατόπιν της επιστράτευσης και των ενισχύσεων που έλαβε καθόλη την άνοιξη του 1921. «Η Στρατιά Μ. Ασίας, τις αρχές Ιουνίου 1921, έφθασε σε δύναμη τους 220.000 άνδρες και αναπτερώθηκε το ηθικό του Στρατού. Τα στελέχη, προ του διαφαινόμενου εις τον ορίζοντα μεγάλου αγώνος της φυλής, έπαυσαν τις πολιτικές συζητήσεις. Η Ελλάδα ουδέποτε, απ' όταν φάνηκε στον κόσμο παρέταξε τόσο και τέτοιον

²⁴⁴ Τζανακάρης Βασίλης, *Δακρυσμένη Μικρασία*, σ. 307.

²⁴⁵ Smith Llewellyn Michael, *ό. π.*, σ. 393-394.

²⁴⁶ Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., *ό. π.*, σ. 183 και 197.

ενθουσιώδη στρατό». ²⁴⁷ «Ο ιερός ενθουσιασμός του στρατεύματος και η επιθετική του ορμή αποτελούσαν εκδηλώσεις ολόκληρης της ελληνικής φυλής». ²⁴⁸

Πολλοί αξιωματικοί επισημαίνουν την ευεργετική, για την ψυχολογία της Στρατιάς, επίδραση της άφιξης του βασιλιά Κωνσταντίνου στη Μικρά Ασία: «Η κατάταξη των κληθισών εφεδρικών κλάσεων, που τάχθηκαν ενθουσιωδώς υπό τας Σημαίας, η μεταφορά στη Μ. Ασία τριών νέων μεραρχιών και η ενίσχυση των υπολοίπων, ο ανεφοδιασμός εις παντοειδές υλικό, η ανασυγκρότηση των μονάδων, η μελέτη και προπαρασκευή της μεγάλης επιθέσεως, απαίτησαν χρονικό διάστημα σχεδόν τριών μηνών. Η επιθυμία που διέπνεε την μικρασιατική Στρατιά για ταχύ τερματισμό του πολέμου, η παρουσία στη Σμύρνη του Έλληνα βασιλέα, του οποίου η επάνοδος απ' την εξορία ενθουσίασε την μεγίστη του Ελληνισμού μερίδα, καθιστούσε τη Στρατιά όργανο ισχυρό, το οποίο θα μπορούσε να καταγάγει πραγματικούς θριάμβους». ²⁴⁹ «Μετά την επάνοδο του βασιλέως Κωνσταντίνου και ιδία μετά την ανάληψη από εκείνον της ανωτάτης αρχηγίας, το ηθικό του στρατού μας ήχθη εις ύψος άφθαστον». ²⁵⁰ «... Ο Βασιλεύς ήλθε και το μέτωπον δεν έπαυσε να δονήται από τον ενθουσιασμόν των πολεμιστών με το σύνθημα “έρχεται”. Και ήλθε για να δονήσει τας καρδιάς των πολεμιστών με τον γνώριμον κατά τους βαλκανικούς πολέμους παλμόν. Αλλά φεύ... παρήλθον οι χρόνοι...». ²⁵¹

Είναι γεγονός πως ο βασιλιάς Κωνσταντίνος ήταν πολύ δημοφιλής, ειδικά στους οπλίτες και η μετάβασή του στο Κορδελιό της Σμύρνης, εξύψωσε σημαντικά το ηθικό της Στρατιάς. Επίσης ο διάδοχος Γεώργιος τοποθετήθηκε στο επιτελείο της ΣΜΑ ως παρατηρητής. Το ηθικό των στρατιωτών ήταν πολύ υψηλό, ιδίως των επιστράτων του Μαρτίου και του Απριλίου 1921. Σε μαρτυρία δεκανέα της ΙΧ ΜΠ, η οποία μεταφέρθηκε στη Μικρά Ασία τον Μάιο του 1921, πληροφορούμαστε ότι: «...ο στρατός ανέβαινε στο τρένο και πήγαινε στον πόλεμο με τραγούδι, ντουφεκιές και ούζο στα παγούρια...». ²⁵²

Το ηθικό όμως δεν ήταν το ίδιο σε όλους. Δεκάδες χιλιάδες στρατιώτες βρισκόταν στη Μικρά Ασία συνεχώς από το Μάιο και Ιούνιο του 1919 (Ι, VII, X ΜΠ, 3^ο ΣΙ), άλλοι από τον Ιούλιο, ερχόμενοι απευθείας από την εκστρατεία της Ουκρανίας (II και XIII ΜΠ) και άλλοι από το καλοκαίρι του 1920 (III μεραρχία). Υπήρχαν κλάσεις στρατευσίμων, συνεχώς υπό τα όπλα από το 1916-1917. Κάποιοι στρατιώτες άρχιζαν να αντιλαμβάνονται το αδιέξοδο του μικρασιατικού αγώνα. Χαρακτηριστικό είναι το παρακάτω περιστατικό που διασώθηκε σε ημερολόγιο στρατιώτη της XIII μεραρχίας: «Τέλη Ιουνίου ξεκίνησε το 2^ο ΣΠ, βαδίσσαμε όλη νύκτα, μέσα σε δασώδεις εκτάσεις και βουνά, πιάσαμε τις κορφές. Ένας συνάδελφος έλεγε κάθε λίγο: Αγαπητοί μου, όλοι σας! Αντί να τελειώνουν τα βάσανά μας, αυξάνουν ακόμα περισσότερο.

²⁴⁷ Σπυρίδωνος Γεώργιος, ό. π., σ. 134.

²⁴⁸ Στρατηγός Ξενοφών, ό. π., σ. 210.

²⁴⁹ Κανελλόπουλος Κων/νος, ό. π., σ. 12.

²⁵⁰ Φεσσόπουλος Γεώργιος, ό. π., σ. 37.

²⁵¹ Μπουλαλάς Κλεάνθης, ό. π., σ. 128.

²⁵² Πολίτης Κων/νος, ό. π., σ. 63.

*Έβγαλα την απόφαση να τελειώσω και να σας αφήσω, γεια. Δυστυχώς μετά άκουσα έναν πυροβολισμό. Είχε αυτοκτονήσει».*²⁵³ Πράγματι ο άγνωστος αυτόχειρας οπλίτης είχε προβλέψει εγκαίρως την απαιτητική προσπάθεια που έπρεπε να καταβληθεί από τη Στρατιά!

Σε απομνημονεύματα υπολοχαγού της XIII διλοχίας Μηχανικού, διακρίνεται ο έντονος προβληματισμός πριν τη προέλαση: «18 Ιουνίου, επεσκέφθην στο Ουσάκ τον στρατηγό Κοντούλη εντολή των θείων μου... Τον βρήκα να ποζάρει, προ του ζωγράφου Ροϊλού, ο οποίος του έλεγε: Στρατηγέ μου είσθε γόης, η εικόν σας θα κοσμήσει το ηρώον της νεωτέρας Ελλάδος. Ο Κοντούλης έδειχνε κολακευμένος! Τον λυπήθηκα και αντελήφθην ότι δεν ήταν μόνο απειροπόλεμος... Δυστυχισμένη Στρατέ... πού είναι οι παλαιοί Μέραρχοι και Σωματάρχες; Έφυγα λυπημένος και σκεπτικός...».²⁵⁴ Διαπιστώνουμε, πάλι, την έλλειψη εμπιστοσύνης των κατωτέρων αξιωματικών προς την ανωτάτη ηγεσία συγκρινόμενη με την «βενιζελική», με προφανείς συνέπειες επί του ηθικού της Στρατιάς, παραμονές της μεγάλης εκστρατείας.

Όπως προκύπτει από τις μαρτυρίες, οι περισσότεροι από τους αξιωματικούς της Στρατιάς Μικράς Ασίας ήταν αγανακτισμένοι από το γεγονός ότι ένας πυρήνας αποτάκτων βασιλικών αξιωματικών διοικούσε το στράτευμα από την Αθήνα, νεμόταν προαγωγές, παράσημα και ξεκούραστες θέσεις του εσωτερικού και προωθούσε τους «ημετέρους» σε διοικήσεις της Στρατιάς. Θα έπρεπε το Υπουργείο Στρατιωτικών ή η ΕΥΣ να προβαίνει σε ταχύρυθμη θεωρητική εκπαίδευση των αποτάκτων επί των νέων τακτικών του πολέμου και ενημέρωσης επί του μετώπου της Μικράς Ασίας, πριν τους διαθέσει σε μονάδες εκστρατείας. Το Υπουργείο έβριθε από παραγκωνισμένους βενιζελικούς αξιωματικούς που θα μπορούσαν να μεταφέρουν την πείρα τους στους επανελθόντες. Αυτό δεν συνέβη ούτε στο εσωτερικό, ούτε στη Στρατιά, η οποία μετά είχε και την ευθύνη τοποθέτησης του καθενός αναλόγως των προσόντων του. Οι αποτυχίες του Δεκεμβρίου του 1920 και του Μαρτίου του 1921 δεν συνέτισαν τους αρμοδίους. Παρόλες τις προειδοποιήσεις του διοικητή της Στρατιάς και άλλων αποτάκτων ανωτάτων αξιωματικών, και τις προσπάθειες του υπουργού των Στρατιωτικών Θεοτόκη, ο αδιάλλακτος αυτός κομματικός-βασιλικός πυρήνας συνέχισε το καταστροφικό του έργο στο στράτευμα. Προφανώς είχε ισχυρή πολιτική κάλυψη ή έστω την ανοχή της κυβέρνησης και του βασιλιά. Από την άλλη μεριά η νέα «Άμυνα» από την Κων/πολη, πλαισιωμένη με φανατικά στοιχεία, σχεδίαζε πραξικοπηματικές ενέργειες. Το ρήγμα στο Σώμα των αξιωματικών, παραμονές των μεγάλων επιχειρήσεων, ήταν τεράστιο.

Ως προς τους οπλίτες διαπιστώνεται ότι οι φιλότιμοι, παλαίμαχοι οπλίτες των κλάσεων 1912-1915, έσπευσαν να (ξανά)καταταγούν και μετέβησαν στη Μικρά Ασία να πολεμήσουν μαζί με τους συνεχώς υπηρετούντες συναδέλφους τους, των κλάσεων

²⁵³ Καραγιάννης Χρήστος, *Η Ιστορία ενός στρατιώτη*, Αθήνα 2013, σ. 182.

²⁵⁴ Βλάχος Σπύρος, *ό. π.*, σ. 108.

1916-1921, τη στιγμή που δεκάδες χιλιάδες κρύβονταν στην ύπαιθρο ως λιποτάκτες ή απέφευγαν τη στράτευση με πολιτικά ρουσφέτια.

Επομένως η πανστρατιά του έθνους, δηλαδή οι στρατιωτικές επιχειρήσεις του θέρους του 1921, δεν αναλήφθηκαν με τους απαραίτητους όρους εθνικής ομοψυχίας, ισονομίας και αξιοκρατίας. Παραμονές των θερινών επιχειρήσεων του 1921, το μίσος μεταξύ των βασιλοφρόνων και των βενιζελικών αξιωματικών, μειώθηκε κάπως αλλά παρέμενε άσβεστο. Σ' αυτό ερχόταν τώρα να προστεθεί και η απογοήτευση όλων των αξιωματικών του μετώπου (βενιζελικών, ουδετέρων αλλά πλέον και πρώην αποτάκτων), από τις ενέργειες και συμπεριφορές των αδιαλλάκτων βασιλοφρόνων που υπηρετούσαν στο Υπουργείο Στρατιωτικών ή την Στρατιά Μικράς Ασίας.

2. Το σχέδιο επιχειρήσεων και η εξόρμηση

Μέχρι τα τέλη Μαΐου 1921, κατέφθασαν και προωθήθηκαν στο μέτωπο τρεις νέες μεραρχίες (IV,IX,XII), είχε ανασυγκροτηθεί η V και συμπληρωνόταν η δύναμη των υπολοίπων. Η συνολική δύναμη της Στρατιάς Μικράς Ασίας ανήλθε στις αρχές Ιουνίου σε 6.159 αξιωματικούς, 193.994 οπλίτες, 63.639 κτήνη αλλά η μάχιμη δύναμη ανέρχονταν σε 110.000 άνδρες, με 344 πυροβόλα. Η Στρατιά συγκρότησε δύο τμήματα Στρατιάς για τις επικείμενες επιχειρήσεις 1) το Νότιο Τμήμα Στρατιάς, το οποίο ήταν και το ισχυρότερο, υπό την άμεση διοίκησή της, που περιλάμβανε: το Α' ΣΣ (I,II μεραρχίες) με διοικητή τον υποστράτηγο Κοντούλη, το Β' ΣΣ (V,XIII μεραρχίες) με διοικητή τον υποστράτηγο Βλαχόπουλο, το Νότιο Συγκρότημα Μεραρχιών (IV,XII) με διοικητή τον υποστράτηγο Γίδα, το Μεικτό Απόσπασμα IX μεραρχίας με διοικητή τον συνταγματάρχη Τσιρογιάννη, την Ταξιαρχία Ιππικού με διοικητή τον συνταγματάρχη Νικολαΐδη 2) το Βόρειο Τμήμα Στρατιάς: με το Γ' ΣΣ (VII,X μεραρχίες) με διοικητή τον υποστράτηγο Πολυμενάκο και το Βόρειο Συγκρότημα μεραρχιών (III, XI) με διοικητή τον υποστράτηγο Τρικούπη. Διοικητής του Βορείου Τμήματος Στρατιάς ο υποστράτηγος Πολυμενάκος. Το σχέδιο επιχειρήσεων του Γενικού Στρατηγείου(ΓΣ) κοινοποιήθηκε στις 4 Ιουνίου στους διοικητές των Σωμάτων Στρατού και των Συγκροτημάτων με οδηγίες και εντολές για τον τρόπο εκτέλεσης της αποστολής τους.²⁵⁵

Τα δύο τμήματα της Στρατιάς χωριζόταν από το οροπέδιο του Σιμάβ και υπήρχαν μεγάλες δυσχέρειες για την ασφάλεια του μετώπου, που είχε μήκος 780 χιλιομέτρων. Το Βόρειο Τμήμα Στρατιάς βρισκόταν στην περιοχή της Προύσας, με μία μεραρχία στη Νικομήδεια ενώ το ισχυρότερο Νότιο Τμήμα Στρατιάς βρισκόταν στην περιοχή του Ουσάκ. Νοτιότερα κατά μήκος του Μαιάνδρου ποταμού, υπήρχαν τμήματα προκαλύψεως, δυνάμεως μεραρχίας. Για την κατοχή και την ασφάλεια της ευρύτατης Ζώνης Μετόπισθεν είχαν διατεθεί πέντε Συντάγματα μετόπισθεν, ένα ασφαλείας σιδηροδρομικών γραμμών και δυνάμεις Χωροφυλακής.²⁵⁶

²⁵⁵ Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., ό. π., σ. 182-184 και 197.

²⁵⁶ Στο ίδιο, σ. 180.

Η διάταξη της Στρατιάς ήταν μειονεκτική γιατί ενώ τα δύο τμήματά της (Βόρειο και Νότιο) χωριζόταν από την ορεινή και χωρίς συγκοινωνιακό δίκτυο περιοχή του Σιμάβ, οι Τούρκοι διέθεταν τις σιδηροδρομικές γραμμές Καράκιοϊ-Εσκή Σεχίρ-Άγκυρας και Εσκή Σεχίρ-Κιουτάχεια-Αφιόν Καραχισάρ- Ικόνιο. Είχαν συνεπώς τη δυνατότητα ταχείας μεταφοράς του όγκου των δυνάμεών τους, εξασφαλίζοντας έτσι τοπικά υπεροχή δυνάμεων. Για την εξουδετέρωση του μειονεκτήματος της ελληνικής διατάξεως υπήρχαν δύο λύσεις: ή να γίνει συνένωση των δυνάμεων με τη σύμπτυξή τους στη περιοχή της Συνθήκης των Σεβρών ή αντίθετα η συνένωση να πραγματοποιηθεί με προέλαση στα ανατολικά στη γραμμή Εσκή Σεχίρ-Κιουτάχεια-Αφιόν Καραχισάρ. Η πρώτη λύση άφηνε ακάλυπτη την περιοχή της Κωνσταντινούπολης και των Στενών, για την οποία υπήρχε μεγάλο βρετανικό ενδιαφέρον. Η εφαρμογή της δεύτερης λύσης επέβαλλε στη Στρατιά να αναλάβει ευρείας κλίμακας επιχειρήσεις επιζητώντας να αναμετρηθεί αποφασιστικά με τις τουρκικές δυνάμεις. Το σχέδιο επιχειρήσεων της Στρατιάς(χάρτης1-παράρτημα) προέβλεπε την κατά μέτωπο προσβολή του αντιπάλου στην περιοχή Νοτίως και ΝΔ της Κιουτάχειας, από το Β'ΣΣ και το Μεικτό Απόσπασμα της ΙΧ ΜΠ, ενώ συγχρόνως θα επιδιωκόταν η κύκλωση του, με ευρείες ενέργειες των Α' και Γ' ΣΣ και του Βορείου Συγκροτήματος μεραρχιών.²⁵⁷

Βασικό μειονέκτημα για τους Έλληνες και αντίστοιχα πλεονέκτημα για τους Τούρκους ήταν το ορεινό έδαφος και οι μεγάλες αποστάσεις που έπρεπε να καλυφθούν. «*Το αδάμαστον όπλο του Κεμάλ ήτο η ατελείωτος εις βάθος 1300 και πλέον χιλιομέτρων ορεινή χώρα, μέχρι των ανατολικών συνόρων της Τουρκίας*».²⁵⁸

Ο βασιλιάς Κωνσταντίνος έφθασε στη Σμύρνη στις 30 Μαΐου 1921 και κατέλυσε στο Κορδελιό. Εκεί στις 3 Ιουνίου συνήλθε Βασιλικό Συμβούλιο υπό την προεδρία του, με τη συμμετοχή του αρχηγού της ΣΜΑ Παπούλα, του αρχηγού και υπαρχηγού του επιτελείου της, συντ/ρχων Πάλλη και Σαρηγιάννη αντίστοιχα, του υποστράτηγου Βίκτωρα Δούσμανη, αρχηγού ΕΥΣ και του απότακτου υποστράτηγου ε.α. Ξενοφώντα Στρατηγού, πληρεξούσιου Κερκύρας στην εθνοσυνέλευση, συμβούλου της Κυβέρνησης για στρατιωτικά ζητήματα και σύνδεσμού της με την ΣΜΑ. Ο αρχηγός του επιτελείου της Στρατιάς συν/ρχης Πάλλης ανέπτυξε το σχέδιο και όλοι, πλην του Δούσμανη που διατύπωσε κάποιες ενστάσεις, συμφώνησαν με αυτό.²⁵⁹

Στις 5 Ιουνίου ο Παπούλας κλήθηκε από τον Κωνσταντίνο στο Κορδελιό, ο οποίος τον ρώτησε: «*Στρατηγέ, τα σχέδια τα είδαμε, θέλω να ακούσω όμως από σένα. Θα επιτύχη η επιχείρησις; -Παπούλας: Μεγαλειότατε θα επιτύχωμεν αλλά ο αγών θα είναι σκληρός. -Βασιλέυς: Και την αισιοδοξίαν σου αυτή στρατηγέ πού την στηρίζεις; - Παπούλας: Ο ενθουσιασμός του στρατού με κάνει να πιστεύω ότι η επιχείρησις δεν*

²⁵⁷ Στο ίδιο, σ. 181.

²⁵⁸ Σπυρίδωνος Γεώργιος, ό. π., σ. 137.

²⁵⁹ Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., ό. π., σ. 182. Βλ. επίσης Παπούλας Αναστάσιος-Πασσάς Ιωάννης, ό. π., σ. 85-86 και Δούσμανης Βίκτωρ, *Η εσωτερική όψις της μικρασιατικής εμπλοκής*, Αθήνα 1928, σ. 53-54.

δύναται παρά να επιτύχει». ²⁶⁰ Ο ανωτέρω διάλογος αποκαλύπτει μια αίσθηση αμφιβολίας του βασιλιά για την επιτυχία της, απαιτητικής και δύσκολης, εκστρατείας. Αλλά και η απάντηση του αρχιστράτηγου δεν είναι πειστική. Βασίζει την αισιοδοξία του μόνο στον ενθουσιασμό του στρατού, ο οποίος είναι θεμιτός αλλά δεν αρκεί για τη νίκη.

Στις 8 Ιουνίου κατατέθηκε μεσολαβητική πρόταση των τριών Συμμάχων Δυνάμεων για τον τερματισμό των εχθροπραξιών και την ειρηνική επίλυση της ελληνοτουρκικής διαφοράς. Οι βρετανικές προτάσεις, που ήταν δυσμενέστερες σε σύγκριση με τη Συνθήκη των Σεβρών, είχαν και τη στήριξη της Γαλλίας αλλά απορρίφθηκαν από την ελληνική πλευρά. Ο Βενιζέλος θα γράψει πως «*η άρνηση της κυβέρνησης να δεχθεί, και κατ' αρχήν καν, τη μεσολάβηση των δυνάμεων, αποτελεί το τελευταίον κατά της Ελλάδος έγκλημα*». ²⁶¹

Η απόρριψη της συμμαχικής πρότασης από την κυβέρνηση, έτυχε της πλήρους επιδοκμασίας του Τύπου κάθε απόχρωσης, ο οποίος είχε εγκλωβισθεί πλέον σε μια δίνη αυτοτροφοδοτούμενου μαζιμαλισμού και εθνικισμού. Το ζήτημα της Μικράς Ασίας επρόκειτο, διά στόματος Γούναρη, να λυθεί «*διά της ελληνικής λόγχης*». Η πολιτική επιλογή «*της λόγχης*» δεν ήταν τόσο αποτέλεσμα ενός στείρου μαζιμαλισμού όσο μοιραία συνέπεια των περιορισμένων πολιτικών επιλογών που είχε πλέον η Ελλάδα. ²⁶²

Εφημερίδες των Αθηνών συμφώνησαν με την απόρριψη του συμμαχικού διαβήματος από την κυβέρνηση: «*Μία οδός είναι η άγουσα εις την ειρήνην. Η οδός της Νίκης των Ελληνικών όπλων. Και εις ταύτην είναι έτοιμη να εισέλθει η Ελλάς με όλας τας δυνάμεις της και αντί πάσης θυσίας. Μόνον η αμείλικτη και τελική συντριβή του εχθρού δύναται ασφαλώς να φέρει την ειρήνην και να εξασφαλίσει ταύτην*». ²⁶³ «*Ουδεμία υποχώρησις, ουδεμία αναστολή της πολεμικής εκστρατείας είναι ανεκτή από τον Ελληνικόν Λαόν. Θέλησις του Στρατού και του Λαού είναι να τελειώνουμε διά της λόγχης το απελευθερωτικό μας έργο*». ²⁶⁴ Ενδεικτικό, των αντιλήψεων της κοινωνίας για τον αγώνα στη Μικρά Ασία, είναι απόσπασμα από άρθρο του φιλελεύθερου πολιτικού Αλέξανδρου Παπαναστασίου: «*Ο Ελληνισμός είναι πρόθυμος να θυσιασθεί ολόκληρος, παρά να ιδή τους ελευθερωθέντας ομογενείς πληθυσμούς επιστρέφοντες εις την τουρκικήν κυριαρχίαν και τους υπολοίπους εγκαταλειμμένους τελείως εις την τουρκικήν θηριωδίαν*». ²⁶⁵

Σύσσωμος ο τύπος, κυβερνητικός και αντιπολιτευόμενος, εκφράζοντας το αίσθημα της συντριπτικής πλειοψηφίας του λαού, προσδοκούσε στη νίκη του στρατού για τη λύση του μικρασιατικού ζητήματος. Αλλά και η κυβέρνηση των

²⁶⁰ Παπούλας Αναστάσιος-Πασσάς Ιωάννης, ό. π., σ. 86.

²⁶¹ Γιαννουλόπουλος Γιάννης, «Από τις Σέβρες στη Λωζάννη» στο *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, επιμέλεια Θάνος Βερέμης-Ηλίας Νικολακόπουλος, Αθήνα 2005, σ. 248.

²⁶² Πλουμίδης Σπυρίδων, ό. π., σ. 309.

²⁶³ Εφημερίδα *Εμπρός*, αρ. 8885 (9 Ιουνίου 1921) σ. 1.

²⁶⁴ Εφημερίδα *Σκριπ*, αρ. 6070 (9 Ιουνίου 1921), σ. 1.

²⁶⁵ Εφημερίδα *Πατρίς*, αρ. 519 (10 Ιουνίου 1921), σ. 1.

εθνικιστών της Άγκυρας απέρριψε την συμμαχική μεσολάβηση, διακηρύσσοντας ότι θα συνέχιζε τον πόλεμο.²⁶⁶ Η εφημερίδα *Πολιτεία*, αναδημοσίευσε δήλωση του Bekir Sami, αντιπροσώπου της κυβέρνησης των εθνικιστών της Άγκυρας, σε γαλλική εφημερίδα, ο οποίος όταν ρωτήθηκε για την επικείμενη ελληνική επίθεση « *απήντησε, μειδιών ειρωνικώς :είμεθα έτοιμοι!*».²⁶⁷ Γνώστης προφανώς των εντατικών τουρκικών προετοιμασιών και των ισχυρότατων οχυρώσεων, πίστευε ότι η ελληνική επίθεση θα αποτύχει.

Στα μέσα και τέλη Ιουνίου 1921 ο υπουργός στρατιωτικών Churchill, με δύο επιστολές του, πίεζε τους L. George και Curzon για επιβολή ενός διακανονισμού, μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων, που θα περιλάμβανε επιτέλους αποφασιστική πολιτική και δράση είτε υπέρ της μίας ή της άλλης πλευράς, αναλόγως με την αντίδρασή τους στις προτάσεις των Συμμάχων. Αυτές περιλάμβαναν αποχώρηση του ελληνικού στρατού από τη Σμύρνη, προστασία των χριστιανών από τοπική η διεθνή δύναμη χωροφυλακής, με αντάλλαγμα τη χαλάρωση του οικονομικού αποκλεισμού της Ελλάδος και διατήρηση απ' αυτήν της Θράκης. «*Πιστεύω ότι δεν έχουμε καιρό για χάσιμο. Αν οι Έλληνες βάλουν μπροστά άλλη μια αποτυχημένη επίθεση, το τελευταίο χαρτί θα έχει παιχτεί και χαθεί και δεν θα έχουμε ούτε ειρήνη με τους Τούρκους ούτε ελληνικό στρατό... Είμαι βαθιά ανήσυχος διότι μια νέα επίθεση των Ελλήνων μπορεί να παράξει μια ανεπανόρθωτη καταστροφή εάν αποτύχει*».²⁶⁸ Είναι αξιοσημείωτη η ανησυχία του Churchill για μεγάλη φθορά του ελληνικού στρατού και πιθανή αποτυχία της ελληνικής επίθεσης στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας.

Στις κατεχόμενες περιοχές της Μ. Ασίας υπήρχαν πολλές ομάδες ατάκτων που παρενοχλούσαν ελληνικά τμήματα στις περιοχές Προύσας, Νικομήδειας, Ασκανίας λίμνης, χερσόνησου Κίου, Αϊδινίου, τομέα Μαιάνδρου και οροπεδίου Σιμάβ. Επίσης εξακολουθούσε εντατικά το λαθρεμπόριο όπλων και υλικών και η αποστολή ανδρών από την Κωνσταντινούπολη προς τις περιοχές των κεμαλικών. Για να αποτρέψει τα παραπάνω, το ελληνικό ναυτικό προσπάθησε να επιβάλλει αποκλεισμό των Στενών την άνοιξη του 1921 αλλά οι Σύμμαχοι κύρηξαν την ουδετερότητα της Κων/πολης, του Βοσπόρου και των Στενών. Έτσι ανοίχθηκε για τους Τούρκους ο δρόμος από την Ευρώπη στη Μικρά Ασία και αποκλείστηκε επίσημα η Κωνσταντινούπολη ως βάση εφοδιασμού της Ελλάδας προς τα μέτωπα Νικομήδειας και Προύσας. Επίσης η αποστολή πολεμικού υλικού από τη Ρωσία στους κεμαλικούς συνεχίστηκε εντατικότερα όλο τον Μάιο του 1921.²⁶⁹ Επίσης στις 29 Ιουνίου του 1921 δόθηκε στην κυβέρνηση της Άγκυρας η δεύτερη δόση των πέντε εκατομμυρίων χρυσών ρουβλίων από τη Μόσχα.²⁷⁰

Στο βορειότερο τμήμα της ελληνικής κατοχής, οι Τούρκοι κατάφεραν να καταλάβουν στις 15 Ιουνίου τη Νικομήδεια, όταν αποχώρησε από εκεί η XI μεραρχία

²⁶⁶ Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., ό. π., σ. 188.

²⁶⁷ Εφημερίδα *Πολιτεία*, αρ. 1265 (8 Ιουνίου 1921), σ. 8.

²⁶⁸ Churchill Winston, ό. π., σ. 395-397.

²⁶⁹ Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., ό. π., σ. 190.

²⁷⁰ Φωτιάδης Κώστας, *Σμύρνη, Μικρασία...*, σ. 133.

(συντ/ρχης Κλαδάς), με σκοπό να λάβει μέρος στις επικείμενες επιχειρήσεις. Η μεραρχία αποχώρησε από τις οχυρωμένες της θέσεις πριν εγκατασταθεί πλήρως σ' αυτές το 47^ο ΣΠ, που μεταφέρθηκε από την Θράκη. Οι Τούρκοι επιτέθηκαν με 2.000 περίπου άνδρες και το 47^ο, χωρίς πολεμική πείρα, μαζί με άγημα Πεζοναυτών του Στόλου, δεν κατάφεραν να τους αποκρούσουν και ζήτησαν ενισχύσεις. Τελικά επιβιβάστηκαν στα πλοία, μαζί με χιλιάδες Έλληνες κατοίκους και πρόσφυγες της περιοχής, υπό την προστασία συντάγματος της XI μεραρχίας, που έσπευσε πίσω για να συνδράμει στην διάσωσή τους. Η ελληνική ζώνη κατοχής μετατοπίστηκε νοτιότερα στην γραμμή Κίου-Ασκανίας λίμνης. Η δυσμενής αυτή εξέλιξη καθυστέρησε την έναρξη των μεγάλων επιχειρήσεων.²⁷¹ Οι Τούρκοι, άριστοι στον αιφνιδιασμό, πέτυχαν με λίγες δυνάμεις μια πολλή σημαντική επιτυχία, στο βορειότερο σημείο του μετώπου.

Η τουρκική αυτή επιτυχία, αν και σχετικά άγνωστη, ήταν πολλή σημαντική διότι πέρα από τον ισχυρό ηθικό αντίκτυπο από την κατάληψη μιας σημαντικής πόλης στο Βόσπορο, επέτρεψε στους κεμαλικούς να βελτιώσουν τις συγκοινωνίες τους με την Κωνσταντινούπολη. Η ενίσχυσή τους με εθελοντές, ειδικά αξιωματικούς και εφόδια έγινε πλέον πιο εύκολη. Φιλοκυβερνητική εφημερίδα, προσπαθώντας να υποβαθμίσει τη σημασία του γεγονότος, έγραψε σε μονόστηλο υπό τον τίτλο *Το Επεισόδιον Νικομηδείας* : «*Η υπό ελληνικού στρατιωτικού τμήματος εκκένωσις της χερσονήσου Νικομηδείας αποτελεί επεισόδιον δευτερεύον, εστερημένον πάσης στρατιωτικής σημασίας προς τον αγώνα...*».²⁷²

Στα τέλη Ιουνίου 1921, ο τουρκικός στρατός είχε οργανώσει δύο ισχυρότατες αμυντικές γραμμές. Η μία ήταν στις ορεινές διαβάσεις ΒΔ του Εσκή-Σεχίρ, με οχυρωμένο μέτωπο 30 χιλιομέτρων και η δεύτερη ήταν Δυτικά, Νότια και ΝΑ της Κιουτάχειας, με οχυρώσεις που υπερέβαιναν τα 60 χλμ. Μεταξύ των δύο τούτων αμυντικών γραμμών εκτεινόταν οι δύσβατες πλαγιές του Ολύμπου Βιθυνίας, δυτικά της Κιουτάχειας, δημιουργώντας έτσι ένα αμυντικό μέτωπο 140 χλμ. Το σχέδιο του ελληνικού στρατηγείου αποσκοπούσε στη διά μικρών δυνάμεων απασχόληση του μετώπου της Κιουτάχειας και με ευρεία κυκλωτική κίνηση εξαναγκασμό των Τούρκων, να εξέλθουν των οχυρών και να δεχθούν τη μάχη υπό μειονεκτικές συνθήκες. Η διάταξη της επιθέσεως παρείχε πολλές πιθανότητες αποκοπής αν όχι ολοκλήρου του τουρκικού στρατού, σημαντικών τμημάτων αυτού. Η επιτυχία της επιχειρήσεως εξαρτιόταν από την ταυτόχρονη κίνηση πολλών ελληνικών φαλαγγών, την παραπλάνησή του εχθρού ώστε αυτός να αντιληφθεί τις πραγματικές προθέσεις της Στρατιάς όσο το δυνατόν βραδύτερα και να υποστεί στρατηγικό αιφνιδιασμό.²⁷³

Στις 26 Ιουνίου ο αρχιστράτηγος Παπούλας με το επιτελείο του μεταφέρθηκαν από τη Σμύρνη στο Ουσάκ και όλα ήταν έτοιμα για την έναρξη της επίθεσης. Οι Τούρκοι αντιπαρέτασαν στο Δυτικό μέτωπο 14 μεραρχίες Πεζικού, ελαφράς συνθέσεως σε σύγκριση με τις ελληνικές και πέντε μεραρχίες Ιππικού, με

²⁷¹ Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., ό. π., σ. 196.

²⁷² Εφημερίδα *Πολιτεία*, αρ. 1275 (18 Ιουνίου 1921) σ. 1.

²⁷³ Στρατηγός Ξενοφών, ό. π., σ. 237.

διοικητή τον Ismet πασά και έδρα του το Εσκί-Σεχίρ. Οι Έλληνες είχαν 11 πλήρεις μεραρχίες Πεζικού και μια ταξιαρχία Ιππικού.²⁷⁴ Μετά από συνεχείς αναβολές, η ημέρα Η, ημέρα έναρξης της προέλασης έφτασε στα τέλη Ιουνίου του 1921.²⁷⁵

Το Γ' ΣΣ είχε να διανύσει την μεγαλύτερη απόσταση και ξεκίνησε πρώτο στις 25 Ιουνίου από την Προύσα, με ΝΔ κατεύθυνση από πολύ δύσβατο δρομολόγιο, διαμέσου της κοιλάδας του Αδρανού ποταμού. Το Βόρειο Συγκρότημα μεραρχιών κινήθηκε το πρωί της 27^{ης} Ιουνίου από την περιοχή Τύμπου με σκοπό να κάνει παραπλανητική επίθεση προς Αβγκίν και Ιν-Εϋνού, ΒΔ του Εσκί-Σεχίρ. Το μεσημέρι της ίδιας μέρας ξεκίνησε από το Ουσάκ μέσω Τσεντίζ προς Κιουτάχεια το μεικτό απόσπασμα της ΙΧ μεραρχίας. Τα Α' και Β' Σώματα Στρατού ξεκίνησαν στις 29 Ιουνίου από το Τουμλού-Μπουνάρ και κινήθηκαν βόρεια προς την οχυρωμένη τοποθεσία Νότια και ΝΑ της Κιουταχείας. Το Νότιο Συγκρότημα μεραρχιών κινήθηκε στις 29 Ιουνίου από Καλντερές και Ουλούκιοϊ ανατολικά προς το Αφιόν Καρα Χισάρ.²⁷⁶

Η φιλοκυβερνητική εφημερίδα *Πολιτεία*, είχε την πρωτιά της ανακοίνωσης για την έναρξη της μεγάλης εξόρμησης με κύριο τίτλο: «*Η ΕΠΙΘΕΣΙΣ ΑΡΧΙΣΕ, ΕΞΟΡΜΗΣΙΣ ΑΠΟ ΤΕΣΣΑΡΩΝ ΣΗΜΕΙΩΝ και υπότιτλο: Ο ΘΕΟΣ ΑΣ ΕΥΛΟΓΕΙ ΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΟΠΛΑ*».²⁷⁷ Ο Churchill αργότερα θα γράψει πως η εκστρατεία αυτή, ήταν η μεγαλύτερη που έχει αναληφθεί από την Ελλάδα από την εποχή των κλασσικών χρόνων.²⁷⁸

Οι πρώτες πληροφορίες για την ελληνική επίθεση θορύβησαν τον Kemal, ο οποίος διέβλεψε ορθά τις κυκλωτικές προθέσεις του ελληνικού επιτελείου. Έκρινε απαραίτητο να επισκεφθεί αυτοπροσώπως τον Ismet πασά στην Κιουτάχεια και να τον πείσει για την ανάγκη, αν χρειαστεί, άμεσης συμπτώξεως προς τα ανατολικά. Ο Kemal έφτασε στην Κιουτάχεια στις 2 Ιουλίου, βρήκε τον Ismet απόλυτα σύμφωνο με τις απόψεις του και επέστρεψε σιδηροδρομικώς στην Άγκυρα.²⁷⁹

3. Οι μάχες περίξ της Κιουτάχειας

Το Γ' ΣΣ κινήθηκε σε δύο φάλαγγες. Η πρώτη με την VII(+17^οΣΠ) μεραρχία (συντ/ρχης Πλατής), προέλασε προς Κιρίκ, Γιενίκιοϊ, Αρσανλή και η δεύτερη με τη Χ μεραρχία(συντ/ρχης Σουμίλας) προς Ταουσσανλή, Ντογκάκιοϊ, Βορείως Τσαλ-νταγ. Η τοποθεσία που ενεργούσε το Σώμα αποτελούσε τη ΒΔ πτέρυγα του τουρκικού αμυντικού συγκροτήματος και η τοποθεσία προσφερόταν άριστα για άμυνα. Την περιοχή υπεράσπιζε η V τουρκική ομάδα μεραρχιών, με δύο μεραρχίες Ιππικού και

²⁷⁴ Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., ό. π., σ. 200.

²⁷⁵ Γονατάς Στυλιανός, ό. π., σ. 167.

²⁷⁶ Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., ό. π., σ. 201-226.

²⁷⁷ Εφημερίδα Πολιτεία, αρ. 1286 (29 Ιουνίου 1921) σ. 8.

²⁷⁸ Churchill Winston, ό. π., σ. 397.

²⁷⁹ Οικονόμου Νικόλαος, «Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία», στο *Ιστορία Ελληνικού Έθνους, Τόμος ΙΕ'*, Αθήνα 1978, σ. 174.

μία Πεζικού. Οι συνεχείς συμπλοκές και οι μάχες, προξένησαν απώλειες και καθυστέρηση στην προέλασή του.²⁸⁰

Στο Νότιο Συγκρότημα μεραρχιών (IV, XII ΜΠ και Ταξιαρχία Ιππικού) το 14^ο ΣΠ και ακολούθως η IV ΜΠ, εισήλθαν στις 30 Ιουνίου στο Αφιόν Καρά Χισάρ. Η πόλη είχε εγκαταλειφθεί από τους Τούρκους και η XII ΜΠ(υποστράτηγος Ανδρέας) προέλασε στη συνέχεια προς Βορρά. Την 1^η Ιουλίου τουρκική επίθεση κατά του Αφιόν αποκρούστηκε από την IV μεραρχία (συντ/ρχης Δημαράς), μετά από πεισματώδη αγώνα. Με διαταγή της ΣΜΑ, το Νότιο Συγκρότημα καταργήθηκε και η XII μεραρχία μαζί με την ταξιαρχία Ιππικού διατάχθηκαν να ενισχύσουν το Α'ΣΣ.²⁸¹

Το Α'ΣΣ κινήθηκε στις 30 Ιουνίου για την κατάληψη του Καραμπογιού Νταγ με την I μεραρχία και του Ροκλού Νταγ με την II και μετά από διήμερο αγώνα τα κατέλαβαν την 1η Ιουλίου. Η ταξιαρχία Ιππικού προέλασε ως το Εϋρέτ. Το Β'ΣΣ προέλασε στις 29 και 30 Ιουνίου απωθώντας συνεχώς τους Τούρκους και την 1^η Ιουλίου η V μεραρχία έφθασε στο Ελμανλί Νταγ και η XIII προ του Ακτσάλ Νταγ. Στις 2 Ιουλίου το Β'ΣΣ επιτέθηκε ενάντια στις ισχυρά οχυρωμένες τοποθεσίες νοτίως Κιουτάχειας, με την XIII μεραρχία (συντ/ρχης Κ. Διγενής) στο Ακτσάλ Νταγ και την V μεραρχία (συντ/ρχης Ι. Τριλίβας) στα υψώματα Τσαούς-Τσιφλίκ και Ισμιτζίκιοϊ Τεπέ. Οι μάχες στα τελευταία ήταν φονικότατες, με απώλειες 1400 άνδρες(νεκρούς, τραυματίες, αγνοουμένους) λόγω της μορφολογίας του εδάφους, των ισχυρών οχυρώσεων και της υπεροχής των Τούρκων σε πολυβόλα και πυροβολικό. Τα υψώματα κατελήφθησαν διά της λόγχης από τα συντάγματα της V μεραρχίας αλλά η καθήλωση της XIII στο Ακτσάλ Νταγ και η καθυστερημένη άφιξη του Α'ΣΣ, επέτρεψαν στην τουρκική διοίκηση να αντεπιτεθεί την επομένη εναντίον της με τέσσερις μεραρχίες, όμως η V μεραρχία κατάφερε να αποκρούσει τις αντεπιθέσεις.²⁸²

Η I μεραρχία(συντ/ρχης Φράγκου) επιτέθηκε στις 2 Ιουλίου στο ύψωμα 1799 στο Καραμπογιόκλου Νταγ, κλείδα της όλης αμυντικής τοποθεσίας αλλά η δράση των υπολοίπων μεραρχιών του Α'ΣΣ ήταν περιορισμένη. Η κατάληψη την επομένη του 1799 από την I μεραρχία με συνολικές απώλειες 700 ανδρών, σταθεροποίησε τη ελληνική νίκη και ανάγκασε τους Τούρκους σε υποχώρηση. Η προσέγγιση στις 3 Ιουλίου του Γ'ΣΣ δυτικά της Κιουτάχειας και η κατάληψη από το μεικτό απόσπασμα της IX μεραρχίας του ανχένα Πουλάρ, ΝΔ της πόλης, έκριναν οριστικά τη μάχη της Κιουτάχειας. Ο Ismet πασάς, σύμφωνα και με τις διαταγές που είχε και για να αποφύγει την κύκλωση, διέταξε το απόγευμα της 3^{ης} Ιουλίου σύμπτυξη ΒΑ προς το Εσκί-Σεχίρ, που εκτελέστηκε την ίδια νύχτα.²⁸³

Ενδεικτικά αποσπάσματα από ημερολόγια για τις μάχες αυτές, μας δείχνουν την δύσκολη αποστολή του ελληνικού στρατού, η οποία παρά τις αντιξοότητες, στέφθηκε νικηφόρα αλλά με αρκετές απώλειες. Λοχίας της V μοίρας

²⁸⁰ Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., ό. π., σ. 207-210.

²⁸¹ Στο ίδιο, σ.216.

²⁸² Στο ίδιο, σ. 221-232.

²⁸³ Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., ό. π., σ. 221-234.

Τραυματιοφορέων έγραψε: «Το Τσαούς-Τσιφλίκ και τα ομώνυμα βουνά με την τελευταία λέξη της οχυρωματικής τέχνης, συνδυαζόμενα με το εκ φύσεως οχυρό του εδάφους έκαναν το μέρος απόρθητο. Τα υπεράσπιζαν δύο μεραρχίες, εφοδιασμένες με μεγάλου διαμετρήματος πυροβόλα και πολυβόλα *maxim* τοποθετημένα σε θέσεις εντός βράχων. Απέναντι των, η V Μεραρχία μας με τρία Συντάγματα και τρεις ορειβατικές πυροβολαρχίες, οι οποίες δεν μπορούσαν να προξενήσουν μεγάλη βλάβη στις οχυρώσεις. Στερούμεθα βαρέως Πυροβολικού και ο αγών ήταν πολύ άνισος. Η λύσις του όλου δράματος αφέθη ολοκληρωτικώς στην λόγχη και στην παλικαριά των αξιωματικών και των οπλιτών. Το Πεζικό προχωρεί απροκάλυπτα με βήμα ταχύ προς το θάνατο, αδιαφορούν για τα κανόνια του εχθρού που τους τίνιζαν στον αέρα, με έναν σκοπό και μια ιδέα στο νουν και στην ψυχή τους, πως να νικήσουν... Όλη τη νύχτα γίνονταν αντεπιθέσεις του εχθρού για ανακατάληψη των απολεσθέντων... Η φρίκη και η ταραχή είναι ανωτέρα πάσης περιγραφής... Τα ξημερώματα ήλθε στο δεξιό μας το 5^ο ΣΠ. Σωστή κόλαση έγινε στην λαιλαπώδη επίθεσή του. Την 10^η πρωινή, ο στρατός(I και V μεραρχίες) με τη λόγχη, η οποία άστραπτε στις ακτίνες του ήλιου και με τους σαλπικτές επικεφαλείς, άρχισε την γενική επίθεση. Τα ορειβατικά μας καθώς και τα πεδινά πυροβόλα της I λυσσούν. Την μεσημβρία η νίκη στεφάνωσε τις μεραρχίες μας και νίκησαν κατά κράτος τους οπαδούς του Ισλάμ...».²⁸⁴

Λοχαγός του Γραφείου Επιχειρήσεων της I μεραρχίας σημείωνε: «Κατά τον διήμερο αγώνα προς κατάληψη του 1799 ο ηρωισμός των ανδρών της I μεραρχίας υπερέβη πάσα προηγούμενη περίπτωση. Οι ήρωες αυτοί δεν είχαν μόνο να παλέψουν την σπουδαία αμυντική οργάνωση και την έμμονη αντίσταση του εχθρού αλλά και τις εξαντλητικές πορείες, την αϋπνία, την ακατανίκητη δίψα λόγω του καύσωνα και τις απώλειες... Ανεβήκαμε, με τον μέραρχο Φράγκου, επί της καταληφθείσης κορυφής. Ο λοχαγός Σαμολαδάς του 4^{ου} ΣΠ, ηγηθείς της εφόδου διά της λόγχης την προηγούμενη, εκείτο νεκρός επί των συρματοπλεγμάτων με 18 γενναίους οπλίτες, οι οποίοι τον συνόδευσαν στην έφοδο αλλά και στο θάνατο. Πιο αριστερά και ο υποδιοικητής του 5^{ου} ΣΠ, αντ/ρχης Ι. Τζαβέλας, απότακτος, εξαγοράσας με τη ζωή του την περίλαμπρη νίκη. Αριστερά στρατιώτες του 44^{ου} ΣΠ προήλαναν...».²⁸⁵

Αντιπροσωπευτικό δείγμα της πλειονότητας των μαχών της μικρασιατικής εκστρατείας είναι το παρακάτω απόσπασμα ημερολογίου, υπολοχαγού του 44^{ου} ΣΠ, από την μάχη Τσαούς Τσιφλίκ-Ισμιτζίκιοϊ Τεπέ. Από την μία οι Τούρκοι αμυνόμενοι σε ισχυρότατα οργανωμένες τοποθεσίες, με υπεροχή πυροβολικού και πολυβόλων και από την άλλη οι επιτιθέμενοι Έλληνες, οι οποίοι μετά την προπαρασκευή του ελαφρού πυροβολικού τους, εξορμούν διά της λόγχης προς τον στόχο. «Στη κοιλάδα του Τσαούς-Τσιφλίκ, βαδίζαμε με αραιωμένες τις διμοιρίες... μια οβίδα Σκόντα με τον απαίσιο διπλό κρότο μας έδωσε το μήνυμα πως είμαστε πια στα πυρά του εχθρού. Πήραμε μεγαλύτερες αποστάσεις με βήμα ταχύ. Ο ταγματάρχης Τσαμάκος διατάζει: το 33^ο κινδυνεύει, πάρε τον πρώτο ουλαμό του 11^{ου} λόχου και ο Θεός βοηθός σου...

²⁸⁴ Πολίτης Αγαμέμνων, *Η ελληνική εκστρατεία στη Μ. Ασία, Προσωπικές σελίδες ημερολογίου*, Αθήνα 2009, σ. 33-36.

²⁸⁵ Μπουλαλάς Κλεάνθης, *ό. π.*, σ. 146-148.

φωνάζω εμπρός προς την κορυφή του υψώματος... το εχθρικό πυροβολικό λύσσαζε να με χτυπά... μέσα στο καπνό μιας οβίδας διακρίνω κάποια χέρια να αιωρούνται στον αέρα...φτάσαμε στο πρώτο χαράκωμα διά αλμάτων, δεχόμαστε μετωπικά πυρά πολυβόλου και τυφεκίων και παραγγέλλω εμπρός διά της λόγχης... ο εχθρός το εγκαταλείπει, προχωράμε... δέχομαι τώρα και πλευρικά πυρά... δεν επιτρέπεται να καθηλωθώ και να δώσω σταθερό στόχο... μια σφαίρα τρυπάει το πηλίκιο μου... εμπρός και τους φάγαμε... περνάμε το επόμενο χαράκωμα, οι απώλειες μεγάλες, σαν τα στάχια πέφτουν οι στρατιώτες, από τους 123 άνδρες του ουλαμού δε μου μένουν παρά ως 60, οι πιο πολλοί σκοτωμένοι, λίγοι οι τραυματίες... μου έμειναν ως 40 οπλίτες και τα πλευρικά πυρά βάλουν τώρα και από τα νώτα... απέχουμε λίγο από την κορυφή, τι να παραγγείλω πια! Εμπρός για την Ελλάδα, όλοι στο θάνατο! Οι Τούρκοι εγκαταλείπουν τα χαρακώματα, τους αποδεκατίζουμε... ένας κρυμμένος Τούρκος με πυροβολεί στο πόδι... η αιμορραγία άρχισε να μου φέρνει ζάλη, τη διοίκηση των ανδρών την άφησα στον λοχία Μπαλτάση...». ²⁸⁶ Το ελληνικό Πεζικό καταλάμβανε τους αντικειμενικούς σκοπούς με βαρύτατο κόστος και απώλειες αναντικατάστατων μαχητών. Αυτές, νεκροί και τραυματίες, στο παραπάνω τμήμα (ουλαμό) ανήλθαν στο 68% !

Οι παραπάνω αντιπροσωπευτικές μαρτυρίες μας παρέχουν απαραίτητες λεπτομέρειες, ώστε να μπορέσουμε να προσεγγίσουμε τον τρόπο δράσης των ελληνικών τμημάτων και την σκληρή πραγματικότητα των μαχών. Παρά τον έντονο συναισθηματισμό τους, φανερώνουν τον άνισο και ιδιαίτερα αιματηρό αγώνα του ελληνικού Πεζικού, για την εκπόρθηση των τουρκικών αμυντικών γραμμών.

Ενώ η V ΜΠ επιτίθεται ορμητικά, η XIII ΜΠ καθηλώνεται προ του Ακτσάλ-Νταγ. Υπολογαγός της τελευταίας δίνει την ερμηνεία του για την καθήλωση, που φανερώνει την αδυναμία αποτελεσματικής παρέμβασης της ελληνικής διοίκησης: «*Το 5/42 ΣΕ διετάχθη να επιτεθεί στο Ακτσάλ-Νταγ, το οποίο κατέχονταν από ελαφρά εχθρικά τμήματα, που σκοπό είχαν να επιβραδύνουν την προέλασή μας. Στη διαταγή ο πεπειραμένος διοικητής(Πλαστήρας) του 5/42 αντέταξε: “κατά μέτωπον επίθεσις εις τέτοια οχυρά τοποθεσία είναι αδύνατος και θα ανακοπεί αποτυγχάνουσα με μεγάλας απωλείας”.* Ζήτησε να επιτεθεί εκ του δεξιού, όπου η κλίσις του εδάφους ήτο ομαλοτέρα και παρείχε δυνατότητα καλύψεως. Η εισήγησή του δεν εισακούσθηκε, του επιτράπηκε μόνο να προελάσει μέχρι των προπόδων του Ακτσάλ διά νυκτός και να επιτεθεί άμα τη έω. Το σύνταγμα, ψημένο σε πολέμους προχώρησε και πριν φέξει βρισκόταν στους πρόποδες. Επιτιθέμενο κόλλησε στον ανήφορο, από τα δραστικά πυρά πολυβόλων και το σπουδαιότερο η XIII μεραρχία σταμάτησε. Η ορθότητα της υποδείξεως αποδείχτηκε αλλά αυτό δεν το ανεχόταν ο σωματάρχης. Επιζήτησε ο τελευταίος να επιτύχει στον σκοπό του διά παροχής πυρών βαρέως πυροβολικού των 120 (βραδυβόλα και με μεγάλη διασπορά) δίχως αποτέλεσμα. Στη συνέχεια κλήθηκε ΜΠΠ των 75 χλστ, η οποία σύντομα σίγησε, λόγω πυρών του τουρκικού πυροβολικού, που είχε επισημάνει εκ των προτέρων τις θέσεις στον κάμπο. Το Ακτσάλ Νταγ δεν

²⁸⁶ Σοφούλης Μανώλης, ό. π., σ. 137-138.

κατελήφθη. Την επομένη εγκαταλείφθηκε από τον εχθρό λόγω τολμηρής προέλασης της V μεραρχίας. Τώρα που τα ανακαλώ αγανακτώ για τη μικρότητα των ανθρώπων...». ²⁸⁷

Σύμφωνα με τη παραπάνω μαρτυρία βλέπουμε πως η εισήγηση ενός εμπείρου διοικητού συντάγματος δεν εισακούεται, έτσι η XIII μεραρχία καθυστερεί και τελικά καθυλώνεται προ οχυρής τοποθεσίας παρότι ενισχύεται από το ισχυρό πυροβολικό του Σώματος. Το ζήτημα θα μπορούσε να είχε λυθεί από τον διοικητή της μεραρχίας Διγενή και ή να αφεθεί ο Πλαστήρας να ενεργήσει όπως ο ίδιος έκρινε ή να πεισθεί εντόνως να επιτεθεί και να μην φτάσει το θέμα στο διοικητή του Σώματος Στρατού. Ορισμένοι απότακτοι στερούταν πνεύματος πρωτοβουλίας και προσαρμογής, απαραίτητα στις συνεχώς μεταβαλλόμενες συνθήκες του πεδίου της μάχης. Αλλά και ο έμπειρος Πλαστήρας αδράνησε και δεν έδειξε την απαιτούμενη τόλμη, τη στιγμή που άλλα συντάγματα επιτίθονταν αποφασιστικά σε πιο ισχυρές τοποθεσίες. Ο υποστράτηγος Βλαχόπουλος αναλώθηκε σε μια τοπική μάχη της XIII ΜΠ, διέθεσε γι' αυτή όλο το βαρύ και πεδινό Πυροβολικό του Β'ΣΣ και άφησε ακάλυπτη για ικανό διάστημα την V ΜΠ, η οποία δοκιμάστηκε σκληρά εναντίον υπερτέρων δυνάμεων.

Επιτόπια αναγνώριση του επιτελάρχη του Β'ΣΣ διαπίστωσε πως η XIII μεραρχία και το 5/42 υπερέβαλαν στους κινδύνους για το Ακτσαλ νταγ. Η αδράνειά τους επί δύο ημέρες, επέτρεψε στη τουρκική διοίκηση να μεταφέρει από εκεί πέντε τάγματα και ΠΒ εναντίον της σκληρά αγωνιζομένης V ΜΠ. Ο διοικητής του Β'ΣΣ, μετέβη το πρωί της 3^{ης} Ιουλίου στο παρατηρητήριο της XIII ΜΠ και διέταξε τη κίνηση μεικτού αποσπάσματος, ανατολικά του τομέα του 5/42, για να επιτύχει τη κατάληψή του. ²⁸⁸ Η έλλειψη αλληλεγγύης της XIII στη V μεραρχία είναι προφανής. Μια πιο ενεργητική δράση της XIII θα επέφερε γρηγορότερη κατάρρευση της τουρκικής διάταξης με θετικές συνέπειες στο σύνολο του αγώνα.

Σε άλλη μαρτυρία λοχαγού του γραφείου επιχειρήσεων της I ΜΠ διαπιστώνουμε πως οι μεραρχίες δεν ενισχύοταν όπως θα έπρεπε από τα προϊστάμενα Σώματα Στρατού και τη Στρατιά και αναγκάζονταν να αλληλουποστηριχθούν μόνες τους για να ανταπεξέλθουν στην δύσκολη αποστολή τους. «Το Β'ΣΣ (υποστράτηγος Βλαχόπουλος) άφησε χωρίς υποστήριξη τον γενναίο μέραρχο Τριλίβα της V, να μάχεται κατ' εχθρού αριθμητικώς υπερτέρου και ελίσσομένου και το Α'ΣΣ (υποστράτηγος Κοντούλης) κώφευε στις επανειλημμένες εκκλήσεις της I μεραρχίας, να στείλει ενισχύσεις και να συντονίσει τις άλλες μεραρχίες του. Το ίδιο και η Στρατιά. Αποτέλεσμα της αξιοθρήνητης διεύθυνσης της μάχης ήταν ο, απελπισθείς, Τριλίβας να αποταθεί στον μέραρχο της I Φράγκου, με δύο λέξεις: "υποφέρω, βοήθησέ με". Και ο έτερος ήρωας έσπευσε και βοήθησε τον παραστάτη και εξήγαγε αυτόν εκ του κινδύνου, για να βοηθηθεί και αυτός την επομένη από τον Τριλίβα με μια απλή ειδοποίηση. Ποιος στρατός δεν θα εξυμνούσε αυτήν την αλληλεγγύη και την πρωτοβουλία των δύο γενναίων (αποτάκτων το τονίζω)μεράρχων; Το σημειώνω για παραδειγματισμό άλλων συναδέλφων τους, που απ' το αντίσκηνο παρακολουθούσαν τη σφαγή (Βαλλέτας δ/τής

²⁸⁷ Βλάχος Σπύρος, ό. π., σ. 112-115.

²⁸⁸ Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., ό. π., σ. 229 και 232.

II μεραρχίας, Διγενής δ/τής XIII). Ίσως μάλιστα οι προϊστάμενοι του Φράγκου, δυσανεστήθηκαν για την εμπλοκή του στον αγώνα, αυτοβούλως άνευ διαταγής, που οδήγησε σε κατάρρευση της αριστερής εχθρικής διάταξης».²⁸⁹ Πέρα από την όποια υποκειμενικότητα της γνώμης του λοχαγού, γίνονται αντιληπτές οι αδυναμίες στις επικοινωνίες και τον συντονισμό μεταξύ Στρατιάς, Σωμάτων Στρατού και μεραρχιών αλλά και η έλλειψη αλληλεγγύης μεταξύ ορισμένων μονάδων.

Το μεικτό Απόσπασμα της IX μεραρχίας, αφού κατέλαβε το Σουσου-Καγιά, συνέχισε την προέλασή του. Την 3^η Ιουλίου, τέσσερα χιλιόμετρα προ του Κιρέζ-Νταγ δέχεται σφοδρό πυρ πυροβολικού και καθηλώνεται. Υπό την κάλυψη του ΠΒ, το Πεζικό συγκροτεί δύο φάλαγγες, η δεξιά (I/3-40 ΣΕ και II/26^{ου} ΣΠ) κινήθηκε να πλευροκοπήσει την κορυφογραμμή του Κιρέζ-Νταγ και η αριστερή, 25^ο ΣΠ(-), επιτέθηκε στον αυχένα Πουλάρ. Σε ημερολόγιο υπολοχαγού του 25^{ου}, εντοπίζονται ενδιαφέρουσες λεπτομέρειες για τη δράση του αποσπάσματος: «...τα τάγματα με σχηματισμούς προσπελάσεως καταλαμβάνουν τους πρόποδες Αγή-Τεπέ. Εχθρικό πυροβολικό βάλει σφοδρώς όλες τις εκ των προτέρων επισημασμένες θέσεις, όπου μπορεί να υπάρχουν τμήματά μας. Αργότερα από αιχμαλώτους μάθαμε ότι εκτελούσαν βολές επισημάνσεως επί τρεις ολοκλήρους μήνες! Το ορειβατικό μας πυροβολικό αδυνατεί να βάλει, το πεδινό συνεχώς βαλλόμενο αναγκάζεται να αλλάζει θέσεις και μόνο το βαρύ βάζει κατά του εχθρικού παρατηρητηρίου, επί του Αγή-Τεπέ, που δεσπάζει όλης της πεδιάδος. Οι στρατιώτες της δεξιάς φάλαγγας ατρόμητοι προχωρούν εν μέσω εκρήξεων και καπνών οβίδων. Οι κινήσεις τους σαν να γίνονται γυμνάσια. Επιτίθενται με εφ' όπλου λόγχη διά αλμάτων προς τα εχθρικά χαρακώματα αλλά προσκρούουν σε συρματοπλέγματα και καθηλώνονται, με απώλειες 30 νεκρούς και 180 τραυματίες. Η αριστερή φάλαγγα επιτέθηκε στον αυχένα παρά το χωρίο Πουλάρ και έκανε ηρωισμούς αφάνταστους. Αφού θερίζονταν όλη μέρα, επιτέθηκε τη νύχτα και διά της λόγχης κατέλαβε τα χαρακώματα, με απώλειες 25 νεκρούς και 70 τραυματίες. Οι Τούρκοι υποχώρησαν τότε από τα Κιρέζ-Νταγ και Αγή-Τεπέ. ΣΕ διάστημα εννιά χιλιομέτρων ευρίσκω ατελεύτητη σειρά χαρακωμάτων. Παντού μέσα στο δάσος, όλα εκ του ορθίως βάλλοντος και καλώς κρυμμένα. Αν δεν έπεφτε ο αυχένας Πουλάρ θα μας ήταν πολύ δύσκολο να τους εκτοπίσουμε. Από κάτω μας η Κιουτάχεια φαίνεται γραφικότητα».²⁹⁰

Διαπιστώνουμε από όλες τις μαρτυρίες τις ισχυρότατες τουρκικές αμυντικές γραμμές, Δυτικά και Νότια της Κιουτάχειας, με συρματοπλέγματα, χαρακώματα, πολυβολεία και άριστη εκμετάλλευση του εδάφους. Επίσης τις επισημασμένες εκ των προτέρων τοποθεσίες από το τουρκικό πυροβολικό. Απέναντι σ' αυτές τα ελληνικά στρατεύματα δείχνουν σπουδαίο επιθετικό πνεύμα και γενναιότητα αλλά η διεύθυνση των μαχών από τις ελληνικές διοικήσεις φαίνεται ότι πάσχει. Ο αρχιστράτηγος και το επιτελείο του, οι Σωματάρχες και ορισμένοι μέραρχοι δεν αξιοποιούν πλήρως την ορμή του στρατού. Κάποιοι μέραρχοι χάρις την αποφασιστικότητά τους και κυρίως την γενναιότητα και ικανότητα των ανδρών τους, επιτυγχάνουν στην αποστολή τους αλλά με σοβαρές απώλειες.

²⁸⁹ Μπουλαλάς Κλεάνθης, ό. π., σ. 148.

²⁹⁰ Χριστοδουλίδης Σταύρος, *Ημερολόγιο εκστρατείας Μικράς Ασίας*, Αθήνα 2005, σ. 27-30.

3.1 Τα Δελτία Στρατιωτικής Καταστάσεως (ΔΣΚ) της Στρατιάς για τις μάχες της Κιουτάχειας

Στο ΔΣΚ της Στρατιάς της 3^{ης} Ιουλίου 1921, ώρα 6η εσπερινή (βλέπε Παράρτημα), διαβάζουμε: «*Ημετέρα στρατεύματα κατόπιν πολυήμερων πορειών και αγώνων κατέλαβαν τοποθεσίας ας ο εχθρός είχε διά μακροχρονίου εργασίας οχυρώσει και καλώς εξοπλίσει διά βαρέως πυροβολικού. Σημερινοί σφοδροί αγώνες νικηφόροι εις όλα τα σημεία ανέτρεψαν εχθρόν και υπερκερωτικά κινήσεις εξανάγκασαν αυτόν να υποχωρήσει. Υποχωρούντα τμήματα καταδιώκονται απηνώς. Τόξον περισχύσεως περιοχών Κιουταχείας συσφίγγεται με ελπίδας τελείας κυκλώσεως. Παπούλας*». Σε αυτό της 4^{ης} Ιουλίου 1921 διαβάζουμε: «*Στρατεύματα ημών κατέλαβον Κιουτάχειαν και καταδιώκουσι εχθρόν προς Δορύλαιον. Στρατηγείον 5-7-192, Παπούλας*». Το ΔΣΚ της 5ης Ιουλίου αναφέρει: «*Κιουτάχεια κατελήφθη Κυριακή ώρα 15^η, Στρατηγείον 5-7-1921, Παπούλας*».²⁹¹

Το ΔΣΚ της 3^{ης} Ιουλίου περιγράφει επακριβώς τις ισχυρότατες οχυρώσεις των Τούρκων, τους σφοδρούς αγώνες του ελληνικού στρατού, που στέφθηκαν νικηφόροι, είναι όμως ανακριβές στην αναφορά του περί απηνούς καταδίωξης του εχθρού. Αυτά της 4^{ης} και 5^{ης} Ιουλίου είναι λιτά, αναφέρουν την κατάληψη της Κιουτάχειας αλλά ουδέν περί των τουρκικών δυνάμεων, που κατόρθωσαν τελικά να διαφύγουν.

3.2 Ο Τύπος για τις μάχες της Κιουτάχειας

Η εφημερίδα *Ελεύθερος Τύπος*, με διευθυντή τον Ανδρέα Καβαφάκη, προσωπικό φίλο του Βενιζέλου, ήταν το ημιεπίσημο όργανο του κόμματος των Φιλελευθέρων. Γράφει στις 4 Ιουλίου στην πρώτη σελίδα: *ΕΞΑΚΟΛΟΥΘΕΙ Ο ΠΡΟ ΤΗΣ ΚΙΟΥΤΑΧΕΙΑΣ ΑΓΩΝ-Η ΕΧΘΡΙΚΗ ΑΝΤΙΣΤΑΣΙΣ ΚΑΜΠΙΤΕΤΑΙ-ΘΥΕΛΩΔΗΣ Η ΟΡΜΗ ΤΟΥ ΣΤΡΑΤΟΥ ΜΑΣ*. Στην τελευταία σελίδα διαβάζουμε σε ένα μονόστηλο δηλώσεις του αρχηγού του Γενικού Επιτελείου Φεβζί-πασά στην εθνοσυνέλευση: «*Από 15 ημερών αναμένουμε την ελληνικήν επίθεσιν... Η προέλασις του εχθρού είναι βραδυτέρα αφ' ότι εγένετο την τελευταίαν φοράν και εις μέτωπο συνεπυγμένον. Εντός 4-5 ημερών οι επιχειρήσεις θα καθορισθώσι. Συνεπληρώσαμε τις προετοιμασίες μας και ελπίζομεν να αποκρούσωμεν την επίθεσιν του εχθρού. Η παρουσία του Βασιλέως και της βασιλικής οικογενείας στο μέτωπο αποδεικνύει ότι ο αγών θα είναι λυσσώδης*». Σε άλλο μονόστηλο περιγράφεται η σφοδρότητα των μαχών: «*Η μάχη ήτις συνάπτεται εις τα πρόθυρα της Κιουτάχειας μεταξύ των ενθουσιωδώς εφορμόντων συνταγμάτων μας και του απελπιστικώς αμυνομένου εις τα χαρακώματα εχθρού, εξελίσσεται εις αληθή γιγαντομαχίαν*».²⁹²

Η εφημερίδα *Εμπρός* του εκδότη Δημήτρη Καλαποθάκη, με παράδοση στη μαχητική αρθρογραφία, που πήρε το μέρος του βασιλιά στον εθνικό διχασμό αλλά μετά τον Α' παγκόσμιο πόλεμο έχει ταχθεί με τον Βενιζέλο, έχει ως κύριο τίτλο στις 4 Ιουλίου: *Ο ΕΧΘΡΟΣ ΔΙΕΣΠΑΣΘΗ ΝΟΤΙΑΝΑΤΟΛΙΚΑ ΚΙΟΥΤΑΧΕΙΑΣ - ΦΕΥΓΕΙ*

²⁹¹ Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ.302/Ζ/1, Δελτία Στρατιωτικής Καταστάσεως ΣΜΑ 3^{ης}, 4^{ης} και 5^{ης} Ιουλίου 1921.

²⁹² Εφημερίδα *Ελεύθερος Τύπος* αρ. 1614 (4 Ιουλίου 1921) σ. 1 και σ. 4.

ΑΠΟΡΡΙΠΤΩΝ ΤΑ ΟΠΛΑ ΠΡΟΣ ΤΟ ΕΣΚΙ ΣΕΧΙΡ. Επίσης στην πρώτη σελίδα, σ' ένα μικρό μονόστηλο υπό τον τίτλο *ΟΙ ΗΡΩΕΣ ΤΗΣ ΚΑΡΕΚΛΑΣ*, καυτηριάζει τους στρατιωτικούς που περιφέρονται στα καφενεία της πρωτεύουσας και κάνουν αναλύσεις των επιχειρήσεων ενώ οι συνάδελφοί τους χύνουν το αίμα τους στο μέτωπο. Την επομένη κυκλοφορεί με κύριο τίτλο: *ΑΝΕΠΑΝΟΡΘΩΤΟΣ Η ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ ΤΟΥ ΕΧΘΡΟΥ-Η ΠΤΩΣΙΣ ΤΗΣ ΚΙΟΥΤΑΧΕΙΑΣ, Ο ΤΑΦΟΣ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΙΣΤΙΚΟΥ ΚΙΝΗΜΑΤΟΣ. ΜΕΓΑΛΕΙΩΔΗΣ ΘΡΙΑΜΒΟΣ - ΑΡΙΣΤΟΤΕΧΝΙΚΗ ΕΚΤΕΛΕΣΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΣΧΕΔΙΟΥ - 5000 ΑΙΧΜΑΛΩΤΟΙ.*²⁹³

Η εφημερίδα *Πατρίς*, σταθερή υποστηρίκτρια του κόμματος των Φιλελευθέρων, με εκδότη και διευθυντή τον Δημήτρη Λαμπράκη, έχει κύριο τίτλο στις 5 Ιουλίου: *ΚΑΤΕΛΗΦΘΗΣΑΝ ΤΑ ΟΧΥΡΩΜΑΤΑ ΤΗΣ ΚΙΟΥΤΑΧΕΙΑΣ - Ο ΕΧΘΡΟΣ ΑΝΑΤΡΑΠΕΙΣ ΕΙΣ ΟΛΑ ΤΑ ΣΗΜΕΙΑ ΥΠΟΧΩΡΕΙ*. Σε μονόστηλο υπό τον τίτλο *Η ΜΑΧΗ* γράφει: «Ο εκπληκτικός ηρωϊσμός του Έλληνος στρατιώτου επιτελεί θαύματα... το θάρρος, η αυτοθυσία, η ορμή του εθνικού στρατού δοκιμάζονται δια μία ακόμη φοράν εις μία μεγίστης εκτάσεως και τεραστίας εντάσεως μάχην... ολίγαι ακόμη ημέραι και η εκκαθάρισις των στρατιωτικών λογαριασμών μας θα έχει γίνει οριστικώς με τον Κεμάλ...». Την επομένη έχει κύριο τίτλο: *Ο ΝΕΟΣ ΠΕΡΙΦΑΝΗΣ ΘΡΙΑΜΒΟΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΟΠΛΩΝ- Η ΚΙΟΥΤΑΧΕΙΑ ΠΕΡΙΣΦΙΓΘΕΙΣΑ ΠΑΝΤΑΧΟΘΕΝ ΚΑΤΕΛΗΦΘΗ ΠΡΟΧΘΕΣ - Ο ΕΧΘΡΟΣ ΠΑΝΙΚΟΒΛΗΤΟΣ ΦΕΥΓΕΙ*. Στην τελευταία σελίδα διαβάζουμε σε μονόστηλο : *Ο ΚΕΜΑΛ ΕΤΟΙΜΑΖΕΤΑΙ ΝΑ ΑΜΥΝΘΕΙ ΕΙΣ ΤΟ ΕΣΚΙ ΣΕΧΙΡ* όπου «καταβάλλεται προσπάθεια όπως τα αποχωρήσαντα εκ Κιουταχείας στρατεύματα ανασυνταχθώσιν διά την άμυνα του Εσκι Σεχίρ και συγχρόνως μεταφέρονται ενισχύσεις εξ Αγκύρας». ²⁹⁴

Η εφημερίδα *Πολιτεία*, του εκδότη Θεολόγη Νικολούδη που στήριζε την κυβέρνηση και τον βασιλιά, κυκλοφόρησε στις 3 Ιουλίου με τίτλο: *ΑΛΕΠΑΛΛΗΛΑ ΟΧΥΡΩΜΑΤΑ, ΤΟ ΕΝ ΜΕΤΑ ΤΟ ΑΛΛΟΝ, ΕΠΕΣΑΝ ΕΙΣ ΧΕΙΡΑΣ ΤΩΝ ΥΜΕΤΕΡΩΝ - Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΛΟΓΧΗ ΕΘΑΥΜΑΤΟΥΡΓΗΣΕ ΚΑΙ ΠΑΛΙΝ*. Στις 5 Ιουλίου: *Η ΚΙΟΥΤΑΧΕΙΑ ΕΙΣ ΧΕΙΡΑΣ ΜΑΣ-ΠΑΣΑΙ ΑΙ ΟΔΟΙ ΑΠΕΚΟΠΗΣΑΝ ΕΙΣ ΤΟΝ ΕΧΘΡΟΝ-ΕΝΤΟΣ 15ΝΘΗΜΕΡΟΥ ΤΕΡΜΑΤΙΖΕΤΑΙ ΑΙΣΙΩΣ Ο ΑΓΩΝ*. Την επομένη: *Η ΜΕΓΑΛΥΤΕΡΑ ΜΑΧΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ- ΥΠΕΡΤΡΙΑΚΟΝΤΑ ΧΙΛΙΑΔΕΣ ΑΙΧΜΑΛΩΤΟΙ-160 ΤΗΛΕΒΟΛΑΙ!* ²⁹⁵

Η εφημερίδα *Σκριπ*, του εκδότη Ευάγγελου Κουσουλάκου, κυβερνητική και σταθερά φιλοβασιλική, έχει στις 4 Ιουλίου κύριο τίτλο: *Η ΓΙΓΑΝΤΟΜΑΧΙΑ ΤΗΣ ΚΙΟΥΤΑΧΕΙΑΣ ΑΠΕΛΗΞΕΝ ΥΠΕΡ ΤΟΥ ΣΤΡΑΤΟΥ ΜΑΣ*. Όμως σε μικρό μονόστηλο υπό τον τίτλο *ΟΧΙ ΚΟΥΤΑΧΗΔΕΣ*, σχολιάζει πολύ εύστοχα: «Οι βιαζόμενοι να καταλάβουν την Κιουτάχεια παραγνωρίζουν τον αντικειμενικό σκοπό της εκστρατείας. Δεν πρόκειται να καταλάβουμε εδάφη, ούτε πολεμούμε δι' αυτά αλλά για να συντρίψουμε τον εχθρό τελειωτικώς. Ας μην είμεθα λοιπόν Κουταχήδες αλλά ας

²⁹³ Εφημερίδα *Εμπρός* αρ. 8880 (4 Ιουλίου 1921) σ. 1 και αρ. 8881 (5 Ιουλίου 1921) σ. 1 και σ. 4.

²⁹⁴ Εφημερίδα *Πατρίς* αρ. 538 (5 Ιουλίου 1921) σ. 1 και αρ. 538 (6 Ιουλίου 1921) σ. 1 και σ. 4.

²⁹⁵ Εφημερίδα *Πολιτεία* αρ. 1290 (3 Ιουλίου 1921) σ. 8, αρ. 1292 (5 Ιουλίου 1921) σ. 8 και αρ. 1293 (6 Ιουλίου 1921) σ. 8.

περιμένουμε τη δράση του στρατού μας κατά του εχθρικού στρατού και όχι κατά των σπιτιών της Κιουτάχειας». Στο οπισθόφυλλο: *ΕΝΙΚΗΣΑΜΕΝ-ΕΠΕΤΥΧΕ Η ΚΥΚΛΩΤΙΚΗ ΚΙΝΗΣΗ-Η Α.Μ. Ο ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΑΝΑΧΩΡΕΙ ΔΙΑ ΤΟ ΜΕΤΩΠΟΝ*. Στις 5 Ιουλίου γράφει στη πρώτη σελίδα: *Η ΚΙΟΥΤΑΧΕΙΑ ΟΛΟΝΕΝ ΠΕΡΙΣΦΙΓΤΕΤΑΙ-ΑΠΕΚΟΠΗ ΣΧΕΔΟΝ Η ΥΠΟΧΩΡΗΣΗ ΤΟΥ ΕΧΘΡΟΥ ΠΡΟΣ ΤΟ ΕΣΚΙ ΣΕΧΙΡ*. Στην τελευταία σελίδα διαβάζουμε σε ένα μικρό μονόστηλο, υπό τον τίτλο *ΤΙ ΛΕΓΕΙ Ο ΠΑΠΟΥΛΑΣ*: Ο αρχηγός Στρατιάς, δεχόμενος τους δημοσιογράφους στο στρατηγείο του μετώπου, εξέφρασε την πλήρη ικανοποίησή του για την εξέλιξη των επιχειρήσεων και κατέληξε: «ελπίζω ότι αυτή την φορά θα τελειώσουν οριστικώς οι λογαριασμοί μας με τον εχθρόν».²⁹⁶

Οι εφημερίδες χρησιμοποιούν πομπώδεις εκφράσεις και δίνουν μια πολύ αισιόδοξη και σχεδόν παραπλανητική εικόνα της στρατιωτικής κατάστασης στην κοινή γνώμη, ειδικά το *Εμπρός* και η *Πολιτεία*. Η τουρκική αμυντική τοποθεσία της Κιουτάχειας όντως διασπάσθηκε αλλά όπως έχω αναλύσει παραπάνω ο τουρκικός στρατός υποχώρησε συντεταγμένα, βάση σχεδίου. Το *Εμπρός* θίγει πολύ ορθά και ένα ουσιαστικό ζήτημα, αυτό της πληθώρας των ευρισκομένων αξιωματικών στην πρωτεύουσα, των οποίων η παρουσία επιβαλλόταν στην Στρατιά Μ. Ασίας και κυρίως στις μονάδες του μετώπου. Οι τελευταίοι, κυβερνητικοί και βασιλόφρονες, κάνοντας χρήση των πολιτικών τους διασυνδέσεων παρέμεναν μακράν του εθνικού αγώνα. Η *Πατρίς* αναδεικνύει τους εκπληκτικούς ηρωϊσμούς των Ελλήνων μαχητών στο πεδίο της μάχης, την τεράστια έκταση του μετώπου αλλά δεν αποφεύγει και αυτή κάποιες υπερβολές για πανικόβλητο εχθρό και θέμα ολίγων ημερών την οριστική ήττα του. Η *Πολιτεία* ορθά αναδεικνύει τα «θαύματα της ελληνικής λόγχης» αλλά οι ειδήσεις του φύλλου της 6^{ης} Ιουλίου είναι υπερβολικές και ουδεμία σχέση έχουν με την πραγματικότητα. Το *Σκριπ*, πιο συγκρατημένο, θέτει το πρόβλημα στη σωστή του βάση. Γράφει πως κύριος στόχος της εκστρατείας είναι η καταστροφή του τουρκικού στρατού και όχι η κατάληψη χωριών και πόλεων, αλλά το μικρό μονόστηλο περνάει σχεδόν απαρατήρητο σε σχέση με την εντύπωση που δίνουν οι κύριοι τίτλοι. Ακόμα σε δημοσίευμα του *Σκριπ* διαπιστώνουμε ότι ο Έλληνας αρχιστράτηγος δεν είχε αντιληφθεί πως ο εχθρός υποχωρεί βάση σχεδίου και παραμένει επικίνδυνος. Δυστυχώς για τη Στρατιά «Οι λογαριασμοί δεν θα τελειώσουν οριστικώς» στην Κιουτάχεια αλλά θα επακολουθήσουν για αυτήν νέες, ακόμα πιο σκληρές μάχες και οδυνηρές εκπλήξεις.

3.3 Διαπιστώσεις για τις μάχες της Κιουτάχειας

Στις 4 Ιουλίου ο ελληνικός στρατός κατέλαβε την Κιουτάχεια αλλά η επιτυχία δύσκολα έκρυβε τις συσσωρευμένες δυσκολίες. Το τίμημα ήταν βαρύτατες απώλειες και σε καμμία περίπτωση δεν είχε επιτευχθεί καίριο πλήγμα κατά του τουρκικού στρατού. Απόδειξη της μαχητικότητάς του ήταν οι συνεχείς αντεπιθέσεις του μόλις παρουσιαζόταν η παραμικρή ευκαιρία.²⁹⁷

²⁹⁶ Εφημερίδα *Σκριπ* αρ. 6095 (4 Ιουλίου 1921) σ. 1 και 4, αρ. 6096 (5 Ιουλίου 1921) σ. 1 και 4.

²⁹⁷ Μαργαρίτης Γιώργος, ό. π., σ. 181.

Σε αναφορά του, υπό τον τίτλο «Δράσις Β' Σώματος Στρατού», άνευ ημερομηνίας, ο υποστρατήγος Αρ. Βλαχόπουλος περιγράφει αναλυτικά τη στρατιωτική κατάσταση του Ιουλίου και εξηγεί πως, εκτελώντας τις διαταγές της Στρατιάς, ο τουρκικός στρατός διέφυγε από τον ελληνικό κλοιό. Συγκεκριμένα γράφει: «*Η XIII μεραρχία όντως καθηλώθηκε προ του Ακτσάλ-νταγ κατά την 2^α και 3^η Ιουλίου ενώ η V επετέθη ευθαρσώς στο Τσαούς-Τσιφλίκ. Αυτό οφείλεται στη μη τήρηση από την ίδια τη Στρατιά του από 4 Ιουνίου 1921 σχεδίου επιχειρήσεων της, συμφώνως με το οποίο προβλεπόταν, μετά την κατάληψη του Ελμανλί-νταγ (επετεύχθη την εσπέρα της 1^{ης} Ιουλίου), η παραμονή του Β' ΣΣ σε αυτό το ύψος μέχρι την άφιξη των μεραρχιών του Α' ΣΣ και επίθεση όλων των δυνάμεων συγκεντρωμένων. Αντί τούτου η Στρατιά διέταξε γενική επίθεση του Β' ΣΣ την 2^α Ιουλίου, τη στιγμή που οι μεραρχίες του Α' ΣΣ δεν είχαν καταφθάσει και ειδικά η I, που θα δρούσε στο δεξιό της V, βρισκόταν 20 χιλιόμετρα όπισθεν... την 3^η Ιουλίου η Στρατιά διατάζει το Α' ΣΣ να επιτεθεί δεξιόθεν του Β' ΣΣ και ο εχθρός υποχώρησε διά της Λατιφιέ, νεότευκτης οδού, οδού αγνώστου στη Στρατιά και μη εμφανιζόμενης εις το χάρτη, αλλά περιοχής που αι μεραρχίαι II και XII όφειλαν να είχαν προελάσει πιο δραστήρια... ειδικά η εξάωρος παραμονή της II μεραρχίας στα υψώματα ΒΔ Ερικλί, είχε ως συνέπεια να μην αποκλεισθεί η οδός υποχωρήσεως των εχθρικών στρατευμάτων...».²⁹⁸*

Λοχαγός του Γραφείου επιχειρήσεων του Α' ΣΣ σημειώνει: «*Το ελληνικό σχέδιο επιχειρήσεων, αν και υπήρξε καλό, καταστράφηκε κατά την εφαρμογή του από την ίδια τη διοίκηση της Στρατιάς. Η διαταχθείσα από αυτήν διασταύρωση των Α' και Β' ΣΣ, μετά τις μεγάλες τακτικές νίκες της I και V μεραρχιών (μάχες υψομέτρου 1799 και Τσαούς Τσιφλίκ) αποτέλεσε μέγιστο στρατηγικό σφάλμα (γνωστό ως στρατηγικό σφάλμα της 4^{ης} Ιουλίου), το οποίο έδωσε στον τουρκικό στρατό την ευκαιρία να εκκενώσει την οχυρωμένη τοποθεσία της Κιουντάχειας, να διαρρεύσει βορειοανατολικά με σχετική τάξη και να αποφύγει το θανάσιμο εναγκαλισμό της τεράστιας ελληνικής ηλάντρας».²⁹⁹*

Η διασταύρωση των Α' και Β' ΣΣ διετάχθη από τη Στρατιά εξαιτίας της εντύπωσής της πως ο όγκος του τουρκικού στρατού βρισκόταν ακόμα στην περιοχή της Κιουντάχειας.³⁰⁰ Σύμφωνα με τον Κλεάνθη Μπουλαλά η ηλάντρα του ελληνικού ελιγμού κτύπησε στο κενό διότι τα δύο σκέλη της δεν κινήθηκαν όταν έπρεπε: η βόρεια ομάδα μεραρχιών Τρικούπη(III,XI) ανέκοψε την προέλασή της στο Καράκιοϊ χωρίς να επιτεθεί και στο νότο οι μεραρχίες XII και II δεν κινήθηκαν αποφασιστικά. Έτσι οι τουρκικές δυνάμεις ξέφυγαν απ' το κλοιό λόγω κακής εφαρμογής και ελλιπούς διευθύνσεως του συλληφθέντος ελιγμού απ' τη Στρατιά.³⁰¹

Ο τότε επιτελάρχης της V μεραρχίας έγραψε πως το σχέδιο της Στρατιάς είχε συλληφθεί και μελετηθεί καλώς αλλά κατά την εκτέλεσή του δεν απέδωσε τα αναμενόμενα αποτελέσματα για τους εξής λόγους: Το Επιτελείο, έχοντας υπόψη την

²⁹⁸ Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ.265/Ζ/2, Αναφορά Αριστοτέλη Βλαχόπουλου «Δράσις Β' ΣΣ», σ. 1-3.

²⁹⁹ Κανελλόπουλος Κων/νος, ό. π., σ. 12.

³⁰⁰ Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., ό. π., σ. 249.

³⁰¹ Μπουλαλάς Κλεάνθης, ό. π., σ. 149.

μεγάλη περιστροφή εκ του δεξιού, θα έπρεπε να το είχε ενισχύσει ώστε αυτό να ωθηθεί ταχύτερα προς τα εμπρός. Δεν έπρεπε να γίνει διασταύρωση μεραρχιών ανατολικάς Κιουτάχειας, η οποία επέφερε καθυστέρηση. Έγινε υποτίμηση της στρατηγικής ικανότητας του εχθρού, ο οποίος απέσυρε εγκαίρως τις μονάδες του από τον κλοιό. Τούτο επετεύχθη λόγω της συγκροτήσεως των τουρκικών μεραρχιών που ήσαν ως προς την σύνθεσή τους, ολιγάριθμες σε άνδρες και κτήνη, ευέλικτες και ευκίνητες σε αντίθεση με τις βαριές και δυσκίνητες ελληνικές μεραρχίες. Ακόμη ο ελληνικός στρατός ενεργούσε εντός εχθρικής χώρας και υστερούσε στη συλλογή πληροφοριών σε σχέση με τον τουρκικό, που πάντα κατάφερνε να ενημερωθεί για τις ελληνικές προθέσεις.³⁰² Ορθά επισημαίνονται ο λάθος τρόπος εκτέλεσης του σχεδίου, η υποτίμηση της ικανότητας της τουρκικής διοικήσεως, το πλεονέκτημα της ευκίνητης σύνθεσης των τουρκικών μονάδων και η πάντα έγκαιρη αντίληψη των ελληνικών προθέσεων.

Η τουρκική ηγεσία κατόρθωσε τη νύχτα της 3^{ης} προς 4^η Ιουλίου να αποσύρει τις δυνάμεις της και η προσπάθεια εγκλωβισμού τους απέτυχε. Ο Παπούλας αποδίδει την αποτυχία στην καθυστέρηση του Β' ΣΣ, η οποία είναι γενικά παραδεκτή και τον μη σωστό συντονισμό τη δράσης των δύο μεραρχιών του (V, XIII). Από εδώ και πέρα αρχίζουν οι ευθύνες στο επιτελείο της Στρατιάς. Ο επιτελάρχης της ΣΜΑ Πάλλης ανέστειλε τον υπερκερωτικό ελιγμό του Α' ΣΣ, κατόπιν παρέμβασης του Ξεν. Στρατηγού. Ο τελευταίος ανησύχησε από την καθυστέρηση του Β' ΣΣ και φοβήθηκε πως αν καμφθεί η αντίστασή του (όταν δεχόταν σφοδρή επίθεση η V μεραρχία), αυτό δεν θα μπορέσει να ενισχύσει το Α' ΣΣ που θα απομακρυνόταν από το Β' ΣΣ. Το επιχείρημα του Ξ. Στρατηγού ήταν εύλογο αλλά αυτή η αλλαγή του σχεδίου επέτρεψε τη διαφυγή μεγάλου τμήματος του τουρκικού στρατού. Μια ψύχραιμη ηγεσία δεν θα υποχωρούσε τόσο εύκολα από τα σχέδιά της και θα ριψοκινδύνευε κιόλας. Επίσης η καθήλωση δύο μεραρχιών (III, XI) του Βορείου συγκροτήματος Τρικούπη προ του Ιν Ονού, ήταν λάθος. Οι ανώτατες διοικήσεις έπρεπε να δίνονται σε ικανούς και δοκιμασμένους αξιωματικούς και όχι σε κομματικούς φίλους, γεγονός που έπαιξε αρνητικό ρόλο στις μάχες.³⁰³

Το Συγκρότημα Τρικούπη δεν κατόρθωσε να λάβει μέρος, έστω και έμμεσα, στους αγώνες στην Κιουτάχεια και να απειλήσει από Βορρά τον αντίπαλο. Η τουρκική ηγεσία, που κατόρθωσε να το καθηλώσει με μικρές σχετικά δυνάμεις, σημείωσε έτσι σοβαρή τακτική επιτυχία. Η προέλαση του Γ' ΣΣ από τα δυτικά καθυστέρησε λόγω του πολύ δύσβατου δρομολογίου και της επιτυχούς άμυνας της V τουρκικής Ομάδος μεραρχιών, επομένως ο ελιγμός του, που αποσκοπούσε στην υπερφαλάγγιση του άκρου δεξιού του εχθρού, απέτυχε.³⁰⁴

Η Στρατιά απέτυχε να εγκλωβίσει τον τουρκικό στρατό, που βρισκόταν οχυρωμένος στην περιοχή της Κιουτάχειας. Η ευθύνη γι' αυτό βαραίνει το Επιτελείο (Γενικό Στρατηγείο) της ΣΜΑ για τον αναποτελεσματικό συντονισμό των Σωμάτων

³⁰² Δεμέστιχας Παναγιώτης, ό. π., σ. 72.

³⁰³ Φωτιάδης Κώστας, ό. π., σ. 285-288.

³⁰⁴ Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., ό. π., σ. 206 και 212.

Στρατού και του Βορείου συγκροτήματος. Λανθασμένη η διαταγή του ΓΣ προς το Β'ΣΣ να επιτεθεί μόνο του στις 2 Ιουλίου αντί να αναμένει και το Α'ΣΣ για να επιτεθούν από κοινού. Το Β'ΣΣ και η XIII μεραρχία ευθύνονται για την καθήλωση τους προ του Ακτσάλ-Νταγ από μικρές σχετικά εχθρικές δυνάμεις και την μη ενίσχυση με βαρύ ΠΒ της σκληρά δοκιμαζόμενης V μεραρχίας. Επίσης ευθύνες έχει και η διοίκηση του Α'ΣΣ, όχι τόσο για την καθυστερημένη άφιξή του, λόγω της μεγαλύτερης απόστασης που έπρεπε να διανύσει και της αντίστασης που συνάντησε καθ' οδόν, όσο κυρίως για τη μη έγκαιρη ενίσχυση της μαχόμενης I μεραρχίας και της έλλειψης δραστήριας ώθησης των II και XII μεραρχιών του προς Βορρά για την αποκοπή του εχθρού. Το Γ'ΣΣ, δικαιολογείται από το μακρύ και δύσβατο δρομολόγιο και την αντίσταση που συνάντησε στον τομέα του, θα έπρεπε όμως μετά την πτώση της Κιουτάχειας να ωθηθεί ανατολικά πιο δραστήρια προς καταδίωξη. Στο Βόρειο Συγκρότημα ο Τρικούπης, ο πιο έμπειρος στρατηγός της ΣΜΑ με συνεχή παρουσία στο μακεδονικό μέτωπο(1917-18) και στη Μικρά Ασία από τον Αύγουστο του 1920, ήταν διστακτικός στην προέλασή του, απασχολήθηκε και καθηλώθηκε από υποδεέστερες δυνάμεις και απέτυχε στρατηγικά στην αποστολή του.

Στην περίπτωση του Τρικούπη καταρρίπτεται η «θεωρία» περί της ικανότητας των στρατηγών προ της μεταβολής του Νοεμβρίου του 1920. Επίσης οι επιτυχίες των Τριλίβα-Φράγκου-Τσιρογιάννη κ.ά., ανατρέπουν τις συνήθειες αναγραφόμενες εκτιμήσεις περί γενικής «ανικανότητας» των απότακτων αξιωματικών, αν και τα εύσημα δικαιούνται πρωτίστως οι κατώτεροι αξιωματικοί και οπλίτες της πρώτης γραμμής.

4. Οι μάχες στο Ουτς-Σεράϊ και στο Τσαμ-Τεπέ

Το επιτελείο της Στρατιάς, εξέλαβε την συντεταγμένη υποχώρηση του τουρκικού στρατού ως φυγή και νόμισε πως αυτός αποσύρεται προς το Εσκή Σεχίρ. Γι' αυτό στις 4 Ιουλίου διέταξε τη συγκρότηση Μεικτού Αποσπάσματος, από την Ταξιαρχία Ιππικού και το 14^ο σύνταγμα Πεζικού, ενισχυμένο με 4 πυροβόλα των 65χλστων, για να κινηθεί από Ακ-Ιν προς Βορρά και να αποκόψει τη φυγή του εχθρού. Η δύναμη αυτή όμως ήταν ανεπαρκής να εμποδίσει την υποχωρητική πορεία ισχυρών δυνάμεων του τουρκικού στρατού και μάλιστα σε έδαφος ορεινό και δύσβατο.³⁰⁵

Το Απόσπασμα, αφού έκαμψε την αντίσταση προφυλακών, προέλασε κατά μήκος της τουρκικής διάταξης έχοντας συνεχώς εκτεθειμένο το δεξιό του πλευρό και τα νώτα του. Στο Ουτς-Σεράϊ στάθμευσε για διανυκτέρευση, όχι όμως σύμφωνα με τη διαταγή στα υψώματα ΒΑ του χωριού, διότι αυτά κατέχονταν από τον εχθρό. Ξημερώματα της 5^{ης} Ιουλίου δέχθηκε αιφνιδιαστική επίθεση από υπέρτερες τουρκικές δυνάμεις (δύο μεραρχίες Πεζικού με ισχυρό ΠΒ) και πολέμησε γενναία ως το πρωί, όταν δέχθηκε και επίθεση εχθρικού ιππικού στο δεξιό του. Επιλαρχία ελληνικού Ιππικού, υπό τον επίλαρχο Μαρκόπουλο, που στάλθηκε για να το αντιμετωπίσει, παρεξήγησε τη διαταγή. Έκανε τολμηρή επέλαση κατά τουρκικού πεζικού σε

³⁰⁵ Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., ό. π., σ. 244-245. Βλ. επίσης Ανδρέα, ό. π., σ. 67 και Τσαγγαρίδη Ι., ό. π., σ. 75-76.

ακατάλληλο έδαφος, με αποτέλεσμα να αποδεκατιστεί έχοντας 74 νεκρούς ιππείς, ανάμεσά τους και τον επικεφαλής. Οι ίπποι των φονευμένων διήλθαν, χωρίς τους αναβάτες τους, τη γραμμή του ελληνικού Πεζικού και έσπειραν σ' αυτό σύγχυση και πανικό. Στις 11:00 κατόπιν ισχυρής εχθρικής πίεσης, δύο τάγματα του 14^{ου} ΣΠ άρχισαν να κάμπτονται και να υποχωρούν. Αντεπίθεση του διοικητή του 14^{ου} ΣΠ συντ/ρχη Γ.Ζήρα με 400 άνδρες και ύλη Ιππικού, απώθει τους Τούρκους. Στις 13:00, νέες επιθέσεις των Τούρκων προκαλούν την άτακτη υποχώρηση του Αποσπάσματος. Η κάλυψη από το 3^ο Σύνταγμα Ιππικού, διέσωσαν το Μεικτό Απόσπασμα από ολοκληρωτική καταστροφή. Αυτό τελικά υποχώρησε ΝΔ με πολύ σοβαρές απώλειες. Πολλοί τραυματίες στάθηκε αδύνατο να διακομισθούν και κατακρεουργήθηκαν από τους Τούρκους. Οι απώλειες του 14^{ου} ΣΠ ανήλθαν σε 61 νεκρούς, 222 τραυματίες και 87 αγνοουμένους και του Ιππικού σε 126 άνδρες.³⁰⁶

Ο πολυπράγμων Ξ. Στρατηγός θα γράψει στη Γενική Επισκόπηση της 12^{ης} Ιουλίου 1921 για το «ατύχημα» του Ουτς Σεράϊ. Δίνει λεπτομέρειες για τον ηρωισμό των ελληνικών τμημάτων αλλά αποκρύπτει την ουσία δηλαδή το μεγάλο σφάλμα της Στρατιάς να κατευθύνει το Μεικτό Απόσπασμα, απομονωμένο εναντίον υπερτέρων δυνάμεων, οχυρωμένων σε ορεινή περιοχή. «*Παρά το Ακ-Ιν εκκινεί το Μεικτό Απόσπασμα... Το Πεζικόν Σύνταγμα παρακάμψαν την Ταξιαρχίαν Ιππικού, η οποία εδέχθη πυρά και αναγκάστηκε να εμπλακεί με τον εχθρό, προηγήθη αυτής και έφθασε εις Ουτς-Σεράϊ, όπου κατευλίσθη υπό προστασίαν προφυλακών, εν στενή όμως επαφή με τον εχθρό. Οι τουρκικές δυνάμεις ανερχόταν σε δύο μεραρχίες (7^η και 57^η) με ισχυρό πυροβολικό και σύνταγμα Ιππικού. Αντιληφθείς ο εχθρός τη μεγάλη του υπεροχή, επετέθη αιφνιδιαστικά άμα τη έω... Ο αγών σκληρότατος αλλά άνισος. Το Πεζικόν Σύνταγμα αρχίζει να κάμπτεται. Η Ταξιαρχία Ιππικού λαμβάνει θέση εις το αριστερόν του Συντάγματος, το υποστηρίζει διά επελάσεων και πεζομαχιών και διέπραξε ούτω πράξη εξόχου ηρωισμού και αυτοθυσίας, τιμώντας τα ελληνικά όπλα. Ο αγώνας διήρκησε από τις 5 π.μ. έως τις 1μ.μ., ήτοι επί οκτώ ώρες οπότε η δραξ αυτή των ανδρείων υποστάσα πολλές απώλειες αναγκάζεται να υποχωρήσει...».*³⁰⁷

Άλλοι αξιωματικοί δίνουν τις ακριβείς αιτίες «*Για την εκτέλεση του υπερκερωτικού ελιγμού με την ταξιαρχία Ιππικού θα βάδιζε, βάση του αρχικού σχεδίου, όλη η ΧΙΙ μεραρχία και ίσως και η ΙΙ αλλά, άγνωστο γιατί, διετέθη τελικά μόνο το 14^ο ΣΠ του Ζήρα*». ³⁰⁸ «*Το Γενικό Στρατηγείο αντί να διατάζει την ομάδα(ΧΙΙ και Ταξιαρχία Ιππικού) να επιτεθεί στις 4 Ιουλίου, άμα τη έω προς Ακ Ιν-Σεϊντή Γαζή-Αλπίκιοϊ αντιθέτως κατατέμνει την ομάδα, κατευθύνει τη ΧΙΙ μεραρχία ΒΔ και το Μεικτό Απόσπασμα ΒΑ προς Ακ Ιν-Εσκή Σεχίρ. Η εξασθενημένη αυτή δύναμη, βρέθηκε όπως ήτο επόμενον προ ισχυράς αντιστάσεως, ακέφαλη δε ούσα (διότι δεν είχε καθορισθεί τις θα διοικεί το σύνολο) υπέστη το βαρύ ατύχημα στο Ουτς-Σεράϊ* ».³⁰⁹

³⁰⁶ Στο ίδιο.

³⁰⁷ Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ. 367/Θ/5, Γενική Επισκόπησης των επιχειρήσεων υπό Ξενοφώντος Στρατηγού, Κιουτάχεια 12 Ιουλίου 1921, σ. 13-14.

³⁰⁸ Μπουλαλάς Κλεάνθης, ό. π., σ. 149.

³⁰⁹ Σπυρίδωνος Γεώργιος, ό. π., σ. 148.

Ο κύριος λόγος της αποτυχίας ήταν το γεγονός πως ένα μεικτό απόσπασμα μικρής σχετικά δυνάμεως, διατάχθηκε να προελάσει απομονωμένο σε ορεινή εχθρική περιοχή εναντίον υπερτέρων δυνάμεων που είχαν και το πλεονέκτημα του εδάφους. Ο εχθρός όμως, όχι μόνο δεν υποχωρούσε ατάκτως όπως πίστευε η Στρατιά αλλά ανέμενε οχυρωμένος στα υψώματα στο Ουτζ-Σεράϊ. Επίσης δεν είχε οριστεί ρητά ποιος θα διοικούσε το μεικτό απόσπασμα! Η ταξιαρχία Ιππικού είχε διοικητή τον συντ/ρχη Νικολαΐδη και το απόσπασμα 14^{ου} ΣΠ τον συντ/ρχη Ζήρα. Η ευθύνη γι' όλα τα παραπάνω βαρύνει συντριπτικά το επιτελείο της Στρατιάς. Μικρό μερίδιο ευθύνης είχε και ο (απότακτος) συνταγματάρχης Γεώργιος Ζήρας, αξιωματικός γενναίος και παράτολμος, ο οποίος εκτέλεσε άμεσα τη διαταγή της Στρατιάς προς καταδίωξη του εχθρού και προέλασε πολύ τολμηρά, μπροστά από την ταξιαρχία Ιππικού. Η ήττα στο Ουτζ-Σεράϊ, δεν ήταν μόνο τοπικής σημασίας. Οι Τούρκοι απαλλάχθηκαν από μία άμεση απειλή στο πλευρό τους και απέδειξε την άγνοια του Επιτελείου της ΣΜΑ ως προς τις τουρκικές προθέσεις και τη διάταξή τους στην περιοχή.

Αξιοσημείωτο είναι πως σε κανένα δελτίο στρατιωτικής κατάστασης της Στρατιάς ή φύλλο του Τύπου των επομένων ημερών δεν γίνεται μνεία στην ατυχή αυτή μάχη, η οποία προφανώς αποσιωπήθηκε. Σε κάθε περίπτωση αξίζει να τονιστεί η γενναιότητα και η αυτοθυσία των στρατευμάτων (14^ο ΣΠ και Ταξιαρχία Ιππικού) τα οποία πολέμησαν επί οκτώ ώρες κάτω από εξαιρετικά αντίξοες συνθήκες (αιφνιδιαστική επίθεση εχθρού, αριθμητική υπεροχή αυτού, μειονεκτικό της τοποθεσίας). Η φθορά της ταξιαρχίας Ιππικού, του πιο ευέλικτου σχηματισμού της Στρατιάς, θα έπρεπε να αποφευχθεί για να χρησιμοποιηθεί σε πιο ανοικτό πεδίο, ειδικά στην καταδίωξη υποχωρούντων εχθρικών δυνάμεων.

Το Β'ΣΣ διατάχθηκε στις 4 Ιουλίου να αποκόψει την τουρκική υποχώρηση και την επομένη το Σώμα διέταξε τις μεραρχίες του (V, XIII) να κινηθούν προς Σεϊντί-Γαζή. Έπρεπε να καλύψει όμως μεγάλες αποστάσεις από ορεινά δρομολόγια. Κατά την πορεία της η V συνάντησε τμήματα του αποσπάσματος Ζήρα και πληροφορήθηκε για τη μάχη στο Ουτζ-Σεράϊ. Η XIII κινήθηκε προς Σεϊντή-Γαζή σε δύο φάλαγγες, κύριο σώμα (2^ο, 3^ο ΣΠ, XIIIα' ΜΟΠ, Β' ΣΠΠ) και δεξιά πλαγιοφυλακή (5/42 ΣΕ και XIIIβ' ΜΟΠ). Το κύριο σώμα προσέκρουσε σε τουρκικά τμήματα στο Ακ-Ιν και στην κορυφογραμμή του Τσαμ-Τεπέ, τα οποία και κατέλαβε μετά από αγώνα. Στις 7 Ιουλίου ισχυρές τουρκικές δυνάμεις επιτέθηκαν αιφνιδιαστικά στο Τσαμ-Τεπέ. Ενώ τα 2^ο και 3^ο ΣΠ και το ΠΒ της XIII μεραρχίας είχαν εμπλακεί σε σκληρό και αμφίρροπο αγώνα, το τρίτο σύνταγμα της (5/42 ΣΕ) δεν συμμετείχε στην μάχη. Τελικά η XIII μεραρχία επικράτησε έχοντας απώλειες 97 νεκρούς και 423 τραυματίες και οι Τούρκοι είχαν 560 νεκρούς. Σημαντικές απώλειες επέφερε και το ελληνικό Πυροβολικό.³¹⁰ Δεκανέας τη α' ΜΟΠ της XIII μεραρχίας έγραψε στο ημερολόγιό του: «7 Ιουλίου, μεγάλη μάχη από το μεσημέρι στα υψώματα Τσαμ Τεπέ του χωριού Ακ Ιν, το εσπέρας καταλάβαμε κάτι κορυφογραμμές. Περί 3^η π.μ.οι Τούρκοι έκαναν αιφνιδιαστική επίθεση. Τότε έγινεν αλληλοσπαραγμός σώμα προς σώμα, με εφ' όπλου λόγχη το 3^ο Σύνταγμα...πολλές επιθέσεις και αντεπιθέσεις, τα πυροβόλα έφλεζαν από το

³¹⁰ Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., ό. π., σ. 248-249.

πυρ, πτώματα σωρηδόν...τέλος ενικήσαμεν. Στις 9 του μηνός έξω από το Σεϊντή Γαζή εμάχετο το 2^ο ΣΠ, το δε 5^{ον} ευζωνικό προχωρεί δεξιά διά κυκλωτικήν κίνηση... εχθρός έβαζε με βαρέα πυροβόλα αλλά και το ημέτερον Πυρ/κον επέφερεν μεγάλες απώλειες... εχθρός εγκατέλειψε πλείστους νεκρούς και τραυματίες. Η νίκη εστέφθη υπέρ ημών».³¹¹

Σε Ημερησία Διαταγή(ΗΔ) του ο διοικητής του Β'ΣΣ Βλαχόπουλος (βλ. παράρτημα), ποιείται «Εύφημο Μνεία» στην XIII μεραρχία και στην Α' Μοίρα του Β' ΣΠΠ για την νίκη στη μάχη του Τσαμ Τεπέ. Επίσης, στην ίδια μνημονεύεται και προγενεστέρα ΗΔ της 3^{ης} Ιουλίου 1921 για την V μεραρχία και την Β' Μοίρα του Β' ΣΠΠ (νίκη Τσαούς-Τσιφλίκ) και περαιώνει γράφοντας για τις δύο μεραρχίες : «Επί τούτοις υποκλίνομαι προ των τετιμημένων τραυματιών των και αποτίω φόρον ευγνωμοσύνης εις την μνήμην των ενδόξων νεκρών των».³¹²

Τελικά η τοποθεσία του Ουτς-Σεράϊ κατελήφθη στις 7 Ιουλίου, μετά από επίθεση της V μεραρχίας(43^ο,44^ο ΣΠ,V ΜΟΠ) και τα εχθρικά τμήματα ανετράπησαν και υποχώρησαν προς ΒΑ. Οι απώλειες ανήλθαν σε 77 άνδρες εκτός μάχης.³¹³ Λοχίας έγραψε στο ημερολόγιό του :«Το πρωϊ της 7^{ης} Ιουλίου, στο Ουτς-Σεράϊ νέα λυσσώδης μάχη επαναλήφθηκε. Ο εχθρός, έχοντας πυροβόλα μακρά, μας σκόρπιζε πολλές οβίδες και τραυματίες είχαμε σωρηδόν. Οι σάλπιγγες ανέκρουαν το “προχωρείτε ” και “του αητού ο γιος” και διά της γνωστής μεθόδου της λόγχης, ο εχθρός υποχώρησε. Κοιμηθήκαμε, στο καιόμενο Ουτς-Σεράϊ που είχε καταστραφεί το 14^ο Σύνταγμα και το πλείστο του Ιππικού, πάνω στους τάφους των ιππέων μας και δίπλα στα νεκρά μεγαλόσωμα άλογά τους. Φρίκη και ρίγος ανάκατο μας κατέλαβε όλους με το κακό σχέδιο υπερφαλαγγίσεως του εχθρού, που διέταξε η κενή το νουν Στρατιά, η οποία υπολόγιζε χωρίς να λάβει υπόψη πως και ο εχθρός είχε και αυτός στρατηγούς και ίσως πολύ καλύτερους και εμπειροτέρους, όπως απέδειξαν τα πράγματα».³¹⁴ Εδώ, διαπιστώνουμε πάλι, την ευρέως διαδομένη αντίληψη μεταξύ των μαχητών περί της ανεπάρκειας του διοικητού και του επιτελείου της Στρατιάς στον σχεδιασμό και την διευθύνση των επιχειρήσεων, πράγμα ιδιαίτερος επικίνδυνο για την αποτελεσματικότητα και το ηθικό του μαχομένου στρατού. Οπλίτες αλλά και αξιωματικοί δεν έτρεφαν καμία εμπιστοσύνη στην ανωτάτη διοίκηση της Στρατιάς και πίστευαν πως οι Τούρκοι διαθέτουν πολύ καλύτερους στρατηγούς!

5. Η επιθετική επιστροφή των Τούρκων και η μάχη του Εσκί-Σεχίρ

Ο Ismet πασάς μετά την απώθηση του Μεικτού Αποσπάσματος στο Ουτς-Σεράϊ στις 5 Ιουλίου, απαλλάχθηκε από την απειλή στα αριστερά του. Ο αρχηγός του τουρκικού Επιτελείου Fevzi πασάς διαπίστωσε τα μεγάλα κενά μεταξύ των ελληνικών δυνάμεων και υπέδειξε στον Ismet να επιχειρήσει γενική αντεπίθεση στα ανατολικά του Εσκί-Σεχίρ(Δορύλαιο). Ο Kemal, σε νέα επίσκεψή του στις 6 Ιουλίου στο μέτωπο, ενέκρινε

³¹¹ Κουτσουνικόλας Γιάννης, Από την Αράχωβα στα κράσπεδα της Άγκυρας, ημερολόγιο εκστρατείας 1919-1922, επιμέλεια-σχολιασμός Στάθης Ασημάκης, Αθήνα 2008, σ. 175-177.

³¹² Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ. 399/ΣΤ/2, Ημερησία Διαταγή Β' Σώματος Στρατού 14^{ης} Ιουλίου 1921.

³¹³ Δεμέστιχας Παναγιώτης, ό. π., σ. 70 και Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., ό. π., σ. 249.

³¹⁴ Πολίτης Αγαμέμνων, ό. π., σ. 42.

το σχέδιο. Προς τον σκοπό τούτο, ο Ismet εκτέλεσε επιθέσεις αντιπερισπασμού στις 6 και 7 Ιουλίου εναντίον μονάδων του Α΄ και Β΄ ΣΣ και συγκέντρωσε τον κύριο όγκο των δυνάμεών του ανατολικά της γραμμής Εσκή-Σεχίρ και Σεϊντή-Γαζή. Η τουρκική ανωτάτη ηγεσία υπολόγιζε πως ο ελληνικός στρατός είχε καταπονηθεί αρκετά από τις πορείες και τους συνεχείς αγώνες, πως η δύναμή του είχε ελαττωθεί εξαιτίας των απωλειών και ότι το ηθικό του είχε κλονιστεί, λόγω της διαφυγής του εχθρού. Επιπλέον λόγω της απομάκρυνσης του πάνω από 200 χλμ από το κέντρο εφοδιασμού του Ουσάκ, πίστευε ότι ο ανεφοδιασμός του σε πυρομαχικά ήταν δυσχερής, καθόσον μάλιστα δεν υπήρχαν οδοί βατές σε τροχό. Έτσι αποφάσισε να δώσει την αποφασιστική μάχη στη γραμμή Μποζ-Νταγ-ανατολικά Εσκή-Σεχίρ. Αντίθετα η ελληνική ανώτατη διοίκηση, που είχε εγκατασταθεί στην Κιουτάχεια, δεν προέβλεψε τη δυνατότητα ανασύνταξης και αντεπίθεσης των Τούρκων αλλά αντίθετα πίστευε ότι αυτές βρισκόταν σε κατάσταση διάλυσης.³¹⁵

Η ελληνική διοίκηση παρερμηνεύοντας τις εδαφικές προόδους και την εγκατάλειψη πόλεων και συγκοινωνιακών κόμβων από τους Τούρκους, θεωρούσε τον εχθρικό στρατό αν όχι υπό διάλυση τουλάχιστον σε κρίσιμη θέση. Αντιμετώπισε λοιπόν με έκπληξη την τουρκική επίθεση της 8^{ης} Ιουλίου.³¹⁶

Το πρωί της 8^{ης} Ιουλίου έγινε η πρώτη τουρκική επίθεση, στα νότια του Εσκή-Σεχίρ. Η προσπάθεια του στράφηκε στο διάκενο μεταξύ των Γ΄ και Α΄ Σωμάτων Στρατού. Η παρουσία όμως στο σημείο της ταξιαρχίας Ιππικού επιβράδυνε την τουρκική επίθεση, μέχρι της επεμβάσης της Ι μεραρχίας Πεζικού. Ο διοικητής της, συντ/ρχης Αθ. Φράγκου, πήρε την πρωτοβουλία και επιτέθηκε άμεσα με τα τρία συντάγματά του εναντίον των τουρκικών φαλαγγών, τις έτρεψε σε φυγή, κυρίευσε 4 πυροβόλα και συνέλαβε 1100 αιχμαλώτους. Οι Τούρκοι αιφνιδιασμένοι από την άμεση αντίδραση της Ι μεραρχίας, υποχώρησαν με αταξία, έχοντας βαριές απώλειες (700 νεκρούς). Η ταξιαρχία Ιππικού επεχείρησε καταδίωξη, βλήθηκε όμως κατά λάθος από το φίλιο πυροβολικό και αναγκάστηκε να καλυφθεί. Μόνο μία επιλαρχία του 3^{ου} ΣΙ, υπό τον επίλαρχο Τσαγγαρίδη και βορειότερα μία ίλη του ιλάρχου Ασημάκη ενήργησαν ορμητική επέλαση σπαθίζοντας φυγάδες. Η ΙΙ ΜΠ δέχθηκε σφοδρή εχθρική επίθεση, την οποία απέκρουσε και το 7^ο ΣΠ στο αριστερό της, εκτέλεσε με πρωτοβουλία του, ορμητική αντεπίθεση καταδιώκοντας τους Τούρκους. Η ενέργεια αυτή οποία απάλλαξε από ισχυρή πίεση τη γειτονική Χ μεραρχία του Γ΄ ΣΣ. Η ΧΙΙ ΜΠ επιτέθηκε με τα 41^ο και 46^ο συντάγματα της και κατέλαβε τα υψώματα Αλπανός και Τακταλή-Μπαμπά, αποκόβοντας τον σύνδεσμο μεταξύ των ΙV και ΧΙΙ τουρκικών ομάδων μεραρχιών. Οι διοικητές των μεραρχιών του Α΄ ΣΣ, οι οποίες δέχτηκαν την κύρια προσπάθεια της τουρκικής επίθεσης, αντέδρασαν άμεσα και αποτελεσματικά και η διοίκηση του Σώματος, εκτιμώντας ως επιτυχή την εξέλιξη της μάχης, δεν επενέβη.

³¹⁵ Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., ό. π., σ. 249-250.

³¹⁶ Μαργαρίτης Γιώργος, ό. π., σ. 181.

Στον τομέα του Γ'ΣΣ, ανατολικά του Εσκή-Σεχίρ, η Χ ΜΠ(συντ/ρχης Σουμίλας) δέχθηκε επίθεση από το πρωί, την οποία μετά βίας απέκρουσε ύστερα από σκληρό αγώνα. Από τις 18:00 ανέλαβε γενική αντεπίθεση και καταδίωξε τον εχθρό σε βάθος οκτώ χιλιομέτρων. Η VII ΜΠ(συντ/ρχης Πλατής), αντιλήφθηκε, βόρεια του Εσκή-Σεχίρ, ισχυρές τουρκικές δυνάμεις να πλησιάζουν από την κατεύθυνση του όρους Μποζ-Νταγ. Αναπτύχθηκε αμυντικά και ενημέρωσε το Σώμα, το οποίο ζήτησε από την III μεραρχία να κινηθεί εσπευσμένα από το Καράκιοϊ προς το Εσκή-Σεχίρ (τελικά έφθασε έως το Ιν-Εϋνού, δεν πρόλαβε τη μάχη). Το απόσπασμα της IX μεραρχίας (συντ/ρχης Τσιρογιάννης), κατόπιν διαταγής του Γ'ΣΣ, μετέβη στο Εσκή-Σεχίρ την κατάλληλη στιγμή και ενίσχυσε με τα πέντε τάγματά του και το ΠΒ του, την VII που κλονιζόταν βόρεια της πόλης. Τέσσερις τουρκικές μεραρχίες έφθασαν μέχρι τις παρυφές της πόλεως και αποκρούστηκαν μεταξύ του αεροδρομίου και του χωριού Μουταλίμπ. Ακολούθως εκτέλεσαν το απόγευμα αντεπίθεση καταδιώκοντας τον εχθρό έως το Μποζ-Νταγ.

Στο μεταξύ η επιτυχής προέλαση του Β'ΣΣ προς Σεϊντή-Γαζή (νίκη της V μεραρχίας στο Ουτς-Σεράϊ και της XIII στο Τσαμ-Τεπέ), απείλησε με υπερκέραση το αριστερό των Τούρκων. Η τουρκική ηγεσία αναγκάστηκε να διατάξει τα μεσάνυχτα γενική υποχώρηση, ώστε με το πρώτο φως της 9^{ης} Ιουλίου να βρίσκεται μακριά από τις ελληνικές δυνάμεις. Η διοίκηση της ελληνικής Στρατιάς, έχοντας την έδρα της στην Κιουτάχεια, 100 χλμ μακριά, έμαθε καθυστερημένα για την μεγάλη μάχη, δεν έκανε καμία επέμβαση στη διάρκεια του αγώνα και έτσι δεν οργανώθηκε καμία καταδίωξη των Τούρκων. Η μάχη της 8^{ης} Ιουλίου υπήρξε η σπουδαιότερη μέχρι τότε μάχη στη Μικρά Ασία, έγινε σε ανοιχτό πεδίο και πήρε μέρος το σύνολο σχεδόν και των δύο αντιπάλων. Η ελληνική νίκη οφείλεται στην πρωτοβουλία των διοικητών μεραρχιών και συνταγμάτων, τις σωστές αποφάσεις που έλαβαν άμεσα αλλά κυρίως στην γενναιότητα των διοικητών κατωτέρων μονάδων. Ο μεγάλος όμως νικητής υπήρξε ο Έλληνας μαχητής που έδειξε καρτερία, επιμονή και επιθετικό πνεύμα.³¹⁷

Οι ελληνικές μονάδες παρά την προώθηση τους 200 χιλιόμετρα από το Ουσάκ και την κατανάλωση πυρομαχικών στις μάχες της Κιουτάχειας, κατάφεραν να έχουν επάρκεια πυρομαχικών και εφοδίων, δίχως να επηρεαστεί η πολεμική ικανότητά τους. *«Οι ελληνικές μεραρχίες ήταν πλήρως ανεφοδιασμένες με πυρομαχικά και τροφές. Η επαφή των μονάδων με το Κέντρο Εφοδιασμού του Ουσάκ είχε σχεδόν παύσει αλλά η οργάνωση από τις αρμόδιες υπηρεσίες της Στρατιάς κινητών αποθηκών εξ επιτοπίων μεταγωγικών, βρήκε τις κατερχόμενες από τα όρη μεραρχίες έχουσες τις συζυγαρχίες τους και τα μεταγωγικά μάχης με πλήρη φόρτο, προς διάψευση των προσδοκιών του εχθρού»*.³¹⁸ Αυτό ήταν μια πολλή σημαντική παράμετρος για τη νίκη της 8^{ης} Ιουλίου και δείχνει τον επαγγελματισμό και την σωστή προετοιμασία της Στρατιάς στον τομέα της διοικητικής μέριμνας.

³¹⁷ Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., ό. π., σ. 253-260.

³¹⁸ Σπυρίδωνος Γεώργιος, ό. π., σ. 151.

Σε ημερολόγια μαχητών πληροφορούμαστε λεπτομέρειες επί του αγώνα στο πεδίο της μάχης. Έφεδρος ανθυπολοχαγός της VII μεραρχίας: «Την 6ην και 7ην Ιουλίου μας πληροφορήσαν ότι εχθρός υποχωρεί βορείως Εσκή Σεχήρ, τραπέντος εις φυγήν και οχυρουμένου εις υψώματα. Την 8ην Ιουλίου εχθρός ανασυνταχθείς βομβαρδίζει Εσκή Σεχήρ επιχειρήσας ανακατάληψίν του. Μεραρχία μας και δη 22ον ΣΠ αντέκρουσε Κεμαλικάς δυνάμεις τρέψας autάς εις άτακτον φυγήν εις τα όρη. Σύνταγμαμά μας διετάχθη εξακολουθήση καταδίωξιν, κατελάβαμεν οχυράς θέσεις και εκυριεύσαμεν 3 πυροβόλα Σκόντα, 2 πολυβόλα Μαζίμ και άπειρον πολεμικών υλικόν. Εχθρός εγκατέλειψε τα πάντα εις τας θέσεις εξορμήσεως του, ως και τους λέβητας ακόμη πλήρης συσσιτίου και ετράπη προς Άγκυραν». ³¹⁹ Υπολοχαγός του αποσπάσματος IX μεραρχίας γράφει: «8 Ιουλίου: 2 και 20 μ.μ. διαταγή Γ'ΣΣ να αναχωρήσουμε εσπευσμένως διά Εσκή-Σεχίρ, διανύσαμε τροχάδην 6 χλμ, σύγχυσις και νευρικότις επικρατεί εκεί διότι εχθρός έφτασε πολύ πλησίον της πόλεως... δεξιά μας VII μεραρχία μάχεται, φαίνεται πως Τούρκοι την εκτοπίζουν αλλά δεν υπελόγιζαν ποσώς στην παρουσία αποσπάσματος της IX... δράση πυροβολικού μας αποτελεσματικότατη, απειλούμεν εχθρόν με υπερκέραση, ιδίως II/25^{ου} τάγμα μας με ελιγμό στο άκρο αριστερόν... Τούρκοι καταδιώκονται αμειλίκτως υπό ημετέρων πεζών... πυροβολικόν βάλλει μέχρι βαθείας νυκτός, εχθρικά πτώματα στον κάμπο άνω των 400, ήττα εχθρού πλήρης». ³²⁰

Ως προς τη στρατηγική διάσταση της μεγάλης αυτής μάχης οι εκτιμήσεις του διοικητού της XII ΜΠ και αξιωματικού του 3^{ου} ΕΓ της I ΜΠ, είναι κατατοπιστικές: «Το Γενικό Στρατηγείο της Στρατιάς, βρέθηκε ενώπιον τουρκικής ενέργειας της 8^{ης} Ιουλίου, την οποία κατ' ουδένα λόγο ανέμενε. Αν κι η ενέργεια αυτή του εχθρού δεν στέφθηκε από επιτυχία, τούτο οφείλεται αποκλειστικώς και μόνον στην ανδρεία των στρατευμάτων και στο πνεύμα πρωτοβουλίας των ηγητόρων του μετώπου. Η απόκρουση της επιθετικής επιστροφής του όγκου του εχθρικού στρατού οφείλεται στην τυχαία παρουσία της ταξιαρχίας Ιππικού στο κενό μεταξύ των Γ' και Α' ΣΣ και της XII μεραρχίας Πεζικού στο κενό μεταξύ Α' και Β' ΣΣ. Χωρίς να υποτιμάται η επιτυχής δράση των λοιπών μονάδων, οι οποίες αγωνίστηκαν με μεγάλη ανδρεία και ικανότητα, αυτές βέβαια δεν θα ήταν αρκετές να αποτρέψουν σοβαρότατη αποτυχία του ελληνικού στρατού αν ο εχθρός κατόρθωνε τελικά να διεισδύσει στα κενά αυτά...». ³²¹ «Τα δύο σκέλη της τουρκικής ηλάγρας εθραύσθησαν, τον μεν προς Νότον από την I μεραρχίαν το δε προς Βορράν από το μεικτό απόσπασμα της IX μεραρχίας... Το Α'ΣΣ απουσίασε παντελώς από τον αποφασιστικό αυτό αγώνα, όπως επίσης απουσίασε και η Στρατιά». ³²²

θα διαπιστωθεί πάλι ο προβληματικός τρόπος διοίκησης της ελληνικής πλευράς. Όπως ομολόγησε ο Παπούλας, η Στρατιά αιφνιδιάστηκε στρατηγικά και τακτικά το πρωί της 8^{ης} Ιουλίου: «Ο εχθρός με την θαρραλέαν επίθεσίν του κατά του

³¹⁹ Κώσσης Ηλίας, *Μικρασιατική Εκστρατεία-Πορεία Μεραρχίας Αρχιτελάγους(VII)*, www.delfini1922.gr/imerologia_2013.php.

³²⁰ Χριστοδουλίδης Σταύρος, ό. π., σ.32.

³²¹ Ανδρέας, ό. π., σ. 71.

³²² Μπουλαλάς, ό. π., σ. 163.

Γ'ΣΣ, αι προσβληθείσαι δυνάμεις του οποίου αναμφιβόλως θα εκάμπτοντο, εάν εν τω μεταξύ δεν κατέφθανον συντόμως η Ι μεραρχία και η ταξιαρχία Ιππικού, αίτινες ριφθείσαι εγκαίρως εις τον αγώνα συνέτειναν τα μέγιστα εις την ανατροπήν του εχθρού, όστις ηττηθείς κατά κράτος εγκατέλειψε πλέον τον αγώνα...». Αλλά επιρρίπτει και βαριές ευθύνες στους υφισταμένους του, διοικητές Σωμάτων Στρατού και Μεραρχιών για την μη καταδίωξη του εχθρού: «Χάρις εις τα κολοσσιαία σφάλματα ενίων εκ των διοικητών του, οίτινες ως απεδείχθη, ουχί μόνον άμοιροι πολέμου ήσαν αλλά και της στοιχειώδους ψυχραιμίας εστερούντο διά να οδηγήσωσι θαρραλέοι τον ανδρείον και αδάμαστον εκείνον στρατόν εις την πραγμάτωσιν των σκοπών του, ο εχθρός κατόρθωσε να διαφύγει».³²³ Απαξιωτικές κατηγορίες για τους ανωτάτους διοικητές μεγάλων μονάδων της Στρατιάς από τον αρχιστράτηγο αλλά ο ίδιος (υποτίθεται) τους είχε επιλέξει και είχε και την ευθύνη να τους απαλλάξει από τα καθήκοντά τους εφόσον έκρινε πως υστερούσαν. Αποφεύγει βέβαια να αναφέρει τις δικές του ευθύνες ή παραλείψεις για τη μεγάλη αυτή μάχη.

Ο διοικητής της XII ΜΠ θα γράψει για την υποχώρηση του τουρκικού στρατού στον τομέα του: «Περί την 20^η ώραν της 8^{ης} Ιουλίου, εκ του υψώματος Τακταλή-Μπαμπά, αντικρίσαμε επί της ανατολικώς του Εσκή-Σεχίρ πεδιάδος, τις φάλαγγες του τουρκικού στρατού να υποχωρούν. Η απόσταση ήταν 4.000 με 6.000 μέτρα, δεινώς δε ελυπήθην διά την έλλειψιν πεδινού ή βαρέως πυροβολικού από την μεραρχία μου για να εμποδίσω την άνετη αυτή υποχώρηση του εχθρικού στρατού».³²⁴

Το βράδυ της 8^{ης} Ιουλίου όλες οι τουρκικές επιθέσεις είχαν αποκρουστεί με επιτυχία και ο Ismet πασάς, όταν αντιλήφθηκε ότι το αριστερό του κινδυνεύει να υπερφαλαγγιστεί από το Β'ΣΣ, διέταξε γενική υποχώρηση που εκτελέστηκε με μεγάλη ταχύτητα και σε πολλές περιπτώσεις με αταξία. Ο ελληνικός στρατός δεν εκτέλεσε συστηματική καταδίωξη του εχθρού διότι δεν διατάχθηκε από το επιτελείο της ΣΜΑ, το οποίο βρισκόταν μακράν του πεδίου της μάχης. Μόνο κατά τόπους μερικές μονάδες, με πρωτοβουλία τους (Ι, VII, X ΜΠ, 3^ο ΣΙ) καταδίωξαν τους Τούρκους και συνέλαβαν αιχμαλώτους. Τα ξημερώματα της 9^{ης} Ιουλίου η Στρατιά εξέδωσε διαταγή επιχειρήσεων προς τα τρία Σώματα Στρατού με σκοπό την καταδίωξη του εχθρού που υποχωρούσε αλλά μόνο η XIII μεραρχία ήρθε σε επαφή με συμπτυσσόμενες τουρκικές δυνάμεις εκείνη τη μέρα. Οι Τούρκοι δε σταμάτησαν την υποχώρησή τους παρά μόνο όταν έφθασαν στην ανατολική όχθη του Σαγγαρίου. Στις 10 Ιουλίου, η ΣΜΑ ανέστειλε την καταδίωξη αφού άλλωστε κάθε επαφή με τον εχθρό είχε χαθεί για να μπορέσουν οι ελληνικές δυνάμεις να ανασυνταχθούν, να ανεφοδιασθούν και να αναπαυθούν.³²⁵

5.1 Τα Δελτία Στρατιωτικής Καταστάσεως

Στο Δελτίο Στρατιωτικής Καταστάσεως της Στρατιάς της 8^{ης} Ιουλίου αναφέρεται: «Μετά κατάληψιν Δορυλαίου εχθρός επεζήτησε να συγκρατήσει την περαιτέρω

³²³ Παπούλας Αναστάσιος-Πασάς Ιωάννης, ό. π., σ. 105-106.

³²⁴ Ανδρέας, ό. π., σ. 74.

³²⁵ Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., ό. π., σ. 260-262.

προέλασή μας διά γενικής επιθέσεως... Επίθεση υπήρξε σφοδροτάτη εκτελεσθείσα διά 14 εχθρικών μεραρχιών. Μετά μεσημβρίαν επίθεση είχε αποκρουσθεί και η Στρατιά αναλάμβανε την αντεπίθεσιν... Αγώνες καταδιώξεως εξακολουθούν. Στρατηγείον 9-7-21». Στο ΔΣΚ της 10^{ης} Ιουλίου (βλ. Παράρτημα) διαβάζουμε: «...Εκ των μέχρι τούδε πληροφοριών εξακριβώθη ότι εχθρός απώλεσε πυροβόλα (21 βαρέα και πεδινά), φονευθέντας αιχμαλώτους αυτομόλους και λιποτάκτας άνω του τρίτου της δυνάμεώς του, πλείσται των μεραρχιών του απέμειναν με ολιγότερον του ημίσεως της προ δεκαπενθημέρου δυνάμεώς του... Κατόπιν καταλήψεως ολοκλήρου της γραμμής Αφίων Καραχισάρ-Κιουντάχειας-Δορυλαίου-Μπιλετζίκ και εξασφαλίσεως αυτής, κεχωρισμένοι βορεία και νοτία ομάδες Στρατιάς αποτέλεσαν ενιαίον μέτωπο εν αντιθέσει με εχθρικές δυνάμεις Αγκύρας και Ικονίου ων το μέτωπο ήδη διεσπάσθη. Στρατηγείον 11-7-21».³²⁶

5.2 Ο Τύπος για την μάχη του Εσκί-Σεχίρ

Η Εφημερίδα *Πολιτεία* κυκλοφορεί στις 8 Ιουλίου με τον τίτλο: *ΤΟ ΕΣΚΙ ΣΕΧΙΡ ΕΠΕΣΕ-ΠΟΛΛΑΙ ΧΙΛΙΑΔΕΣ ΑΙΧΜΑΛΩΤΩΝ ΣΥΝΕΛΗΦΘΗΣΑΝ*. Την επομένη γράφει: *Ο ΚΕΜΑΛ ΙΚΕΤΕΥΕΙ ΤΗΝ ΕΙΡΗΝΗΝ*. Το ειρωνικό είναι πως εκείνες τις στιγμές ήταν σε εξέλιξη η μεγάλη επιθετική επιστροφή των Τούρκων και η μάχη της 8^{ης} Ιουλίου! Βέβαια δεν φταίει η εφημερίδα που το αγνοούσε τη στιγμή που δεν το γνώριζε η διοίκηση και το επιτελείο της ΣΜΑ! Όταν αυτή γίνεται γνωστή στις 10 του μηνός γράφει: *ΝΕΑ ΠΕΡΙΦΑΝΗΣ ΝΙΚΗ-Ο ΕΧΘΡΟΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΑΣ ΕΠΙΘΕΣΙΝ ΔΙΕΣΠΑΣΘΗ - ΚΑΤΑΔΙΩΚΕΤΑΙ ΚΑΤΑ ΠΟΛΑΣ ΣΠΑΘΙΖΟΜΕΝΟΣ ΥΠΟ ΤΟΥ ΙΠΠΙΚΟΥ- ΘΑ ΚΑΤΟΡΘΩΣΕΙ ΝΑ ΔΙΑΦΥΓΕΙ ΠΡΟΣ ΑΓΚΥΡΑΝ*;³²⁷

Η Εφημερίδα *Πατρίς* κυκλοφορεί μετά την μεγάλη μάχη με τον τίτλο: *ΝΕΑ ΠΕΡΙΛΑΜΠΡΟΣ ΝΙΚΗ ΤΟΥ ΣΤΡΑΤΟΥ ΜΑΣ-Ο ΚΕΜΑΛ ΑΠΟΠΕΙΡΑΘΕΙΣ ΑΝΤΕΠΙΘΕΣΙΝ ΚΑΤΑ ΤΟΥ ΕΣΚΙ ΣΕΧΙΡ ΑΠΕΚΡΟΥΣΘΗ ΕΦ' ΟΛΟΥ ΤΟΥ ΜΕΤΩΠΟΥ ΚΑΙ ΚΑΤΕΔΙΩΧΘΗ ΑΠΗΝΩΣ*. Στην τελευταία σελίδα δίδει την είδηση πως *Ο ΚΕΜΑΛ ΜΟΛΙΣ ΕΠΡΟΘΦΑΣΕ ΝΑ ΔΙΑΦΥΓΕΙ ΕΞ ΕΣΚΙ ΣΕΧΙΡ*, η οποία φυσικά δεν ισχύει.³²⁸

Το *Σκριπ* στις 9 Ιουλίου έχει πηχυαίο τίτλο: *ΟΙ ΣΥΛΛΗΦΘΕΝΤΕΣ ΑΙΧΜΑΛΩΤΟΙ ΠΑΝΩ ΑΠΟ 30.000*, το οποίο αποτελεί διογκωμένη προπαγάνδα! Η εφημερίδα, πιστή στις φιλομοναρχικές της αντιλήψεις, προβάλλει μεγάλη φωτογραφία του βασιλιά Κωνσταντίνου γράφοντας από κάτω «*Η ψυχή του μαχομένου Στρατού*». Στις 10 Ιουλίου γράφει: *ΠΕΙΣΜΑΤΩΔΗΣ ΕΛΛΗΝΟΤΟΥΡΚΙΚΗ ΜΑΧΗ ΕΚ ΠΑΡΑΤΑΞΕΩΣ-Ο ΕΧΘΡΟΣ ΥΠΟΣΤΑΣ ΠΑΝΩΛΕΘΡΙΑΝ ΚΑΤΑΔΙΩΚΕΤΑΙ ΥΠΟ ΤΟΥ ΙΠΠΙΚΟΥ* ενώ στην τελευταία σελίδα έχει κύριο τίτλο: *Η ΜΕΓΑΛΗ ΝΙΚΗ ΠΕΡΑΝ ΤΟΥ ΕΣΚΙ-ΣΕΧΙΡ* με υπότιτλο: *ΖΗΤΩ Ο ΒΑΣΙΛΕΥΣ - ΖΗΤΩ Ο ΣΤΡΑΤΟΣ - ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΠΟΛΙΝ! ΕΠΙΜΟΝΟΙ ΔΙΑΔΟΣΕΙΣ ΑΙΧΜΑΛΩΣΙΑΣ*

³²⁶ Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ.302/Ζ/1, Δελτία Στρατιωτικής Καταστάσεως ΣΜΑ 8^{ης} και 10^{ης} Ιουλίου 1921.

³²⁷ Εφημερίδα *Πολιτεία* αρ. 1295 (8 Ιουλίου 1921) σ. 1, αρ. 1296 (9 Ιουλίου 1921) σ. 8, αρ. 1297 (10 Ιουλίου 1921) σ. 1.

³²⁸ Εφημερίδα *Πατρίς* αρ. 538 (9 Ιουλίου 1921) σ. 1 και σ. 4.

ΤΟΥ ΚΕΜΑΛ! ³²⁹ Στο *Εμπρός* της 10^{ης} Ιουλίου διαβάζουμε *Η ΜΕΓΑΛΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΝΙΚΗ ΕΞΩΘΕΝ ΤΟΥ ΕΣΚΙ-ΣΕΧΙΡ* και από κάτω υπερμέγεθες σχεδιάγραμμα της μάχης. Στην τελευταία σελίδα: 4^η Προϊνήν, *Η ΠΑΝΩΛΕΘΡΙΑ ΤΟΥ ΕΧΘΡΟΥ ΣΤΟ ΕΣΚΙ-ΣΕΧΙΡ* με υπότιτλο *Η ΜΕΓΙΣΤΗ ΚΑΙ ΤΕΛΕΙΩΤΙΚΗ ΝΙΚΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ*. Στο τέλος της σελίδας διαβάζουμε το συμπέρασμα της εφημερίδας: «... όπως προβλέπαμε, ο αγών (στην Μικρά Ασία) διά της τελευταίας μάχης ετερματίσθη οριστικώς». Στις 11 Ιουλίου μεταφέρει την είδηση πως *Η ΚΑΤΑΔΙΩΞΙΣ ΤΟΥ ΕΧΘΡΟΥ ΕΞΑΚΟΛΟΥΘΕΙ*, η οποία όμως δεν ισχύει διότι αυτή είχε ανασταλλεί από την διοίκηση της ΣΜΑ από τις 10 του μηνός. ³³⁰

Η κοινή γνώμη διαβάζοντας τον ημερήσιο Τύπο, δεν αποκτά την πραγματική εικόνα για τη στρατιωτική κατάσταση στο μέτωπο. Καταρχήν καμία εφημερίδα δεν εξηγεί πώς ο τουρκικός στρατός, λίγες μέρες μετά την ήττα του στη Κιουτάχεια (3 Ιουλίου), κατάφερε να αντεπιτεθεί αιφνιδιαστικά στις 8 Ιουλίου, με τόσο μεγάλο όγκο δυνάμεων. Οι πομπώδεις τίτλοι για μεγίστη ελληνική νίκη, πανωλεθρία του εχθρού, σύλληψη δεκάδων χιλιάδων αιχμαλώτων ακόμα και φήμες για σύλληψη του ιδίου του Κεμάλ, δημιουργούν την αντίληψη της στρατιωτικής διαλύσεως των Τούρκων, της οριστικής νίκης του ελληνικού στρατού στο μικρασιατικό μέτωπο, άρα και το τέλος του αγώνα στη Μικρά Ασία. Η ψευδαίσθηση αυτή επρόκειτο να κρατήσει πολύ λίγο και τις επόμενες εβδομάδες η κοινή γνώμη θα πληροφορούταν την ανάγκη διενέργειας μιας νέας εκστρατείας, ακόμα πιο βαθιά στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας, αναγκαία για την καταστροφή του τουρκικού στρατού.

6. Αποτίμηση των μαχών του Ιουλίου 1921

Οι απώλειες του ελληνικού στρατού κατά τη διάρκεια των επιχειρήσεων Ιουνίου-Ιουλίου 1921 ήταν σοβαρές και ανήλθαν σε 1.491 νεκρούς, 6.472 τραυματίες και 110 αγνοούμενους. Οι σοβαρές απώλειες που υπέστη ο τουρκικός στρατός, μεταδόθηκαν πολύ διογκωμένες στα ανακοινωθέντα της ΣΜΑ και δημιούργησαν τέτοια αισιόδοξη εντύπωση, ώστε να θεωρηθεί από την ελληνική κυβέρνηση το πολεμικό έργο ολοκληρωμένο στη Μικρά Ασία. Στη δημιουργία αυτής της εντύπωσης σημαντικά συνέτεινε και η έκθεση του συνδέσμου της κυβέρνησης με τη Στρατιά, υποστράτηγου Ξενοφώντα Στρατηγού. Η έκθεση αυτή, η οποία συντάχθηκε αμέσως μετά την λήξη των επιχειρήσεων, υπολόγιζε τη φθορά της τουρκικής στρατιάς τουλάχιστον στο 1/3 της δύναμής της. ³³¹

Σε αυτήν ο Ξ. Στρατηγός, κάνει λεπτομερή καταγραφή των προετοιμασιών του ελληνικού στρατού, της εξόρμησης του Ιουνίου, των πορειών και των μαχών μέχρι και τις 8 Ιουλίου 1921. Περαιτώνει την έκθεσή του με εκτιμήσεις για τις εχθρικές απώλειες: «*Η φθορά, ην υπέστη ο εχθρός, υπήρξε σοβαροτάτη υπολογιζομένη εις το 1/3 τουλάχιστον της δυνάμεως αυτού και απώλεσε 50 πυροβόλα...*» και την άκρως αισιόδοξη για την ελληνική πλευρά διαπίστωση: «*...Τοιούτον υπήρξε το τέλος*

³²⁹ Εφημερίδα *Σκριπ* αρ. 7000 (9 Ιουλίου 1921) σ. 1, αρ. 7001 (10 Ιουλίου 1921) σ. 1 και σ. 4.

³³⁰ Εφημερίδα *Εμπρός* αρ. 8886 (10 Ιουλίου 1921) σ. 1 και σ. 4, αρ. 8887 (11 Ιουλίου 1921) σ. 1.

³³¹ Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., ό. π., σ. 262-263.

της κεμαλικής στρατιάς, η δε πλήρης διάλυσις και των εναπομεινάντων λειψάνων της δε θα βραδύνει να επέλθει».³³²

Η ανωτέρω έκθεση, που εκ των υστέρων αποδείχθηκε υπερβολική, επηρέασε σε πολύ μεγάλο βαθμό τις αντιλήψεις της κυβέρνησης αλλά και του βασιλιά ως προς την επικρατούσα στρατιωτική κατάσταση στη Μικρά Ασία, διότι ο Ξενοφών Στρατηγός έχαιρε μεγάλου κύρους στο κυβερνητικό στρατόπεδο. Ο ίδιος δικαιολογήθηκε αργότερα γράφοντας ότι οι νίκες υπήρξαν μεν μεγάλες, όχι όμως τόσο όσο ανέφεραν αρχικά τα εν επαφή με τον εχθρό ευρισκόμενα Σώματα, από τα στοιχεία των οποίων συντάσσονταν τα ανακοινωθέντα. Επίσης πως η στρατιωτική κατάσταση της ΣΜΑ βελτιώθηκε σημαντικά διότι άρθηκε το μέγα μειονέκτημα του χωρισμού αυτής σε δύο ασύνδετες ομάδες. Εφεξής η Στρατιά θα βρισκόταν συγκεντρωμένη και υπό ενιαία διοίκηση.³³³

Η ελληνική επίθεση είχε πετύχει στον πρώτο αντικειμενικό της σκοπό, την κατάληψη δηλαδή των σιδηροδρομικών κόμβων Εσκή-Σεχίρ και Αφιόν-Καραχισάρ. Δεν πέτυχε όμως στον δεύτερο και κύριο σκοπό της, την εξουδετέρωση των εχθρικών δυνάμεων.³³⁴ Η κατάληψη των σιδηροδρομικών κόμβων Εσκή-Σεχίρ, Κιουτάχειας, Αφιόν Καρα-Χισάρ εξασφάλισε τον ανεφοδιασμό της ελληνικής Στρατιάς και ταυτόχρονα διέκοψε για τους Τούρκους την σιδηροδρομική επικοινωνία ανάμεσα στην Άγκυρα και στο Ικόνιο. Τα αποτελέσματα όμως υπήρξαν κυρίως εδαφικά και παρά τις ελληνικές τακτικές επιτυχίες, οι τουρκικές δυνάμεις μπόρεσαν να διαφύγουν έστω και με μεγάλες απώλειες σε προσωπικό, υλικό και μέσα. Ο τουρκικός στρατός ηττήθηκε κατ' επανάληψη στο τακτικό πεδίο αλλά ούτε συνετρίβη, ούτε διαλύθηκε. Η φθορά του δεν ήταν ανεπανόρθωτη. Αμύνθηκε αρχικά στην Κιουτάχεια, εν συνεχεία συμπύχθηκε ανατολικά του Εσκή-Σεχίρ για να αποφύγει την κύκλωση και με την επιθετική επιστροφή της 8^{ης} Ιουλίου απέδειξε ότι αφενός μεν διατηρούσε την μαχητική του ικανότητα, αφετέρου δε διευκόλυνε την μεταφορά των υλικών του στην Άγκυρα, προ της οποίας εγκαταστάθηκε ακωλύτως. Το μικρασιατικό πρόβλημα παρέμεινε άλυτο από στρατιωτική άποψη εφόσον ο Mustafa Kemal εξακολουθούσε να διαθέτει ισχυρά οργανωμένο στρατό.³³⁵

Αξιοματικοί που υπηρετούσαν τότε στα Γραφεία Επιχειρήσεων του Α' ΣΣ και της Ι ΜΠ αντίστοιχα, υποστηρίζουν πως το Επιτελείο της ΣΜΑ διέπραξε σοβαρότατα λάθη και δεν μπόρεσε να εκμεταλλευθεί στρατηγικά τις τακτικές νίκες της 4^{ης}³³⁶ και

³³² Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ. 367/Θ/5, Γενική Επισκόπησης της Στρατιωτικής καταστάσεως την 12^η Ιουλίου 1921, Ξενοφώντας Στρατηγός, Κιουτάχεια 12 Ιουλίου 1921, σ. 19.

³³³ Στρατηγός Ξενοφών, ό. π., σ. 239.

³³⁴ Οικονόμου Νικόλαος, ό. π., σ. 176.

³³⁵ Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., ό. π., σ. 263-264.

³³⁶ Κανελλόπουλος Κων/νος, ό. π., σ. 13: «Η άλκιμος Μικρασιατική Στρατιά πρόσφερε στην διοίκησή της την ορμή και τον ενθουσιασμό, όστις εγγυάτο περί της νίκης και εγκατέλειψε προς τούτο τις εκατόμβες εκείνες των απaráμιλλων πολεμιστών της, οι οποίοι κοιμούνται τον αιώνιο ύπνο εις τα πεδία των μαχών των επιχειρήσεων τούτων. Επιπλέον έδωσε σε αυτήν την ευκαιρία να μετατρέψει τις τακτικές ήττες του εχθρού σε πλήρη στρατηγική συντριβή του. Αλλά δυστυχώς το διαπραχθέν στρατηγικό σφάλμα της 4^{ης} Ιουλίου, ματαίωσε τη συντριβή του εχθρού, επέτρεψε την διαφυγή του

της 8^{ης} Ιουλίου³³⁷ και να επιτύχει ένα αποφασιστικό αποτέλεσμα που θα εκμηδένιζε τον τουρκικό στρατό.

Η αδυναμία της ελληνικής Στρατιάς να περικυκλώσει τις τουρκικές δυνάμεις στην περιοχή της Κιουτάχειας, το στρατηγικό σφάλμα της 4^{ης} Ιουλίου αλλά και η άμεση παρέμβαση του Κεμάλ την κρίσιμη στιγμή που, χωρίς δισταγμό, διέταξε την υποχώρηση από την περιοχή Κιουταχείας, επέτρεψαν την διαφυγή του τουρκικού στρατού. Στην συνέχεια οι Έλληνες νομίζουν ότι απώθησαν τον εχθρό και αναπαύονται ενώ οι Τούρκοι προετοιμάζονται και επιτίθενται αιφνιδιαστικά στις 8 Ιουλίου. Στην Ι μεραρχία οφείλεται μεγάλο μέρος της νίκης και συγκεκριμένα στο διοικητή της, συν/ρχη Αθ. Φράγκου, ο οποίος πήρε την πρωτοβουλία και επιτέθηκε ταχύτατα, αιφνιδίασε και αποδιοργάνωσε τις επερχόμενες τουρκικές φάλαγγες στο Σουπ-Εϋρέν. Η διοίκηση του Α'ΣΣ(Αλ. Κοντούλης - Στ. Γονατάς) απουσίασε από τον αγώνα της 8^{ης} Ιουλίου και δεν διέταξε την ΙΙ μεραρχία να επέμβει και να συνδράμει δραστήρια την Ι μεραρχία. Η ΧΙΙ(-) μεραρχία καθηλώθηκε στο Αλμπανός από εχθρικό σύνταγμα, είχε όμως το ελαφρυντικό της μειωμένης σύνθεσης και της έλλειψης Πυροβολικού. Κυρίως όμως απουσίασε ο διοικητής της Στρατιάς με το επιτελείο του και δεν ώθησε τα Β' και Γ'ΣΣ και την Βόρεια ομάδα Τρικούπη να χτυπήσουν δραστήρια τα πλευρά του εχθρού. Ο υποστράτηγος Τρικούπης, που διέθετε δύο μεραρχίες παρέμεινε μακριά και δεν πρόλαβε να μετάσχει σε καμία μάχη. Του ζητήθηκε, από τον επιτελάρχη του Γ'ΣΣ, η συνδρομή της ΙΙΙ μεραρχίας, με την οποία και έσπευσε προς Εσκή-Σεχίρ αλλά όταν πλησίασε, ο αγώνας είχε λήξει.

Η Στρατιά μετά την απόκρουση της επίθεσης όφειλε, άνευ αναβολής, να διατάξει την καταδίωξη του εχθρού μέχρι τον Σαγγάριο. Όταν αυτή διατάχθηκε οι τουρκικές φάλαγγες είχαν απομακρυνθεί. Το Επιτελείο της ΣΜΑ, είχε καταφέρει να απομονωθεί και όχι μόνο δεν διεύθυνε την μεγαλύτερη εκ παρατάξεως μάχη στη Μικρά Ασία αλλά την πληροφορήθηκε μετά το πέρας της! Ευρισκόμενο στην Κιουτάχεια, 100 χιλιόμετρα μακριά, αδυνατούσε να πληροφορηθεί και να διευθύνει τις επιχειρήσεις στο σωστό χρόνο σε αντίθεση με το τουρκικό Στρατηγείο, που ήταν πάντα εγγύτερα στο μέτωπο, επεδείκνυε ταχύτατα αντανάκλαστικά και επενέβαινε διά διαταγών στις επιχειρήσεις.

Το Β'ΣΣ(Βλαχόπουλος-Σαγιάς) δεν πήρε μέρος στην μάχη της 8^{ης} Ιουλίου διότι ακολουθώντας τις διαταγές, είχε προελάσει προς Σεϊντή-Γαζή πριν την τουρκική επίθεση. Η επιτυχής προέλασή του αποτέλεσε τη μόνη σοβαρή απειλή για την

και παρέσυρε τη Στρατιά σε νέες επιχειρήσεις, τις μεγαλύτερες και δυσχερέστερες που ανέλαβε ποτέ ο ελληνικός στρατός».

³³⁷ Μπουλαλάς Κλεάνθης, ό. π., σ. 216: «Κεφαλαιώδες επίσης σφάλμα, ασυγχώρητο και αδιανόητο, ήταν η μη εκμετάλλευση της νίκης της 8^{ης} Ιουλίου. Έπρεπε προ της αυγής της 9^{ης} Ιουλίου να ωθηθούν τα Σώματα Στρατού προς καταδίωξη έως τη δυτική όχθη του Σαγγαρίου με ταχυκίνητα μέσα (Ταξιαρχία Ιππικού, Ημιλαρχίες Ιππικού Μεραρχιών, Πεζικού επί αυτοκινήτων, πεδινού Πυροβολικού) ώστε να μην αφεθεί στον εχθρό ανάπαυλα προς ανασυγκρότηση. Τα λεχθέντα από τον Ξεν. Στρατηγό αλλά και τον Παπούλα περί κοπώσεως των στρατευμάτων και ανάγκης ανεφοδιασμού είναι αστήρικτες δικαιολογίες. Ο οίστρος της νίκης είχε εξαλείψει την κόπωση και ο πλούσιος θύλαξ του Σιθρί-Χισάρ θα μας έδιδε όλα τα μέσα ζωής».

γραμμή υποχωρήσεως της τουρκική Στρατιάς, την οποία όμως δεν πρόλαβε να παρενοχλήσει δραστικά. Η διοίκηση του Γ΄ ΣΣ (Πολυμενάκος-Σπυρόπουλος) ανέπτυξε πρωτοβουλία, διέταξε κινήσεις μονάδων που δεν ανήκαν οργανικά σ' αυτό (ταξιαρχία Ιππικού, μεικτό απόσπασμα της ΙΧ, την ΙΙΙ μεραρχία να έρθει προς ενίσχυσή του), οι οποίες συνέβαλαν κατά μεγάλο ποσοστό στη νίκη. Ειδικά η επέμβαση του μεικτού αποσπάσματος της ΙΧ μεραρχίας, τη στιγμή που η VII κλονιζόταν, απέτρεψε την είσοδο των Τούρκων στο Εσκί-Σεχίρ και στην συνέχεια συνέπραξε στην καταδίωξή τους. Πιθανόν τα Β΄ και Γ΄ ΣΣ έπρεπε να προβούν σε πιο έντονη καταδίωξη των ηττηθέντων Τούρκων αλλά λόγω έλλειψης διαταγών και πληροφοριών ορθά δεν το έπραξαν. Οι διοικητές του Α΄ΣΣ (Κοντούλης) και του Βορείου Συγκροτήματος Μεραρχιών (Τρικούπης) δεσμευόταν από τις διαταγές της Στρατιάς αλλά έδειξαν αδράνεια. Θα έπρεπε να αναλάβουν περισσότερη πρωτοβουλία στον τομέα τους. Αναμφισβήτητα, την μεγαλύτερη ευθύνη φέρνει ο διοικητής ΣΜΑ, ο επιτελάρχης και οι αρμόδιοι επί των πληροφοριών και των επιχειρήσεων επιτελείς, οι οποίοι έσφαλαν επανειλημμένα στις εκτιμήσεις τους.

Για την μάχη της 8^{ης} Ιουλίου, τη μεγαλύτερη εκ παρατάξεως μάχη του μικρασιατικού αγώνα, μπορούμε επίσης να παρατηρήσουμε τα κάτωθι: ο αρχηγός του τουρκικού Γενικού Επιτελείου (Fevzi), είδε στην αραιή διάταξη της ελληνικής Στρατιάς μια μεγάλη ευκαιρία να παρουσιάζεται και διέταξε τον επιχειρησιακό διοικητή δυτικού μετώπου (Ismet) να επιτεθεί κατά κρίση του. Εκείνος μελέτησε, προπαρασκεύασε μεθοδικά την επιχείρηση και επιτέθηκε. Παράλληλα ο Kemal (διορισμένος αρχιστράτηγος από την τουρκική εθνοσυνέλευση) ενέκρινε την τολμηρή επιχείρηση. Αυτή ήταν πολύ καλά μελετημένη και παρουσίαζε μεγάλες πιθανότητες επιτυχίας. Ως βάση είχε την αιφνιδιαστική επίθεση των τουρκικών δυνάμεων διαμέσου των κενών των ελληνικών Σωμάτων Στρατού, με σκοπό να τα διαχωρίσει και να τα συντρίψει μεμονωμένα. Η τουρκική ανωτάτη ηγεσία (Kemal, Fevzi, Ismet) έδειξε, για άλλη μια φορά, την αξία της αλλά οι έμπειροι Έλληνες μαχητές με τον ενθουσιασμό και την γενναιότητά τους ανέτρεψαν τα σχέδιά της. Η τύχη ευλόγησε την ελληνική πλευρά εκείνη τη μέρα.

Χωρίς να παραβλέπονται οι σημαντικές δυσχέρειες που αντιμετώπισε η ελληνική πλευρά (δράση σε άγνωστη και εχθρική περιοχή, κάλυψη μεγάλων αποστάσεων, επιμήκυνση των γραμμών ανεφοδιασμού, δυσχέρειες στις επικοινωνίες, κόπωση στρατευμάτων) και τα αντίστοιχα πλεονεκτήματα του εχθρού διαπιστώνεται πως η τουρκική ανωτάτη διοίκηση και ειδικά οι Τούρκοι επιτελικοί αξιωματικοί, υπερείχαν των Ελλήνων συναδέλφων τους στον σχεδιασμό των επιχειρήσεων και στην εκτέλεση των στρατιωτικών σχεδίων. Οι Τούρκοι είχαν τα στρατηγεία τους (Στρατιάς και Ομάδων Μεραρχιών) πάντα πλησίον των πεδίων των μαχών, επέτρεψαν την εξέλιξή τους και επενέβαιναν άμεσα διά διαταγών στις επιχειρήσεις. Επέδειξαν μεγάλες ικανότητες στην εκτέλεση ελιγμών, υποχωρητικών μαχών και τολμηρών αντεπιθέσεων. Σε αυτό βοήθησε και η «ελαφριά» σύνθεση των μεραρχιών τους, σε αντίθεση με την «βαριά» των αντίστοιχων ελληνικών. Τα ελληνικά στρατηγεία (Στρατιάς και Σωμάτων Στρατού) βρισκόταν μακράν των επιχειρήσεων, η

ενημέρωσή τους με τα μέσα της εποχής (αναξιόπιστοι ασύρματοι) απαιτούσε πολύ χρόνο με αποτέλεσμα η αντίδρασή τους να είναι καθυστερημένη και ξεπερασμένη από τις εξελίξεις. Παράδειγμα, η μάχη της 8^{ης} Ιουλίου, με το ελληνικό Γενικό Στρατηγείο στην Κιουτάχεια, σε απόσταση πάνω από εκατό χιλιόμετρα να μην πληροφορείται καν τη διεξαγωγή της ενώ το Στρατηγείο Δυτικού Μετώπου ήταν στο Καρα-Τοκάτ, λίγα χιλιόμετρα πίσω από την γραμμή της μάχης. Η ελληνική πλευρά έπασχε στον κρίσιμο τομέα της αποτελεσματικής διεύθυνσης των στρατιωτικών επιχειρήσεων. Δυστυχώς αυτή η κορυφαία αδυναμία στο ελληνικό πολεμικό δόγμα διατηρήθηκε και στη συνέχεια του μικρασιατικού πολέμου.

Η ελληνική ανωτάτη ηγεσία έχασε δύο σημαντικές ευκαιρίες, στις 4 Ιουλίου μετά τις μάχες της Κιουτάχειας και στις 8 Ιουλίου μετά τη μάχη του Δορυλαίου, για να επιτύχει αποφασιστικό αποτέλεσμα επί του αντιπάλου. Ανάλογες ευκαιρίες δεν θα παρουσιαζόταν ξανά στον μικρασιατικό αγώνα και ποτέ άλλοτε οι Έλληνες δεν θα έφταναν τόσο κοντά στην τελική νίκη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε΄

Η απόφαση για την εκστρατεία προς την Άγκυρα

1. Το νέο δίλλημα Κυβέρνησης και Στρατιάς

Μόλις πέρασαν οι πρώτες εντυπώσεις και οι ενθουσιασμοί από τα αποτελέσματα των επιχειρήσεων του Ιουλίου, διαπιστώθηκε το αδικαιολόγητο της υπερβολικής αισιοδοξίας και η ελληνική κυβέρνηση βρέθηκε υποχρεωμένη να μελετήσει τη πολιτική όψη του μικρασιατικού ζητήματος με βάση την πραγματική στρατιωτική κατάσταση. Δεν είχε επιτευχθεί ο βασικός σκοπός των επιχειρήσεων δηλαδή η συντριβή του αντιπάλου που θα οδηγούσε στον τερματισμό του πολέμου. Η λύση του ζητήματος έπρεπε να βρεθεί το ταχύτερο δυνατό διότι η Ελλάδα, χώρα φτωχή, δεν μπορούσε να αντέξει οικονομικά μακροχρόνιο πόλεμο. Στις 14 Ιουλίου έφτασε στην Κιουτάχεια ο πρωθυπουργός Δημήτριος Γούναρης για να σχηματίσει προσωπική αντίληψη της στρατιωτικής κατάστασης.³³⁸

Για τους Έλληνες το πρόβλημα – να οχυρωθούν και να επαναπαυθούν στις κατακτήσεις τους ή να προχωρήσουν προς την Άγκυρα σε μια τελευταία προσπάθεια καταστροφής του τουρκικού εθνικιστικού στρατού – ήταν απλό στη διατύπωση αλλά οδυνηρό στη λύση του. Ουσιαστικά ήταν το ίδιο πρόβλημα που αντιμετώπιζε το ελληνικό επιτελείο από το 1919. Ο πειρασμός να κάνουν μια νέα προσπάθεια ώστε να πετύχουν το «τελειωτικό χτύπημα» ήταν σχεδόν ακατανίκητος.³³⁹

Ήδη από τον Αύγουστο του 1920 ο τότε αρχιστράτηγος είχε υποβάλλει στον πρωθυπουργό σχέδιο προέλασης και κατάληψης των Εσκή-Σεχίρ, Άφιον Καραχισάρ, Άγκυρας και εν ανάγκη Ικονίου, για να «δοθεί *καίριον χτύπημα κατά του Κεμάλ και για την οριστική κατάπνιξη του εθνικιστικού κινήματος*». Ο Βενιζέλος είχε αποδεχθεί το σχέδιο και, όπως αποκαλύπτουν δύο τηλεγραφήματα του προς το Foreign Office, σχεδίαζε την νέα εκστρατεία πριν τον χειμώνα. Διαβεβαίωνε τον αρχιστράτηγο Wilson πως ο ελληνικός στρατός ήταν ικανός να φτάσει σ' έναν μήνα ως την Άγκυρα και να καταλάβει και τον Πόντο. Η εκστρατεία αναβλήθηκε για ένα εξάμηνο, μετά μεσολάβησαν οι εκλογές στην Ελλάδα και η εκστρατεία αυτή πραγματοποιήθηκε τελικά με χρονική καθυστέρηση και υπό δυσμενέστερους όρους.³⁴⁰

Βασισμένο στο παραπάνω σχέδιο ήταν και αυτό του αρχηγού της ΕΥΣ υποστρατήγου Γουβέλη, το οποίο είχε προτείνει τον Ιανουάριο του 1921 στην πολιτική ηγεσία. Επομένως η σκέψη για μία σε τόσο μεγάλο βάθος προέλαση για την καταδίωξη και την οριστική συντριβή του τουρκικού στρατού δεν προέκυψε ξαφνικά τον Ιούλιο του 1921. Το πρόβλημα για την Ελλάδα και ειδικότερα για την ΣΜΑ ήταν πως τη παραπάνω περίοδο, ο τουρκικός στρατός είχε ισχυροποιηθεί αρκετά, λόγω της επιστρατεύσεώς του και της μεγάλης ενίσχυσής του από τους Ιταλούς, τους Γάλλους και κυρίως τους Σοβιετικούς.

³³⁸ Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., ό. π., σ. 264.

³³⁹ Smith Llewellyn Michael, ό. π., σ. 403.

³⁴⁰ Πλουμίδης Σπύρος, ό. π., σ. 241.

Ο Βενιζέλος με επιστολή του στο Δαγκλή, ήδη από τον Μάιο του 1921, τόνιζε κατά προφητικό τρόπο πως και στην Άγκυρα πλέον να έφτανε ο ελληνικός στρατός, αυτό δεν θα βοηθούσε αλλά θα επιδείνωνε την κατάσταση της χώρας, δεδομένου και της διπλωματικής απομόνωσής της: *«η θέσις μας θα ήτο ακόμη πιο δυσχερεστέρα και στρατιωτικώς και οικονομικώς διότι οι εμπαθείς πολιτικοί μου αντίπαλοι οδηγούν την χώραν εις καταστροφάς των οποίων η έκτασις ουδείς γνωρίζει που θα σταματήσει»*.³⁴¹

2. Η σύσκεψη της 13^{ης} Ιουλίου - οι διαφωνίες και το συμβιβαστικό υπόμνημα

Ο διοικητής της ΣΜΑ, αντιστράτηγος Παπούλας, ήταν νευρικός και αβέβαιος με την όλη κατάσταση. Προκειμένου να συμμετάσχει στις 15 Ιουλίου σε σύσκεψη με την πολιτειακή, πολιτική και στρατιωτική ηγεσία, συγκάλεσε στις 13 Ιουλίου σύσκεψη του επιτελείου του και συζήτησε το θέμα της περαιτέρω προέλασης της Στρατιάς ανατολικά. Ο συνταγματάρχης Σαρηγιάννης, υπαρχηγός του επιτελείου και αρμόδιος για τις επιχειρήσεις υποστήριξε: *«Η σπουδή με την οποία αποχωρεί ο εχθρός αποδεικνύει ότι έχει απωλέσει την αγωνιστική του δύναμη, την οποία δοκίμασε με την αντεπίθεση της 8^{ης} Ιουλίου, που έκανε με όλες του τις δυνάμεις. Φρονώ ότι η Στρατιά δεν πρέπει να χάσει καιρό αλλά να συνεχίσει το ταχύτερο την επιθετική της πορεία για να εμποδίσει την ανασυγκρότηση του εχθρού και την αμυντική του οργάνωση»*.³⁴²

Διευθυντής του 3^{ου} ΕΓ(επιχειρήσεων) της Στρατιάς ήταν ο συντ/ρχης Ελ. Βερνάρδος αλλά η συνεργασία του με τον Σαρηγιάννη δεν ήταν αρμονική.³⁴³ Η άποψη του Βερνάρδου ως αρμοδίου επιτελούς για την περαιτέρω προέλαση δεν ζητήθηκε από τον Παπούλα στη σύσκεψη ή τουλάχιστον δεν παρατίθεται σε καμία πηγή. Πιθανόν το 3^ο ΕΓ της Στρατιάς να είχε ταχθεί υπέρ της εκστρατείας προς την Άγκυρα σε προγενέστερη φάση. Ο συντ/ρχης Σαρηγιάννης αναφέρεται λανθασμένα από διαφόρους ιστορικούς ως υπεύθυνος του 3^{ου} ΕΓ. Αν και νεότερος του Βερνάρδου στην επετηρίδα, είχε ως υπαρχηγός του Επιτελείου της Στρατιάς, αρμοδιότητα τις επιχειρήσεις. Πάντως από τον πρίγκιπα Ανδρέα γίνεται γνωστό ότι και ο Βερνάρδος ήταν υπέρμαχος της προέλασης προς την Άγκυρα.

Στη συνέχεια ο Παπούλας ζήτησε τη γνώμη του διευθυντή του Γραφείου Εφοδιασμού-Μεταφορών (4^{ου} ΕΓ) της Στρατιάς, αντισυνταγματάρχη Σπυρίδωνος, ο οποίος υποστήριξε: *« Η Στρατιά για να προχωρήσει και να επιδιώξει τη σύνναψη νέων αγώνων πρέπει να είναι εφοδιασμένη επαρκώς σε μέσα μάχης και συντηρήσεως. Τα απομένοντα τώρα πυρομαχικά στις μεραρχίες επαρκούν για αγώνα μίας ή δύο το πολύ ημερών... Εάν η Στρατιά προχωρήσει πέραν του Σαγγαρίου θα στερηθεί τα μέσα μάχης και συντηρήσεως, διότι τα μέσα μεταφοράς που διαθέτει έχουν φθαρεί κατά τις τελευταίες επιχειρήσεις και δεν θα επαρκούν να καλύψουν την μεγάλη απόσταση από το μόλις τώρα δημιουργούμενο Γενικό Κέντρο Εφοδιασμού του Εσκή-Σεχίρ έως το μέτωπο ανατολικά του Σαγγαρίου. Σε πολήμερο αγώνα εκεί η Στρατιά θα στερηθεί πυρομαχικά, τροφές και μέσα περιθάλψεως των τραυματιών. Έτσι ενδέχεται να ηττηθεί*

³⁴¹ Γιαννουλόπουλος Γιάννης, «Από τις Σέβρες στη Λωζάννη» ..., σ. 247.

³⁴² Φωτιάδης Κώστας, *Η Μικρασιατική Καταστροφή*, β' τόμος, σ. 295.

³⁴³ Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ,Φ.419/Γ/2, Αναφορά Γεωργίου Κολοκούση, Αθήνα 21-2-1958.

και να απωλέσει παν ότι έως τώρα κέρδισε ή ακόμη χειρότερα να απωθηθεί προς την έρημο καταστρεφόμενη».³⁴⁴ Ο διευθυντής του 4^{ου} ΕΓ προέβλεψε επακριβώς τις προκλήσεις που θα αντιμετώπιζε η Στρατιά ανατολικά του Σαγγαρίου αλλά και το διακύβευμα αυτής της ιδιαίτερα ριψοκίνδυνης επιχείρησης!

Ο Παπούλας ζήτησε τότε τη γνώμη του αρχηγού του επιτελείου του, συνταγματάρχη Πάλλη, ο οποίος διαπίστωσε: «Βρισκόμαστε προ μιας απολύτου αισιοδοξίας του Γραφείου Επιχειρήσεων και μιας απολύτου απαισιοδοξίας του Γραφείου Εφοδιασμού και Μεταφορών. Εγώ είμαι μεταξύ των δύο. Επειδή όμως εκ πείρας γνωρίζω πως το Γραφείο εφοδιασμού και μεταφορών αποδίδει περισσότερα απ' όσα υπόσχεται κλίνω μάλλον προς τας απόψεις του 3^{ου} Γραφείου». Στη συνέχεια ο Σπυρίδωνος αφού κατέθεσε πίνακα με σχετικό υπόμνημα για τα μέσα της Στρατιάς, από το οποίο προέκυπτε σαφέστατα πως αυτή δεν θα μπορούσε να προελάσει πέραν του Σαγγαρίου δίχως να στερηθεί τον ανεφοδιασμό της, ζήτησε να αντικατασταθεί στο 4^ο ΕΓ από άλλον αξιωματικό και να αποδοθεί στο όπλο του, το Πεζικό. Ο Πάλλης του αντέτεινε πως ως επιτελής δεν δικαιούται να υποβάλλει παραίτηση διότι την ευθύνη της τελικής απόφασης έχει ο διοικητής της Στρατιάς.³⁴⁵

Η μαρτυρία του πρίγκιπα Ανδρέα για τον αρχηγό και τον υπαρχηγό του επιτελείου του Παπούλα είναι αρκετά κατατοπιστική: «Ο Πάλλης χαρακτήριζε υπερβολικές τις ενστάσεις για την περαιτέρω προέλαση και έλεγε πως ο εχθρός δεν θα ήταν σε θέση να αντιτάξει σοβαρή άμυνα. Όσον αφορά τον Σαρηγιάννη, υπέρμαχο της προέλασης, αυτός ήταν κληροδότημα του τέως αρχιστρατήγου Παρασκευοπούλου και θεωρούταν ο μόνος γνώστης της εν Μ. Ασία καταστάσεως, άνευ του οποίου το νανάγιο της εκστρατείας θα επέρχετο άμεσο. Οι γνώμες του αποτελούσαν το ευαγγέλιο πάσης επιχειρήσεως και παρότι είχε παρασύρει την κυβέρνηση στις ολέθριες επιχειρήσεις του Δεκεμβρίου και του Μαρτίου, διατηρούταν στη θέση του και οι συμβουλές του λαμβάνονταν σοβαρά υπ' όψιν».³⁴⁶

Οι τεκμηριωμένες αντιρρήσεις του διευθυντή του 4^{ου} ΕΓ και οι επιφυλάξεις του διοικητή της Στρατιάς Παπούλα και του επιτελάρχη Πάλλη, οδήγησαν τελικά στην σύνταξη από το 3^ο ΕΓ ενός υπομνήματος συμβιβασμού ανάμεσα στις δύο αντίθετες απόψεις.³⁴⁷

Σύμφωνα με το Υπόμνημα³⁴⁸ (βλ. παράρτημα), η Στρατιά γνωμάτευσε στην κυβέρνηση ότι ο στρατός, μετά από μερικές μέρες ανάπαυση και ανεφοδιασμό, θα μπορούσε να προχωρήσει ως τον Σαγγάριο, παρά τις μεγάλες αποστάσεις και τις δυσχέρειες ανεφοδιασμού και εκεί είχε δύο επιλογές: α) να αντιμετωπίσει τον τουρκικό στρατό νικηφόρα δυτικά του ποταμού. Μετά αφού καταλάβει την Άγκυρα, να καταστρέψει την εκεί βάση εφοδιασμού και να επανέλθει στις αφετηρίες της β)

³⁴⁴ Φωτιάδης Κώστας, ό. π., σ. 295.

³⁴⁵ Στο ίδιο, σ. 297.

³⁴⁶ Ανδρέας, ό. π., σ. 100.

³⁴⁷ Οικονόμου Νικόλαος, ό. π., σ. 176 και Φωτιάδης Κώστας, ό. π., σ. 297.

³⁴⁸ Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ,Φ.367/Θ/7, Υπόμνημα περί επιχειρήσεως Στρατιάς προς Άγκυρα, Κιουτάχεια 15 Ιουλίου 1921.

στην περίπτωση που οι Τούρκοι ταχθούν ανατολικά του ποταμού, η Στρατιά θα προελάσει μέχρι αυτόν και θα αποφασίσει την περαιτέρω δράση της αναλόγως των μέχρι τότε συνθηκών. Μόνο αν αυτές είναι ευνοϊκές(οδοί, φορτηγά, σιδηροδρομική γραμμή σε καλή κατάσταση κλπ) θα συνεχίσει την προέλαση προς την Άγκυρα, διαφορετικά θα γυρίσει στο Εσκή Σεχίρ καταστρέφοντας τη σιδηροδρομική γραμμή.

Το υπόμνημα ήταν ασαφές και αόριστο. Η πρώτη περίπτωση ήταν σχεδόν απίθανη να συμβεί διότι οι Τούρκοι δεν ήταν αφελείς να σταθούν δυτικά του Σαγγαρίου, σε έδαφος που δεν προσφερόταν για άμυνα. Στη δεύτερη περίπτωση, η Στρατιά θα έφτανε ως το Σαγγάριο και θα αποφάσιζε εκεί ή την περαιτέρω προέλαση αν συνέτρεχαν ευνοϊκές συνθήκες ή θα γυρνούσε πίσω καταστρέφοντας ριζικά τη σιδηροδρομική γραμμή Μπεϊλίκ Κιοπρού-Εσκή Σεχίρ. Και στις δύο περιπτώσεις προεξοφλούσε αυθαίρετα την συντριβή των Τούρκων σε περίπτωση μάχης.

Τι σύγχυση στόχων έχουμε εδώ! Η προέλαση προς την Άγκυρα θα ήταν το τελειωτικό χτύπημα κατά του εχθρού ή (απλώς) μια επιδρομή; Θα ήταν το πρώτο αν οι Τούρκοι θα στεκόταν να πολεμήσουν δυτικά του Σαγγαρίου. Αν αποσυρόταν ανατολικά του ποταμού, άνοιγαν χαρακώματα μεταξύ αυτού και της Άγκυρας και αμυνόταν επιτυχώς ποιος θα ήταν ο στόχος αυτής της μεγάλης και πολυέξοδης προέλασης; Η καταστροφή 100 χιλιομέτρων σιδηροδρομικού δικτύου Μπεϊλίκ Κιοπρού-Εσκή Σεχίρ. Αυτό δεν θα εκμηδένιζε τον Kemal και τον στρατό του.³⁴⁹

3. Οι επιφυλάξεις ανωτάτων αξιωματικών και του αρχιστρατήγου-Η γνώμη του υπουργού Στρατιωτικών

Οι διοικητές του μαχόμενου στρατεύματος είχαν πολλές επιφυλάξεις για τη συνέχιση της προέλασης. Σε συνάντησή τους στις 13 Ιουλίου στο Εσκή-Σεχίρ, οι υποστράτηγοι Κοντούλης(διοικητής Α΄ΣΣ) και Ανδρέας (ΧΙΙ μεραρχίας) συμφώνησαν πως για να αναληφθεί μια κολοσσιαία επιχείρηση, όπως η προέλαση προς την Άγκυρα, έπρεπε πρώτα να γίνει ευρεία αναδιοργάνωση του στρατεύματος, να ενισχυθεί αυτό σε άνδρες και στελέχη με γενική επιστράτευση και να διενεργηθεί ο τέλειος ανεφοδιασμός αυτού σε κρίσιμα υλικά. Ο οπλισμός του πεζικού και τα πυροβόλα είχαν φθαρεί και έχριζαν ανακατασκευής, βαρύ πυροβολικό δεν υπήρχε παρά ελάχιστο και πεπαλαιωμένο και η αεροπορία είχε ολιγάριθμο και απαρχαιωμένο υλικό. Επίσης υπήρχαν ελλείψεις σε ένδυση και υπόδηση. Σύμφωνα με τα παραπάνω ήταν και ο διοικητής του Γ΄ΣΣ, υποστράτηγος Πολυμενάκος, σε συζήτηση του με τον Κοντούλη. Χωρίς την παραπάνω προπαρασκευή θεωρούσαν την επιχείρηση καταδικασμένη σε αποτυχία.³⁵⁰

Στις 14 Ιουλίου στην Κιουτάχεια, ο αρχιστράτηγος σε ερώτηση του διοικητού Β΄ ΣΣ για συνέχιση της προελάσεως, εξέφρασε ρητά και απερίφραστα τη γνώμη «*πως έπρεπε να αρκεσθούμε εις τα κτηθέντα και να μη ριψοκινδυνεύσουμε περαιτέρω*». Πρόσθεσε ότι η κυβέρνηση, διά του προέδρου της και του υπουργού στρατιωτικών,

³⁴⁹ Smith Llewellyn Michael, ό. π., σ. 406.

³⁵⁰ Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., ό. π., σ. 264 και Ανδρέας, ό. π., σ. 97.

ζητούσε την συνέχιση της εκστρατείας για την τελική συντριβή των Τούρκων και δήλωσε πως θα παραιτούνταν εάν έβλεπε ένταση της επιμονής της. *«Ενθάρρυνα τον αρχιστράτηγο για τις γνώμες του και συμφώνησα μαζί του για τους κινδύνους της νέας επιχειρήσεως. Οι ιδέες και αντιλήψεις των συνταγματαρχών Πάλλη και Σαρηγιάννη ήταν αντίθετες με αυτές του αντιστρατήγου Παπούλα και ο τελευταίος διαμαρτυρόταν πως όχι μόνον δεν λαμβάνουν υπόψη τις γνώμες του αλλά προσπαθούν να τις μετατρέψουν εκ βάθρων»*.³⁵¹ Διαπιστώνουμε από την παραπάνω μαρτυρία ότι α) ο Παπούλας δεν ήθελε την προέλαση προς την Άγκυρα β) ο τρόπος διοίκησης της Στρατιάς Μικράς Ασίας ήταν τουλάχιστον παράδοξος και πιθανότατα παγκοσμίως πρωτότυπος δηλαδή η γνώμη του αρχιστρατήγου να μη λαμβάνεται υπόψη από τους υφισταμένους του επιτελείου του!

Ο διοικητής του Β' ΣΣ εξέφρασε τις αντιρρήσεις του και στον υπουργό Στρατιωτικών Θεοτόκη. Ο τελευταίος υποστήριζε πως η προέλαση προς Άγκυρα ήταν επιβεβλημένη για να καταστραφεί ο εχθρός. Όσον αφορά τον ανεφοδιασμό απάντησε πως όλα τα εφόδια βρίσκονταν εν αφθονία σε Αθήνα και Σμύρνη και εύρισκε εντελώς περιττή τη κλήση και άλλων ηλικιών υπό τα όπλα, δεδομένου ότι ο εχθρός υπέστη μέγα κλονισμό. Τέλος πρόσθεσε ότι η ενέργεια προς Άγκυρα δεν θα ήταν και τόσο σοβαρή και ότι θα έχει το χαρακτήρα επιδρομής!³⁵²

Προφανώς ο πολιτικός προϊστάμενος του υπουργείου Στρατιωτικών δεν είχε ορθή και πλήρη εικόνα της στρατιωτικής κατάστασης και δεν αντιλαμβανόταν ότι η εκστρατεία προς την Άγκυρα θα ήταν η πιο καθοριστική αλλά και η πιο επίπονη μέχρι τότε επιχείρηση για το ελληνικό στράτευμα. Η ευθύνη γι' αυτό βαρύνει κυρίως τους αρμόδιους υπηρεσιακούς παράγοντες που δεν τον κατατόπισαν ορθά, ιδίως τον αρχηγό της ΕΥΣ, τον κατεξοχήν σύμβουλο του υπουργού για στρατιωτικά ζητήματα. Φαίνεται ότι η επιρροή του Ξενοφώντα Στρατηγού πάνω στον υπουργό αλλά και σε ορισμένους επιτελείς της ΣΜΑ ήταν καθοριστική υπέρ της εκστρατείας.

4. Το Πολεμικό Συμβούλιο της 15^{ης} Ιουλίου

Στις 15 Ιουλίου 1921, συγκλήθηκε στην Κιουτάχεια Πολεμικό Συμβούλιο, υπό την προεδρία του βασιλιά Κωνσταντίνου, στο οποίο συμμετείχαν ο πρωθυπουργός Γούναρης, ο υπουργός Στρατιωτικών Θεοτόκης, ο διοικητής της ΣΜΑ Παπούλας, ο αρχηγός της ΕΥΣ Δούσμανης, ο Ξεν. Στρατηγός, σύνδεσμος Κυβέρνησης-Στρατιάς και ο επιτελάρχης ΣΜΑ συνταγματάρχης Πάλλης. Ο πρωθυπουργός, αναπτύσσοντας τον σκοπό της σύγκλησης του συμβουλίου, ρώτησε τη διοίκηση της Στρατιάς αν είχε επιτευχθεί η εκμηδένιση του τουρκικού στρατού σε βαθμό που να επέτρεπε στην κυβέρνηση να κηρύξει περαιωμένο τον αγώνα και να προβεί σε μονομερή ρύθμιση της καταστάσεως και σε αποστράτευση των εφέδρων. Η Στρατιά, διά του επιτελάρχου Πάλλη, απάντησε ότι ο τουρκικός στρατός είχε σημαντικές απώλειες και βρισκόταν σε κατάσταση περίπου αποσύνθεσης αλλά όχι εκμηδένισης. Ο πρωθυπουργός τότε ρώτησε κατά πόσο ήταν δυνατό να γίνει στρατιωτική ενέργεια

³⁵¹ Ανδρέας, ό. π., σ. 97-99.

³⁵² Στο ίδιο, σ. 100-101.

για την επίτευξη του επιδιωκόμενου αποτελέσματος και ποια θα ήταν η ενέργεια αυτή. Όλοι συμφώνησαν ότι αυτό μπορούσε να επιτευχθεί αν όχι πλήρως, πάντως επαρκώς, με τη συνέχιση των επιχειρήσεων και την καταδίωξη των Τούρκων μέχρι την Άγκυρα και ακόμα ανατολικότερα μέχρι τον Άλυ ποταμό. Έτσι εφόσον δεν προσφερόταν άλλος τρόπος επίλυσης του μικρασιατικού προβλήματος, παρά μόνο με την προσφυγή στα όπλα, αποφασίστηκε ομόφωνα η προέλαση προς την κατεύθυνση της Άγκυρας και η Στρατιά κατέθεσε υπόμνημα σχετικά με τις νέες επιχειρήσεις.³⁵³

Η αοριστία του υπομνήματος φαίνεται ότι επέτρεψε στον Παπούλα και στους πολιτικούς να προσδοκούν διαφορετικά πράγματα από την προτεινόμενη επιχείρηση. Ο Παπούλας αφέθηκε να πειστεί να εξαπολύσει μια επίθεση στην οποία πίστευε μόνο κατά το ήμισυ και χωρίς ο αντικειμενικός της σκοπός να έχει καθοριστεί με ακρίβεια. Αν ο στρατός έβρισκε δυσκολίες, θα μπορούσε απλώς να αποσυρθεί. Οι πολιτικοί πήραν τις υποθέσεις του υπομνήματος πιο σοβαρά και είχαν μεγάλες ελπίδες ότι ο κεμαλικός στρατός τελικά θα συντριβεί. Ο Θεοτόκης ιδίως ήταν γεμάτος χαρά και είπε στον Βρετανό στρατιωτικό ακόλουθο ότι θα έπαιρναν μαζί το τσάι τους στην Άγκυρα σε τρεις εβδομάδες.³⁵⁴

Στο συμβούλιο, ο επιτελάρχης Πάλλης διάβασε το υπόμνημα της Στρατιάς, τις εναλλακτικές λύσεις που προβλεπόταν σε αυτό και μετέφερε τις επιφυλάξεις του αντ/ρχη Σπυρίδωνος για τις δυσχέρειες του εφοδιασμού. Ο Κωνσταντίνος δεν έλαβε ενεργό μέρος στην συζήτηση, παρά το γεγονός ότι δεν φαινόταν απόλυτα σίγουρος για την επιτυχία της σχεδιαζόμενης επιχείρησης. Οι Γούναρης, Θεοτόκης και Στρατηγός τάχθηκαν ανεπιφύλακτα υπέρ της άμεσης προέλασης όπως και ο Δούσμανης, παρά τις επιμέρους αντιρρήσεις του για τις επιχειρησιακές λεπτομέρειες του σχεδίου. Το συμβούλιο έληξε με την υιοθέτηση του υπομνήματος του Επιτελείου της Στρατιάς.³⁵⁵

Επειδή οι Τούρκοι όλο και αποσύρονται προς το εσωτερικό, η ελληνική πολιτική και στρατιωτική ηγεσία παίρνει τη μεγάλη απόφαση, τη μεγαλύτερη ίσως της ελληνικής ιστορίας, να προχωρήσει η Στρατιά ακόμα περισσότερο, έστω και εάν το ρίσκο είναι μεγάλο και οι δυσχέρειες τεράστιες.³⁵⁶

Είναι αρκετά ενδιαφέρουσες ορισμένες μαρτυρίες, ώστε να γίνουν γνωστές οι συνθήκες και το παρασκήνιο που οδήγησαν στην λήψη της «ομόφωνης» απόφασης. Σύμφωνα με τον πρίγκιπα Ανδρέα, μετά την λήξη του συμβουλίου και την αποχώρηση των επισήμων, ο Παπούλας εκφραζόταν με δριμύτητα εναντίον της κυβέρνησης και κατά μερικών μελών του επιτελείου του, ιδίως κατά του συντ/ρχη Σαρηγιάννη, οι οποίοι τον παρέσυραν στην συγκατάθεση της εκστρατείας εκείνης. Βέβαια η αντίθεση του Παπούλα για την προέλαση προς την Άγκυρα εκδηλώθηκε πριν από το πολεμικό συμβούλιο, ενώ κατά τη διάρκειά του σιώπησε και δέχθηκε

³⁵³ Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., ό. π., σ. 264-265.

³⁵⁴ Smith Llewellyn Michael, ό. π., σ. 407.

³⁵⁵ Οικονόμου Νικόλαος, ό. π., σ. 177.

³⁵⁶ Τζανακάρης Βασίλης, *Δακρυσμένη Μικρασία..*, σ. 314.

τελικά να ενεργήσει εναντίον της γνώμης του. *«Δυστυχώς τα μέλη του επιτελείου του αρχιστρατήγου γνωρίζοντας καλά τον χαρακτήρα του, έθιγαν, μετά μεγάλης όντως επιτηδειότητας, τις χορδές της απέραντης φιλαυτίας και φιλαρχίας αυτού. Και ενώ ο Παπούλας δεν στερούταν τον κοινό νου, η αμέτρητη άγνοια της πολεμικής τέχνης τον ανάγκαζε να ακολουθεί, με τυφλά μάτια, τις συμβουλές του επιτελείου του. Στο πολεμικό συμβούλιο δεν αναμείχθηκε στην συζήτηση! Οι αποφάσεις ελήφθησαν άνευ αυτού και απλά άκουγε τον επιτελάρχη Πάλλη να αναπτύσσει τις γνώμες της Στρατιάς. Απλώς άκουγε και έπραξε έτσι εξ' αιτίας της άγνοιάς του για τα στρατιωτικά θέματα, κυρίως όμως διότι δεν είχε το ψυχικό σθένος να επιμείνει στην γνώμη του απέναντι στην πολιτική ηγεσία. Η επιμονή αυτή συνεπαγόταν παραίτηση από την θέση του αρχιστρατήγου, η οποία δεν συμβιβαζόταν με τη φιλαρχία του».*³⁵⁷

Ο Παπούλας αργότερα στο βιβλίο του θα επιρρίψει όλες τις ευθύνες για την απόφαση της προέλασης προς την Άγκυρα στον Ξενοφώντα Στρατηγό³⁵⁸ και, όπως κατέθεσε στη δίκη των Έξι, πίστευε πως οι Γούναρης και Θεοτόκης συνεννοούνταν για την επιχειρησιακή διάσταση της εκστρατείας με τον Σαρηγιάννη.³⁵⁹ Ο Παπούλας φοβόταν ότι παραίτησή του λόγω διαφωνίας πριν μια τόσο κρίσιμη επιχείρηση, θα προκαλούσε την πτώση του ηθικού του στρατεύματος. *«Ο Παπούλας δεν εστάθη, ατυχώς, εις το ύψος της περιστάσεως δεχθείς να αναλάβει επιχείρηση στην οποία δεν πίστευε».*³⁶⁰

Ουσιαστικά η προς Άγκυρα εκστρατεία είχε προαποφασιστεί απ' την κυβέρνηση, με τη συνηγορία του Ξενοφώντα Στρατηγού, ο οποίος είχε κάνει τις κατάλληλες προπαρασκευαστικές συζητήσεις με επιτελείς της ΣΜΑ.³⁶¹ Ο Κ. Μπουλαλάς σημείωσε: *«...ο Παπούλας αντί να παραιτηθεί, ως όφειλε, υπέκυψε και αποφασίστηκε η προς Άγκυραν εκστρατεία. Πατήρ του σχεδίου τούτου αναμφιβόλως ήταν ο Ξενοφών Στρατηγός, εκλεκτό μέλος του επιτελείου των βαλκανικών πολέμων. Γι' αυτό, δυστυχώς, είχε απέραντο κύρος με το οποίο γοήτευε τους ατυχείς πολιτικούς που θεωρούσαν τους παλιούς επιτελικούς στρατηγικές αυθεντίες...».*³⁶² Ο Στρατηγός ήταν εκείνος που επηρέασε αποφασιστικά την πολιτική ηγεσία αλλά και επιτελείς της ΣΜΑ, για την προέλαση προς τη τουρκική πρωτεύουσα!

Κατά τα λεγόμενα του Παπούλα στον Σπυρίδωνος, μόνο ο Κωνσταντίνος είχε κάποιες μικρές επιφυλάξεις για την εκστρατεία προς την Άγκυρα. *«Πάντες, εκτός του Βασιλεώς, που εξέφρασε την απορία του διά τον αφελή τρόπο με τον οποίο απεφασίζετο η σε τόσο μεγάλο βάθος ατελείωτη εισβολή, πάντες υπερβάλλοντες αλλήλους εις αισιοδοξίαν, παρεσύρθησαν και παρέσυραν τα μέλη της κυβέρνησης εις την ολέθρια απόφαση. Ο τίτλος Συνταγματικός Βασιλεύς, ίσως και η νόσος του, εφίμωσαν το στόμα του Βασιλέως κατά το κρίσιμον εκείνον συμβούλιο... Αλλά και ο αρχηγός της Στρατιάς*

³⁵⁷ Ανδρέας, ό. π., σ. 102-105.

³⁵⁸ Πασσάς Ιωάννης-Παπούλας Αναστάσιος, ό. π., σ. 111.

³⁵⁹ Ριζάς Σωτήρης, ό. π., σ. 267.

³⁶⁰ Σπυρίδωνος Γεώργιος, ό. π., σ. 167.

³⁶¹ Φωτιάδης Κώστας, *Η Μικρασιατική Καταστροφή...*, β' τόμος, σ. 297.

³⁶² Μπουλαλάς Κλεάνθης, ό. π., σ. 173.

εκ του φόβου μήπως του αφαιρεθεί η διοίκηση και ο επιτελάρχης του, εξ ευγενείας μέχρι αβουλίας εξικνουμένης, συνήνεσαν παραδόξως και η κοινή απόφαση της προς Αγκύρας εκστρατείας ελήφθη...».³⁶³ Η παραπάνω μαρτυρία περί επιφυλάξεων του βασιλιά επιβεβαιώνεται και από τον μητροπολίτη Εφέσου, ο οποίος, λίγο μετά το Πολεμικό Συμβούλιο, είχε ρωτήσει τον Κωνσταντίνο αν αποφάσισε την εκστρατεία προς την Άγκυρα. Εκείνος απάντησε: «Εγώ ουδέν αποφάσισα! Δεν είμαι αρμόδιος! Δύνασθε να ερωτήσετε απ' έξω εκείνους που κυβερνούν».³⁶⁴

Σύμφωνα με την κατάθεση του Πάλλη στη Δίκη των Έξι, η προέλαση προς την Άγκυρα αποφασίστηκε με «γενική γνώμη εκτός της διοικήσεως της Στρατιάς». Σε ερώτηση στρατοδίκη ποιούς εννοεί κατονόμασε τον βασιλιά, τον Γούναρη, τον Θεοτόκη αλλά και τον Δούσμανη.³⁶⁵ Ούτε ο Παπούλας ούτε ο Πάλλης ήταν ισχυροί χαρακτήρες. Όσες επιφυλάξεις μπορούσαν να έχουν για τη σχεδιαζόμενη προέλαση τις υπερνικούσε η επιθυμία των πολιτικών, μαζί και του Ξενοφώντα Στρατηγού, για αποφασιστική δράση.³⁶⁶

Προκαλεί εντύπωση η στάση του βασιλιά Κωνσταντίνου. Θα έπρεπε να έχει μια πιο ενεργητική παρουσία στο συμβούλιο και να έχει το θάρρος της γνώμης του. Ως ανώτατος άρχοντας του κράτους και αρχηγός του στρατεύματος έπρεπε, εφόσον είχε αμφιβολίες για την εκστρατεία, να τις πει ευθαρσώς και να προστατέψει το στρατό και τη χώρα από μια ριψοκίνδυνη περιπέτεια. Η δυσάρεστη εμπειρία του Εθνικού Διχασμού το 1915-1916, φαίνεται τον είχε κάνει πολύ προσεκτικό και λειτουργούσε περισσότερο ως «ανεύθυνος άρχοντας». Είχε δώσει «εν λευκώ» την διαχείριση των υποθέσεων στην κυβέρνηση αλλά αυτό δεν μετριάζει τις ευθύνες του.

Το τελευταίο ισχύει ακόμα περισσότερο για τον διοικητή Στρατιάς, τον κατεξοχήν υπεύθυνο για την προέλαση, που ενώ διαφωνούσε δεν είχε το σθένος να εκφράσει ευθαρσώς την γνώμη του και να παραιτηθεί. Δεν πήρε καθόλου το λόγο στο συμβούλιο και άκουγε απλά τον επιτελάρχη Πάλλη να αναπτύσσει τα προβλήματα ανεφοδιασμού, κυρίως, που θα αντιμετώπιζε η Στρατιά ανατολικά του Σαγγαρίου. Ο επιτελάρχης Πάλλης, αν και αρχικά συμμεριζόταν την γνώμη του αρχηγού του και θεωρούσε την εκστρατεία επικίνδυνη και εξαιρετικά δυσχερή στη συνέχεια, μπροστά και στο «σφυροκόπημα» όλων των υπολοίπων, υπαναχώρησε και κέρδισε πίστωση χρόνου για τη Στρατιά για να ρυθμίσει τον εφοδιασμό της, πριν προελάσει εκ νέου. Τις επόμενες μέρες θα θεωρεί και αυτός την επιχείρηση εναντίον των Τούρκων ως περίπατο!

Από τα παραπάνω προκύπτει πως η απόφαση για την εκστρατεία προς την Άγκυρα ήταν προαποφασισμένη πριν το Πολεμικό Συμβούλιο, από τους πολιτικούς Γούναρη και Θεοτόκη και τον Ξεν. Στρατηγό και η απόφαση αυτή επιβλήθηκε στην ΣΜΑ, με την σύμφωνη γνώμη του Δούσμανη και την ανοχή του Κωνσταντίνου.

³⁶³ Σπυρίδωνος Γεώργιος, ό. π., σ. 161.

³⁶⁴ Παπούλας Αναστάσιος-Πασσάς Ιωάννης, ό. π., σ. 116.

³⁶⁵ Ριζάς Σωτήρης, ό. π., σ. 270.

³⁶⁶ Smith Llewellyn Michael, ό. π., σ. 405.

5. Λόγοι που επέβαλαν την εκστρατεία προς την Άγκυρα

Βαρύνουσας σημασίας ήταν και η επίδραση του αγγλικού παράγοντα, παρασκηνιακή μεν αλλά πολλή ουσιαστική δε, ως προς τη περαιτέρω προέλαση. Συγκεκριμένα ο πρωθυπουργός Lloyd George, προσδοκούσε σε μια ελληνική οριστική νίκη επί των Τούρκων για να εφαρμοστεί η Συνθήκη των Σεβρών, που ήταν άλλωστε προσωπικό του δημιούργημα και για την οποία πίστευε πως εξασφαλίζει τα βρετανικά συμφέροντα στην περιοχή. Μαζί του συμφωνούσαν και κάποιοι κύκλοι του υπουργείου Εξωτερικών παρά την αντίθεση του υπουργού Στρατιωτικών Churchill και ανωτάτων αξιωματικών, που είχαν εκφράσει έγκαιρα την διαφωνία τους. Η στάση του Lloyd George φαίνεται πως επηρέασε την κυβέρνηση Γούναρη να διακινδυνεύσει αλλά και τον βασιλιά να μην αντιδράσει στην συνέχιση της προέλασης προς ανατολάς. Διαχρονικά, καθ' όλη την διάρκεια της ελληνικής παρουσίας στην Μικρά Ασία 1919-1922, καμία μεγάλη στρατιωτική επιχείρηση δεν αναλήφθηκε από την ελληνική πλευρά εάν δεν είχε το «πράσινο φως» της Βρετανίας, της μόνης άλλωστε δύναμης που υποστήριζε, έστω και «πλατωνικά», την ελληνική πλευρά.

Η αγγλική πίεση για την επιχείρηση αποδεικνύεται από μαρτυρίες των Ξ. Στρατηγού, πρίγκιπα Ανδρέα αλλά και της γραμματέως του Lloyd George. Ο Βρετανός πρωθυπουργός δήλωσε τον Ιούλιο στη Βουλή των Κοινοτήτων: *«Η Ελλάδα μετά τις νίκες της δεν μπορεί να αρκεσθεί στη Συνθήκη των Σεβρών, πρέπει να ικανοποιηθεί με μεγαλύτερες παραχωρήσεις»*.³⁶⁷ Ο Ξ. Στρατηγός θα αποκαλύψει πως από την Αγγλία υπήρχαν ενθαρρύνσεις για αποπεράτωση του αρξάμενου νικηφόρου έργου.³⁶⁸ Το ίδιο και ο πρίγκιπας Ανδρέας που έγραψε ότι μία εκ των μεγάλων δυνάμεων (Αγγλία) συμβούλευε ανεπισημως την μέχρι του εσχάτου δυνατού ορίου ώθηση της εκστρατείας, υποσχόμενη, αν τα πράγματα λάβαιναν αίσια τροπή, παροχή δανείου, πολεμικού υλικού και αναγνώριση δικαιώματος στην Ελλάδα να προσαρτήσει τα κατεχόμενα απ' αυτήν εδάφη.³⁶⁹ Βέβαια αυτή ήταν η προσωπική άποψη του πρωθυπουργού και όχι η επίσημη βρετανική πολιτική.

Η Francis Stevenson, γραμματέας και ερωμένη του Lloyd George, κατέγραψε στις σημειώσεις της: *«Ο Lloyd ενδιαφέρεται πολύ για την ελληνική προέλαση εναντίον των Τούρκων. Έκανε μεγάλο αγώνα στο υπουργικό συμβούλιο για να υποστηρίξει τους Έλληνες και εκείνος με τον Balfour, είναι οι μόνοι εκεί μέσα που είναι υπέρ των Ελλήνων. Όλοι οι άλλοι έκαναν ότι μπορούσαν να φέρουν εμπόδια και στο υπουργείο Στρατιωτικών φέρθηκαν απαίσια. Λέει ότι η υπόληψή του ως πολιτικού εξαρτάται κατά πολύ απ' ότι συμβαίνει εκεί κάτω. Αν επιτύχουν οι Έλληνες, η Συνθήκη των Σεβρών θα δικαιωθεί και η τουρκική κυριαρχία θα τελειώσει. Θα ιδρυθεί μία νέα ελληνική αυτοκρατορία, φιλική στη Μεγάλη Βρετανία που θα υποστηρίξει όλα μας τα συμφέροντα στην Ανατολή. Είναι απολύτως βέβαιος ότι πάνω σε αυτό έχει δίκιο και είναι πρόθυμος να διακινδυνεύσει γι' αυτό τα πάντα»*. Ο Lloyd George συνεπώς είναι αυτός που κινεί τα νήματα της αγγλικής πολιτικής στο Ανατολικό Ζήτημα και

³⁶⁷ Ψυρούκης Νίκος, ό. π., σ. 171. Επίσης Στρατηγός Ξενοφών, ό. π., σ. 249.

³⁶⁸ Στρατηγός Ξενοφών, ό. π., σ. 249.

³⁶⁹ Ανδρέας, ό. π., σ. 119.

επιβάλλει την γνώμη του με πείσμα και αποφασιστικότητα σε όσους έχουν αντίθετες απόψεις. Και είναι εκείνος που καθοδηγεί οποιαδήποτε στρατιωτική δραστηριότητα των Ελλήνων στη Μικρά Ασία. Ακόμη και αν είχαν αντίθετη άποψη, δεν ήταν εύκολο να την υποστηρίξουν και να βρεθούν χωρίς συμμάχους στη μέση ακριβώς μιας επικίνδυνης περιπέτειας όπου τα πάντα «κρέμονταν από μία κλωστή».³⁷⁰

Ο Winston Churchill θα γράψει για τις αποφάσεις της ελληνικής κυβέρνησης: *«Είναι πέραν πάσης αμφιβολίας, ότι η Ελλάς ανέπτυξε υπό τον Βασιλέα Κωνσταντίνο προσπάθεια έντονη και κρατερά. Εάν οι μεγάλες δυνάμεις της παρείχαν πιστώσεις, πυρομαχικά και απλά την ηθική τους συμπαράσταση, ποιος ξέρει εάν θα είχε επιτύχει να επιβάλλει στους κεμαλικούς μια ειρήνη που θα εξασφάλιζε σ' αυτήν τη Θράκη και τη περιοχή της Σμύρνης. Αλλά στερούμενη της συνδρομής αυτής, θεώρησε καθήκον της να αποπειραθεί να επιβάλλει την ειρήνη στην Άγκυρα μόνο με το ξίφος της»*.³⁷¹

Η Άγκυρα, το όνομα της οποίας βρισκόταν στα χείλη όλων τα τελευταία δύο χρόνια, «καλούσε τους Έλληνες από μακριά όπως οι Σειρήνες τον Οδυσσέα». Αν δεν δοκίμαζαν μια τελική αναμέτρηση και παρέμεναν αδρανείς στα χαρακώματα, στα εδάφη που είχαν ήδη καταλάβει, θα έδιναν άνεση χρόνου στον Μουσταφά Κεμάλ να οργανωθεί πλήρως και στηριζόμενος στην απεραντοσύνη της Ανατολίας, να τους πετάξει στα σίγουρα, κάποια στιγμή, στη θάλασσα. Το καλοκαίρι του 1921 οι Έλληνες βρίσκονται στην ίδια θέση στην οποία βρέθηκε ο Ναπολέων κατά τη ρωσική εκστρατεία του 1812, όταν μετά την κατάληψη του Σμολένσκ προβληματίστηκε αν θα έπρεπε να παραμείνει εκεί και να διαχειριστεί με τον κίνδυνο να σαπίσει ο στρατός του στη ρωσική στέπα ή να συνεχίσει προς τη Μόσχα. Και στις δύο περιπτώσεις δεν απέμενε άλλη λύση εκτός από μία: φυγή προς τα εμπρός για να σπάσει ο ιστός της αράχνης.³⁷²

Ο Ξ. Στρατηγός, δικαιολόγησε την απόφαση για την εκστρατεία προς την Άγκυρα γράφοντας πως μετά τις μάχες του Ιουλίου του 1921, ο νικητής ελληνικός στρατός υπερείχε από υλική και ηθική άποψη. Έπρεπε ο Κεμάλ να υποστεί ένα νέο βαρύ στρατιωτικό πλήγμα και να καταστροφεί η βάση ανεφοδιασμού του στην Άγκυρα, πριν καταφέρει να αναδιοργανώσει τον στρατό του. Επιπλέον το ηθικό πλήγμα από την κατάληψη της πρωτεύουσάς του θα ήταν κολοσσιαίο. Από πολιτικής πλευράς επιβαλλόταν για την Ελλάδα ο ταχύς τερματισμός του πολέμου και αυτό μόνο μέσω μιας νέας εκστρατείας μπορούσε να συμβεί ώστε να ακολουθήσει η αποστράτευση των δεκάδων χιλιάδων εφέδρων.³⁷³

6. Η υστέρηση στις πληροφορίες περί του εχθρού

Ένας καθοριστικός παράγοντας για την απόφαση συνέχισης των επιχειρήσεων ήταν οι πληροφορίες που έφθαναν στην Στρατιά, για την απελπιστική σχεδόν θέση που είχε περιέλθει ο αντίπαλος στρατός. *«Οι πληροφορίες των αυτομόλων Τούρκων,*

³⁷⁰ Τσαγγάς Νίκος, ό. π., σ. 89.

³⁷¹ Churchill Winston Spencer, ό. π., σ. 388.

³⁷² Τσαγγάς Νίκος, ό. π., σ. 90.

³⁷³ Στρατηγός Ξενοφών, ό. π., σ. 250-51.

πολυαρίθμων στην αρχή, αλλά και άλλες από Κωνσταντινούπολη παρουσίαζαν την κατάσταση του τουρκικού στρατού αξιοθρήνητη. Οι ομαδικές λιποταξίες είχαν περιορίσει την παρατακτή δύναμη των τουρκικών μεραρχιών σε κάτω από 2000 τυφέκια με το ηθικό τους λίαν καταπεπτωκός. Στην Άγκυρα λαμβάνονταν μέτρα μεταφοράς της πρωτεύουσας προς Σεβάστεια ή Καισάρεια. Όλες οι ανωτέρω πληροφορίες διασταυρώνονταν εντατικά και πολλές ανώτερες διοικήσεις είχαν την πεποίθηση πως η προς Άγκυρα εκστρατεία ήταν ευχερής και ασφαλής, αν και θα έπρεπε τα όργανα περισυλλογής των πληροφοριών αυτών να είναι πιο επιφυλακτικά στα συμπεράσματά τους».³⁷⁴

Το αρμόδιο γραφείο πληροφοριών (2^ο ΕΓ) της ΣΜΑ δεν ήταν επιφυλακτικό, αντιθέτως πλειοδοτούσε σε αριθμούς. Απόδειξη η από 19 Ιουλίου 1921 αναφορά του διευθυντή του, στην οποία αναγράφει τις τουρκικές απώλειες από τις επιχειρήσεις Ιουνίου-Ιουλίου 1921. Υπολογίζει «κατά συμπερασμόν» τους νεκρούς και τραυματίες σε πάνω από 300 για τους αξιωματικούς, άνω των 8500 για τους οπλίτες και άνω των 10.000 τους λιποτάκτες, αυτομόλους και επανελθόντες «στα ειρηνικά τους έργα» Τούρκους. Τους αιχμαλώτους σε 62 αξιωματικούς και 8.174 οπλίτες, σε 42 τα καταληφθέντα πυροβόλα και σεβαστό αριθμό πολυβόλων, τυφεκίων και άλλο υλικό πολέμου.³⁷⁵

Βέβαια η απόφαση για τη συνέχιση της εκστρατείας είχε ληφθεί ήδη από τις 15 Ιουλίου στο Συμβούλιο της Κιουτάχειας και η αναφορά αυτή δεν την επηρέασε διότι υποβλήθηκε τέσσερις ημέρες αργότερα αλλά είναι ενδεικτική του κλίματος αισιοδοξίας κύκλων του ελληνικού επιτελείου. Οι αριθμοί που παραθέτει το 2^ο ΕΓ ήταν ανακριβείς και διογκωμένοι προς τα πάνω. Για παράδειγμα τα κυριευθέντα πυροβόλα του τουρκικού στρατού ήταν τελικά 27 και όχι 42 και οι αιχμάλωτοι περί τους 4.000 και όχι 8.174 (Ανδρέας, Στρατηγός). Επομένως οι εκδοχές είναι δύο: ή η διόγκωση αυτή έγινε σκόπιμα για λόγους προπαγάνδας για να ανυψώσει το ηθικό της Στρατιάς ή οι επιτελείς του 2^{ου} Γραφείου παρασύρθηκαν από τις αρχικές αναφορές των Σωμάτων Στρατού και δεν προέβησαν σε επαλήθευση των αριθμητικών δεδομένων. Το τελευταίο είναι αδικαιολόγητο γιατί έχουν παρέλθει πλέον αρκετές μέρες από τη λήξη των μαχών και θα έπρεπε να υπάρχει μια εκτίμηση πιο κοντά στην πραγματικότητα. Γενικά υπήρχε μια υστέρηση στην αξιοπιστία των πληροφοριών του 2^{ου} ΕΓ της Στρατιάς.

Οι ακριβείς πληροφορίες περί του εχθρού είναι ζωτικής σημασίας για κάθε στρατό. Η παραπάνω αναφορά του γραφείου πληροφοριών της Στρατιάς Μικράς Ασίας έδινε όντως μια εικόνα αποσυνθέσεως του τουρκικού στρατού και συνετέλεσε στην δημιουργία κλίματος υπερβολικής αισιοδοξίας στο Γενικό Στρατηγείο για την επόμενη φάση των επιχειρήσεων. Η υπερβολική αισιοδοξία επικρατούσε στο ΓΣ και όχι στις μονάδες εκστρατείας που είχαν επίγνωση του δυσκολότατου έργου που τους περίμενε. Επίσης οι επιτελείς του 2^{ου} ΕΓ της Στρατιάς δεν κατάφεραν να

³⁷⁴ Κανελλόπουλος Κων/νος, ό. π., σ. 14.

³⁷⁵ Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ. 299/Δ/4, Αναφορά Χρήστου Καρασίου, Στρατηγείο 19 Ιουλίου 1921.

πληροφορηθούν, σ' όλη τους την έκταση, τις ισχυρότατες οχυρώσεις του τουρκικού στρατού ανατολικά του Σαγγαρίου και την μεγάλη αποφασιστικότητα της ηγεσίας του να αμυνθεί επί αυτών «μέχρις εσχάτων». Ίσως να έπεσαν θύματα ενός ευρύτερου σχεδίου παραπλανήσεως του τουρκικού Γενικού Επιτελείου, που ήθελε να δώσει μια εικόνα διαλύσεως του τουρκικού στρατού, μέσω συγκεκριμένων «μαρτυριών» αυτομόλων ή λιποτακτών που ήταν πράκτορες για να παρασυρθεί ο ελληνικός στρατός ακόμη πιο βαθιά στην Ανατολία.

Μικρασιάτης υπολοχαγός της Χ μεραρχίας έγραψε για την απόφαση της προέλασης προς την Άγκυρα: *«Η δυναμικότητα των αντιπάλων μας δεν έγινε αντιληπτή ούτε από την ηγεσία του στρατού μας ούτε από τους κυβερνήτες της χώρας. Ο Κεμάλ μας παρέσυρε και μας βούλιαξε στην Αλμυρά έρημο. Αν οι υπεύθυνοι αντί να περπατούν στα σκοτεινά, κατόρθωναν να συγκεντρώσουν θετικές πληροφορίες για τα μέσα που διέθετε ο αντίπαλος και για τις δυνατότητές του, δεν έπρεπε να συνεχίσουν τη στρατιωτική αυτή περιπέτεια που στοίχισε τόσο ακριβά σε αίμα και θυσίες και γονάτισε κυριολεκτικά ολόκληρο το έθνος»*.³⁷⁶

7. Το ηθικό της Στρατιάς πριν την προέλαση

Μετά και τη νίκη του Δορυλαίου και την υποχώρηση των Τούρκων, το κλίμα στη Μικρά Ασία ήταν πανηγυρικό. Η καταγραφή δεκανέα ΠΒ, διερχομένου με τη μονάδα του από Πειραιά μέσω Σμύρνης προς το μέτωπο, είναι ενδεικτική του κλίματος που επικρατούσε στην Σμύρνη: *«10 Ιουλίου 1921, εις το σταθμό της Σμύρνης διεδόθη ότι αιχμαλωτίστηκε ο Κεμάλ-πασάς και άρχισαν να χτυπούν οι καμπάνες των εκκλησιών. Την επομένη μέχρι την αναχώρησιν χάλαγε ο κόσμος από το τραγούδι και το ντουφεκίδι... Φθάσαμε εις Κορδελιόν και δεν είχαμε παύσει τους πανηγυρισμούς... 13 Ιουλίου Φιλαδέλφεια, συναντήσαμε τον πρωθυπουργό μας Γούναρη διερχόμενον, τον ρωτάμε τι γίνεται και μας είπε ότι δεν ετελείωσεν ακόμη ο πόλεμος»*.³⁷⁷

Οι άνδρες στις προφυλακές του μετώπου, ανατολικά του Εσκή-Σεχίρ, σχηματίζουν αρχικά την πεποίθηση πως οι επιχειρήσεις τελείωσαν. Υπολοχαγός της ΙΧ μεραρχίας σημείωσε στο ημερολόγιό του στις 10 Ιουλίου : *«η προέλασις ανακόπτεται, η αποστολή μας πλέον έληξε. Δεν πιστεύω να κυνηγάμε τους Τούρκους μέχρι Αγκύρας»*.³⁷⁸ Λοχίας της V ΜΠ έγραψε για το ηθικό των στρατιωτών κατά την περίοδο της αναμονής: *«Από 13 έως 29 Ιουλίου η μεραρχία κατασκήνωσε στο Σεϊντή-Γαζή. Τις ολίγες μέρες της σχετικής αναπαύσεως οι τροφές δινόταν με το σταγονόμετρο, ο άρτος ήταν ελλιπέστατος και της χειρίστης ποιότητας. Αυτό εξήγειρε τους στρατιώτες σε διαρκείς αποδοκιμασίες ψιθύρων»*.³⁷⁹

Υπολοχαγός της Χ μεραρχίας, μικρασιάτης με καταγωγή από το Αϊβαλί, έγραψε τις εκτιμήσεις αυτού και των συμπολεμιστών του για την απόφαση της

³⁷⁶ Μουμτζής Τάσος, ό. π., σ. 28.

³⁷⁷ Ανδρούτσος Σπύρος, Προσωπικό Ημερολόγιο από την Εκστρατεία της Μικράς Ασίας, Το Χρονικό μιας Αιχμαλωσίας, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 28-30.

³⁷⁸ Χριστοδουλίδης Σταύρος, ό. π., σ. 34.

³⁷⁹ Πολίτης Αγαμέμνων, ό. π., σ. 50-51.

περαιτέρω προέλασης προς ανατολάς και τους κινδύνους που αυτή θα είχε: «Ποιος απ' όλους αναλάμβανε την ευθύνη για την αίσια έκβαση της προσπάθειας ενός κουρασμένου στρατού, με τη σωρεία των ελλείψεων σε μέσα και υλικά; Και άκουγε κανείς λογής λογής κρίσεις: Καλά, θα πάμε στην Άγκυρα πολεμώντας, με ποια πόδια θα γυρίσουμε; Καλά θα 'ταν να μας αφήσει στον τόπο το βόλι, αν μας τραυματίσει όμως βαριά; ... Όλοι το είχαμε πλέον καταλάβει ότι το παιχνίδι χάθηκε. Ο Κεμάλ μεγάλωνε και εμείς μικραίναμε».³⁸⁰ Ο επιτελάρχης της V ΜΠ κατέγραψε: «Όση αισιοδοξία και ενθουσιασμός υπήρξε κατά την πρώτη φάση των επιχειρήσεων προς Κιουτάχεια και Εσκί-Σεχίρ, τόση απογοήτευση και απαισιοδοξία επικράτησαν όταν ελήφθη το σχέδιο των προς Άγκυρα επιχειρήσεων».³⁸¹

Από τον υποστράτηγο Τρικούπη πληροφορούμαστε πως η Στρατιά, μετά το πέρας των επιχειρήσεων, ρώτησε τους μεγάλους Σχηματισμούς αν το στράτευμα επιθυμεί να συνεχίσει τη προέλαση προς την Άγκυρα και όλοι απάντησαν θετικά, αρκεί αυτή να είναι η τελευταία προσπάθεια : «Μετά το πέρας των επιχειρήσεων, ήρθε στο Βόρειο Συγκρότημα Μεραρχιών το ερώτημα εάν το στράτευμα επιθυμεί να συνεχίσει την προέλαση μέχρι την Άγκυρα. Απάντησα πως οι άνδρες είναι κουρασμένοι και επιθυμούν να επανέλθουν στις εστίες τους. Εάν όμως είναι ανάγκη ο στρατός να προελάσει μέχρι Αγκύρας, οι άνδρες δύνανται να υποστούν και αυτή τη θυσία, υπό τον όρο μετά να περατωθεί ο πόλεμος και να επανέλθουν στις εστίες τους. Κατόπιν έμαθα ότι και οι διοικητές των Σωμάτων στρατού έδωκαν όμοιες απαντήσεις».³⁸²

Το ηθικό του στρατού, αν και ήταν ακμαίο, δεν ήταν εκείνο που υπήρχε κατά την εξόρμηση της 29^{ης} Ιουνίου. Στα τέλη Ιουλίου ο στρατός είχε την πεποίθηση πως σκοπός της εκστρατείας ήταν η κατάληψη της Άγκυρας, είχε ληφθεί φροντίδα να αναζωπυρωθεί το πολεμικό του φρόνημα και τον άφηναν να πιστεύει πως αυτή η προσπάθεια θα ήταν η τελευταία και μετά θα επέλθει η αποστράτευση. Το ίδιο πίστευε και η κοινή γνώμη του εσωτερικού και του εξωτερικού, επηρεασμένη από κατάλληλα δημοσιεύματα των εφημερίδων.³⁸³

Σε επιστολή του από την Προύσα προς την πριγκίπισσα Πάολα της Σαξονίας-Βαϊμαρς, λίγο πριν αρχίσουν οι μάχες του Σαγγαρίου, ο βασιλιάς Κωνσταντίνος γράφει: «Ελπίζω να μην αργήσει πια να έρθει η ειρήνη, γιατί ομολογώ πως είμαστε κατακουρασμένοι απ' αυτόν τον πόλεμο αλλά το ξαναλέω, δεν ήταν δικός μου πόλεμος, ήταν πόλεμος εθνικός... Τις προάλλες στο Εσκί-Σεχίρ έκανα επιθεώρηση για να απονείμω παράσημα στις σημαίες και στους άνδρες... Αυτό έγινε κοντά στο πεδίο της μάχης... όταν είδα τα 24 λάβαρα κουρελιασμένα και κατατρυπημένα από τις σφαίρες να χαμηλώνουν μπροστά μου για χαιρετισμό, ένοιωσα ένα κόμπο στο λαιμό. Τρέμω από συγκίνηση καθώς τα γράφω αυτά... Οι απώλειες είναι μέχρι τώρα, δόξα το θεό,

³⁸⁰ Μουμτζής Τάσος, ό. π., σ. 27.

³⁸¹ Δεμέστιχας Παναγιώτης, ό. π., σ. 73.

³⁸² Τρικούπης Νικόλαος, *Διοικήσεις Μεγάλων Μονάδων εν Πολέμω*, Ανατύπωση, Αθήνα 2001, σ. 257.

³⁸³ Ανδρέας, ό. π., σ. 98, 102, 125 και 138.

υποφερτές».³⁸⁴ Ακόμη και ο ανώτατος άρχοντας του κράτους, ο οποίος είχε επανέλθει τον προηγούμενο Δεκέμβριο στα καθήκοντά του και βρισκόταν από τις 30 Μαΐου στην Μικρά Ασία, κυρίως στο Κορδελίό, μακριά από τις κακουχίες της επίπονης αυτής εκστρατείας, είχε κουραστεί από τον πόλεμο.

Στα πλαίσια αναπτέρωσης του ηθικού έγινε στο Εσκή-Σεχίρ στις 18 Ιουλίου επιθεώρηση του στρατεύματος από τον βασιλιά Κωνσταντίνο και απονομή παρασήμων σε άνδρες και στις πολεμικές σημαίες των συνταγμάτων. Κατά τη διέλευση των αυτοκινήτων που έφεραν τον βασιλιά, τον πρωθυπουργό και τον υπουργό στρατιωτικών ακούσθηκαν ζωνρές κραυγές στρατιωτών, οι οποίοι φώναζαν: «Θέλουμε απόλυσιν!». ³⁸⁵ «Όλοι μας βεβαίωσαν ότι αμέσως μετά την τελευταία αυτή προσπάθεια θα γυρίζαμε πίσω σπίτια μας. Οι περισσότεροι βέβαια δεν το πίστεψαν. Μήπως ήταν η πρώτη φορά που μας κορόιδευν;».³⁸⁶

Οι ενδείξεις ψυχικής και σωματικής κόπωσης, από τον ανώτατο πολιτειακό άρχοντα έως τον τελευταίο στρατιώτη, ήταν πολλές αλλά υποτιμήθηκαν από τους αρμοδίους. Η μεγάλη πλειοψηφία των στρατιωτών δεν επιθυμούσε την προέλαση ανατολικότερα αλλά τον τερματισμό της εκστρατείας και το έκανε γνωστό, διά βοής, στην πολιτειακή, πολιτική και στρατιωτική ηγεσία δίχως αυτό να ληφθεί υπόψη.

Ο αδελφός του βασιλιά, υποστράτηγος Ανδρέας, σε επίσκεψή του από τις 20 έως τις 22 Ιουλίου στο Γενικό Στρατηγείο διαπίστωσε ότι εκεί «πάσα φρόνησις στρατιωτική είχε διαλυθεί». Η μανία των επιτελών για την εξακολούθηση της εκστρατείας ήταν αξιοσημείωτη και εκτός του διευθυντή του 4^{ου} ΕΓ, οι υπόλοιποι θεωρούσαν τη προέλαση προς την Άγκυρα ως «στρατιωτικό περίπατο». Ο Ξ. Στρατηγός συνέγραφε μελέτες για τα νέα οριστικά σύνορα στη Μικρά Ασία και ο επιτελάρχης Πάλλης θεωρούσε πως η προέλαση έπρεπε να φθάσει και πέραν της Άγκυρας, έως τον Άλυ ποταμό (πρόταση του Δούσμανη στο πολεμικό συμβούλιο). Ο συντ/ρχης Σαρηγιάννης εξέδιδε οδηγίες τακτικής στα Σώματα Στρατού και ο διευθυντής του 3^{ου} ΕΓ, συντ/ρχης Βερνάρδος, έφθασε να απειλήσει με παραπομπή σε στρατοδικείο συντ/ρχη που τόλμησε να εκφράσει ενδοιασμούς ως προς το κατορθωτό της διαβάσεως της Αλμυράς ερήμου. Ο Ανδρέας θα γράψει: «Έφυγα με σαφές το προαίσθημα των επικείμενων δεινών».³⁸⁷

Σύμφωνα με τον Ξ. Στρατηγό, ο στρατός μετά τις επιχειρήσεις του Ιουλίου, είχε ηθικό ακμαιότατο, και η επιθυμία πάντων ήταν να τερματισθεί ταχέως ο πόλεμος και να επανέλθουν στις εστίες τους. Το μόνο που μπορούσε να φθείρει το πολύτιμο αυτό ηθικό κεφάλαιο ήταν η απραξία και η παράταση μιας αμφίβολης στρατιωτικής και πολιτικής κατάστασης. Γι' αυτό επιβαλλόταν να γίνει η προέλαση διότι όλοι

³⁸⁴ Constantine, A king's private letters, London 1925, επιστολή (9 Αυγούστου 1921) προς την πριγκίπισσα Πάολα. Βλ. επίσης Smith Llewellyn Michael, ό. π., σ. 410.

³⁸⁵ Τρικούπης, ό. π., σ. 258, Σπυρίδωνος, ό. π., σ. 163 και Φωτιάδης, Η Μικρασιατική..., τ.β', σ. 307.

³⁸⁶ Μουμτζής Τάσος, ό. π., σ. 27.

³⁸⁷ Ανδρέας, ό. π., σ. 124-126.

έβλεπαν με ανησυχία ενδεχόμενη παράταση της ταλαιπωρίας του στρατού για έναν ακόμη χειμώνα.³⁸⁸

Οι άνδρες στις μάχιμες μονάδες, από τους ανώτατους αξιωματικούς μέχρι και τους οπλίτες, έχοντας συναίσθηση των ελλείψεων της Στρατιάς σε οπλισμό και μέσα, τις δυσχέρειες της κάλυψης των τεραστίων αποστάσεων και την αποδεδειγμένη ικανότητα των ηγητόρων του αντιπάλου στρατού, δεν επιθυμούν την συνέχεια των επιχειρήσεων ακόμα πιο βαθιά στα μικρασιατικά υψίπεδα. Όταν πληροφορούνται την απόφαση για την νέα εκστρατεία προς την Άγκυρα προβληματίζονται ή και απογοητεύονται. Αντίθετα στο Επιτελείο της Στρατιάς και ειδικότερα στους επιτελείς επί των πληροφοριών και των επιχειρήσεων επικρατούσε μεγάλη αισιοδοξία. Παρατηρείται έτσι μια μεγάλη αντίθεση στη ψυχολογία επιτελών και μαχητών.

8. Σύντονες προπαρασκευές και περιορισμένες αλλαγές διοικήσεων

Όταν στο Πολεμικό Συμβούλιο ελήφθη η απόφαση για προέλαση μέχρι την Αγκύρα, ο επιτελάρχης Πάλλης εξήγησε πως δεν είναι δυνατή η άμεση έναρξη των επιχειρήσεων, διότι προκειμένου να προωθηθεί ο στρατός ανατολικά, ήταν ανάγκη να επιτευχθεί πρώτα η μεταφορά της Βάσης εφοδιασμού της Στρατιάς από τη Σμύρνη στα Μουδανιά. Ο πρωθυπουργός συμφώνησε να γίνει πρώτα η μεταφορά της Βάσης και μετά να αρχίσουν οι επιχειρήσεις. Η μεταφορά αυτή καθυστέρησε την έναρξη των επιχειρήσεων κατά 21 ημέρες.³⁸⁹

Η επιχειρησιακή αδυναμία του ελληνικού στρατού στο μικρασιατικό θέατρο - η στρατηγική αναγκαιότητα για τη μεταφορά των βάσεων ανεφοδιασμού από τη Σμύρνη στα Μουδανιά - απέτρεψε την άμεση διεξαγωγή επιθετικών επιχειρήσεων, διανοίγοντας ένα παράθυρο τρωτότητας για την ελληνική στρατιωτική στρατηγική και αντίστοιχα ένα παράθυρο ευκαιρίας για την στρατιωτική στρατηγική του Κεμάλ.³⁹⁰

Μετά το συμβούλιο της Κιουτάχειας ακολούθησε ένα δεκαπενθήμερο ανάπαυσης για τις μάχιμες μονάδες. Παράλληλα ξεκίνησε μια εντατική προετοιμασία για συγκέντρωση εφοδίων και πυρομαχικών και κυρίως περισυλλογή κάθε διαθέσιμου μεταφορικού μέσου, από καμήλες μέχρι φορτηγά Fiat και Tiler.³⁹¹

Όταν έληξαν οι επιχειρήσεις του Ιουλίου ο κύριος όγκος με τα παντοειδή εφόδια της Στρατιάς βρισκόταν στο Ουσάκ και στην περιοχή της Σμύρνης, πλην των αναλογούντων στο Γ'ΣΣ που ήταν στα Μουδανιά και στην Προύσα. Με όλη σχεδόν τη Στρατιά πλέον πλησίον του Εσκή-Σεχίρ προέκυψε επιβεβλημένη ανάγκη και δημιουργήθηκε εκεί το Γενικό κέντρο Εφοδιασμού Δορυλαίου. Η σιδηροδρομική γραμμή που συνέδεε το Ουσάκ με το Εσκή-Σεχίρ, μέσω Αφίων ήταν κατεστραμμένη, όπως επίσης και το οδικό δίκτυο Ουσάκ, Τουμλού-Μπουνάρ, Κιουτάχεια, Εσκή-

³⁸⁸ Στρατηγός Ξενοφών, ό. π., σ. 248.

³⁸⁹ Δούσμανης Βίκτωρ, ό. π., σ. 81-82.

³⁹⁰ Τσιριγώτης Διονύσιος, ό. π., σ. 309.

³⁹¹ Smith Llewellyn Michael, ό. π., σ. 408.

Σεχίρ. Η ανάγκη επέβαλε και επέστρεψαν σιδηροδρομικώς από το Ουσάκ στη Σμύρνη πολλές χιλιάδες τόνοι παντοειδούς υλικού και μεγάλος αριθμός φορτηγών αυτοκινήτων. Από εκεί μεταφέρθηκαν θαλασσίως στα Μουδανιά, όπου αποκαταστάθηκε συγκοινωνία του λιμένα αυτού με το Εσκή-Σεχίρ, σε χρόνο μόλις είκοσι ημερών. Παράλληλα το Μηχανικό επισκεύαζε εντατικά γέφυρες και δρόμους και η υπηρεσία σιδηροδρόμων της Στρατιάς, υπό τον αντ/ρχη Βλάχκαλη, εργαζόταν δραστήρια να ξαναφτιάξει τις σιδηροδρομικές γραμμές με τη βοήθεια πολυπληθών συνεργείων αιχμαλώτων. Αρκετές ατμομηχανές και βαγόνια επιδιορθώθηκαν κατόπιν αποστολής ειδικών τεχνιτών από την Ελλάδα.³⁹² Αξίζει να επισημανθεί η εργώδης προσπάθεια και η αποτελεσματικότητα όλων των κρατικών φορέων, υπουργείων (Στρατιωτικών-Ναυτικών-Συγκοινωνιών), Επιτελικής Υπηρεσίας Στρατού και Στρατιάς Μικράς Ασίας για τη δημιουργία της νέας κύριας γραμμής ανεφοδιασμού, σε τόσο σύντομο χρονικό διάστημα.

Η γραμμή ανεφοδιασμού της Στρατιάς Μικράς Ασίας, μόνο στο χερσαίο τμήμα της, από το λιμένα Μουδανιών έως το ακραίο σταθμό ανεφοδιασμού στο Ινλάρ-Κατραντζί, είχε ολικό μήκος 435 χιλιόμετρα! Αναλυτικά περιλάμβανε τα εξής τμήματα: 1) Μουδανιά-Προύσα, 30 χιλιόμετρα σιδηροδρομικώς 2) Προύσα-Καράκιοϊ, 100 χλμ με φορτηγά αυτοκίνητα επί σκυρόστρωτης οδού 3) Καράκιοϊ-Εσκή Σεχίρ-Αλπίκιοϊ, 105 χλμ σιδηροδρομικώς 4) Αλπίκιοϊ-Σιβρί Χισάρ-Γέφυρα Φεδιόγλου (νότια καμπή Σαγγαρίου)-Ουζούμπεϊ(Αλμυρά έρημος)-Ινλάρ Κατραντζί, 200 χλμ καρροποιήτη οδός με φορτηγά και ζωήλατα αυτοκίνητα.³⁹³

Για την κάλυψη των μεγάλων αναγκών εφοδιασμού της η Στρατιά διέθετε 600 βαριά φορτηγά, 240 ελαφρά, εφοδιοπομπές μεταφοράς τροφίμων με ζωήλατα οχήματα, φορτηγά κτήνη και καμήλες. Αξιοποιήθηκε το μη κατεστραμμένο σιδηροδρομικό δίκτυο με ακραίο σταθμό το Αλπίκιοϊ, 35 χλμ ανατολικά του Εσκή-Σεχίρ. Το Επιτελείο προέβλεψε πιθανό αριθμό 2.500 έως 3.000 τραυματιών και οργανώθηκαν νοσηλευτικά κέντρα στο Εσκή-Σεχίρ (2000 κλινών) και στο Σεϊντί-Γαζί (400 κλινών). Προωθημένος σταθμός διακομιδών εγκαταστάθηκε στο Αλπίκιοϊ.³⁹⁴

Παράλληλα συγκροτούνταν στην Θράκη μία νέα μεραρχία, η Ανεξάρτητη (XV) υπό τον υποστράτηγο Λεοναρδόπουλο, για να μεταφερθεί στη Μικρά Ασία και επήλθαν περιορισμένες αλλαγές διοικήσεων σε μεγάλες μονάδες της ΣΜΑ. Διοικητής της IX ΜΠ ανέλαβε ο (απότακτος) συνταγματάρχης Ανδρέας Καλλίνσκης και ο μέχρι τότε ικανός διοικητής της Βλάσσης Τσιρογιάννης, ανέλαβε αρχηγός Πεζικού. Επίσης αντικαταστάθηκε ο διοικητής του Β΄ΣΣ Αριστοτέλης Βλαχόπουλος από τον (πρίγκιπα) υποστράτηγο Ανδρέα, ο οποίος παρέδωσε τη διοίκηση της XII ΜΠ στον αρχηγό Πεζικού αυτής, συνταγματάρχη Περικλή Καλλιδόπουλο. Ο Ανδρέας επέλεξε ως νέο επιτελάρχη του Β΄ΣΣ τον συνταγματάρχη Αλέξανδρο Γαβαλιά.³⁹⁵

³⁹² Στρατηγός Ξενοφών, ό. π., σ. 263-264.

³⁹³ Κανελλόπουλος Κων/νος, ό. π., σ. 76.

³⁹⁴ Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., ό. π., σ. 275-276.

³⁹⁵ Οικονόμου Νικόλαος, ό. π., σ. 177.

Ο πρώην διοικητής του Β'ΣΣ Βλαχόπουλος κρίθηκε ως ανεπαρκής από το επιτελείο της Στρατιάς, κατά τη μάχη στο Ακτσάλ-Νταγ. Περισσότερη ευθύνη είχε η Στρατιά με τις διαταγές που είχε εκδώσει και ο διοικητής της XIII μεραρχίας, συντ/ρχης Κίμων Διγενής, για την διστακτική ενέργειά της και λιγότερο ο διοικητής του Σώματος. Σύμφωνα με τον πρίγκιπα Ανδρέα, ο Παπούλας μιλούσε περί ανικανότητας του Βλαχόπουλου, ως διοικητού Β'ΣΣ, αλλά επισήμως δεν τον κατηγορήσε ποτέ για κάτι. Αντίθετα ο αρχιστράτηγος με επιστολή του στον υποστράτηγο Βλαχόπουλο κατά την αντικατάστασή του, είχε εκφράσει την πλήρη ευαρέσκειά του για την μέχρι τότε δράση του ως διοικητή του Σώματος. *«Η ανωτάτη διοίκηση της Στρατιάς είχε και αυτή την όψιν, την ανειλικρίνεια προς τους υπ' αυτήν, ώστε ποτέ κανείς δεν ήταν βέβαιος περί της τιμής και της υπόληψής του»*.³⁹⁶ Φαίνεται πως οι κατηγορίες απείχαν από την πραγματικότητα, γιατί ανασκευάστηκαν στη συνέχεια από τη διοίκηση της Στρατιάς που *«ουδέν είχε να καταγνώση εις το Β'ΣΣ, τον διοικητήν του και το επιτελείον του»*.³⁹⁷

Πιθανότατα η αντικατάσταση του υποστρατήγου Βλαχόπουλου αποτελούσε μια κίνηση σκοπιμότητας, για να επωμιστεί εκείνος την αποτυχία εγκλωβισμού του τουρκικού στρατού στην Κιουτάχεια και είχε σκοπό να καλύψει τα λάθη και τις παραλείψεις του διοικητού και του Επιτελείου της Στρατιάς, την αποτυχία του Βορείου Συγκροτήματος και την ολιγωρία του Α'ΣΣ. Αυτό συμπεραίνεται κατόπιν μελέτης των αρχείων της ΔΙΣ, των διαταγών της Στρατιάς, των κινήσεων των μεγάλων μονάδων και από μαρτυρίες αξιωματικών (Ανδρέα, Σπυρίδωνος, Δεμέστιχα, Κανελλοπούλου, Μπουλαλά,). Ο διοικητής του Β'ΣΣ χρεώθηκε την καθήλωση της XIII ΜΠ αλλά γενικά εκτέλεσε τις διαταγές με σχετική επιτυχία. Αντίθετα σοβαρά λάθη διέπραξαν οι διοικούντες το επιτελείο της ΣΜΑ και του Α'ΣΣ(όπως και τον Μάρτιο του 1921) και του ΒΣΜ, αλλά σε αυτά ουδείς αντικαταστάθηκε.

Το Επιτελείο της Στρατιάς εξέδωσε, στις 22-7-1921, Διαταγή Οδηγιών (υπ' αριθ. 14779/4969) προς τα Σώματα Στρατού και τις Μεραρχίες με παρατηρήσεις επί των διαπραχθέντων σφαλμάτων κατά τις επιχειρήσεις του Ιουλίου και επισημάνσεις επί θεμάτων τακτικής και του ορθού τρόπου χρήσης των διαφόρων όπλων. Οι οδηγίες της 22ας Ιουλίου αποτελούσαν τέλειο μάθημα τακτικής και συνετάχθησαν από τον συντ/ρχη Σαρηγιάννη.³⁹⁸

Παράλληλα οι κατώτεροι αξιωματικοί είχαν πολλές επιφυλάξεις για την αξία της ανωτάτης ηγεσίας. Λοχαγός της Ι ΜΠ έγραψε: *«Η Διαταγή Οδηγιών της 22ας Ιουλίου απέδιδε πιστή την εικόνα της αξίας της ανωτάτης και ανωτέρας διοικήσεως και δεν είναι υπερβολικό να παρατηρήσει κανείς ότι αυτές, από διοικητή συντάγματος και πάνω χαρακτηριζόταν, πλην τινών εξαιρέσεων, από παχυλή αμάθεια και αδιαφορία. Παρατηρήθηκε εγκληματική αδιαφορία όσο αφορά την εξυγίανση της διοικήσεως. Πολλοί, εκ των αποτυχόντων στις επιχειρήσεις, αντί να αντικατασταθούν*

³⁹⁶ Ανδρέας, ό. π., σ. 125-126.

³⁹⁷ Τζανακάρης Βασίλης, *Δακρυσμένη Μικρασία*, ό. π., σ. 320.

³⁹⁸ Ανδρέας, ό. π., σ. 125.

*παρέμειναν».*³⁹⁹ Υπολοχαγός της XIII ΜΠ υποστήριξε πως *η ηγεσία χαρακτηριζόταν από ατολμία και πλήρη έλλειψη στρατηγικής που την αντιλαμβάνονταν όλοι, και οι μικρού βαθμού ακόμη.*⁴⁰⁰

Κεφαλαιώδους σημασίας για τη Στρατιά ήταν η έλλειψη αρχιστρατήγου, ικανού να διευθύνει αποτελεσματικά τις επιχειρήσεις και να αξιοποιήσει την αποδεδειγμένη γενναιότητα του στρατού του για την επίτευξη αποφασιστικής νίκης. Την υστέρηση του Παπούλα επιδείωνε το επιτελείο της Στρατιάς, το οποίο υπέπεσε επανειλημμένα σε λάθος εκτιμήσεις και σοβαρά σφάλματα. Οι αρμόδιοι επί των πληροφοριών επιτελείς απέτυχαν να έχουν αξιόπιστες πληροφορίες επί του αντιπάλου στρατού και ο επιτελάρχης (Πάλλης) και οι αξιωματικοί επιχειρήσεων (Σαρηγιάννης, Βερνάρδος), δεν κατάφεραν να συντονίσουν έγκαιρα τη δράση των Σωμάτων Στρατού. Επιπλέον οι συνεχείς παρεμβάσεις του Ξενοφώντα Στρατηγού, περιέπλεκαν την εκτέλεση των υφισταμένων σχεδίων.

Επιπλέον ο Παπούλας, δεν αντικατέστησε τους υστερούντες επαγγελματικά αξιωματικούς από τα επιτελεία και τις διοικήσεις ανωτέρων και ανωτάτων μονάδων, οι οποίοι στην πλειοψηφία τους ήταν επανελθόντες απότακτοι με αποκλειστικά προσόντα την αρχαιότητα στην επετηρίδα, τις διασυνδέσεις και τα πολιτικά τους φρονήματα. Βέβαια και ο αρχιστράτηγος με τα ίδια ακριβώς κριτήρια επιλέχθηκε. Η επαγγελματική ικανότητα των διοικητών έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην εξέλιξη των μέχρι τότε επιχειρήσεων και θα είχε ακόμη πιο καθοριστικό ρόλο στο μέλλον, όσον αφορά την κατάληξη της εκστρατείας.

³⁹⁹ Μπουλαλάς Κλεάνθης, *ό. π.*, σ. 174 και .

⁴⁰⁰ Βλάχος Σπύρος, *ό. π.*, σ. 110.

Κεφάλαιο ΣΤ΄

Οι στρατιωτικές επιχειρήσεις του Αυγούστου του 1921

1. Το θέατρο των επιχειρήσεων και οι αντίπαλες δυνάμεις

Οι επιχειρήσεις της Στρατιάς προς την κατεύθυνση της Άγκυρας διεξήχθησαν στο κεντρικό μικρασιατικό υψίπεδο και συγκεκριμένα στο βορειοδυτικό τμήμα αυτού, στην ποτάμια λεκάνη του ποταμού Σαγγαρίου, με μέσο υψόμετρο τα 1.000 μέτρα. Νότια αυτού εκτείνεται η Αλμυρά έρημος, ένα απέραντο υψίπεδο με στερεό έδαφος, καλυπτόμενο με στρώμα άμμου, που στερείται βλάστησης και πόρων ζωής. Ο χώρος που επέλεξαν οι Τούρκοι για την άμυντική τους εγκατάσταση περικλειόταν από τα νοτιοδυτικά αντερείσματα του Ελμά-Νταγ, του Τσιλέκ-Νταγ, τον Σαγγάριο και τον παραπόταμό του Γκεούκ. Οι πλαγιές που κατέρχονται στους ποταμούς έχουν ομαλή κλίση και προσφέρονται άριστα για αμυντικά πυρά. Μέσα σ' όλη αυτή την περιοχή οι Τούρκοι οργάνωσαν τρεις ξεχωριστές αμυντικές τοποθεσίες και ανάμεσά τους υπήρχαν ενδιάμεσες γραμμές άμυνας, που επαύξαναν την ισχύ των πρώτων. Τα πρώτα αμυντικά έργα στην περιοχή ξεκίνησαν τον Απρίλιο του 1921 και ύστερα από την τουρκική ήττα της 8^{ης} Ιουλίου, εντατικοποιήθηκαν. Οι Τούρκοι αποδείχθηκαν ικανότατοι στην επιλογή των αμυντικών θέσεων και την εκμετάλλευση των φυσικά οχυρών τοποθεσιών. Αυτές τις έκαναν ισχυρότερες με έργα εκστρατείας όπως χαρακώματα με συρματοπλέγματα και ορύγματα συγκοινωνίας, πολυβολεία πυροβολεία και παρατηρητήρια. Ο Σαγγάριος, σοβαρό κώλυμα μπροστά από το δυτικό τμήμα της αμυντικής τοποθεσίας, ήταν αδιάβατος με μέσο πλάτος 30, βάθος 3 μέτρα και με μοναδικά περάσματα τις γέφυρες.⁴⁰¹ Μια χώρα γεμάτη από «Νταγ» (όρη) και «Τεπέ» (βουνά), με το καθένα από αυτά ένα καλά οργανωμένο και απόρθητο φρούριο.⁴⁰²

Οι απώλειες κατά τις επιχειρήσεις Ιουνίου-Ιουλίου αναπληρώθηκαν με άνδρες από τα έμπεδα των Σωμάτων Στρατού. Στις επιχειρήσεις αυτές χρησιμοποιήθηκαν έντεκα μεραρχίες Πεζικού και η ταξιαρχία Ιππικού. Για την προέλαση προς την Άγκυρα θα χρησιμοποιούταν τρία Σώματα Στρατού με τρεις μεραρχίες έκαστο, το 16^ο ΣΠ της ΧΙ, η ταξιαρχία Ιππικού, το σύνολο σχεδόν του ΠΒ της Στρατιάς και 18 αεροπλάνα. Η συνολική δύναμη των τριών Σωμάτων Στρατού ήταν 3.515 αξιωματικοί και 113.380 οπλίτες αλλά η μάχιμη δύναμή ανερχόταν σε 1.860 αξιωματικούς και 75.200 οπλίτες, με 50.000 τυφέκια, 2084 οπλοπολυβόλα, 684 πολυβόλα, 1380 σπάθες ιππέων και 296 πυροβόλα διαφόρων διαμετρημάτων. Δύο μεραρχίες, η IV στο Αφιόν Καραχισάρ και η ΧΙ(-) στο Κιοπρού Χισάρ, σύνολο 14.290 άνδρες και 32 πυροβόλα, διατέθηκαν μαζί με σχηματισμούς των μετόπισθεν για την ασφάλεια των πλευρών της Στρατιάς. Η τουρκική Στρατιά δυτικού μετώπου περιλάμβανε 14 μεραρχίες πεζικού, τέσσερις μεραρχίες και μια ταξιαρχία Ιππικού και τρία ανεξάρτητα συντάγματα Πεζικού. Μία μεραρχία(6^η) βρισκόταν νότια του Αφιόν Καραχισάρ και μία (Επιδρομών), στα νότια της ελληνικής Στρατιάς. Δύο μεραρχίες

⁴⁰¹ Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., ό. π., σ. 277-278.

⁴⁰² Τζανακάρης Βασίλης, *Δακρυσμένη Μικρασία*, σ. 315.

(5^η και 9^η) ήρθαν αρχές του Αυγούστου από την Κιλικία και μία ακόμη (17^η) από τη Νικομήδεια. Η δύναμη της τουρκικής Στρατιάς ανερχόταν σε 90.000 άνδρες με 60.000 τυφέκια, 200 οπλοπολυβόλα, 545 πολυβόλα, 6000 σπάθες ιππέων και 167 πυροβόλα. Οι Έλληνες παρέταξαν στο μέτωπο του Σαγγαρίου εννέα(+) μεραρχίες Πεζικού με 84 τάγματα και οι Τούρκοι δεκαεπτά(+) μεραρχίες με 164 τάγματα.⁴⁰³ Η μάχιμη δύναμη των ελληνικών μεραρχιών ανερχόταν σε 8500 άνδρες ενώ των τουρκικών σε 4000 άνδρες.⁴⁰⁴

Η σύνθεση και η οργάνωση των μεραρχιών διέφερε στους δύο στρατούς. Οι ελληνικές είχαν βαριά σύνθεση, δύναμη περίπου 15000 ανδρών, με περισσότερους βοηθητικούς σχηματισμούς και μεγάλο αριθμό κτηνών. Οι τουρκικές σε δύναμη ήταν μικρότερες αριθμητικά (περίπου στο ήμισυ ή και στο 1/3 των ελληνικών), ήταν ελαφρές, με τους τελείως απαραίτητους σχηματισμούς και μικρό αριθμό κτηνών. Το ελληνικό Πεζικό υπολειπόταν σε αριθμό τυφεκίων, αλλά υπερείχε σε αριθμό οπλοπολυβόλων (Chauchat) τα οποία ήταν αναξιόπιστα και παρουσίαζαν συχνές εμπλοκές. Τα τουρκικά πολυβόλα (Maxim) ήταν αξιόπιστα, ανώτερα σε ταχυβολία και βεληνεκές από τα αντίστοιχα ελληνικά (Saint Etien και Schwarzlose). Οι Τούρκοι υπερίχαν συντριπτικά στο Ιππικό με αναλογία 1 προς 5,5. Η ελληνική ταξιαρχία Ιππικού διέθετε ευρωπαϊκούς ή αμερικάνικους μεγαλόσωμους ίππους, κάποιους από την εποχή των βαλκανικών πολέμων ενώ οι Τούρκοι διέθεταν ντόπια άλογα της Μικράς Ασίας, μικρόσωμα αλλά πιο ανθεκτικά και εγκλιματισμένα στο περιβάλλον της περιοχής. Στο Πυροβολικό οι Έλληνες υπερίχαν σε αριθμό πυροβόλων (296) αλλά υστερούσαν στο διαμέτρημα και σε ποιότητα υλικού. Διέθεταν 108 ορειβατικά πυροβόλα Schneider (65 χλστ) συνοδείας Πεζικού, μικρό και ανεπαρκές διαμέτρημα, 32 ορειβατικά Σνάιντερ-Δαγκλή(75 χλστ), 108 πεδινά Σνάιντερ-Κανέ(75 χλστ) ενώ τα βαρέα, 24 De Bange (121 χλστ) και 12 Armstrong (150 χλστ), ήταν βραδείας βολής, απαρχαιωμένα και ακατάλληλα για το μικρασιατικό πόλεμο. Το πιο σύγχρονο υλικό του ελληνικού ΠΒ αποτελούσαν 16 ορειβατικά πυροβόλα Skoda 105 χλστ, λάφυρα τουρκικής προέλευσης. Το τουρκικό πυροβολικό (167 πυροβόλα) υστερούσε σε αριθμό αλλά ήταν πιο σύγχρονο και μεγαλύτερου διαμετρήματος. Περιλάμβανε ορειβατικό (Erhardt 77 χλστ και Skoda 105 χλστ), πεδινό (Krupp 75 χλστ) και βαρύ (Krupp 120 και Skoda 155 χλστ). Σε έδαφος ισχυρά διακεκομμένο, όπως το μικρασιατικό, οι Τούρκοι υπερίχαν χάρη στα εβδομήντα Skoda, πυροβόλα λίαν καμπύλης τροχιάς. Σε όλες τις μάχες της Μικράς Ασίας η υπεροχή του τουρκικού πυροβολικού ήταν αναμφισβήτητη.⁴⁰⁵

Η δύναμη της ΣΜΑ που προέλασε προς τον Σαγγάριο ήταν κατά δύο σχεδόν μεραρχίες μικρότερη από όση έδρασε στις επιχειρήσεις Ιουλίου. Οι Τούρκοι αντίθετα ενισχύθηκαν με τρεις μεραρχίες, υπερτερούσαν αριθμητικά στο Ιππικό και ποιοτικά στο Πυροβολικό και στα πολυβόλα Πεζικού. Η μικρή αριθμητική υπεροχή των

⁴⁰³ ΓΕΣ/ΔΙΣ, ό.π., σ. 268-271.

⁴⁰⁴ Ζαφείρης Ηρακλής, ό. π., σ. 140.

⁴⁰⁵ Κανελλόπουλος, ό. π., σ. 62, Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., ό. π., σ. 271 και Γενικό Επιτελείο Στρατού, *Ιστορία Ελληνικού Πυροβολικού...*, σ. 90.

Ελλήνων στο Πεζικό (άνδρες και οπλοπολυβόλα) και στο ελαφρύ Πυροβολικό ήταν ήσσονος σημασίας και θα εξουδετερωνόταν από το γεωγραφικό ανάγλυφο, τις πολύ ισχυρές αμυντικές γραμμές και τις δυσχέρειες ανεφοδιασμού. Ανατρέπεται λοιπόν η ευρέως επικρατούσα άποψη πως ο ελληνικός στρατός είχε την υπεροχή απέναντι στον τουρκικό κατά την έναρξη των επιχειρήσεων προς την Άγκυρα.

Οι Τούρκοι είχαν παρασύρει τον αντίπαλο για τη διεξαγωγή της αποφασιστικής μάχης σε χώρο της επιλογής τους, ήταν αμυνόμενοι σε ισχυρά οργανωμένες τοποθεσίες, σε έδαφος που γνώριζαν άριστα, με τον ανεφοδιασμό τους εγγύτερα του μετώπου και με εσωτερικές γραμμές επικοινωνιών για άμεση μετακίνηση των στρατευμάτων τους. Επίσης είχαν το ηθικό πλεονέκτημα πως υπερασπιζόταν την πατρίδα τους και την πρωτεύουσά τους, την Άγκυρα, «το τελευταίο προπύργιο της Τουρκίας» κατά τη φράση του Mustafa Kemal. Αντίθετα, ο ελληνικός στρατός έπρεπε να πολεμήσει (για μία ακόμη φορά) ακόμα πιο βαθιά στα μικρασιατικά υψίπεδα, απέναντι σ' έναν αποφασισμένο και άριστα διοικούμενο αντίπαλο, πολύ μακριά από τις βάσεις ανεφοδιασμού του, υπό τις πλέον δυσχερείς και μειονεκτικές συνθήκες, στερούμενος από ένα σημείο και μετά τα αναγκαία πυρομαχικά και βασικά αγαθά επιβίωσης(νερό και ψωμί). Εκεί που είχε φθάσει πλέον, στα πρόθυρα της Άγκυρας, δεν είχε κάποιο ισχυρό ηθικό έρισμα. Δεν πολεμούσε για να απελευθερώσει τους ομογενείς αδελφούς της Μικράς Ασίας αλλά για να καταλάβει την τουρκική πρωτεύουσα εν μέσω εχθρικών πληθυσμών. Το, αποκλειστικό σχεδόν, κίνητρό του ήταν η ευρέως διαδεδομένη αντίληψη πως η εκστρατεία αυτή, θα ήταν η ύστατη πολεμική προσπάθεια, το νικηφόρο αποτέλεσμα της οποίας θα τον λύτρωνε από τα δεινά του.

2. Το σχέδιο επιχειρήσεων και η προέλαση προς την Άγκυρα

Το επιτελείο της ΣΜΑ εκτιμούσε πως ο αντίπαλος είχε οργανώσει ισχυρά την τοποθεσία ανατολικά του Σαγγαρίου. Βασικός σχεδιασμός ήταν η αποφυγή μιας κατά μέτωπο επίθεσης κατά αυτής, η οποία θα επέφερε βαριές απώλειες και η υπερκέρασή της. Επειδή το έδαφος, βόρεια της αμυντικής τοποθεσίας, ήταν πολύ ορεινό και στερούνταν οδών, αποφασίστηκε η υπερκέραση να εκτελεστεί από τα νότια και νοτιοανατολικά, με τον κύριο όγκο της Στρατιάς κινούμενο επί της Αλμυράς ερήμου ώστε αυτός, με ευρύτατο ελιγμό, να προσβάλει το αριστερό του εχθρού. Κατά μέτωπο ο αντίπαλος θα απασχολούταν από μία ενισχυμένη μεραρχία.⁴⁰⁶

Οι μονάδες ξεκίνησαν να προελαύνουν την 1^η Αυγούστου. Αρχικά τα τρία Σώματα Στρατού προχώρησαν ανατολικά συμπαραταγμένα με το Γ'ΣΣ(III,VII,X Μεραρχίες) στα βόρεια, το Α'ΣΣ(I,II,XII) στο κέντρο και το Β'ΣΣ(V,IX,XIII) στα νότια μαζί με την ταξιαρχία Ιππικού (χάρτης 2 στο παράρτημα). Το βράδυ της 5^{ης} Αυγούστου έληξε η πρώτη φάση της προέλασης και τα Σώματα έφτασαν, με μικρή αντίσταση του εχθρικού ιππικού, επί της νότιας καμπής του ποταμού. Οι μακρές και επίπονες πορείες, που εκτελέστηκαν σε συνθήκες αφόρητου καύσωνα την ημέρα και

⁴⁰⁶ Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., ό. π., σ. 278-279. Επίσης Στρατηγός Ξενοφών, ό. π., σ. 259-260, Παναγάκος Παναγιώτης, ό. π., σ. 482-483 και Τσιριγώτης Διονύσιος, ό. π., σ. 310-311.

ισχυρού ψύχους την νύκτα, σε έδαφος αμμώδες και άνυδρο, επέφεραν στο στράτευμα υπερβολικό σωματικό κάματο.⁴⁰⁷ Λοχίας της V μεραρχίας σημείωσε στο ημερολόγιό του για τις συνθήκες υπό τις οποίες διεξήχθη η πρώτη φάση της προέλασης: «Ο καύσων ήτο φοβερός, ο κονιορτός μέγας, ύδωρ ουδαμού ευρίσκετο και οι στρατιώτες ο ένας μετά τον άλλον έπιπταν εκ της ηλιάσεως και των λιποθυμιών».⁴⁰⁸

Στις 6 και 7 Αυγούστου η Στρατιά διέταξε την VII(+16^ο ΣΠ) μεραρχία, που θα ενεργούσε πλέον ως ανεξάρτητη, να αναπτυχθεί σε ευρύ μέτωπο επί του Σαγγαρίου και να δώσει την εντύπωση ότι ισχυρές δυνάμεις παραμένουν δυτικά του ποταμού. Παράλληλα διέταξε τα Α' και Γ' ΣΣ να διαβούν τη νότια καμπή του Σαγγαρίου και μαζί με το Β' ΣΣ (που βάδιζε εξαρχής νοτίως αυτού) να κινηθούν ΝΑ και στη συνέχεια να λάβουν μέτωπο ΒΔ επί του παραποτάμου Γκεούκ. Χαρακτηριστική φάση της δεύτερης περιόδου αποτέλεσε η διέλευση της Στρατιάς διαμέσου των βορείων κρασπέδων της Αλμυράς ερήμου, στην άνυδρη και αφιλόξενη αυτή περιοχή που καλύπτεται από στρώμα άμμου.⁴⁰⁹ Το Β' ΣΣ, στο μέσο σχεδόν της Αλμυράς Ερήμου, δοκιμαζόταν σκληρά, υπό θερμοκρασίες όχι κατώτερες των 45 βαθμών, με μακρές πορείες 35-40 χιλιομέτρων ημερησίως και είχε αποστολή να επισύρει την προσοχή του εχθρού προς ανακούφιση του Α' ΣΣ.⁴¹⁰

Διαβάζουμε σε καταγραφές ημερολογίων για την αφάνταστη ταλαιπωρία των Ελλήνων στην Αλμυρά έρημο : «Το μαρτύριό μας δεν περιγράφεται. Ούτε δέντρο, ούτε νερό, ούτε χόρτο, ούτε πουλί αλλά μία αμμώδης έκταση και σκόνη απαίσια, η οποία όταν φυσάει μας σκεπάζει σαν νέφος και δεν διακρίνεις τον άλλον σε απόσταση πέντε μέτρων. Εντούτοις υπακούοντας στην ανάγκη συρόμαστε όπως μπορούσαμε...».⁴¹¹ «Εν μέσω της στροβιλιζομένης υπό του αέρος άμμου βαδίζοντας όλη μέρα, οι οφθαλμοί μας πονούν και δακρύζουν... την νύχτα αρχίζουμε να ξεψυχούμε από το κρύο, εντούτοις προχωρούμε από λόφο σε λόφο και από χαράδρα εις χαράδρα σιωπηλοί, ως νεκροί, απ' την κόπωση, την πείνα, την δίψα και την νύστα! Τα μάτια σιγοκλείνουν και τα πόδια υπείκοντα στη διαταγή, βαδίζουν αεικινήτως...».⁴¹²

Ο διευθυντής του 4^{ου} ΕΓ της Στρατιάς έγραψε για την μεγάλη δοκιμασία στην έρημο και τις ακατάβλητες σωματικές και ψυχικές αντοχές των μαχητών: «Ο αφόρητος τυφλωτικός ήλιος της ερήμου μετέβαλλε την όψη του βαδίζοντος φορτωμένου φαντάρου εις όψιν αγωνιούντος ετοιμοθανάτου. Ο ιδρώτας έρρεε ποτάμι και οι οφθαλμοί του σχεδόν κλειστοί. Την δύση του ηλίου ακολουθούσε εις την έρημον ψύχος δριμύ. Ούτω εγένετο το θαύμα. Ο φαντάρος ζυπνώντας την πρωϊαν ανακτούσε παραδόξως το θάρρος του. Η νύκτα ήτο διά αυτόν πηγή ανανεώσεως των δυνάμεών του, ως η γη διά τον Ανταϊόν. Αρχομένης πάλι της πορείας του την πρωϊαν, μετά την λήψη του θερμού τέιου και του ημιβρασμένου σίτου, εξεδήλωνε την ανεξάντλητη ηθική

⁴⁰⁷ Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., ό. π., σ. 281-284.

⁴⁰⁸ Πολίτης Αγαμέμνων, ό. π., σ. 52.

⁴⁰⁹ Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., ό. π., σ. 284-287.

⁴¹⁰ Μπουλαλάς Κλεάνθης, ό. π., σ. 185.

⁴¹¹ Χριστοδουλίδης Σταύρος, ό. π., σ. 40-41.

⁴¹² Πολίτης Αγαμέμνων, ό. π., σ. 58.

αντοχή του τραγουδώντας βουνήσια τραγούδια της πατρίδος του και το ιδίας εμπνεύσεως επίκαιρο τραγούδι: «Μουσταφά μωρέ Κεμάλη. Ρε αγύριστο κεφάλι...». Ο γράφων αδυνατεί να συνθέσει αντάξιον ύμνο προς τον Έλληνα αυτό μαχητή, εις τον οποίον η αγωνιώδης πορεία προς το θυσιαστήριο ουδόλως μετρίαζε την αγωνιστική του δύναμη».⁴¹³

Στο ημερολόγιο δεκανέα της μοίρας οβιδοβόλων, που κινήθηκε να ενισχύσει το Β'ΣΣ, διαπιστώνουμε την εξάντληση των Ελλήνων μαχητών: «10 Αυγούστου, η πείνα, η δίψα και η κούρασις μας είχαν ταλαιπωρήσει φοβερά... η δίψα μας είχε τόσο εξαντλήσει, βάζαμε στο μαντήλι μας λίγο λάσπη και βυζαίναμε... ».⁴¹⁴

Οι μονάδες παρέμειναν στην έρημο από τρεις έως επτά ημέρες, ανάλογα με τη θέση τους και το στράτευμα υπέστη σκληρή δοκιμασία. Περισσότερο δοκιμάστηκε το Β'ΣΣ που κινήθηκε εξ αρχής στο άκρο δεξιό της διάταξης, πιο βαθιά στην Αλμυρά έρημο. Οι μόνες σοβαρές μάχες κατά την φάση αυτή ήταν όταν στις 3 Αυγούστου η ΙΧ(-) μεραρχία συγκρούστηκε στα υψώματα κοντά στο Αμόριο με ισχυρή δύναμη τουρκικού ιππικού (2.000 ιππείς και ΠΟΠ), την οποία έτρεψε σε φυγή. Στις 6 Αυγούστου τουρκική μεραρχία (Μουρετέπ), κινούμενη στο άκρο δεξιό και νοτίως της ελληνικής διάταξης, προσέβαλε Μεικτό Απόσπασμα της ΙΧ ΜΠ [3/40ΣΕ(-), 26°ΣΠ(-) και ΙΧβ'ΜΟΠ], υπό τον αντ/ρχη Αλ. Εδιπίδη, που κατευθυνόταν ΒΑ προς Αμόριο για να ενταχθεί στην προπορευόμενη μεραρχία του. Η Μουρετέπ μετά από τρίωρο αγώνα ηττήθηκε. Υποχώρησε προς Τσοπανλάρ, όπου προσβλήθηκε επιτυχώς, στις 8 του μηνός, από τμήματα της IV μεραρχίας (8° και 11° ΣΠ), που επέδραμαν από Αφιόν Καραχισάρ προς Μπουλαβαντίν-Τσαϊ.⁴¹⁵ Αποσοβήθηκε έτσι σοβαρός κίνδυνος για το δεξιό άκρο της προελαύνουσας Στρατιάς και τις γραμμές ανεφοδιασμού της.

Σε συμπληρωματικό ΔΣΚ της Στρατιάς που εκδόθηκε την 11^η Αυγούστου, λόγω δυσχερειών στις επικοινωνίες και αφορούσε την περίοδο 6 με 8 Αυγούστου, πληροφορούμαστε ότι είχε γίνει τουρκική επίθεση και στο Νότιο Συγκρότημα, στο Τουμλού Μπουνάρ: «Εχθρική δύναμις 1.000 περίπου πεζών μετά πυροβολικού και πολυβόλων επετέθη την 6^η τρέχοντος κατά σταθμού Τουμλού Πουνάρ. Ημετέρα φρουρά απέκρουσε εχθρόν. Την 8^η τρέχοντος εχθρός δυνάμεως 1.300 πεζών και 500 ιππέων επανέλαβε επίθεσιν. Αγών διήρκησε επί 10 ώρας και ο εχθρός υποστάς μεγάλας ζημίας ηναγκάσθη να τραπεί φεύγων προς νότον. Ημέτεραι απώλειαι εκτός μάχης 5 αξιωματικοί και 63 οπλίτες. Την 7^η Αυγούστου ημετέρα στρατεύματα κατέλαβον πόλη Τσαϊ 60 χλμ ΝΑ Αφιόν Καραχισάρ».⁴¹⁶

Διαπιστώνεται πως η τουρκική ανωτάτη διοίκηση υπό τον Fevzi πασά, που έχει αναλάβει μετά την τουρκική ήττα της 8^{ης} Ιουλίου τη διοίκηση όλου του μετώπου, είναι άριστη στον αντιπερισπασμό. Ενώ ο κύριος όγκος της Στρατιάς προελαύνει, οι

⁴¹³ Σπυρίδωνος Γεώργιος, ό. π., σ. 170.

⁴¹⁴ Ανδρούτσος Σπύρος, ό. π., σ. 37.

⁴¹⁵ Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., ό. π., σ. 282-283 και 287.

⁴¹⁶ Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ. 303/Α/1, Συμπληρωματικό Δελτίο Στρατιωτικής Καταστάσεως ΣΜΑ 6^{ης}, 7^{ης} και 8^{ης} Αυγούστου 1921.

Τούρκοι προσπαθούν επανειλημμένα να επιδράμουν με ευκίνητες δυνάμεις κατά του άκρου δεξιού και επί των νώτων αυτής. Αποκρούσθηκαν δύο φορές από την ΙΧ ΜΠ, τη δεύτερη φορά από τμήματά της τυχαίως ευρεθέντα στην περιοχή, ερχόμενα από αποστολή προκάλυψης. Επίσης οι Τούρκοι επιτέθηκαν κατά του στρατηγικής σημασίας σταθμού του Τουμλού Μπουνάρ, για να διακόψουν την σιδηροδρομική γραμμή, σ' ένα σημείο στρατηγικής σημασίας για τη γραμμή ανεφοδιασμού, στο νότιο άκρο του μετώπου. Δυνάμεις (1^ο ΣΜ, 49^ο ΣΠ) του Νοτίου Συγκροτήματος, απέκρουσαν τις επιθέσεις και άλλες(ΙV ΜΠ) εκτέλεσαν επιδρομές έως το Τσάϊ.

Ο Ξενοφών Στρατηγός, «πατέρας» του ελιγμού σύμφωνα με τον Μπουλαλά, εξέφρασε την υπερηφάνεια και τον θαυμασμό του για την προέλαση της ΣΜΑ προς την Άγκυρα, την ακρίβεια και πειθαρχία των κινήσεων για την υπερνίκηση όλων των εμποδίων, χωρίς όμως να επισημαίνει τους κόπους και την υπερβολική καταπόνηση των στρατευμάτων από τις μακρές και εξαντλητικές πορείες Νότια του Σαγγαρίου και εντός της Αλμυράς ερήμου.⁴¹⁷

Ο αρχηγός της ΕΥΣ Βίκτωρ Δούσμανης κατέκρινε το Γενικό Στρατηγείο της ΣΜΑ για την επιλογή της μακράς και κοπιώδους πορείας διαμέσου της Αλμυράς Ερήμου, στην προσπάθειά του να περικυκλώσει τον τουρκικό στρατό. *«Η μεγάλη αυτή κυκλωτική κίνηση βασίστηκε σε παρωχημένες πληροφορίες αφού οι Τούρκοι είχαν εγκαταλείψει κάποιες θέσεις, με αποτέλεσμα την άσκοπη καταπόνηση του στρατού και την επιμήκυνση των γραμμών ανεφοδιασμού του»*.⁴¹⁸ Εδώ διαπιστώνουμε ασυμφωνία της ανωτάτης ηγεσίας ΕΥΣ και ΣΜΑ επί της κατεύθυνσης της προέλασης αλλά αρμόδια για την επιλογή αυτή ήταν η Στρατιά. Σύμφωνα με τον Μπουλαλά, εμπνευστής του ελιγμού αυτού ήταν ο Ξ. Στρατηγός, ο οποίος επηρέαζε σημαντικά τον επιτελάρχη Πάλλη!

Κατά την πορεία άρχισαν να επαληθεύονται οι απαισιόδοξες προβλέψεις του αντισυνταγματάρχη Σπυρίδωνος: το νερό για τους άνδρες και τα ζώα έπρεπε να μεταφέρεται από δύσβατα δρομολόγια με αργούς ρυθμούς, τα τρόφιμα σάπιζαν πίσω στις αποθήκες εφοδιασμού και δεν έφταναν εγκαίρως στα μάχιμα τμήματα. Η πεποίθηση των Ελλήνων στρατιωτών πως η μάχη που θα δινόταν μπροστά στην Άγκυρα, ίσως ήταν η τελευταία του πολέμου και η σχεδόν ανύπαρκτη εχθρική αντίσταση κατά την εξόρμηση, κρατούσαν το ηθικό των μαχητών σε υψηλό επίπεδο αλλά οι κακουχίες, οι αρρώστιες, οι πυρετοί και οι ελλείψεις σε νερό και τρόφιμα τους είχαν εξασθενήσει σωματικά και προκαλούσαν πολύ περισσότερες απώλειες απ' όσες ο εχθρός.⁴¹⁹ Λοχίας της V μεραρχίας έγραφε πολύ εύστοχα στο ημερολόγιό του: *«Σχετικώς όμως με τον στρατό μας, υπάρχει η πεποίθηση ότι θα αγωνισθεί και πάλι γενναίως διότι αποκαμών απ' τας πολλές πορείας και κακουχίας, θα ρίψει απελπισμένα τον υπέρ όλων κύβον διά την νίκην»*.⁴²⁰ Διαπιστώνουμε λοιπόν ότι το μεγαλύτερο όπλο του Έλληνα μαχητή ήταν η απελπισία του. Δεν είχε άλλη επιλογή από το να

⁴¹⁷ Στρατηγός Ξενοφών, ό. π., σ. 260.

⁴¹⁸ Δούσμανης Βίκτωρ, ό. π., σ. 95.

⁴¹⁹ Οικονόμου Νικόλαος, ό. π., σ. 179.

⁴²⁰ Πολίτης Αγαμέμνων, ό. π., σ. 59.

πολεμήσει κάτω από φοβερές δυσχέρειες στα κεντρικά μικρασιατικά οροπέδια και να νικήσει για να λυτρωθεί από το αδιέξοδο και να επιστρέψει στην πατρίδα.

Ο Κεμάλ παρέσερνε τον ελληνικό στρατό όλο και πιο βαθιά στην άγωνα και απόκρημνη ενδοχώρα της Ανατολίας. Η υπερβολική εξάπλωση της Στρατιάς θα αποδεικνυόταν ολέθρια.⁴²¹ Ο ελληνικός στρατός ήρθε σε επαφή με τις κύριες τουρκικές δυνάμεις το βράδυ της 9ης και στις 10 Αυγούστου 1921 ακολούθησαν οι πρώτες συμπλοκές. Στο ΔΣΚ της Στρατιάς διαβάζουμε: *«Στρατεύματα ημών μετά μακράς πορείας εκατέρωθεν Σαγγαρίου και παρά την μεγάλην Αλμυράν Έρημον ήλθαν σε επαφή μετά των κυρίων δυνάμεων του εχθρού νοτίως του Γκεούκ ανατολικού παραποτάμου του Σαγγαρίου. Στρατηγείον 11-8-21, Παπούλας»*.⁴²²

3. Οι μάχες νότια και ανατολικά του Σαγγαρίου

Η γενική επίθεση άρχισε στις 11 του μηνός και τα τρία Σώματα Στρατού κινήθηκαν εναντίον του νοτίου τμήματος του τουρκικού μετώπου, με κύρια προσπάθεια την διάρρηξή του στην περιοχή Ινλάρ Κατραντζί-Ιλιτζά, πλην της VII μεραρχίας που επιτέθηκε στο δυτικό τμήμα του μετώπου. Το Γενικό Στρατηγείο εγκαταστάθηκε στο χωριό Ουζούνμπεϊ. Σύμφωνα με το σχέδιο, το Α'ΣΣ θα εκτελούσε την κύρια επιθετική προσπάθεια στο κέντρο, ενισχυόμενο από το Γ'ΣΣ στο αριστερό ενώ το Β'ΣΣ και η ταξιαρχία Ιππικού θα επιχειρούσαν την υπερκέραση από τα ανατολικά.⁴²³

Το Α'ΣΣ προήλασε στη ζώνη ενέργειάς του, με δύο μεραρχίες (I,II) σε πρώτο κλιμάκιο και τη XII σε δεύτερο και καθηλώθηκε, δεχόμενο σφοδρά πυρά πυροβολικού. Διαπιστώνοντας πως τα έναντι του υψώματα κατέχονται ισχυρώς, ανέκοψε την κίνησή του. Όμως το απόγευμα η I μεραρχία κινήθηκε προς το όρος Μαγκντάλ-Νταγ(1406μ.) και το κατέλαβε πριν το βράδυ, ύστερα από ορμητική έφοδο των συνταγμάτων της εν μέσω χαλαζόπτωσης, ομίχλης και χαμηλής ορατότητας. Αριστερά τους η II μεραρχία εκμεταλλευόμενη τη θύελλα και την πυκνή ομίχλη ανέτρεψε με αιφνιδιαστική έφοδο τα τουρκικά τμήματα και κατέλαβε τα υψώματα Γιαριντάμ. Η απώλεια του Μαγκντάλ-Νταγ, που αποτελούσε το αριστερό της κύριας τουρκικής διάταξης, θορύβησε την τουρκική ηγεσία αλλά τόσο το Α'ΣΣ όσο και η Στρατιά το θεώρησαν λανθασμένα προωθημένη προκαλυπτική θέση. Έτσι δεν αντιλήφθηκαν τη σπουδαιότητα της νίκης της I ΜΠ και δεν την εκμεταλλεύτηκαν. Την ίδια μέρα, το Β'ΣΣ (V,IX,XIII ΜΠ) είχε εντολή να παραμείνει στις θέσεις του και να οργανωθεί αμυντικά ενώ το Γ'ΣΣ(III,X ΜΠ) προέλασε προς τον ποταμό Γκεούκ και χωρίς αντίσταση εγκαταστάθηκε στα προ αυτού υψώματα.⁴²⁴

Παρατηρούμε πως οι Έλληνες μαχητές αφού τα κατάφεραν τις προηγούμενες μέρες στην προέλαση υπό αφόρητο καύσωνα, εκμεταλλεύτηκαν άριστα στις 11 Αυγούστου την ξαφνική κακοκαιρία, το χαλάζι, την ομίχλη και γινόμενοι ένα με τα στοιχεία της φύσης, αιφνιδίασαν τους Τούρκους. Κατέλαβαν έτσι τους πρώτους

⁴²¹ Gallant Thomas, *Η περίοδος του μεσοπολέμου*, β' τόμος, σ. 307.

⁴²² Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ.303/Α/1, Δελτίο Στρατιωτικής Καταστάσεως Σ.Μ.Α. 10ης Αυγούστου 1921.

⁴²³ Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., ό. π., σ. 292.

⁴²⁴ Στο ίδιο, σ. 293.

αντικειμενικούς σκοπούς στα οχυρωμένα όρη του Μακντάλ-νταγ. Έγινε, άλλη μία, λάθος εκτίμηση του Α΄ΣΣ και της Στρατιάς όσον αφορά την στρατηγική αξία των καταληφθέντων τοποθεσιών και δεν έγινε η δέουσα εκμετάλλευση. Πλην του Α΄ ΣΣ, τα υπόλοιπα δύο Σώματα αδράνησαν την πρώτη μέρα αντί να επιτεθούν όλα μαζί.

Η Στρατιά βασιζόμενη σε πληροφορίες από αεροπορικές αναγνωρίσεις, οι οποίες συνήθως ήταν ανακριβείς και όχι σε αναφορές από τα παρατηρητήρια των μονάδων της πρώτης γραμμής, εκτίμησε εσφαλμένα τις εχθρικές δυνάμεις, την διάταξη και τις προθέσεις τους. Πίστεψε πως οι Τούρκοι μετακινούν τις δυνάμεις τους προς τα ανατολικά ενώ οι Τούρκοι μετακινούσαν μόνο κάποιες εφεδρείες. Μετέβαλε το αρχικό της σχέδιό της και αντί να επιτεθεί με τα τρία Σώματα συμπαραταγμένα διέταξε στις 11 Αυγούστου τα Α΄ και Γ΄ Σώματα να επιτεθούν στον τομέα τους και το Β΄ να τηρήσει ακινησία.⁴²⁵

Το Α΄ΣΣ, παρά την αντίθετη γνώμη στη διαταγή της Στρατιάς, διέταξε την Ι και ΙΙ μεραρχίες του να επιτεθούν προς Κανλί-Γκιολ, Εβλί Φακίλί, με την ΧΙΙ ως εφεδρεία. Ακολούθησαν σφοδρές μάχες που είναι γνωστές στη στρατιωτική ιστορία ως η μάχη του Ταμπούρ-Ογλού από 12 έως 14 Αυγούστου. Κατά τη διάρκειά τους οι ελληνικές μεραρχίες κατέλαβαν το ανωτέρω τοποθεσία και σε συνδυασμό με την κατάληψη του Τουρμπέ-Τεπέ από την ΙΙ ΜΠ, απειλήθηκε η διάσπαση της τουρκικής διάταξης. Τότε επενέβη ο αρχηγός του Γενικού Επιτελείου Φεβζί-πασάς και διέταξε την αντεπίθεση όλων των εφεδρικών μεραρχιών του για την ανακατάληψη του Τουρμπέ-Τεπέ, η οποία και επετεύχθη. Ακολούθως στις 13 Αυγούστου, όλο το Α΄ ΣΣ αντεπιτέθηκε, εκτόπισε τους Τούρκους και το ανακατέλαβε. Με την κατάληψη στη συνέχεια και του Ντουά-Τεπέ, τα ξημερώματα της 14^{ης}, έληξε η μεγάλη μάχη, με πλήρη ελληνική νίκη. Οι Τούρκοι συμπτύχθηκαν αλλά δεν καταδιώχτηκαν λόγω έλλειψης εφεδρειών, της κόπωσης και των πολλών απωλειών, οι οποίες ανήλθαν για το Α΄ΣΣ στους 439 νεκρούς, 2567 τραυματίες και 169 αγνοούμενους.⁴²⁶ Οι νίκες των Ι και ΙΙ μεραρχιών και της εφεδρικής ΧΙΙ ήταν εντυπωσιακές. Εκτόπισαν τους αντιπάλους από ισχυρότατες τοποθεσίες, απέκρουσαν πείσμονες αντεπιθέσεις και απείλησαν με διαχωρισμό τις ΙΙ και ΙΙΙ τουρκικές Ομάδες μεραρχιών. Εδώ χάθηκε άλλη μια ευκαιρία για τη Στρατιά, όπου θα μπορούσε να είχε κρατήσει μια τουλάχιστον μεραρχία του Β΄ΣΣ ως εφεδρεία, να την ρίψει στο ρήγμα και να καταδιώξει τους Τούρκους.

Η διεύθυνση των επιχειρήσεων δεν ήταν η δέουσα από τη Στρατιά και από άλλες ανώτατες διοικήσεις. Πληροφορούμαστε για αυτές από τον αξιωματικό του 3^{ου} Γραφείου της Ι ΜΠ: *«Το απόγευμα της 11^{ης} διετάχθη από τη Στρατιά νυχτερινή επίθεση, πιστεύοντας εσφαλμένα πως ο εχθρός υποχωρεί. Το Α΄ΣΣ διέταξε την ΙΙ μεραρχία να επιτεθεί κατά του οχυρού Ταμπούρ-Ογλού και την Ι κατά του Κανλή-γκιολκιοϊ. Η μεν ΙΙ εκτέλεσασα πιστώς τη διαταγή έρριψε τους άνδρες της εν μέσω του σκότους κατά του οχυρού και εμπέσουςα σε φραγμούς πυροβολικού και πολυβόλων*

⁴²⁵ Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., ό. π., σ. 294-297.

⁴²⁶ Στο ίδιο, σ. 299-304.

αναγκάσθηκε να υποχωρήσει με τρομερές απώλειες(περί τους 2.000 άνδρες), η δε I, μετά την αρχική έκπληξη, ανέστειλε την προέλαση, προσάρμοσε τη κίνησή της διά της χαράδρας Κατραντζή και περί τη χαραυγήν κατέλαβε τους αντικειμενικούς της σκοπούς σχεδόν αναίμακτως... περί 06:40 της 12^{ης} Αυγούστου εξεδηλώθη εχθρική αντεπίθεση από τρεις μεραρχίες και η κατάσταση της I ήτο κρίσιμη... ο μέραρχος(Φράγκου) επανειλημμένως εζήτη ενισχύσεις από το Α'ΣΣ αλλά ουδεμία απάντησις ελήφθη. Τότε προσήλθε ο Πλαστήρας του 5/42ΣΕ, της γειτονικής XIII και προσεφέρθη αυθορμήτως να αναλάβει αντεπίθεση προς ανακουφισή του 4^{ου} ΣΠ της I. Όμως ο μέραρχος της XIII (Διγενής) δεν την ενέκρινε ελλείψει διαταγών του Β'ΣΣ και εξακολούθησε να θεάται τον αγώνα της I ενώ και το Α'ΣΣ αδιαφορούσε. Ήτο η αντίληψη της εποχής. Σκοπός η πειθαρχία, όχι η νίκη. Άρα πρωτοβουλία μηδέν...Η κατάσταση εσώθη από τον μέραρχο της XII (Καλλιδόπουλο) που δέχθηκε να αποστείλει προθυμότατα μεικτόν απόσπασμα. Κατά την μάχην ταύτην ο Κεμάλ παρακολούθει τον αγώνα από τον σταθμό διοικήσεως του Ισμέτ-πασά στο Αλαντζίκ (ΒΔ Κανλή-γκιολκιοϊ). Εκ των ημετέρων, δυστυχώς, ουδείς εμφανίσθη, ούτε ο διοικητής του Α' ΣΣ, ούτε της Στρατιάς, ούτε κανείς εντεταλμένος επιτελής διά να συντονίζει τις προσπάθειες και να διευκολύνει το έργο της I ΜΠ να αποκρούσει τας εχθρικές μεραρχίας...». ⁴²⁷ Αντίλαμβανόμεστε από την παραπάνω μαρτυρία, την ενεργό συμμετοχή της τουρκικής ανωτάτης διοικήσεως στις μάχες σε αντίθεση με την ελληνική, η οποία δείχνει τυπολατρεία, αδράνεια και έλλειψη ενεργητικής συμμετοχής στις επιχειρήσεις.

Στις 12 Αυγούστου τουρκικό Σώμα Ιππικού (14^η μεραρχία, 4^η ταξιαρχία) υπό τον Fahredin πασά, έκανε επιδρομή στα νότια της Στρατιάς και κατέστρεψε φάλαγγα αυτοκινήτων και εφοδιοπομπή καμηλών. Στη συνέχεια κινήθηκε βόρεια προς το Ουζούνμπεϊ, όπου ήταν το Γενικό Στρατηγείο, ο διάδοχος Γεώργιος, δύο χειρουργεία εκστρατείας, πρόχειρο αεροδρόμιο και άλλες υπηρεσίες της Στρατιάς. Το υπεράσπιζε τάγμα(III) του 26^{ου} ΣΠ. Οι Τούρκοι το εξέλαβαν ως μεγάλο κέντρο εφοδιασμού. Όλοι κινδύνευσαν να αιχμαλωτιστούν με απρόβλεπτες συνέπειες για τη συνέχεια του αγώνα. Σώθηκαν λόγω της αντίστασης του τάγματος αλλά κυρίως λόγω της άγνοιας των Τούρκων ως προς τον στόχο. Η επίθεση δεν επαναλήφθηκε διότι το τουρκικό Ιππικό έλαβε διαταγή από τον ασύρματο να μεταβεί άμεσα στο Κάλε-Γκρότο. ⁴²⁸ Ο Φαχρεδίν, που θα πληροφορηθεί αργότερα ότι επρόκειτο για το Γενικό Στρατηγείο, θα γράψει στα απομνημονεύματά του: «Τι ήθελε ο αναθεματισμένος ο ασύρματος να λειτουργήσει αυτή την ώρα; Καλά δεν λειτουργούσε τις περισσότερες φορές. Ας πούμε, έτσι ήταν γραφτό να γίνει, Κισμέτ». ⁴²⁹

Το Γ'ΣΣ(III,X μεραρχίες) πολεμούσε από 12 έως 16 Αυγούστου στην μάχη της Σαπάντζας. Στις 13:00 της 11ης Αυγούστου διατάχθηκε να επιτεθεί στη γραμμή Γυλντίζ-Νταγ, Σαπάντζα, Κιζίλ-Τεπέ. Η επίθεση το απόγευμα εξελίχτηκε με βραδύ ρυθμό κατόπιν πυκνών τουρκικών πυρών, ιδιαίτερα στο δεξιό και τα τμήματα καθηλώθηκαν. Στις 12 επαναλήφθηκε, με τον ίδιο βραδύ ρυθμό, με εξαίρεση την

⁴²⁷ Μπουλαλάς Κλεάνθης, ό. π., σ. 192-194.

⁴²⁸ ΓΕΣ/ΔΙΣ, ό. π., σ. 304-305.

⁴²⁹ Νεράντζης Χρήστος, *Το Έπος της Μικράς Ασίας 1919-1922*, Τόμος 2, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 338.

επιτυχία της κατάληψης από το 27^ο ΣΠ της νότιας πλευράς του Γιλντίζ-Νταγ. Στα δυτικά όμως του βουνού οι Τούρκοι κατείχαν πολύ ισχυρά το Ταρλά Μπαϊρ και οι δύο μεραρχίες καθηλώθηκαν σ' όλη τη γραμμή. Στις 13 Αυγούστου, το 30^ο ΣΠ ανήλθε βαλλόμενο τον χείμαρρο Σαπάντζα Ντερέ και κατόρθωσε να καταλάβει εχθρικές θέσεις στο οροπέδιο Τοϊντεμίρ. Φάλαγγα του 12^{ου} ΣΠ(+Π/6,Π/39) με ΠΒ, παρά τα σφοδρά τουρκικά πυρά ΠΒ, έφτασε στο χωριό Τοϊντεμίρ και συνδέθηκε με το 30^ο ΣΠ. Η Στρατιά, βλέποντας τον αγώνα να χρονίζει, διέταξε το Γ'ΣΣ να επιτεθεί δραστήρια αλλά παρά τις επίμονες διαταγές οι μεραρχίες δεν μπόρεσαν να προχωρήσουν λόγω της ισχυρά οργανωμένης τοποθεσίας και των δραστικών πυρών. Στις 14 του μηνός η Στρατιά σχημάτισε Μεικτό Απόσπασμα (6^ο ΣΠ, Χ ημιλαρχία και Πυροβολαρχία ΠΠΒ), το οποίο απέσυρε από το μέτωπο και το διέθεσε για την ασφάλεια των σχηματισμών της και της γραμμής ανεφοδιασμού στο Ουζούνμπεϊ. Παράλληλα διέταξε το Γ'ΣΣ να επιτεθεί στο οροπέδιο Τοϊντεμίρ. Μετά διήμερο αιματηρό αγώνα τα συντάγματα του Γ' ΣΣ κατόρθωσαν, με τη συνδρομή του φίλιου Πυροβολικού, να απωθήσουν διά της λόγχης τους Τούρκους βορειότερα, χωρίς όμως να μπορέσουν να τους καταδιώξουν, λόγω έλλειψης εφεδρειών. Αυτοί συγκρατήθηκαν στη νέα γραμμή άμυνας Ταρλά Μπαϊρ-Σαρίχαλιλ-Καρακογιού. Οι απώλειες του Γ'ΣΣ στη μάχη της Σαπάντζας ήταν 446 νεκροί, 2.234 τραυματίες και 53 αγνοούμενοι.⁴³⁰

Το Γ'ΣΣ, με δύο μόνο μεραρχίες, αγωνίστηκε κατά υπεράριθμου εχθρού, αμυνομένου σε πολύ ισχυρές τοποθεσίες. Σε κρίσιμη φάση του αγώνα του αφαιρέθηκε μάλιστα το Μεικτό Απόσπασμα του 6^{ου} ΣΠ για την ασφάλεια των μετόπισθεν, γεγονός που μείωσε περαιτέρω την επιθετική του ισχύ.

Διαβάζουμε στο ημερολόγιο ανθυπολοχαγού του 27^{ου} ΣΠ της Χ μεραρχίας για τους σφοδρούς αγώνες της Σαπάντζας: «*Την 14^{ην} Αυγούστου επετέθημεν κατά των οχυρωμένων λόφων της Σαπάντζας, περισφύζαντες τον υψηλόν λόφον, τη σπουδαιότερη αμυντική οργάνωση των Τούρκων. Την επομένη, η μάχη έφθασε εις το ζενίθ της τραγικότητάς της. Υπό καύσωνα, αυτόχρημα αφρικανικό - σταγών ύδατος επληρώνετο με χρυσήν λίραν και δεν εβρίσκετο - αρχίσαμε απηνείς και πείσμονες επιθέσεις και ηρωικές εφόδους κατά του λόφου κατά τις οποίες το ωραίον ελληνικόν αίμα εχύθη ποταμηδόν. Το λυκόφως, ο χαλύβδινος λόφος εξεπορθήθη διά της λόγχης, εκτιναχθέντων των Τούρκων εκ των χαρακωμάτων αλλά οι λόχοι μας πλέον ήταν αποδεκατισμένοι εκ των απωλειών. Οι δε Τούρκοι αντιληφθέντες τούτο και πυροβολούμενοι συνάμα υπό τουρκικών πολυβόλων προς αναχαίτιση της φυγής τους, επανελθόντες του σκότους ανέτρεψαν τους λίγους Έλληνες και τον ανακατέλαβαν. Οι στρατιώτες μας κωμηκότες και απηυδισμένοι, νήσταις τε και διψώντες, αληθινοί σκελετοί ως άλλοι όσιοι και μάρτυρες, εκράτησαν σταθερώς τας κλυτείες και τα αντερείσματα του λόφου μετά των υπωρειών αυτού. Την πρωίαν της 16^{ης} ενεργήσαμε*

⁴³⁰ Στο ίδιο, σ. 305-312.

*κεραυνοβόλον επίθεση και εκτινάξαμε οριστικώς πλέον εκ Σαπάντζας τους Τούρκους, οίτινες αγεληδόν έφευγαν εν πανικώ...».*⁴³¹

Βαρύνοντας σημασίας για τους Έλληνες ήταν η απόσυρση του βαρέως Πυροβολικού, που ήδη υστερούσε σε ταχυβολία και ποιότητα έναντι του τουρκικού, λόγω εξάντλησης των οβίδων, στις πιο κρίσιμες μάχες της εκστρατείας. «Μετά την τέταρτη ημέρα της μάχης του Σαγγαρίου μεταφέραμε στα μετόπισθεν τέσσερις βαριές πυροβολαρχίες των 121 χιλιοστών, διότι καταναλώθηκε άπαντα η ποσότητα των οβίδων για τα συγκεκριμένα βαριά πυροβόλα».⁴³²

Με την υπ. Αρ.5771/14-08-1921 διαταγή της Στρατιάς τα Σώματα Στρατού ενημερώνονται ότι «αύριο και μεθαύριο δεν θα λάβουν πυρομαχικά» τη στιγμή που διεξάγονται οι πιο σκληρές και αποφασιστικές μάχες! Για την επομένη, νέα διαταγή, υπ.Αρ.5836/15-08-1921/23:30, «Αύριον, ώρα 5π.μ., άπαντα Σώματα Στρατού και VII ΜΠ, θα εξορμήσωσι συνεχίζοντα δραστηρίως επίθεσιν. Προπαρασκευή επιθέσεως πυροβολικού, προ εξορμήσεως πεζικού προς επίθεση, απαγορεύω! Παπούλας».⁴³³

Το Πεζικό διατάσσεται να εξορμήσει, χωρίς προηγούμενο βομβαρδισμό των τουρκικών θέσεων. Ο διοικητής του Β'ΣΣ θα γράψει για την παραπάνω διαταγή της ΣΜΑ ότι ήταν αντιφατική διότι δεν νοείται δραστήρια επίθεση χωρίς προηγούμενο βομβαρδισμό. Την τελευταία φράση της διαταγής χαρακτήρισε ως: «Φράσις γραφείου, απόφαση ανθρώπων μακράν ευρισκομένων της πραγματικότητας. Τις στιγμές που ο εχθρός έκανε καταπληκτική κατανάλωση βλημάτων πεδινού και βαρέως πυροβολικού, απαγορευόταν στα μαχόμενα Σώματα ο βομβαρδισμός των οχυρωμένων εχθρικών θέσεων πριν την επίθεση του Πεζικού μας. Αν εφαρμοζόταν θα οδηγούσε στον αποδεκατισμό των συνταγμάτων μας».⁴³⁴ Μάλλον το τελευταίο σκέλος της διαταγής δεν υιοθετήθηκε απόλυτα, αλλά σίγουρα θα έριξαν με φειδώ μέρος από το μικρό απόθεμά τους. Αυτό δείχνει το απαιτητικό και υπεράνθρωπο έργο του ελληνικού Πεζικού που, πέραν των αμέτρητων δυσχερειών, εξορμούσε ακάλυπτο, εναντίον ισχυρότατα οργανωμένων τοποθεσιών χωρίς την απαραίτητη υποστήριξη Πυροβολικού. Στην πράξη αυτό σήμαινε τρομακτική αύξηση των απωλειών του.

Οι ολέθριες συνέπειες της παραπάνω διαταγής της Στρατιάς για το Πεζικό εντοπίζονται σε ημερολόγιο στρατιώτη της XIII μεραρχίας που έγραψε: «επανήλθα στο λόχο μου στο 2^ο σύνταγμα... οι στρατιώτες ξαπλωμένοι κατάχαμα με τα ντουφέκια αγκαλιά. Η κατάσταση ήταν πένθιμη, όλοι χλωμοί και αδύνατοι, γενειοφόροι, από 170 μείνανε 110... τέτοια πανωλεθρία δεν θα είχαμε, μας πήρε στο λαιμό ο συντ/ρχης Ζήρας που διέταξε το σύνταγμα να επιτεθεί χωρίς υποστήριξη πυροβολικού και μας έθαψε... οι μάγειροι μοίραζαν το συσσίτιο, που ήταν βρασμένο σάρι... οι συνάδελφοι γκρίνιαζαν πως έξι μέρες έτρωγαν σάρι, “τα κόλλυβα του Γούναρη” έλεγαν και

⁴³¹ Αρβανίτης Δημήτριος στο Κουτσουράδης Τιμολέων, *Ημερολόγια και Απομνημονεύματα Κατωτέρων Αξιωματικών και Οπλιτών της Μικρασιατικής εκστρατείας*, Αθήνα 2009, σ. 21-22.

⁴³² Σπυρίδωνος Γεώργιος, ό. π., σ. 135.

⁴³³ Μπουλαλάς Κλεάνθης, ό. π., σ. 199 και Σπυρίδωνος Γεώργιος, ό. π., σ. 179.

⁴³⁴ Ανδρέας, ό. π., σ. 200.

ρωτούσαν αν είδα στο δρόμο να φέρνουν ψωμί...». ⁴³⁵ Προφανώς δεν έφταιγε ο συνταγματάρχης αλλά η έλλειψη πυρομαχικών πυροβολικού.

Ο σφοδρός αγώνας των πρώτων ημερών, που δεν ανέμενε το Επιτελείο της ΣΜΑ, επέφερε πολλή μεγάλη κατανάλωση πυρομαχικών Πυροβολικού εναντίον των τουρκικών θέσεων. Η καταστροφή των φαλαγγών ανεφοδιασμού από το τουρκικό Ιππικό στις 12 Αυγούστου, οι συνεχείς προσβολές αυτών από τους τσέτες και οι συχνές βλάβες των φορτηγών αυτοκινήτων στο τραχύ έδαφος καθυστέρουσαν δραματικά τον ανεφοδιασμό με πυρομαχικά ΠΒ και θα ακολουθούσαν ελλείψεις και σε πυρομαχικά Πεζικού, ακόμα και σε τροφές.

Ενδεικτικό του σφοδρού αγώνα σ' όλο το μέτωπο είναι το παρακάτω ΔΣΚ: *«Ο αγών ανατολικάς Σαγγαρίου εξακολουθεί σφοδρότατος. Ηρωϊσμός και αυτοθυσία στρατευμάτων μας απaráμιλλος. Στρατιώται μας επιτιθέμενοι κατά του εχθρού αμυνομένου εις τοποθεσίαν προ μηνός αμυντικώς οργανωθείσα εκδιώκουσι αυτόν βήμα προς βήμα εξ αλεπαλλήλων σειρών χαρακωμάτων και περιβολών προστατευομένων υπό συρματοπλεγμάτων και βαρέως πυροβολικού. Απώλειαι εχθρού βαρύταται. Προ του μετώπου μας εμετρήθησαν στην μάχη της 13^{ης} Αυγούστου άνω των οκτακοσίων εχθρικών πτωμάτων. Εκυριεύθη σημαία τουρκικού 56^{ου} συντάγματος. Σταθερά προέλασίς μας εξακολουθεί. Στρατηγείον 16-8-21, ο αρχηγός ΣΜΑ».* ⁴³⁶

Το απόγευμα της 17ης Αυγούστου έγινε δυνατός ο ανεφοδιασμός των Σωμάτων Στρατού, και ειδικά του Α' που είχε τις μεγαλύτερες ελλείψεις, με πυρομαχικά αλλά όχι τροφές, κατόπιν διασπάσεως του κλοιού του τουρκικού Ιππικού και άφιξης 90 φορτηγών στο Ινλάρ Κατραντζί μέσω της ερήμου. ⁴³⁷

Στις 18 Αυγούστου επανήλθε υπό τη διοίκηση του Γ'ΣΣ η ενισχυμένη VII μεραρχία(+16^ο ΣΠ και δύο μοίρες πεδινού και βαρέως ΠΒ), η οποία δρούσε έως τότε ανεξάρτητη. Στις 11 Αυγούστου τα ξημερώματα κατάφερε να κάνει, υπό το πυρ του εχθρού, βιαία διάβαση του Σαγγαρίου με δύο λεμβόζευκτες γέφυρες και να δημιουργήσει προγεφύρωμα ανατολικά αυτού πλάτους 4 χλμ, με το 37^ο ΣΠ. Τότε ελήφθη τυχαία από τον ασύρματο διαταγή της ΣΜΑ, που διέταζε τη μεραρχία να επιτεθεί στις 12 Αυγούστου. Τότε η διεκπεραίωση άλλων δυνάμεων σταμάτησε. Το βράδυ τουρκικές δυνάμεις επιτέθηκαν και το προγεφύρωμα κινδύνευσε σοβαρά. Την επομένη το ενίσχυσε με δύο τάγματα του 22^{ου} ΣΠ και οι Τούρκοι επιτέθηκαν εκ νέου με δύο μεραρχίες(1^η,11^η) αλλά αποκρούστηκαν. Τις επόμενες ημέρες μετέφερε όλες σχεδόν τις δυνάμεις της και διετάχθη να προελάσει ανατολικά. Αντιμετώπισε σφοδρή αντίσταση και αντεπιθέσεις από το εκεί τουρκικό Σώμα Στρατού(τρεις μεραρχίες ΠΖ, μία Ιππικού) αλλά κατάφερε να καταλάβει τη γραμμή Ντουά Τεπέ-Καρά Τεπέ-Καρά Ντάγ, να εξασφαλίσει παρατήρηση στο εσωτερικό της εχθρικής τοποθεσίας και ισχυρή βάση για μελλοντικές ενέργειες. Κυρίως όμως αχρήστευσε το Πολατλί (με το ΠΒ της, απόσταση 4 χλμ) ως ακραίο σιδηροδρομικό σταθμό εφοδιασμού του εχθρού

⁴³⁵ Καραγιάννης Χρήστος, ό. π., σ. 212.

⁴³⁶ Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ.303/Α/1, Δελτίο Στρατιωτικής Καταστάσεως ΣΜΑ 15ης Αυγούστου 1921.

⁴³⁷ Σπυρίδωνος Γεώργιος, ό. π., σ. 182.

και συνδέθηκε με το αριστερό του Γ'ΣΣ. Οι απώλειές της ανήλθαν έως τότε σε 277 νεκρούς και 1696 τραυματίες.⁴³⁸

Η VII(+) μεραρχία θα μπορούσε να καταλάβει το Πολατλί, ίσως και από την πρώτη ημέρα, αν η Στρατιά διέταζε τη βιαία διάβαση του ποταμού για τις 12 Αυγούστου, ταυτόχρονα την επίθεση των τριών ΣΣ. Έτσι η VII θα αντιμετώπιζε λιγότερες τουρκικές δυνάμεις και η αποστολή της θα ήταν πιο εύκολη, με σοβαρές επιπτώσεις στο αποτέλεσμα όλου του αγώνα. Η επίθεση δεν συγχρονίστηκε με ευθύνη της Στρατιάς, λόγω δυσχερειών στις επικοινωνίες.⁴³⁹

Ημερολόγιο εφέδρου ανθυπολοχαγού του 22^{ου} ΣΠ της VII, μας δίνει εικόνα των μαχών: «12ην Αυγούστου, 9η μ.μ. ήρχισεν σφοδρός βομβαρδισμός. Τάγμα μας παραμένει αριστεράν όχθην. Ετέθημεν εις πορείαν, καθ' οδόν ύδωρ δεν υπάρχει. Εκοιμήθηον νήστις, βομβαρδισμός εξακολουθεί. 13ην Αυγούστου διέλευσις Σαγγαρίου. Εχθρός οργανωμένος ανθίσταται. Προχωρούμεν βήμα βήμα, νεκροί τήδε κακείσε πολυάριθμοι, ίπποι παραμορφωμένοι, τραυματίαι επίσης εγκαταλελειμμένοι εις το έλεος του Θεού. Τμήματά μας καθηλώθησαν. Εχθρικών πυροβολικών βάλλει αενάως, απώλειαι εκατέρωθεν μέγιστοι, νεκροί παραμένουν άταφοι, δυσσομία αφόρητος. Λόχος παραμένει νήστις επί 2 ημέρας, εχθρικών πυροβολικών εξακολουθεί βάλλει επί 48ωρον, αιχμάλωτοι τραυματίαι μας πληροφορούν ότι ο ίδιος ο Κεμάλ διοικεί αυτοπροσώπως την μάχην. Την νύκτα εχθρός επιχειρεί επίθεσιν όπως καταλάβη απολεσθείσας γραμμάς του, απεκρούσθη. 14ην Αυγούστου, το πυροβολικόν του εχθρού ελύσσα, κάθε στρατιώτη και μία οβίδα εις την χαράδραν. Εγλύτωσα διά τρίτην φοράν τον θάνατον. 15ην Αυγούστου, πυροβολικόν με πυροβολικόν λυσσούν. Πέφτουν κορμιά απειράριθμα. Ώρα 3:45' γίνεται εξόρμησις προς κατάληψιν οχυρών θέσεων του εχθρού. 23^{ον} Σύνταγμα κατέλαβε οδοντωτούς λόφους, 37^{ον} δε σηκώνει κεφάλι από τους βομβαρδισμούς. 18ην Αυγούστου διαταγή καταλάβωμε δεσπόζοντα υψώματα δυτικώς Πολατζή. Ώρα 5μ.μ. Επί κεφαλής Διμοιρίας εγένετο εξόρμησις, άρχισε εχθρός με πυροβολικόν, μάχη εξακολουθεί. Επετέθημεν και εναντίον άλλων υψωμάτων, εκπορθήσαμεν τον εχθρόν, τραπέντα εις άτακτον φυγήν βορείως Πολατζή. Τη βοήθεια της Παναγιάς εγλύτωσα και αυτήν την μάχην. Το πυροβολικόν μας τους ερήμαξε. Πολατζή καίεται».⁴⁴⁰

Το Β'ΣΣ ήταν στο δεξιό της ελληνικής παράταξης με σκοπό την υπερκέραση της αμυντικής γραμμής. Μεταξύ 10 και 12 Αυγούστου είχε αδρανήσει, κατόπιν διαταγών του επιτελείου της Στρατιάς, το οποίο είχε στρέψει την προσοχή του στο κέντρο. Όταν στις 12 Αυγούστου το Επιτελείο νόμισε πως οι Τούρκοι ενισχύονται στα ανατολικά, επανήλθε στο αρχικό σχέδιό του για επίθεση και υπερκέραση του Β'ΣΣ στο Καλέ Γκρότο, με ταυτόχρονη μετωπική επίθεση των άλλων Σωμάτων. Οι δύο μεραρχίες της πρώτης γραμμής επιτέθηκαν στις 13 το πρωί, η V στη γραμμή Κουτλουχάν-Μοντανανίμ την οποία κατέλαβε χάρη στα εύστοχα πυρά του ΠΒ και την ορμητικότητα του πεζικού και η XIII στο Καρά-Τεπέ όπου αρχικά καθηλώθηκε

⁴³⁸ Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., ό. π., σ. 322-328.

⁴³⁹ Κόντος Τάκης, ό. π., σ. 51 και Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., ό. π., σ. 323.

⁴⁴⁰ Κώσσης Ηλίας, *Μικρασιατική Εκστρατεία-Πορεία Μεραρχίας Αρχιτελάγου(VII)*, www.delfini1922.gr/imerologia_2013.php.

λόγω σθεναρής αντίστασης αλλά τελικά το κατέλαβε. Ο εχθρός υποχώρησε τότε στον ορεινό όγκο Σερεφλί-Καλέ Γκρότο.⁴⁴¹

Το πρωί της 14^{ης} τα συντάγματα της V μεραρχίας επιτέθηκαν στο Καλέ Γκρότο και έως το βράδυ με σφοδρές μάχες κατέλαβαν τις πρώτες κορυφογραμμές του, με βαρύτατες απώλειες. Η XIII κατάφερε μέχρι το βράδυ, με ορμητικές επιθέσεις και σοβαρές απώλειες να καταλάβει τα υψώματα ΒΔ του Σερεφλί. Η πρόοδος της ελληνικής επίθεσης ανησύχησε σοβαρά την τουρκική ηγεσία και ο ίδιος ο Κεμάλ επισκέφτηκε στις 15 Αυγούστου το μέτωπο και αξίωσε την υπεράσπιση μέχρις εσχάτων του τομέα βορείως του Καλέ Γκρότο. Την άμυνα της περιοχής ανέλαβε ο ίδιος ο αρχηγός του Γενικού Επιτελείου Φεβζί μεταφέροντας εκεί τρεις μεραρχίες από τα δυτικά, στις ήδη υπάρχουσες τέσσερις. Η ελληνική επίθεση συνεχίστηκε στις 15 και 16 του μηνός με τα 43^ο και 44^ο ΣΠ αποδεκατισμένα να φτάνουν νότια του Ουλού-Νταγ. Το τελειωτικό χτύπημα έδωσε Μεικτό Απόσπασμα τεσσάρων ταγμάτων (δύο του 33^{ου} ΣΠ και δύο του 3/40 ΣΕ), διώχνοντας τους Τούρκους από το σύμπλεγμα του Ουλού-Νταγ, μετά από μάχη σώμα με σώμα και σοβαρές απώλειες. Η συμβολή των δύο ευζωνικών ταγμάτων του 3/40 ήταν καθοριστική για τη νίκη. Το 43^ο ΣΠ κατέλαβε το τραπεζοειδές ύψωμα στις 17 Αυγούστου και το 25^ο ΣΠ το Κιζίλ Κογιουνλού στις 18, στην τελευταία μάχη του Καλέ Γκρότο.⁴⁴² Οι απώλειες του Β'ΣΣ στις μάχες αυτές ανήλθαν σε 564 νεκρούς και 2.844 τραυματίες ενώ οι απώλειες των Τούρκων στον τομέα του ήταν βαρύτερες.⁴⁴³

Για τις σφοδρές μάχες του Καλέ-Γκρότο διασώζονται αρκετές καταγραφές από 13 έως 18 Αυγούστου, σε ημερολόγια κυρίως, μαχητών του μετώπου. Δεκανέας του 3/40 έγραψε: «*Το Καλέ Κρότο είναι ένας σταχτής βράχος, μονοκόμματος και πολύ απότομος, ποιός να σκαρφαλώσει εκεί πάνω που η τσαρουχόπροκα γλιστράει σα να ήταν από σαπούνι;... έγιναν πάμπολλα σφάλματα από ανθρώπους που δεν είχαν ιδέα από πόλεμο, ήσαν οι νέοι που μας έφεραν από Αθήνα... σωροί τα πτώματα... το σύνταγμα είχε μεγάλες θυσίες...*».⁴⁴⁴

Σε ημερολόγιο άλλου εύζωνα του 3/40 διαβάζουμε : «*16 Αυγούστου, ήλθεν ο αρχηγός Πεζικού της IX και είπε: Παιδιά βλέπετε; Στο ύψωμα (Καλλικρότου) θέλω τας 12 η ώρα να κυματίσει η φούστα του τσολιά και η κυανόλευκος Σημαία, αυτή είναι η θύρα της Άγκυρας, εκεί υπάρχουν και κουραμάνες στοίβες... Φουκαρά τσολιά... που να ξερες πως θα σου στείλει ο Κεμάλ τις κουραμάνες συστημένες με το πυροβόλο... Αψηφώντας το θάνατο και με όλες τις κακουχίες αναχωρήσαμε ώρα 9 π.μ. και περί ώρα 11^{ην} εφθάσαμε εις τους πρόποδες, στις 12 εκινήσαμεν διά το θανατηφόρον ύψωμα που επί πέντε ημέρας η V Μεραρχία επολέμησε αλλά αδύνατον να καταληφθεί. Ώρα 12 παραταγμένο το 3/40 Σύνταγμα πρώτη γραμμή, εις το αριστερόν μας η XIII Μεραρχία, 3^{ην} μ.μ. εδόθη το ιερόν σύνθημα, όλες οι σάλπιγγες της Μεραρχίας εσάλπιζον, το “προχωρείτε” και τον θούριο “του Αητού ο γιος”. Οι στρατιώτες*

⁴⁴¹ Οικονόμου Νικόλαος, ό. π., σ. 181.

⁴⁴² Στο ίδιο, σ. 181.

⁴⁴³ Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., ό. π., σ. 322.

⁴⁴⁴ Πολίτης Κων/νος, ό. π., σ. 73.

αψηφούντες τον θάνατο εξόρμησαν ωσάν λέοντες μέσα εις το πυρ του όπλου και του κανονιού όπου άκουγες μια βοή, αλαλαγμούς, φωνές, κλάματα, σε 20 λεπτά κατελήφθη το ύψωμα αλλά και εις τα 20 λεπτά είχαμε και τόσες απώλειες, σκοτωμένοι και τραυματίες...». ⁴⁴⁵ Το εκπληκτικό στην παραπάνω μαρτυρία είναι ότι μεταξύ των κινήτρων που δίνονται στους πεινασμένους στρατιώτες πριν την επίθεση είναι πως πάνω στο Καλέ-Γκρότο, αν το καταλάβουν, θα βρουν στοίβες από κουραμάνες για να χορτάσουν την πείνα τους!

Σημαντική ήταν και η προσφορά του Πυροβολικού, μέχρις εξαντλήσεως των οβίδων του, στην εκπόρθηση του Καλέ-Γκρότο. Στο ημερολόγιο δεκανέα της μοίρας οβιδοβόλων πληροφορούμαστε : « 13 Αυγούστου βάλαμε και μέχρι το βράδυ κάναμεν θρίαμβο... οι στρατιώτες του πεζικού φώναζαν γεμάτοι ενθουσιασμό “τα πυροβόλα θα μας σώσουν την ζωήν”... στις 14 ρίχναμε αδιακόπως και η πυροβολαρχία μας έβαλε περί τας 550 οβίδας... στις 15 βάλλαμεν και προχωρούσαμε ολίγον εμπρός αλλά τα ισχυρά αυτά υψώματα δεν έπεφταν. Παρά αιχμαλώτων εμάθαμεν ότι εχθρός ενισχύθη υπό τριών ακόμη μεραρχιών ούτω έγιναν έξι ενώ από εμάς εμάχοντο μόνο δύο, η V και η XIII... 16 Αυγούστου ενισχυθήκαμε παρά συντάγματος της IX(3/40), μεταφέραμε εμπρός τα πυροβόλα, συνήφθη σφοδρότατη μάχη και τα υψώματα Καλέ-Κρότο κατελήφθησαν παρ’ ημών. Στις 17 έπαυσεν η μάχη και προχωρήσαμε εμπρός, ευρισκόμεθα πλέον χωρίς τροφάς και πυρομαχικά, το πυροβόλον μας είχε μόνο 4 οβίδας, επήγαν τα μεταγωγικά μας στο Σώμα να πάρουν αλλά δεν βρήκαν...». ⁴⁴⁶

Δεκανέας της XIIIα΄ ΜΟΠ σημείωσε: «αι μάχαι εμαίνοντο από 10 Αυγούστου, εσώθησαν οι οβίδες επήραμε από τις V και IX μεραρχίες. Μεταφορά πυρομαχικών από ακραίο σταθμό Στρατιάς πολύ δύσκολος... ο εχθρός οχυρωμένος στις κορυφές Αρντίζ-Νταγ και Καλέ-Γκρότο. Μάχη διήρκεσε όλη τη νύχτα της 14^{ης}, εχθρός έκανε πολλές αντεπιθέσεις... της Παναγίας, 2μ.μ. έγινε γενική εξόρμησις σ’ όλο το μέτωπο, οι σάλπιγγες ηχούν “Προχωρείτε” και “Του αητού ο γιος”. Κατελήφθησαν από την XIII μεραρχία μετά από πείσμονα αγώνα, οι κορυφογραμμές του Ουλού-νταγ. Εμείναμεν εκεί ένεκεν ελλείψεως πυρομαχικών και τροφίμων...». ⁴⁴⁷

Ο επιτελάρχης της V μεραρχίας περιγράφει τις μάχες: «16 Αυγούστου, κατά της Βραχώδους κορυφής (τελευταίο τμήμα Καλέ Γκρότο) έγινε έντονη προπαρασκευή του πυροβολικού μας και το θέαμα των βολών προξενούσε δέος. Ακολούθησε έφοδος των ηρωικών ταγμάτων μας και η τοποθεσία κατελήφθη, όμως αυτοστιγμεί δεχθήκαμε αντεπίθεση από εχθρικά τμήματα, καλυμμένα όπισθεν της τοποθεσίας υποστηριζόμενα από πυροβολικό. Τόσο σφοδρά ήταν τα εχθρικά πυρά, ιδίως των Σκόντα, που νόμιζα ότι βρεθήκαμε στην κόλαση. Είδα Τούρκους αναρριχωμένους προς την κορυφή και δικούς μας στρατιώτες να τους πλήττουν διά λίθων, λόγω κατανάλωσης των πυρομαχικών τη στιγμή που ήταν αδύνατος ο εφοδιασμός. Σε περιοχή όχι μεγαλύτερα του στρέμματος κείτονταν εκατοντάδες νεκρών... Πολλοί αντίπαλοι στρατιώτες είχαν

⁴⁴⁵ Κρικέλας Δημήτρης, Πολεμικό ημερολόγιο 1919-1922 του Λιδορικιότη Δημήτρη Κρικέλα, www.lidoriki.com/2012/02/19191922.html .

⁴⁴⁶ Ανδρούτσος Σπύρος, ό. π., σ. 40-46.

⁴⁴⁷ Κουτσονικόλας Γιάννης, ό. π., σ. 184-185.

αμοιβαίως λογχισθεί. Πλείστοι Έλληνες αξιωματικοί, αψηφώντας τη χάλαζα σφαιρών, με την σπάθη και το πιστόλι ανά χείρας έπεφταν ηρωικά. Στη μνήμη μου μένουν οι φονευθέντες Λοχαγοί Ανδρεάκος, Παρούσης, Δήμας και ο Ταγματάρχης Βίτσας, τους οποίους ενταφιάσαμε αγκαλιασμένους. Μεγάλο ηρωισμό έδειξαν και οι Τούρκοι, κυρίως οι ηγήτορες, που πολέμησαν με ηρωισμό και αυτοθυσία διατρέχοντας τη γραμμή της μάχης, ωθώντας διά του πιστολίου λιποψυχώντας οπλίτες. Όλη αυτή η αγριότητα της μάχης εκ του συστάδην με έκαναν να αισθανθώ εθνική υπερηφάνεια για τον Έλληνα Στρατιώτην, που εμάχετο με τέτοιον πατριωτισμό και ανδρεία. Στο μέτωπο της διπλανής XIII μεραρχίας, που προέλασε αριστερά μας, έλαβαν χώρα ηρωϊσμοί ανάλογοι...». ⁴⁴⁸

Λοχίας της V ΜΠ: «Την 9^η πρωινή της 16^{ης} γενική ιαχή ακούσθη απ' άκρου εις άκρον, οι σάλπιγγες δόνησαν τον αέρα προκαλώντας ρίγος με το προχωρείτε-προχωρείτε και με του αητού το γιο. Οι λεοντόθυμοι στρατιώτες μας (33^ο ΣΠ είχε πολλούς Μικρασιάτες), αδελφωμένοι με τους ευσταλείς τσολιάδες της Παλαιάς Ελλάδος(το 3/40 είχε κυρίως Ηπειρώτες ευζώνους), χωρίς κομματικές διαμάχας, όλοι ομού στη γιορτή του θανάτου, προς τα χαρακώματα του εχθρού... Το απόγευμα η μάχη εξακολουθεί και καταλάβαμε και τα δεύτερα χαρακώματα... Την 18^η το περίφημο και φρικώδες σύμπλεγμα του Καλέ Γκρότο κάπνιζε υπό τους πόδας των νικητών... Οι στρατιώτες-μάρτυρες εστερούντο από πολλών ημερών του άρτου, του καπνού και άλλων τροφίμων... Η πείνα και οι στερήσεις αφ' ενός και η έλλειψη πυρομαχικών αφετέρου μας είχαν εκνευρίσει... Οι επιζήσαντες καθ' ομάδας έκοβαν τα μη αλωνισθέντα σιτηρά, άλεθαν τον σίτο διά μικρών πλακών και έβραζαν αυτό το μείγμα χονδραλεύρου και χώματος με λίπος προβάτων για να χορτάσουν... Εις τέτοια αξιοθρήνητη κατάσταση παρέμεινε στο Καλέ Γκρότο το Β'ΣΣ έως τις 25 Αυγούστου και δύο φορές τη μέρα εχθρικό αεροπλάνο μας βομβάρδιζε. Ευτυχώς στις 25 και τροφές ήλθαν και άφθονα πυρομαχικά εδόθησαν παντού...». ⁴⁴⁹

Από τη πρώτη μάχη στο Ταμπούρογλου πιστοποιήθηκε, εκτός από τη πείσμονα διάθεση για αντίσταση των Τούρκων, η αποτυχία του όποιου αιφνιδιασμού και η ευχέρια του αντιπάλου να προλαβαίνει, μετακινούμενος σε εσωτερικές γραμμές, κάθε προσπάθεια υπερκέρασης. Τα Α',Β',Γ' Σώματα Στρατού και η VII ΜΠ κυριάρχησαν του πεδίου της μάχης αλλά είχαν χιλιάδες νεκρούς και τραυματίες, είχαν καταναλώσει δυσαναπλήρωτες ποσότητες πυρομαχικών και βρίσκοταν αντιμέτωπα με την επόμενη γραμμή άμυνας των Τούρκων. Η ισχυρή αντίσταση στο Καλέ-Γκρότο (και η ύπαρξη επόμενης αμυντικής γραμμής βορειότερα), οδήγησε τη Στρατιά να εγκαταλείψει το σχέδιο υπερκέρασης από τα ανατολικά και να δώσει το βάρος στους τομείς των Α' και Γ' ΣΣ. Οι επόμενες επιθέσεις απλώς πρόσθεταν νεκρούς και τραυματίες και έφθειραν τη δύναμη του ελληνικού στρατού. ⁴⁵⁰

Παρά τη νίκη του Β'ΣΣ στο Καλέ Γκρότο, η Στρατιά εγκατέλειψε το σχέδιο υπερκεράσεως του εχθρού από ανατολικά, απέστειλε την IX μεραρχία βορειοδυτικά

⁴⁴⁸ Δεμέστιχας Παναγιώτης, ό. π., σ. 80-81.

⁴⁴⁹ Πολίτης Αγαμέμνων, ό. π., σ. 65-68.

⁴⁵⁰ Μαργαρίτης Γιώργος, ό. π., σ. 182.

στο Γ' ΣΣ και αποφάσισε να εντείνει την προσπάθεια στους τομείς των Α' και Γ' ΣΣ, τα οποία και επιτέθηκαν στις 16 και 17 Αυγούστου αντίστοιχα. Νέες φονικότατες μάχες λαμβάνουν χώρα γνωστές ως μάχες των Αρντίζ-Νταγ και Τσαλ-Νταγ. Η Ι μεραρχία επιτίθεται κατά του Αρντίζ-Νταγ και με το 5^ο Σύνταγμα καταλαμβάνει με έφοδο την κορυφογραμμή αλλά λόγω απροθυμίας για επίθεση του διπλανού 1/38 ΣΕ και της καθυστερημένης εξόρμησής του, εκτίθεται σε πλευρικά πυρά με αποτέλεσμα πολλές απώλειες, ανάμεσα τους και τον διοικητή του συντ/ρχη Τράκα, τον ταγματάρχη Κατσανό και πέντε λοχαγούς. Η ΧΙΙ μεραρχία καταλαμβάνει το ανατολικό τμήμα του Δεκελί-Νταγ και η ΙΙ το Ορντέκ-Γκιολού και αποκρούει αλλεπάλληλες αντεπιθέσεις. Η Στρατιά όμως δεν εκμεταλλεύεται το ρήγμα και οι Τούρκοι συμπύσσονται σε επόμενη γραμμή. Το Γ' ΣΣ επιτίθεται και καταλαμβάνει με τη Χ μεραρχία τη δυτική κορυφή του Τσαλ-Νταγ, όπου την επομένη ενισχυόμενη από την ΙΙΙ, αντιμετωπίζει λυσσώδεις εχθρικές αντεπιθέσεις. Οι Τούρκοι ανακαταλαμβάνουν το Καρά-Κουγιού αλλά το χάνουν ξανά χάρη σε αντεπίθεση του 2/39 ΣΕ της ΙΙΙ μεραρχίας, το οποίο είχε πολύ σοβαρές απώλειες, ανάμεσά τους τον διοικητή του συντ/ρχη Βλάσση Καραχρήστο.⁴⁵¹

Ενδεικτική για την σφοδρότητα των μαχών αποτελεί η παρακάτω μαρτυρία: «Τον λόφο τούτο (Καρά-Κουγιού) τρεις φορές κατέλαβε το 2/39 ΣΕ και τρεις φορές τον ανακατέλαβαν οι Τούρκοι με λυσσώδεις αντεπιθέσεις. Περί το εσπέρας κατελήφθη οριστικά για τέταρτη φορά από το ηρωικό Σύνταγμα Ευζώνων αλλά κατά την επίθεση αυτή έπεσε μαχόμενος στη πρώτη γραμμή ο διοικητής του συντ/ρχης Καραχρήστος».⁴⁵²

Η τουρκική ανωτάτη διοίκηση απαιτούσε άμυνα μέχρις εσχάτων από τις μονάδες της πρώτης γραμμής και σε γραπτά διαταγές που ανευρέθηκαν, προειδοποιούσαν για εκτελέσεις και πολυβολισμούς αυτών που θα υποχωρούσαν άνευ προηγουμένης έγκρισης. Πολλές φορές Έλληνες μαχητές γίνανε μάρτυρες τέτοιων περιστατικών: «Οι επιτυχίες της Ι στο Γιαμάκ και των ΙΙ και ΧΙΙ μεραρχιών στο Εβλή Φακελή ήταν άθλος. Διαταγή του τουρκικού επιτελείου που βρέθηκε σε νεκρό Τούρκο αξιωματικό έγραφε: Η οχυρωμένη γραμμή του όρους Τσαλ είναι η τελευταία άμυνα κατά των απίστων επιδρομέων. Ουδείς πρέπει να αφήσει ζωντανός τη θέση του διότι αν χαθεί αυτή ανοίγεται ο τάφος της Τουρκίας. Έχετε υπόψη ότι όπισθεν σας είναι πολυβόλα διά να φονεύσουν όποιον λιποψυχήσει... Ο εχθρός εν τέλει ανατραπείς ετέθη εις φυγήν παρά τις προσπάθειες των αξιωματικών να συγκρατήσουν τους φυγάδες. Εγίναμε μάρτυρες σκηνής καθ' ην Τούρκοι χωροφύλακες, τεταγμένοι όπισθεν της χαράδρας Ταμπακλή, έβαλαν με πολυβόλα κατά φευγόντων εν πανικό Τούρκων διότι υπήρχε κίνδυνος πλήρους διαλύσεως των τουρκικών στρατευμάτων. Δυστυχώς δεν υπήρχαν εφεδρείες παρ' ημών προς καταδίωξη. Βαρύτατο σφάλμα η έλλειψη εφεδρειών από τη Στρατιά για να εκμεταλλευθεί την επιτυχία του Α' ΣΣ. Έπρεπε να τηρήσει

⁴⁵¹ Οικονόμου Νικόλαος, ό. π., σ. 181.

⁴⁵² Σπυρίδωνος Γεώργιος, ό. π., σ. 184.

*τουλάχιστον μια μεραρχία του Β'ΣΣ ως εφεδρεία εφόσον διέπραξε ήδη το σφάλμα να ρίψει το Β' Σώμα στην τυχοδιωκτική επιχείρηση του Καλέ Γκρότο».*⁴⁵³

Η όποια ελπίδα επιτυχίας της επίθεσης είχε ήδη εξανεμισθεί καθώς έλειπαν οι προϋποθέσεις εκμετάλλευσης των επιμέρους επιτυχιών. Αξιόλογες εφεδρείες δεν υπήρχαν ενώ η κόπωση είχε κυριεύσει το ελληνικό στράτευμα. Όταν έληξε στις 19 Αυγούστου η μάχη του Τσαλ-νταγ, η Στρατιά βρισκόταν σε πλήρη αδυναμία συνέχισης των επιχειρήσεων. Είχαν ήδη εμφανισθεί κρούσματα απειθαρχίας και έντονες καθυστερήσεις στην εκτέλεση των διαταγών, φαινόμενα που προανήγγειλαν ευρύτερες κρίσεις. Οι προσδοκίες για εξάντληση του τουρκικού στρατού διαψεύστηκαν και η απόφαση για υποχώρηση δυτικά του Σαγγαρίου πάρθηκε μετά από ένα δεκαήμερο αμηχανίας.⁴⁵⁴

Οι απώλειες των Α' και Γ' Σωμάτων στις μάχες των Αρντίζ-Νταγ και Τσαλ-Νταγ ανήλθαν σε 662 νεκρούς, 3.579 τραυματίες και 72 αγνοούμενους.⁴⁵⁵ Από 20 Αυγούστου το Α'ΣΣ σταματά τις επιθέσεις στον τομέα του και συνεχίζει μόνο του το Γ'ΣΣ, έως τις 23 του μηνός. Η Χ μεραρχία κατέλαβε τα υψώματα ΒΑ του Καραγιαφσάν, η ΙΧ το Τασλί-Τεπέ, η ΙΙΙ το Εσκή Πολατλί και η VII την κορυφογραμμή Μεντεσέ. Σκοπός αυτών των επιθέσεων η διεύρυνση του προγεφυρώματος ανατολικά του Σαγγαρίου και βόρεια του Γκεούκ ποταμού, ώστε να εξασφαλιστεί η σύμπτυξη στη δυτική όχθη αυτού σε περίπτωση εγκατάλειψης της προσπάθειας προς Άγκυρα.⁴⁵⁶

Στο ημερολόγιο ανθ/γου του 22^{ου} ΣΠ διαβάζουμε πως οι τουρκικές μονάδες παρουσίαζαν σημάδια διαλύσεως. «Την 22αν Αυγούστου ήρχισε γενική επίθεσις του Γ'ΣΣ. Εχθρός υποχωρεί. Παρουσιάσθησαν 3 αυτόμολοι αγγελιοφόροι Τουρκικής Μεραρχίας. Μας επληροφόρησαν ότι 17η Τουρκική Μεραρχία διελύθη, ότι ο στρατός πολεμά με βίαν των αξιωματικών των, όταν οπισθοχωρούν τους σκοτώνουν. Εις πολλά τμήματα, φονεύοντες τους αξιωματικούς των, λιποτακτούν...».⁴⁵⁷ Πληροφορούμαστε ότι Τούρκοι στρατιώτες, απηυδισμένοι από τις πολυήμερες σκληρές μάχες σκοτώνουν τους αξιωματικούς τους και λιποτακτούν! Στο άκρο δεξιό λοιπόν της εχθρικής παράταξης, έναντι της VII μεραρχίας του Γ'ΣΣ θα έπρεπε ίσως η Στρατιά να δώσει εξαρχής το κύριο βάρος της επίθεσης.

Το Α'ΣΣ στις 22 Αυγούστου, δεν κινήθηκε επιθετικά στον τομέα του, όπως είχε διαταχθεί από την Στρατιά, για να υποστηρίξει την ενέργεια του γειτονικού Γ'ΣΣ. Αντίθετα υιοθέτησε πρόταση της II μεραρχίας του, σύμφωνα με την οποία υποστήριζε καλύτερα το Γ'ΣΣ εάν παρέμενε στις δεσπόζουσες θέσεις του Τσαλ-Νταγ. Ο υπουργός Στρατιωτικών στην Προύσα πληροφορείται την μη επίθεση του Α'ΣΣ και διατάζει τη Στρατιά να του αναφέρει τα αίτια αλλά εκείνη περιορίζεται να

⁴⁵³ Μπουλαλάς Κλεάνθης, ό. π., σ. 201 και 203.

⁴⁵⁴ Μαργαρίτης Γιώργος, ό. π., σ. 182.

⁴⁵⁵ Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., ό. π., σ. 339.

⁴⁵⁶ Οικονόμου Νικόλαος, ό. π., σ. 182.

⁴⁵⁷ Κώσσης Ηλίας, ό. π., www.delfini1922.gr/imerologia_2013.php.

απαντήσει ότι το Γ'ΣΣ δεν πέτυχε τους σκοπούς του λόγω της ισχυρής τουρκικής αντίστασης.⁴⁵⁸ Εδώ παρότι έχουμε άρνηση εκτελέσεως διαταγής από τον διοικητή του Α'ΣΣ Κοντούλη, η Στρατιά δεν παίρνει εναντίον του κάποιο πειθαρχικό μέτρο σε αντιδιαστολή με το τι επρόκειτο να κάνει λίγες ημέρες αργότερα με το Β'ΣΣ. *«Η πειθαρχία συνεπώς, ακόμα και στα ανώτατα κλιμάκια της ιεραρχίας δεν ήταν η δέουσα και υπήρχε μια προφανής έλλειψη συντονισμού των Σωμάτων Στρατού, εκάστου μαχομένου δι' ίδιον λογαριασμόν».*⁴⁵⁹

Συμπεραίνουμε λοιπόν απ' όλα τα παραπάνω, πως τα Σώματα Στρατού, παρά τις πολύ σημαντικές κατά τόπους επιτυχίες τους, πολεμούσαν χωρίς συντονισμό μεταξύ τους από την Στρατιά, η οποία έδειξε σοβαρή ανεπάρκεια στην ταυτόχρονη χρήση τους ώστε να δυσκολεύει τις αντιδράσεις των Τούρκων και να εξαντλεί τις διαθέσιμες εφεδρείες τους. Αυτό είναι ένας από τους βασικότερους λόγους της αποτυχίας της εκστρατείας προς την Άγκυρα. Επίσης παρουσιάζονται κρούσματα απειθαρχίας ανωτέρων διοικήσεων προς διαταγές της Στρατιάς, διότι έχει κλονιστεί η εμπιστοσύνη λόγω και των πολλών απωλειών. Ένας άλλος βασικός λόγος της αποτυχίας αναλύεται στο επόμενο κεφάλαιο.

4. Οι οχυρώσεις και ο τρόπος άμυνας των Τούρκων

Στα αρχεία της ΔΙΣ υπάρχει μία αναλυτική έκθεση του 3^{ου} Επιτελικού Γραφείου του Γ'ΣΣ, που συντάχθηκε μετά τις επιχειρήσεις και δίνει πολλές λεπτομέρειες για τον τρόπο διεξαγωγής της άμυνας, ανατολικά του Σαγγαρίου, από τα τουρκικά στρατεύματα και τις φοβερά επιμελημένες οχυρώσεις τους. Ενδεικτικά σημεία της έκθεσης αναγράφουν: *«Την κύρια αμυντική του τοποθεσία προ πολλού χρόνου είχε μελετήσει και οργανώσει ο εχθρός. Αυτή, πλην των χαρακωμάτων πρώτης γραμμής, λίαν επιμελημένων διά σκοπευτάς ορθίου βάλλοντος, τελείως προς το έδαφος αφομοιωθέντων και προσαρμοσθέντων, περιλάμβανε εις το βάθος αυτής σειρά έργων περιφράκτων, με περιβολές κλειστές εφοδιασμένες με συρματοπλέγματα. Οι περιβολές ισοδυναμούσαν με πυρήνες αντιστάσεως ισχυρούς και αποτελούσαν τα καταφύγια της πρώτης αμυντικής τοποθεσίας. Η χάραξις των έργων της κύριας γραμμής αντιστάσεως είχε γίνει επί της στρατιωτικής οφρύος των υψωμάτων. Τα περίκλειστα έργα ευρίσκοντο επί του οροπεδίου βόρεια του ποταμού Γκεούκ και εις θέσεις ώστε να είναι τελείως αθέατα εις τας ημετέρας φάλαγγας επιθέσεως, προελαύνουσας από νότου. Μετά την πρώτη κύρια αμυντική τοποθεσία (με βάθος 2,5-3 χλμ), ο εχθρός είχε οργανώσει δι' οχυρωτικής πεδίου μάχης, μετά πολλής επιμελείας, δύο διαδοχικές ενδιάμεσες τοποθεσίες με αποστάσεις μεταξύ των 5 περίπου χλμ. Εκδιωχθείς ο εχθρός από τις ανωτέρω γραμμές (κύρια και δύο ενδιάμεσες) εγκαταστάθη επί της δευτέρας κυρίας αμυντικής τοποθεσίας, η οποία παρουσίαζε τα αμυντικά πλεονεκτήματα και την εν γένει οργάνωση της πρώτης κυρίας αμυντικής τοποθεσίας».*⁴⁶⁰

⁴⁵⁸ Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., ό. π., σ. 343-344.

⁴⁵⁹ Παναγάκος Παναγιώτης, ό. π., σ. 491. Βλ. και Ριζάς Σωτήρης, ό. π., σ. 274.

⁴⁶⁰ Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ. 387/Ε/2, Έκθεσις 3^{ου} ΕΓ Γ'ΣΣ, Δορύλαιον 29 Νοεμβρίου 1921, σ. 1-3.

Αναλογιζόμενοι την άποψη του Σαρηγιάννη στην σύσκεψη της 13ης Ιουλίου, πως οι Τούρκοι είχαν απωλέσει την αγωνιστική τους δύναμη και τις εκτιμήσεις των άλλων επιτελών (Πάλλη, Βερνάρδου, Καράσου) στα τέλη Ιουλίου, πως οι Τούρκοι δεν ήταν πλέον σε θέση να αντισταθούν σοβαρή άμυνα, κατανοούμε την μεγάλη πλάνη του Επιτελείου της Στρατιάς ως προς την στρατιωτική κατάσταση ανατολικά του Σαγγαρίου και τις δυσάρεστες εκπλήξεις που ανέμεναν τον ελληνικό στρατό στις άριστα οργανωμένες τοποθεσίες των λόφων και των βουνών της περιοχής!

Επί του τρόπου ενεργείας των διαφόρων όπλων διαβάζουμε στην έκθεση: «Ο εχθρός έκανε άριστη χρήση του Πεζικού του και μεγίστην οικονομία δυνάμεων. Το κύριο μέρος των εχθρικών δυνάμεων ΠΖ ετηρείτο οπίσω συγκεντρωμένο και καλλυμένο, σε θέσεις από τις οποίες ήτο εύκολη η αποστολή ενισχύσεων αναλόγως των αναγκών της μάχης. Συγχρόνως ήταν τελείως ασφαλές από τη βολή του ημετέρου Πυροβολικού. Μόνο όταν το ημέτερο Πεζικό έφθανε εις μέσες και μικρές αποστάσεις, το εχθρικό καταλάμβανε τα χαρακώματά του... Ο εχθρός έκανε λίαν επιτυχή χρήση των πολυβόλων του, άτινα διέθετε εις μέγαν αριθμόν, σε κατάλληλες θέσεις, αφανείς κατά το πλείστον και πλαγιοφυλάσσοντα δραστηκώς το εχθρικόν μέτωπον και κυρίως ήσαν εκείνα που απέκοπταν την προέλαση των ημετέρων τμημάτων επιθέσεως... Και το πυροβολικό του εχθρού διευθύνετο μετ' επιδεξιότητος. Ο εχθρός διέθετε ικανόν αριθμόν πυροβόλων βαρέων και οβιδοβόλων συστήματος Σκόντα, άτινα συνέδραμαν αποτελεσματικότητας την επιτυχή του άμυνα. Επίσης διέθετε πεδινό και ορειβατικό πυροβολικό και γενικά το προσωπικό των υπηρετών, που αποτελούνταν από μεγάλο αριθμό αξιωματικών, αποδείχθηκε αρτίως εξασκημένο. Τα παρατηρητήριά του ήσαν εις δεσπόζουσας θέσεις, λίαν προκεχωρημένα, κυριαρχούντα διά της θέας του πεδίου της μάχης, τα πλείστα δε τούτων ήσαν οργανωμένα εις τρόπον ώστε να αντέχουν τη βολή του ημετέρου πυροβολικού. Σύνδεσμος τηλεφωνικός υπήρχε πάντοτε μεταξύ παρατηρητηρίων και τεταγμένων πυροβόλων του εχθρού. Ούτω ο εχθρός κατόρθωσε, διά του Πυροβολικού του να δεσπόζει εις πλείστας περιπτώσεις επί του πεδίου της μάχης, μη αφήνων ουδαμού χώρον απυρόβλητον... Το Ιππικόν, έδωκε λίαν αξιολόγους και πείσμονας μάχες... αποσυρθέν κάλυπτε τα κενά μεταξύ των μεραρχιών, κωλύοντας την προς τα οπίσω διαρροήν φυγάδων.. πεζομαχούν διακρίνεται για την ευκινησία και την τόλμη του... είναι πολυάριθμον, δύναται να εκτελέσει επιδρομάς εις μέγα βάθος και είναι το μάλλον πιστόν και αφοσιωμένον εις τον Κεμάλ. Η αεροπορία του εχθρού είχε και αυτή σημαντική δράση. Καθημερινώς, πολλάκις δις και τρις της ημέρας, ενήργει αναγνωρίσεις του μετώπου μας ως και των οπίσω ημών εφεδρειών, συχνά δε έρριπτε προκηρύξεις και ενεργούσε βομβαρδισμούς λίαν επιτυχείς».⁴⁶¹

Σε έκθεση του Ξενοφ. Στρατηγού, του βασικότερου ίσως υπέρμαχου στις συσκέψεις του Ιουλίου της προέλασης προς την Άγκυρα, η οποία συντάχθηκε αμέσως μετά τις επιχειρήσεις, διαβάζουμε: «Η συνεχής υποχώρηση, ανατολικά του Εσκή-Σεχίρ και εν συνεχεία ανατολικά του Σαγγαρίου, συνιστούσε επιλογή των Τούρκων... Η άμυνά τους, ήταν όχι μόνο πεισματική αλλά και οργανωμένη, και οι ελληνικές δυνάμεις

⁴⁶¹ Στο ίδιο, σ. 5-12.

*αντιμετώπισαν κύματα οχυρωμένων θέσεων...».*⁴⁶² Εδώ ο Ξ. Στρατηγός παραδέχεται εμμέσως αλλά χωρίς την παραμικρή δόση αυτοκριτικής, πως το τουρκικό επιτελείο επέλεξε να παρασύρει την ελληνική Στρατιά προς την Άγκυρα, όπου οι αμυντικές τους τοποθεσίες ήταν αλλεπάλληλες, με σκοπό την μεγάλη φθορά αυτής.

Αντιλαμβανόμαστε λοιπόν την μεγάλη εμπειρία και ικανότητα των τουρκικών στρατευμάτων, στον αμυντικό ιδίως, πόλεμο και την titania προσπάθεια που έπρεπε να επιτελέσει ο ελληνικός στρατός για να καταλάβει αυτές τις συνεχόμενες, φύση και τέχνη οχυρές και σχεδόν απόρθητες, τοποθεσίες. Συνεπώς η τουρκική ηγεσία παρέσυρε την ελληνική Στρατιά βαθιά στη μικρασιατική ενδοχώρα, σε χώρο της επιλογής της για να την καταστρέψει, πράγμα το οποίο δεν έλαβαν σοβαρά υπόψη τους οι υπέρμαχοι της προέλασης, δηλαδή ο συντάκτης της παραπάνω έκθεσης Ξ. Στρατηγός αλλά και οι επιτελείς του Παπούλα.

5. Διακοπή της επίθεσης και μετάπτωση της Στρατιάς σε άμυνα

Η Στρατιά στις 19 Αυγούστου αποφάσισε την παύση των περαιτέρω επιχειρήσεων για δύο ημέρες, λόγω της έλλειψης πυρομαχικών και τροφίμων. Ο λοχαγός Σκυλακάκης, του Β' ΣΣ, στάλθηκε στο στρατηγείο του Παπούλα για οδηγίες. Εκεί αντιλήφθηκε ασυμφωνία γνώμων μεταξύ των επιτελών της Στρατιάς. Ο Σαρηγιάννης, ο κύριος υποκινητής της προς Άγκυρας επιδρομής, δεν απέκρυπτε την ανησυχία του και του είπε απροκάλυπτα: «χάσαμε το παιχνίδι». Ο Πάλλης ήταν, όπως πάντοτε, ψυχραιμος αλλά δεν θέλησε να εκφράσει τη γνώμη του. Ο Ξεν. Στρατηγός θεωρούσε απολύτως επιβεβλημένη την συνέχιση της προέλασης, παρά τις απώλειες και τις δυσχέρειες. Μόνο αν διαπιστωνόταν ότι έβαιναν προς καταστροφή, τότε και μόνο να σταματούσαν. Ο αρχιστράτηγος Παπούλας ήταν πολύ στεναχωρημένος από την διχογνωμία των επιτελών του και δεν ήξερε ποια γνώμη να ασπασθεί. Φεύγοντας ο Σκυλακάκης διετάχθη από τον Παπούλα να μεταβιβάσει στον Αλέξανδρο Γαβαλιά, επιτελάρχη του Β' ΣΣ και παλαιό του υπασπιστή, να μεταβεί στο Γενικό Στρατηγείο και να συζητήσουν για την στρατιωτική κατάσταση. Αν αυτό δεν ήταν εφικτό να του στείλει επιστολή γράφοντας τη γνώμη του.⁴⁶³

Εδώ διαπιστώνουμε το αδιέξοδο του αρχιστρατήγου, που το μεγιστοποιούσε και η ελλιπής στρατιωτική του μόρφωση. Αναγκάζεται να αποταθεί, όχι σε κάποιον αξιωματικό του πολυπληθούς επιτελείου της Στρατιάς αλλά στον επιτελάρχη του Β' Σώματος Στρατού, ο οποίος ήταν υπασπιστής του κατά τους βαλκανικούς πολέμους, για να συζητήσει τη στρατιωτική κατάσταση. Δίνει την εντύπωση ενός ηγήτορα ευρισκόμενου σε πλήρη σύγχυση, που δεν εμπιστεύεται την κρίση των αξιωματικών του επιτελείου του, οι οποίοι τον έχουν παρασύρει στην εκστρατεία προς Άγκυρα και ζητά τη γνώμη του, παλαιού του φίλου, Γαβαλιά.

⁴⁶² Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ. 367/ΙΑ/2, Γενική Επισκόπησης των επιχειρήσεων κατά την Γ' περίοδο (09-07-1921 έως 10-09-1921) υπό Ξενοφώντος Στρατηγού, Προύσα 13 Σεπτεμβρίου 1921.

⁴⁶³ Ανδρέας, ό. π., σ. 218.

Ο διευθυντής του 4^{ου} ΕΓ της ΣΜΑ εκτίμησε πως ενώ μεταξύ των δύο αντιπάλων στρατών υπήρξε ισότητα αγωνιστική δεν υπήρξε όμως ισότητα εις την βούληση των δύο αρχηγών για τη νίκη και δυστυχώς η διαφορά ήτο εις βάρος της ελληνικής Στρατιάς.⁴⁶⁴ Αν και ο Σπυρίδωνος συγκρίνει ανόμοια πράγματα δηλαδή έναν διοικητή Στρατιάς(Παπούλα) με έναν αρχιστράτηγο(Κεμάλ), που είναι και de facto αρχηγός κράτους και ασκεί εξουσία με δικτατορικές αρμοδιότητες, είναι παραδεκτό πως σε μία μάχη συγκρούονται οι βουλήσεις των αντιπάλων διοικητών και επικρατεί όποιος έχει πίστη και επιμονή στον σκοπό του.

Η μάχημη δύναμη των ελληνικών τμημάτων είχε μειωθεί κατά πολύ, όπως καταγράφεται από υπολοχαγό της XIII μεραρχίας: «Στις 19 Αυγούστου παρέλαβα αποδεκατισμένο και χωρίς διοίκηση λόχο του 2^{ου} ΣΠ, που από 241 είχε μείνει με 48 άνδρες... Στις 23 Αυγούστου με έστειλαν στο II τάγμα 44^{ου} ΣΠ του ταγματάρχη Ανδρέα Φραγγιά... σ' ένα ύψωμα, ανθυπασιπιστής διοικούσε ουλαμό με 29 οπλίτες αντί των 90 που ξεκίνησαν την εκστρατεία!». ⁴⁶⁵ Επίσης η κόπωση και οι ελλείψεις νερού και τροφής είχαν καταπονήσει υπερβολικά τους άνδρες που συνέχιζαν να πολεμούν: «20 Αυγούστου: εφθάσαμεν πλησίον Σεραφλί...η καθημερινή τροφή μας ήτο βρασμένο κρέας με ζωμό και στάρι..., η τροφή αυτή κάθε μέρα μας έκοψεν και δεν ηδυνάμεθα να σταθούμε στα πόδια μας. Το κορμί μας το είχε κόψει η απλυσιά, η ψείρα και ο ιδρώτας, τα μαλλιά και τα γένια είχαν μακρύνει και είχαμε γίνει πραγματικοί καλόγεροι. Τα σώματά μας είχαν μαυρίσει και δεν αναγνωρίζαμεν ο ένας τον άλλον...». ⁴⁶⁶

Η Στρατιά έχοντας αποτύχει στις αρχικές προθέσεις για υπερκέραση του αριστερού των Τούρκων από τα ανατολικά με το Β'ΣΣ και στην μετέπειτα αποτυχία του Α'ΣΣ, να ανοίξει την οδό προς Άγκυρα στην κατεύθυνση του Γιαπάν Χαμάμ (βορείως Αρντίζ-Νταγ), ελλείπει εφεδρειών για εκμετάλλευση της νίκης, βρισκόταν μπλεγμένη σε αγώνα κάτω από δυσχερείς συνθήκες, οι οποίες μέρα με τη μέρα γινόταν ακόμη πιο δύσκολες. Η συνεχής και σθεναρή αντίσταση του αντιπάλου, η αισθητή μείωση της μάχημης δύναμης από τις βαριές απώλειες και η αδυναμία αναπλήρωσής τους, και το πρόβλημα του εφοδιασμού, παρά την αποκατάσταση της σιδηροδρομικής γραμμής έως πέντε χιλιόμετρα δυτικά του Σαγγαρίου, προκαλούσαν σοβαρές ανησυχίες. Επιπλέον τα μισά αυτοκίνητα ήταν σε ακινησία λόγω βλαβών ή φθορών στα ελαστικά και η περίοδος των βροχών που πλησίαζε, θα έκανε απαγορευτική την κυκλοφορία στους χωματόδρομους. Η Στρατιά σκεπτόταν κατά πόσον συνέφερε η προσπάθεια για την κατάληψη της Άγκυρας, η οποία απαιτούσε όλο και περισσότερες θυσίες, και συνέταξε στις 22 Αυγούστου εμπεριστατωμένη έκθεση (Αρ.19303/6124) προς την κυβέρνηση. Σ' αυτήν ανέφερε πως η δύναμη των μαχίμων ανδρών από 76.000 άνδρες πριν την εκστρατεία προς Άγκυρα (62.400 άνδρες κατά Μπουλαλά) έχει πέσει, λόγω των σοβαρών απωλειών σε 47.000, και ότι η συνέχιση της επιθέσεως μπορούσε να οδηγήσει σε ήττα. Η Στρατιά ζητούσε οδηγίες για τις περαιτέρω ενέργειές της. Η έκθεση διαβιβάστηκε στον υπουργό Στρατιωτικών

⁴⁶⁴ Σπυρίδωνος Γεώργιος, ό. π., σ. 167.

⁴⁶⁵ Βλάχος Σπύρος, ό. π., σ. 127 και 138.

⁴⁶⁶ Ανδρούτσος Σπύρος, ό. π., σ. 49.

στην Προύσα, στις 23 Αυγούστου, από τον Ξενοφώντα Στρατηγό, ο οποίος ήταν γνώστης των σκέψεων και αντιλήψεων της Στρατιάς.⁴⁶⁷

Στο ΔΣΚ της 22ας Αυγούστου η Στρατιά γράφει: «Μικροί αγώνες εις το αριστερόν ένθα καταλάβαμεν σιδηροδρομικόν σταθμόν Μπολατλή. Επί του λοιπού μετώπου ηρεμία. Στρατηγείον 23-8-21, ο αρχηγός ΣΜΑ».⁴⁶⁸ Η κατάληψη του σταθμού του Μπολατλί από την VII μεραρχία ήταν πολλή σημαντική επιτυχία αλλά δεν υπάρχουν άλλες διαθέσιμες δυνάμεις για να συνεχίσουν την επίθεση στον συγκεκριμένο τομέα. Η Στρατιά άλλωστε έχοντας εξαντλήσει τις επιθετικές της δυνατότητες προσανατολίζεται πλέον στην επάνοδο στις θέσεις εξόρμησης.

Οι επιθετικές επιχειρήσεις διεκόπησαν με διαταγή της Στρατιάς και οι βασικές αιτιολογήσεις ήταν η σθεναρή αντίσταση των Τούρκων, οι τρομακτικές απώλειες του στρατού μας και η εγγύτητα της περιόδου των βροχών, που έρχεται νωρίς στα υψίπεδα της Άγκυρας. Η Στρατιά σκέφθηκε να συσπειρώσει τις μονάδες της και σιγά σιγά να αποσυρθεί δυτικά, διαφημίζοντας νίκη και εκπλήρωση των αντικειμενικών της σκοπών.⁴⁶⁹

Σε αναμονή των αποφάσεων της κυβέρνησης, τα Σώματα Στρατού διετάχθησαν στις 24 Αυγούστου να προβούν σε αμυντική οργάνωση των τομέων τους και να συγκροτήσουν ισχυρή εφεδρεία μίας μεραρχίας έκαστο. Από τις 25 του μηνός οι Τούρκοι άρχισαν να αναπτύσσουν επιθετική δραστηριότητα σ' όλο το μέτωπο, κυρίως στους τομείς των Β' και Γ' ΣΣ, αλλά τα εγχειρήματα αυτά, με δυνάμεις συνταγμάτων ΠΖ και ισχυρή υποστήριξη ΠΒ, αποκρούστηκαν και δόθηκε η εντύπωση πως οι ελληνικές θέσεις κατέχονται ισχυρά.⁴⁷⁰

Στο ΔΣΚ της 25ης Αυγούστου(βλ. παράρτημα), εκτάσεως 3,5 σελίδων(!), η διοίκηση της ΣΜΑ θεωρεί τη μεγάλη μάχη του Σαγγαρίου λήξασα, τη στιγμή που συνεχίζονται οι μάχες ή έστω επικρατεί μια ύφεση αυτών. Διαβάζουμε στη 1^η σελίδα: «Μεγάλη μάχη Σαγγαρίου αρξαμένη 10^{ην} Αυγούστου δύναται θεωρηθή λήξασα σήμερον δι' υποχωρήσεως εχθρού εις γραμμήν ΒΑ Μπολατλί - Τσαλ - Αρντίζ - Γκιουζελτζέ-Καλέ Κιοϊ. Δεκαπενθήμεροι ημερονύκτιοι αγώνες Στρατιάς υπήρξαν σκληρότατοι, εχθρού διαμφισβητήσαντος μετά πείσματος βήμα προς βήμα επιμελώς παρασκευασθέν παρ' αυτού προς άμυναν έδαφος. Ανδρεία, εθελουσία και αντοχή ημετέρων στρατευμάτων υπήρξαν ανώτεροι παντός προηγουμένου και πάσης περιγραφής, αδυνάτως όντως του διά λέξεων χαρακτηρισμού γιγαντιαίας πάλης προς εκτόπισιν εχθρού εξ ισχυροτάτων και αλεπαλλήλων γραμμών χαρακωμάτωνκαι προς επίτευξιν νίκης...». ⁴⁷¹ Το ανωτέρω δελτίο περιγράφει παραστατικά τις σχεδόν απόρθητες τουρκικές γραμμές και τον απίστευτο ηρωισμό των μαχητών της Στρατιάς αλλά μοιάζει περισσότερο σαν απολογητικό υπόμνημα για την μη επίτευξη των

⁴⁶⁷ Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., ό. π., σ. 341-346.

⁴⁶⁸ Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ.303/Α/1, Δελτίο Στρατιωτικής Καταστάσεως Σ.Μ.Α. 22ας Αυγούστου 1921.

⁴⁶⁹ Δεμέστιχας Παναγιώτης, ό. π., σ.82-83.

⁴⁷⁰ Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., ό. π., σ. 347.

⁴⁷¹ Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ,Φ. 303/Α/1, Δελτίο Στρατιωτικής Καταστάσεως ΣΜΑ 25^{ης} Αυγούστου 1921, σ. 1^η.

αντικειμενικών της σκοπών. Ο διοικητής και το επιτελείο της βρίσκονται σε αδιέξοδο, το ηθικό τους φαίνεται να έχει κλονιστεί και προσπαθούν να προετοιμάσουν το κλίμα για την υποχώρηση.

Τα αποτελέσματα της ελληνικής στρατιωτικής στρατηγικής αποκρυσταλλώνονται: Στην υπέρβαση του αποφασιστικού σημείου της ελληνικής επίθεσης και στην εξουδετέρωση του επιχειρησιακού της ελιγμού, με παρεπόμενο την προοδευτική εξασθένηση της ελληνικής στρατιωτικής ισχύος. Στην υπέρβαση του κορυφαίου σημείου της άμυνας από τις κεμαλικές δυνάμεις με αποτέλεσμα την ανάκτηση της ισορροπίας στρατιωτικής ισχύος στο πεδίο της μάχης.⁴⁷² Ο Churchill θα γράψει πολύ εύστοχα: *«Οι Έλληνες, είχαν μπλεχθεί σε μια πολιτικοστρατηγική κατάσταση στην οποία οτιδήποτε λιγότερο από μια αποφασιστική νίκη ήταν ήττα. Και οι Τούρκοι βρισκόταν σε μια θέση στην οποία οτιδήποτε λιγότερο από μια συντριπτική ήττα ήταν νίκη»*.⁴⁷³

6. Διαφωνία Α΄ και Β΄ Σωμάτων Στρατού με τη Στρατιά και η κατηγορία περί εγκατάλειψης θέσεως του Β΄ ΣΣ

Οι διοικήσεις των Α΄ (Κοντούλης-επιτελάρχης Γονατάς) και Β΄ Σωμάτων Στρατού (Ανδρέας-επιτελάρχης Γαβαλιάς) μετά την διακοπή της επίθεσης, δεν συμφωνούσαν με την διάταξη που είχε η Στρατιά. Ειδικά η διοίκηση του Β΄ ΣΣ είχε την γνώμη πως εφόσον το Σώμα βρίσκεται σε αδράνεια στο άκρο δεξιό, επιβαλλόταν να μεταφερθεί στο αριστερό της ελληνικής διάταξης πλησίον του Γ΄ ΣΣ και ακολούθως συμπαγή τα δύο Σώματα να επιτεθούν εναντίον του δεξιού των Τούρκων, καλυπτόμενα ανατολικά από το Α΄ ΣΣ που κατείχε τις οχυρές θέσεις επί του Αρντίζ-Νταγ.⁴⁷⁴

Η πρόταση αυτή του Β΄ ΣΣ ήταν η ενδεδειγμένη για δύο λόγους: α) Αν η Στρατιά έπαιρνε εντολές απ' την κυβέρνηση ή έκρινε η ίδια πως έπρεπε να συνεχίσει τις επιθετικές επιχειρήσεις η προτεινόμενη από το Β΄ ΣΣ διάταξη εξασφάλιζε τοπική υπεροχή για τις ελληνικές δυνάμεις και υπήρχαν πολλές πιθανότητες να διασπαστεί η τουρκική αμυντική γραμμή, να ανοίξει ο δρόμος προς την Άγκυρα και να αρθεί το αδιέξοδο. β) Κυρίως όμως η πρόταση είχε περισσότερα αμυντικά πλεονεκτήματα διότι ενίσχυε το πιο κρίσιμο σημείο της ελληνικής διάταξης με ένα ακόμη Σώμα Στρατού. Αν οι Τούρκοι επιτίθονταν με πολλές δυνάμεις στο (μόνο του) Γ΄ ΣΣ και το ανέτρεπαν, θα απέκοπταν την μόνη οδό ανεφοδιασμού, επικοινωνιών και υποχωρήσεως της Στρατιάς Μ. Ασίας. Στη συνέχεια με τον κύριο όγκο τους θα έπεφταν εναντίον των απομονωμένων Α΄ και Β΄ ΣΣ, τα οποία αργά η γρήγορα θα απωθούσαν νότια προς την Αλμυρά έρημο, με βέβαιη την καταστροφή τους. Η συντριβή και η αιχμαλωσία τότε όλου του ελληνικού στρατού θα ήταν αναπόφευκτη.

Η Στρατιά έχοντας πληροφορίες ότι οι Τούρκοι συγκεντρώνουν δυνάμεις στο αριστερό της, έναντι Γ΄ ΣΣ, αποφάσισε να αντιδράσει σ' αυτό το ενδεχόμενο με

⁴⁷² Τσιριγώτης Διονύσιος, ό. π., σ. 315-316.

⁴⁷³ Churchill Winston, ό. π., σ. 400.

⁴⁷⁴ Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., ό. π., σ. 349.

σθεναρή άμυνα του Γ'ΣΣ και ταυτόχρονη επίθεση των Α' και Β' ΣΣ. Με την εκδήλωση της εχθρικής ενέργειας το Β'ΣΣ διατασσόταν να επιτεθεί στη κατεύθυνση Μπογιαλίκ Τσιρλί, 40 και 50 χλμ αντίστοιχα βόρεια του Καλέ Γκρότο. Το Α'ΣΣ να καταλάβει τη γραμμή Σαριγκιόλ-Καράκαγια με αντικειμενικό σκοπό το Κιουτσούκ, 20 χλμ βόρεια του Σαριγκιόλ. Η παραπάνω διαταγή εξέπληξε το Α'ΣΣ για τους εξωπραγματικούς σκοπούς που έθετε, διότι είχε απέναντί του πάνω από τέσσερις μεραρχίες εγκατεστημένες σε καλά οργανωμένες τοποθεσίες. Η Στρατιά επίσης διευκρίνιζε πως δεν αποδεχόταν τη μετακίνηση δυνάμεων του Β'ΣΣ από το δεξιό στο αριστερό της διότι θα έφταναν στον προορισμό τους πολύ αργά και ότι θα έπαιρνε την πρωτοβουλία ο αντίπαλος. Τις σκέψεις του Β'ΣΣ επανέλαβε στον αρχιστράτηγο Παπούλα με επιστολή του ο επιτελάρχης του Β'ΣΣ Αλέξανδρος Γαβαλιάς, με τον οποίο συνδέονταν με παλιά φιλία και η επιστολή αυτή γράφτηκε κατόπιν εντολής του αρχιστρατήγου. Η Στρατιά δεν αποδεχόταν αυτές τις σκέψεις και σε περίπτωση μετακίνησης του Β'ΣΣ δυτικά έκρινε ασφαλέστερο να παραμείνει πίσω μια μεραρχία του. Ο Γαβαλιάς με νέα επιστολή προς τον επιτελάρχη της Στρατιάς Πάλλη πρότεινε η μεραρχία να μη μείνει μόνη της και απομονωμένη στο τομέα του Β'ΣΣ, πράγμα επικίνδυνο, αλλά να μετακινηθεί και να μείνει εφεδρεία της Στρατιάς. Η διοίκηση του Β'ΣΣ έκρινε πως μπορούσε να φτάσει γρήγορα στον τομέα του Γ'ΣΣ,γι' αυτό διέταξε το βράδυ της 27ης τα μη μάχιμα τμήματα και μεταγωγικά της(που είναι και τα πιο χρονοβόρα στις μετακινήσεις) να κινηθούν δυτικά ώστε να είναι την επομένη στο Σιβρί, αναφέροντας σχετικά στη Στρατιά και επεξηγώντας τους λόγους. Τα μάχιμα τμήματα παρέμειναν στην αμυντική γραμμή. Η Στρατιά δεν ενέκρινε τη μετακίνηση τονίζοντας πως ο μόνος αρμόδιος να κρίνει ήταν ο αρχιστράτηγος. Τότε το Β'ΣΣ ανακάλεσε τα μεταγωγικά. Η Στρατιά τιμωρητικά αντικατέστησε τον επιτελάρχη του Β'ΣΣ και ο πρίγκιπας Ανδρέας θιγόμενος ζήτησε και αυτός την αντικατάστασή του αλλά η αίτησή του δεν έγινε αποδεκτή.⁴⁷⁵

Ο τότε επιτελάρχης της V ΜΠ, η οποία άνηκε στο Β' ΣΣ και έζησε από πρώτο χέρι τα γεγονότα έγραψε σχετικά: «Ο πρίγκιπας Ανδρέας, διοικητής Β'ΣΣ και λαμπρός αξιωματικός, για να κερδίσει χρόνο έθεσε σε κίνηση τα κενά μεταγωγικά, όπου στην πρώτη γραμμή ήταν άχρηστα. Αν εγκρίνονταν η πρότασή του, είχε κάνει έγκαιρη έναρξη της κινήσεως, αν απορρίπτονταν, τα μεταγωγικά μετέβαιναν ούτως ή άλλως για ανεφοδιασμό στα δυτικά, κίνηση που γινόταν συνεχώς. Δεν μετακίνησε καμία μάχιμη μονάδα, ούτε θα μετακινούσε τέτοια χωρίς διαταγή της Στρατιάς. Αλλά η Στρατιά (Διοικητής και επιτελείο) βρισκόταν τις μέρες εκείνες σε μεγάλη αδυναμία και λιποψυχία. Για να αποσείσουν τις ευθύνες τους ή για να τις μετριάσουν, νόμισαν ότι βρήκαν την κατάλληλη ευκαιρία να τις ρίψουν αλλού για να καλύψουν τα σφάλματά τους και την αποτυχία των επιχειρήσεων. Έστειλε λοιπόν διαταγή διά της οποίας επίπληττε τον πρίγκιπα Ανδρέα με παιδαριώδεις αιτιολογίες».⁴⁷⁶

Η Στρατιά για να καλύψει τα σφάλματά της και το αδιέξοδο των επιχειρήσεων διέβαλε τον διοικητή και τον επιτελάρχη του Β'ΣΣ με την προσβλητικό ισχυρισμό

⁴⁷⁵ Στο ίδιο, σ. 347-350.

⁴⁷⁶ Δεμέστιχας Παναγιώτης, ό. π., σ. 85-86.

περί «εγκατάλειψης θέσεως προ του εχθρού». Αυτό βέβαια ήταν ψεύδος, και δυστυχώς για την ιστορική αλήθεια αλλά και για τον ίδιο τον Ανδρέα, χρησιμοποιήθηκε ευρέως τόσο τότε όσο και μετά την μικρασιατική καταστροφή για πολιτική εκμετάλλευση αλλά κυρίως για να συγκαλυφθούν οι υπεύθυνοι της αποτυχίας της εκστρατείας προς την Άγκυρα.

Ο συντάκτης της διαταγής της Στρατιάς για επίθεση των Α' και Β' ΣΣ στις 27 Αυγούστου, τελούσε προφανώς «εν νευρικήτητι», σύμφωνα με τον επιτελάρχη του Α' ΣΣ Γονατά. Ανάλογη εντύπωση είχε και το Β' ΣΣ και κατόπιν επικοινωνίας των επιτελαρχών των δύο Σωμάτων, η διαταγή κρίθηκε ανεφάρμοστη και δεν εκτελέστηκε.⁴⁷⁷ Η διαταγή της 26ης Αυγούστου (εκδόθηκε αργά το βράδυ) διέταζε τα δύο Σώματα να είναι έτοιμα στις 27 για «*απεγνωσμένη και λυσσαλέα επίθεση εις τους τομείς των*» για να ελαφρύνουν την θέση του Γ' ΣΣ που όφειλε να πολεμήσει «*μέχρις εσχάτων*», σε περίπτωση που δεχόταν επίθεση. Επίσης η Στρατιά ανέφερε ρητώς ότι δεν αποδέχεται την πρόταση του Β' Σώματος γιατί αυτό δεν θα προλάβαινε να εκτελέσει εγκαίρως τον ελιγμό που είχε προτείνει τις προηγούμενες μέρες ώστε να ενισχύσει το Γ' Σώμα.⁴⁷⁸

Ευτυχώς για τον ελληνικό στρατό που τα δύο Σώματα εξέφρασαν τις ζωνχές τους αντιρρήσεις στην παραπάνω διαταγή της Στρατιάς. Διαφορετικά θα έπρεπε να προωθηθούν βαθιά στην εχθρική αμυντική διάταξη, υφιστάμενα τεράστιες απώλειες και πιθανότατα θα επακολουθούσε η καταστροφή τους. Η Στρατιά απάλλαξε των καθηκόντων του, τον συνταγματάρχη Α. Γαβαλιά, έναν ικανό αξιωματικό με πνεύμα πρωτοβουλίας, ο οποίος αν και απότακτος, «κυβερνητικός» και στενός φίλος του αρχιστρατήγου από το παρελθόν, «πλήρωσε» τις συνέπειες των διχογνωμιών μεταξύ Β' ΣΣ και του Γενικού Στρατηγείου. Προκύπτει σαφέστατα πως οι Ανδρέας και Γαβαλιάς είχαν δίκιο, οι απόψεις τους ήταν ορθές και προς το στρατιωτικό συμφέρον και του Β' ΣΣ και της Στρατιάς. Εκτιμούσαν καλύτερα την στρατιωτική πραγματικότητα σε σχέση με τις εκτιμήσεις του Γενικού Στρατηγείου και δικαιώθηκαν γι' αυτές από το ίδιο το ΓΣ, που ακολούθησε την πρότασή τους δύο μέρες αργότερα, όταν όμως είχαν αλλάξει τα δεδομένα. Το επιτελείο της ΣΜΑ ήταν, αν όχι σε πανικό, σίγουρα σε σύγχυση. Ο Παπούλας, αγόμενος από τους επιτελείς του, «θυσιάσε» τον Γαβαλιά στο Β' ΣΣ ενώ για ανάλογες πράξεις δεν ελέγχει πειθαρχικά κανέναν στο Α' ΣΣ. Δεν τόλμησε όμως να αντικαταστήσει τον πρίγκιπα Ανδρέα, αν και πιο δέουσα θα ήταν η αντικατάσταση του διοικητού και των αρμοδίων επί των επιχειρήσεων επιτελών του Γενικού Στρατηγείου της ΣΜΑ.

7. Η απόκρουση της τουρκικής αντεπίθεσης

Στις 28 Αυγούστου οι Τούρκοι, αφού άφησαν απέναντι από το Β' ΣΣ μία μόνο μεραρχία, επιτέθηκαν με πολύ ισχυρές δυνάμεις εναντίον του τομέα του Α' ΣΣ, ιδίως κατά της Ι μεραρχίας επί του Αρντίζ-Νταγ με τρεις μεραρχίες (41^η, 3^ηΚ, 9^η) αλλά και της ΙΙ στον αυχένα Τσαλ-Νταγ με μία (11^η). Η επίθεση αποκρούστηκε από τα 4^ο και 5^ο

⁴⁷⁷ Γονατάς Στυλιανός, ό. π., σ. 175. Βλ. επίσης Ριζάς Σωτήρης, ό. π., σ. 274.

⁴⁷⁸ Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ,Φ. 265/Ε/1, Διαταγή Επιχειρήσεων Στρατιάς, Στρατηγείον 26 Αυγούστου 1921.

ΣΠ της Ι αλλά δύο τουρκικές μεραρχίες(5^η, 7^η) επιτέθηκαν ταυτόχρονα ανατολικά του Γιαμάκ στο κενό μεταξύ Ι και ΧΙΙΙ και η κατάσταση της Ι κατέστη κρίσιμη. Τότε με πρωτοβουλία του διοικητή της V μεραρχίας επενέβη Απόσπασμά της (33^ο ΣΠ και ΙΙΙ/43^ο ΣΠ) και Πυροβολικό του Β' ΣΣ. Επιτέθηκαν ορμητικά από τα ανατολικά και ανάγκασε τους Τούρκους σε σύμπτυξη. Ταυτόχρονα δύο τάγματα Ευζώνων του 1/38 ΣΕ της Ι επιτέθηκαν από τα δυτικά και η σύμπτυξη έγινε άτακτη φυγή. Η ΙΙ μεραρχία απώθησε και αυτή τις εχθρικές δυνάμεις απέναντί της και η τουρκική επίθεση απέτυχε.⁴⁷⁹

Στα ημερολόγια δύο οπλιτών εντοπίζονται καταγραφές για την κρίσιμη αυτή μάχη, το αποτέλεσμα της οποίας ανέτρεψε τα σχέδια της τουρκικής διοίκησης για διάσπαση του μετώπου της ΣΜΑ: *«Το πρωί μέγας συρφετός ανεφάνη στο λεκανοπέδιο αλλά ο εχθρός ηγνώνει ότι εκεί ίστατο ο νουνεχής μέραρχος Τριλίβας, τον οποίον δικαίως οι φαντάροι ονόμαζαν Γιάννη-πόλεμον...από τη νύκτα, οι πυροβολοαρχίες είχαν στηθεί όπισθεν λόφων...ο αντ'ρχης Ταβουλάρης, κανονίσας ο ίδιος τας αποστάσεις, διέταξε το πυρ και το Πυροβολικόν τους προκάλεσε πανωλεθρία... Εν συνεχεία το 33^ο Σύνταγμα, τα βλαστάρια της Μικράς Ασίας, επιτίθεται και οι εχθροί διά της φυγής ζητούν να σωθώσιν, παρ' όλο το πιστολίδι των Τούρκων αξιωματικών, προσπαθούντων να τους επαναφέρωσι στις τάξεις των...το βράδυ κακὴν κακῶς υπεχώρησαν αφήσαντες σωρούς πτωμάτων...η νίκη αυτή η τελευταία στρατιωτική επίδειξις της φοβεράς πυγμῆς της Ελλάδος, ἥτο ο τελευταῖος αποχαιρετισμός προς τους άταφους στρατιώτες μας επί των φαλακρῶν βουνῶν του Καλέ-Γκρότο... Άτυχοι λεβέντες μας, μένετε με σύντροφο τα πετρώδη βουνά...».*⁴⁸⁰

Το τουρκικό V Ιππικό Σώμα Στρατού(τρεις μεραρχίες) κινήθηκε ανατολικά του Καλέ Γκρότο και βρέθηκε στα νώτα της ελληνικής Στρατιάς, παρακολουθούμενο από την Ταξιαρχία Ιππικού. Το πρωί της 28^{ης} ισχυρές τουρκικές δυνάμεις επιτέθηκαν κατά του Γ' ΣΣ, ιδίως στο άκρο αριστερό στον τομέα της VII μεραρχίας και μετά από ισχυρή πίεση κατάφεραν να καταλάβουν το Ντουά-Τεπέ. Το απόγευμα της 28^{ης} η διοίκηση του Β' ΣΣ δοκίμασε μεγάλη έκπληξη, όταν διατάχθηκε από τη Στρατιά να κινηθεί με σύντομη πορεία στο Καραχαμζαλί, στον τομέα του Γ' ΣΣ, κίνηση που είχε προετοιμάσει με δική της πρωτοβουλία από το πρωί της 27ης αλλά είχε απαγορευτεί από τη Στρατιά. Το Β' Σώμα όμως δεν μπορούσε να εκτελέσει αμέσως τη διαταγή διότι ήταν μπλεγμένο σε αγώνα και μετά από έγκριση της Στρατιάς κινήθηκε όταν νύχτωσε και τα μεσάνυχτα της 29ης έφτασε στα νώτα του Γ' ΣΣ. Η Ταξιαρχία Ιππικού εγκαταστάθηκε στο Καραπινάρ στα νώτα του Α' ΣΣ.⁴⁸¹ Διαπιστώνουμε πως οι επιτελείς της Στρατιάς υιοθετούν την πρόταση των Ανδρέα-Γαβαλιά με δύο ημέρες καθυστέρηση, για την οποία μάλιστα προηγουμένως τους είχαν εγκαλέσει! Η σύγχυση τους είναι προφανέστατη.

⁴⁷⁹ Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., ό. π., σ. 351.

⁴⁸⁰ Πολίτης Αγαμέμνων, ό. π., σ. 71-73. Βλ. επίσης Ανδρούτσος Σπύρος, ό. π., σ. 49-50.

⁴⁸¹ Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., ό. π., σ. 353.

Στο λακωνικό ΔΣΚ της ΣΜΑ διαβάζουμε: «*Εχθρός επετέθη δι' ισχυρών δυνάμεων κατά του κέντρου και του αριστερού αποκρουσθείς. Στρατηγείον 29-8-21*».⁴⁸² Η επίθεση εναντίον του Γ'ΣΣ συνεχιζόταν με αμείωτη σφοδρότητα αλλά η VII μεραρχία, με την συμβολή και της III, απέκρουσαν τις εχθρικές επιθέσεις. Μάλιστα η διοίκηση του Σώματος (Πολυμενάκος, επιτελάρχης Σπυρόπουλος), για να μειώσει τη δραστηριότητα του αντιπάλου, ανέλαβε επίθεση με τις IX(είχε έλθει από τον τομέα του Β'ΣΣ) και X μεραρχίες και κατέλαβε το Σαϊχαλί. Από τις 29 Αυγούστου οι Τούρκοι δεν συνέχισαν την επίθεση και όλες οι ενέργειές τους απέτυχαν, εκτός της τοπικής επιτυχίας του Ντουά-Τεπέ. Άλλωστε η μετακίνηση του Β'ΣΣ στα νότια του Γ'ΣΣ τους έκανε διστακτικούς και μετέφεραν επιπλέον δυνάμεις στα δυτικά. Η Στρατιά διέταξε στις 29 το Α' ΣΣ να αμυνθεί ενεργά του δεξιού της, διατηρώντας οπωσδήποτε το Τσαλ-Νταγ και το Γ' ΣΣ να διατηρήσει πάση θυσία τις θέσεις του και να επανακτήσει το Ντουά-Τεπέ. Τέσσερα τάγματα της VII μεραρχίας με υποστήριξη ΠΒ, εξόρμησαν στο αριστερό του Γ'ΣΣ και κατόπιν ολόημερου αγώνα, η επίθεσή τους απέτυχε. Στα δεξιό του Σώματος επιτέθηκαν οι IX και X μεραρχίες και κατέλαβαν τουρκικές θέσεις δυτικά του Καραγιαφσάν. Το 25^ο ΣΠ της IX, επιτιθέμενο ΝΔ του Σείχαλί στο Καμιστίκ, είχε σοβαρές απώλειες.⁴⁸³

Για την παραπάνω επίθεση λεπτομέρειες εντοπίζονται στο ημερολόγιο υπολοχαγού του 25^{ου} ΣΠ, που μας δίνουν ένα ακόμη δείγμα αυτής της εποποιίας: «*Οι ατρόμητοι στρατιώτες μας του 25^{ου} προχωρούν φωνάζοντας αέρα. Οι Τούρκοι φεύγουν προς τα πίσω, το πυροβολικό μας τους τσακίζει και ζητείται άδεια καταδιώξεως απ' το Σώμα, η οποία έρχεται καταφατική. Γίνεται νέα εξόρμηση για την κατάληψη των εχθρικών θέσεων, οι οποίες είναι φυσικό φρούριο και προστατεύονται από βαθυτάτη χαράδρα. Υπέρ τας κεφαλάς μας χιλιάδες σφαίρες σαν οχιές φαρμακερές. Η επίθεση είναι καθαρή αυτοκτονία εντούτοις οι ιθύνοντες επιμένουν. Οι στρατιώτες εξαντλημένοι από την αϋπνία, τη νηστεία και τις ατέλειωτες πορείες δεν ακολουθούν, παρά τις επανειλημμένες διαταγές. Ο διοικητής του III Τάγματος και οι λοχαγοί εξορμούν και τους ακολουθούν δέκα φιλότιμοι στρατιώτες. Κατέρχονται την χαράδρα υπό χάλαζα σφαιρών των εχθρικών πολυβόλων και ανεβαίνουν την απαίσια κλιτή. Διώχνουν τους Τούρκους από τα χαρακώματα αλλά είναι πολύ λίγοι... Οι λοχαγοί Νέρης και Κασταμονίτης, οι υπολοχαγοί Πετράκης, Λαμπράκης, Τσιτούρης και ο ανθ/γος Κατζίλης πέφτουν νεκροί από τις φωλεές πολυβόλων Η δύναμις η υποστηρίζουσα την οχυρωτάτην φυσικώς και τεχνητώς τοποθεσία προ του Καμιστίκ ήταν, εν συγκρίσει με την υμετέραν, τεραστία. Οι στρατιώτες απόκαμαν πλέον λόγω της νηστείας και των ατέλειωτων πορειών...».⁴⁸⁴*

Ενδεικτικό του πνεύματος εθελουσίας και του καθήκοντος προς την πατρίδα των πολεμιστών αυτών είναι οι παρακάτω γραμμές που βρέθηκαν στο σημειωματάριο του νεκρού υπολοχαγού Δημητρίου Τσιτούρη: «*Σεβαστοί μου γονείς, σας προσκυνώ*

⁴⁸² Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ,Φ. 303/Α/1, Δελτίο Στρατιωτικής Καταστάσεως ΣΜΑ 28^{ης} Αυγούστου 1921.

⁴⁸³ Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., ό. π., σ. 354-358.

⁴⁸⁴ Χριστοδουλίδης Σταύρος, ό. π., σ. 55-56.

*εκπληρών τον προορισμό μου και προς τιμήν Υμών, έπεσα ενδόξως μαχόμενος. Μη στεναχωρείσθε. Τα ιδανικά μου τα εξεπλήρωσα καλώς. 29 Αυγούστου 1921».*⁴⁸⁵

Οι στρατιώτες εξαντλημένοι πλέον αρνούνται να επιτεθούν! Τραγική κατάληξη είχε η υπερ-προσπάθεια των αξιωματικών και των φιλότιμων στρατιωτών. Επίθεση με άσκοπες απώλειες, τη στιγμή που έχει ήδη αποφασιστεί η υποχώρηση της Στρατιάς προς τη δυτική όχθη του Σαγγαρίου, πράγμα που δεν γνώριζαν όμως οι μαχητές της πρώτης γραμμής. Οι αντεπιθέσεις και οι θυσίες τους απομάκρυναν τον τουρκικό στρατό από τον Σαγγάριο, τον ξεγέλασαν σχετικά με τις ελληνικές προθέσεις και συνέβαλαν κατά πολύ στην επιτυχή υποχώρηση της Στρατιάς.

8. Η επάνοδος της Στρατιάς δυτικά του Σαγγαρίου

Ο πρωθυπουργός Γούναρης, λαμβάνοντας γνώση της από 22-8-21 έκθεσης της Στρατιάς, από τον υπουργό Στρατιωτικών Θεοτόκη, του γνώρισε με τηλεγράφημα, ότι η Στρατιά οφείλει να μείνει ανεπηρέαστη από πολιτικές σκέψεις και επιδιώξεις, να ρυθμίσει τις αποφάσεις και τις ενέργειές της σύμφωνα με το στρατιωτικό συμφέρον και άφηγε στην κρίση της τη συνέχιση ή μη των επιχειρήσεων.

Η Στρατιά, έχοντας πάρει ήδη την απόφαση να διακόψει τις επιχειρήσεις και να επανέλθει στις θέσεις εξορμήσεώς της ανατολικά του Εσκή-Σεχίρ, έσπευσε να αναφέρει ότι οι Τούρκοι έχουν ενισχυθεί σοβαρά και ανέλαβαν επίθεση. Μετά από αυτό δεν μπορούσε να διατηρηθεί ανατολικά του Σαγγαρίου και ότι ήταν αναγκασμένη να διέλθει τον ποταμό κάτω από δυσμενείς συνθήκες. Οι περαιτέρω αποφάσεις της θα καθοριζόταν από την εξέλιξη της κατάστασης, μετά τη διάβαση του ποταμού. Συγχρόνως ζητούσε από την κυβέρνηση την αποστολή ενισχύσεων και την πρόσκληση της στρατολογικής κλάσης του 1922, προτείνοντας την αύξηση της δύναμής της. Πριν το μεσημέρι της 29^{ης} Αυγούστου η Στρατιά ενημέρωσε τα Σώματα Στρατού για τις προθέσεις της να εγκατασταθεί σε αμυντική γραμμή δυτικά του Σαγγαρίου.⁴⁸⁶

Το πρωί της 29^{ης} Αυγούστου η Στρατιά ρώτησε τον διοικητή του Α΄ΣΣ εάν δύναται να προβεί σε επίθεση. Εκείνος απάντησε ότι *«το Σώμα εστερείτο πλέον της επιθετικής ικανότητας των πρώτων ημερών, γεγονός το οποίο όφειλε να γνωστοποιήσει στη Στρατιά νωρίτερα»*.⁴⁸⁷ Κατόπιν και της παραπάνω απάντησης, στις 10:00 π.μ. της 29ης Αυγούστου συντάχθηκε από τη Στρατιά η διαταγή υποχώρησης δυτικά του Σαγγαρίου.⁴⁸⁸ Ο αρχηγός της ΕΥΣ έγραψε για την απόφαση αυτή: *«Το Επιτελείον της Στρατιάς κατά τη στιγμή της αναστολής της προελάσεως είχε απωλέσει την ψυχραιμίαν... οι πανικόβλητοι επιτελείς ήταν ανάκανοι να αποφασίσουν άλλο τι εκτός από την φυγή. Ο αρχηγός Στρατιάς Παπούλας, όστις δεν ήτο πανικόβλητος, όφειλε να*

⁴⁸⁵ Τριανταφυλλίδης Χαράλαμπος, *Η μικρασιατική εκστρατεία και το ημερολόγιον ενός οπλίτου*, βιβλίον πρώτον, Αθήνα-Γιάννινα 1984, σ. 357.

⁴⁸⁶ Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., ό. π., σ. 359-360.

⁴⁸⁷ Γονατάς Στυλιανός, ό. π., σ. 175.

⁴⁸⁸ Σπυρίδωνος Γεώργιος, ό. π., σ. 189.

ανακόψει την προέλαση, αφού οι επιτελείς αυτού θορυβηθέντες επρότειναν την αναστολήν...».⁴⁸⁹

Όλα τα «Νταγ» της Ανατολίας αιματοβάφονται μέχρι να πάρει την απόφαση υποχώρησης η Στρατιά, την τελευταία μέρα του Αυγούστου, ένα μόνο τέταρτο πριν «ξεπεραστούν τα όρια» και διατάξει ο Κεμάλ τη δική του.⁴⁹⁰ Πληροφορίες των βρετανικών μυστικών υπηρεσιών έδειχναν ότι ακριβώς πριν την ελληνική υποχώρηση οι Τούρκοι κόντευαν να μείνουν χωρίς πολεμοφόδια, φορτηγά και καύσιμα.⁴⁹¹ Πολλή σημαντική η παραπάνω πληροφορία διότι και οι Τούρκοι είχαν εξαντληθεί από τις μάχες και τις απώλειες στην πολυήμερη σύγκρουση και εξέταζαν το ενδεχόμενο εγκαταλείψεως της Άγκυρας.

Η δεινή κατάσταση που είχαν περιέλθει και οι τουρκικές μονάδες διαπιστώνεται και στο ημερολόγιο ανθ/γου του 22^{ου} ΣΠ: «28ην Αυγούστου, 1μ.μ ήρχισαν να κατέρχωνται εκ Πολατζή μεγάλοι δυνάμεις του εχθρού, επιχειρούντος να δώση το τελευταίο ατού του. Κρίνεται περί των όλων ο αγών... κατέρχονται αριστερά μας, ίνα μας αποκόψουν, αλλά δεν το κατόρθωσαν...με αφάνταστον ηρωϊσμόν τους απεκρούσαμεν, κατόπιν επετέθημεν και τους εκδιώξαμεν από όλας τας γραμμάς μας, συνελάβαμεν πολλούς αιχμαλώτους, απώλειαι εχθρού τεράστιαι. Πληροφορία παρά αιχμαλώτων ότι τους έχουν νήστεις και ανυποδότης, τους κακοποιούν. Δύναμις λόχου των 50-60 άνδρες, έναντι μας η 23η και 1η τουρκικάί μεραρχίαι. 29ην Αυγούστου, περί το λυκαυγές επεχείρησαν καταλάβουν πάλιν Πετρώδη Λόφον. Διετάχθη επίθεσις. Πολυβόλα και πυροβολικό μας τους τσάκισε κυριολεκτικώς... τμήματά μας ανεκατέλαβον Διδύμους λόφους, απώλειαι μας αρκεταί... Δύο τουρκικές μεραρχίες διελύθησαν... 30 Αυγούστου, διετάχθημεν να είμεθα έτοιμοι για υποχώρηση. Πληροφορία ότι 57η τουρκική μεραρχία διελύθη, έχουν μεγάλας απώλειας, τους στρατολογούν διά της βίας, είναι ρακένδυτοι και νήστεις. Εις Πετρώδη λόφον παρεδόθη τουρκικός λόχος, αφού πρότερον εφόνευσαν τους αξιωματικούς των».⁴⁹²

Η διαταγή της Στρατιάς όριζε διακοπή της επαφής με τον εχθρό την νύχτα 29 προς 30 Αυγούστου. Την επομένη νύχτα 30 προς 31, το Β' ΣΣ θα περνούσε πρώτο τον ποταμό και θα αναλάμβανε την αμυντική γραμμή Πουρσάκ-γέφυρα Καβουντζί. Το Α' ΣΣ αποσύρθηκε την νύχτα 29 προς 30 από τα Αρντίζ και Τσαλ-Νταγ δίχως να γίνει αντιληπτό και εγκαταστάθηκε σε νέα γραμμή δυτικότερα. Την επομένη διέβη τον ποταμό και τάχθηκε νοτίως του Β' ΣΣ. Τελευταίο θα υποχωρούσε το Γ' ΣΣ, το οποίο θα κρατούσε άμυνα. Πράγματι οι κινήσεις έγιναν σύμφωνα με το σχεδιασμό, διεκόπη η επαφή με τον εχθρό και οι Τούρκοι δεν αντιλήφθηκαν την υποχώρηση των Β' και Α' ΣΣ τη πρώτη νύχτα. Το απόγευμα της 30^{ης} Αυγούστου επιτέθηκαν στο κέντρο του Γ' ΣΣ εναντίον της ΙΧ μεραρχίας όπου αποκρούστηκαν και με ιδιαίτερη σφοδρότητα στο αριστερό του εναντίον της VII, η οποία ενισχυόταν και από τμήματα της III μεραρχίας. Η σθεναρή αντίσταση των Ελλήνων και τα εύστοχα πυρά του

⁴⁸⁹ Δούσμανης Βίκτωρ, ό. π., σ. 119.

⁴⁹⁰ Τζανακάρης Βασίλης, *Δακρυσμένη Μικρασία*, σ. 315.

⁴⁹¹ Smith Llewellyn Michael, ό. π., σ. 423.

⁴⁹² Κώσσης Ηλίας, ό. π., http://www.delfini1922.gr/imerologia_2013.php.

πυροβολικού αντιμετώπισαν με επιτυχία όλες τις προσπάθειες των Τούρκων έως αργά το απόγευμα. Στις 21:00 η IX άρχισε την διάβαση του ποταμού και με ολονύκτια πορεία επανήλθε στη διοίκηση του Β'ΣΣ. Ύστατη προσπάθεια των Τούρκων, με βιαιότατη έφοδο λίγο πριν τα μεσάνυχτα, να διασπάσουν το μέτωπο της VII(+) μεραρχίας που είχε παραμείνει οπισθοφυλακή, αποκρούστηκε από τα 22^ο και 37^ο ΣΠ και ο αγώνας διακόπηκε οριστικά. Η VII μαζί με τμήματα της III, άρχισε από τις 01:30 της 31^{ης} Αυγούστου να διαβαίνει τον Σαγγάριο, αφού κατέστρεψε πρώτα τη σιδηροδρομική γραμμή Πολατλί. Έτσι ολοκληρώθηκε η μεταφορά της Στρατιάς, μαζί με τον οπλισμό και το υλικό της, στην δυτική όχθη του Σαγγαρίου. Οι γέφυρες που είχε κατασκευάσει το Μηχανικό διαλύθηκαν και η γεφυροσκευή μεταφέρθηκε. Οι υπόλοιπες καταστράφηκαν, πλην της γέφυρας Φεθιογλου στη νότια καμπή του ποταμού, που λόγω ολιγωρίας, καταλήφθηκε άθικτη από τον τουρκικό στρατό. Η επιτυχής υποχώρηση δυτικά του Σαγγαρίου ήταν μια πολύπλοκη επιχείρηση που συντονίστηκε καλά και εκτελέστηκε άριστα, δίχως την πίεση του αντιπάλου.⁴⁹³

Η υποχώρηση από τον Σαγγάριο υπήρξε πραγματικός άθλος για την ταχύτητα και την ασφάλεια με την οποία έγινε. Ορισμένοι θέλησαν να παρουσιάσουν την υποχώρηση ως φυγή και πανικό. Δεν είναι η αλήθεια διότι η υποχώρηση έγινε κανονικά και ο εχθρός, όπου παρουσιάστηκε, χτυπήθηκε και έφυγε.⁴⁹⁴ Το ΔΣΚ της ΣΜΑ έγραφε σχετικά: «Μετά νικηφόρες μάχες... Στρατιά μη κρίνουσα σκόπιμον την περαιτέρω απόθησιν του εχθρού κατέλαβε την δυτικήν όχθην του Σαγγαρίου. Η επιχείρησις της διαβάσεως επέτυχε πλήρως της διεκπεραιώσεως ολοκλήρου της Στρατιάς, εκτελεσθείσης ανενοχλήτως εν απολύτω τάξει...».⁴⁹⁵

Η υποχώρηση βέβαια ήταν επιτυχής αλλά στην πραγματικότητα ούτε συντονίστηκε καλά ούτε εκτελέστηκε με τάξη, όπως θα πληροφορηθούμε από στρατιωτικούς που πήραν μέρος σε αυτή. Ο διοικητής του Β'ΣΣ περιγράφει : «Οι μεραρχίες διερχόμενες τον ποταμό ευρίσκοντο ενώπιον του χάους και του σκότους. Βρεθήκαμε εις το μέσον μιας βραδύτατα κινουμένης και μεγάλης αταξίας μάζας παντός είδους μεταγωγικών και μη μεραρχιακών μονάδων... Ευτυχώς ο εχθρός αγνοούσε την διάβαση του Σαγγαρίου εκείνη τη νύχτα, διότι αν τη καταλάβαινε η καταστροφή θα ήταν πλήρης και εντελής... Τη στιγμή που παιζόταν η τύχη όλης της Στρατιάς σε μερικές άθλιες γέφυρες, ουδείς αξιωματικός του Επιτελείου της παραστάθηκε ως οδηγός ή ρυθμιστής της διαβάσεως και εάν εκείνη τη νύχτα δεν σημειώθηκε κάποια καταστροφή αυτό οφείλεται στην ικανότητα και στην αυτοθυσία των αξιωματικών της πρώτης γραμμής».⁴⁹⁶ «Τη δεύτερη μέρα που είχαμε διέλθει το Σαγγάριο, δέχθηκα τηλεφώνημα της Στρατιάς που ζητούσε να τη πληροφορήσουμε εάν γνωρίζουμε οτιδήποτε για το Γ'ΣΣ! Αγνοούσαν την τύχη ενός ολόκληρου Σώματος Στρατού! Η επιχείρηση της

⁴⁹³ Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., ό. π., σ. 360-363.

⁴⁹⁴ Φωτιάδης Κώστας, ό. π., σ. 335.

⁴⁹⁵ Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ,Φ. 303/Α/1, Δελτίο Στρατιωτικής Καταστάσεως ΣΜΑ 31^{ης} Αυγούστου 1921.

⁴⁹⁶ Ανδρέας, ό. π., σ. 282-284.

νυκτός 30-31 Αυγούστου είχε συντελεσθεί υπό πολύ πιο δυσμενείς συνθήκες απ' όσο μπορούσα να φανταστώ...».⁴⁹⁷

Λοχίας της VII ΜΠ έγραψε: «Το γεγονός είναι ένα, πως ύστερα από ένα νυχτοήμερο εικοσαήμερο μακελειό, ολόκληρη η Στρατιά αναδιπλώθηκε “άπραγη” και γύρισε με σύντονες πορείες στις γραμμές της εξορμήσεώς της».⁴⁹⁸

Σε έκθεσή του Α. Καλλίνσκη, διοικητή της IX ΜΠ, διαπιστώνουμε τις μεγάλες δυσχέρειες της σύμπτυξης, με τον εχθρό σε απόσταση αναπνοής, υπό την πίεση του χρόνου και την τεταμένη ψυχολογία των μαχητών: «29^η Αυγούστου... Εχθρός διστακτικός λόγω αποτυχιών προηγούμενων ημερών, την μεσημβριαν παρενοχλεί διά πυρών πυροβολικού εις ο απαντά το ημέτερον. Την 18:30 αρχίζει επίθεσιν εναντίον προκεχωρημένης γραμμής, όπου παρατηρείται μερική αταξία, δίδω αυστηράς διαταγάς όπως ουδείς κινηθεί προς τα οπίσω άνευ ειδικής διαταγής της μεραρχίας... θέση μας δυσχερής, γνωσθέντος ότι επίκειται υποχώρησις, ευτυχώς επερχόμενο σκότος καλύπτει ταύτην... την 20^η ώραν πληροφορούμεθα περί διαταγής που όριζε όπως υποχώρησις IX μεραρχίας αρχίσει 19:30. Μετά πολλών δυσχερειών λόγω σκότους και του ανωμάλου του εδάφους, στις 21:30 η φάλαγγα τίθεται εις κίνησιν... τήρηση κατευθύνσεως λίαν δυσχερής λόγω του σκότους και του πυκνοτάτου κονιορτού... 30 Αυγούστου... Περί την 3^η ώραν φθάνομε προ των γεφυρών και άρχεται η διάβασις ην επακολουθεί μέγας συνωστισμός και αταξία λόγω αναμίξεως τμημάτων διαφόρων μεραρχιών...».⁴⁹⁹

Διαβάζουμε για την υποχώρηση σε ημερολόγια μαχητών: Στρατιώτη του 2^{ου} ΣΠ : «29 Αυγούστου, είχαμε αφήσει μερικούς άνδρες να ανάψουν φωτιές τη νύχτα σε πολλά σημεία για να τις βλέπει ο εχθρός και να νομίζει πως κατέχουμε τα υψώματα. Η υποχώρηση είχε αρχίσει με την εντολή να τρέχουμε όσο γινόταν περισσότερο...».⁵⁰⁰ Λοχία της V μεραρχίας : «30 Αυγούστου, την περιώνυμη εκείνη ημέρα και τη μνημειώδη νύκτα, η ηρωική VII μεραρχία με σκληρότατο αγώνα υποστήριξε την υποχώρησή μας. Με την δύση του ηλίου και την ανάμειξη τεσσάρων μεραρχιών, επικράτησε τοσαύτη σύγχυση ώστε αδυνατώ να την παρομοιάσω... μάλλον με αφηνιασμένες αγέλες λύκων παρά με στρατό έμοιαζαν οι στρατιώτες μας... η νευρική του καθ' ενός είχε φτάσει στο κατακόρυφο... ο καθείς φώναζε μέσα στο σκοτάδι να βρει τη Μοίρα ή το Σύνταγμά του».⁵⁰¹ Ανθ/γού του 22^{ου} ΣΠ, που ήταν στην οπισθοφυλακή: «31ην Αυγούστου, κατά την 12ην νυχτερινήν διετάχθησαν όλα τα τμήματά μας να υποχωρήσουν πέραν της γεφύρας του Σαγγαρίου, λόχος μου έμεινε τελευταίος. Εχθρός, αν μας αντιλαμβάνετο ήθελε μας τσακίση. Περί την πρωϊαν είχομεν διέλθῃ τον ποταμόν οι τελευταίοι. Καταστρέψαμεν όλας τας γεφύρας».⁵⁰²

⁴⁹⁷ Στο ίδιο, ό. π., σ. 289.

⁴⁹⁸ Κόντος Τάκης, ό. π., σ. 52.

⁴⁹⁹ Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ,Φ.211/Δ/2, Έκθεσις Πεπραγμένων IX Μεραρχίας, Αθήνα 15 Φεβρουαρίου 1923.

⁵⁰⁰ Καραγιάννης Χρήστος, ό. π., σ. 216.

⁵⁰¹ Πολίτης Αγαμέμνων, ό. π., σ. 86.

⁵⁰² Κώσσης Ηλίας, ό. π., http://www.delfini1922.gr/imerologia_2013.php.

Το επιτελείο της Στρατιάς διέταξε τη δυσκολότατη αυτή σύμπτυξη αλλά δεν συντόνισε την ορθή εφαρμογή της. Οι μονάδες, στις οποίες έπεσε όλο το βάρος της εφαρμογής της, ευρισκόμενες εν επαφή με τον εχθρό, έπρεπε να υποχωρήσουν ταχέως χωρίς να γίνουν αντιληπτές. Παραπλάνησαν επιτυχώς τις τουρκικές δυνάμεις, οι οποίες μετά το ξημέρωμα αντελήφθησαν την υποχώρηση. Στην πολλή δύσκολη αυτή επιχείρηση οι ελληνικές μεραρχίες επέδειξαν επαγγελματισμό, ψυχραιμία και αποτελεσματικότητα. Το υλικό αποκομίστηκε όλο και δεν αιχμαλωτίστηκε κανένα τμήμα. Η παραμικρή καθυστέρηση θα μπορούσε να αποβεί μοιραία και σίγουρα στην επιτυχία επέδρασε και το ένστικτο της αυτοσυντήρησης. Η επιχείρηση, παρόλη την σύγχυση και την ανάμειξη μονάδων και σχηματισμών, κρίνεται ως απόλυτα επιτυχημένη εκ του αποτελέσματος. Τα εύσημα δικαιούνται κυρίως οι μεραρχίες που έμειναν τελευταίες και κάλυψαν την υποχώρηση.

9. Η περίπτωση των τραυματιών

Όπως έχει ήδη αναγραφεί στο κεφάλαιο Ε.8, η Στρατιά υπολόγιζε για την εκστρατεία προς Άγκυρα περί τους 2.500-3.000 τραυματίες και είχε κάνει προετοιμασίες για έναν τέτοιο αριθμό. Όμως οι τραυματίες της εκστρατείας αυτής ήταν πολλαπλάσιοι και ανήλθαν σε περίπου 20.000 άνδρες σύμφωνα με τα αρχεία της Δ.Ι.Σ. και κατ' άλλες πηγές (Σπυρίδωνος, Κανελλόπουλος) σε 25.000.

Οι δυνατότητες περίθαλψής τους εγγύς του μετώπου ήταν περιορισμένες. Οι μεγάλες αποστάσεις και η έλλειψη ασφάλειας στις γραμμές συγκοινωνιών της Στρατιάς, δυσκόλευαν την έγκαιρη διακομιδή τους σε νοσηλευτικά κέντρα στα μετόπισθεν. Μετά την πρόχειρη επίδεσή τους επί του πεδίου της μάχης, μετακομιζόταν από τους τραυματιοφορείς στους σταθμούς επιδέσεως και στα ορεινά χειρουργεία των μεραρχιών και ακολούθως στα νοσοκομεία εκστρατείας της Στρατιάς. Ύστερα επί αραμπάδων, ημιόνων και φορτηγών αυτοκινήτων προωθούνταν, υπό τον συνεχή κίνδυνο προσβολής από το τουρκικό Ιππικό ή τους τσέτες, στο έσχατο σημείο της σιδηροδρομικής γραμμής για να προωθηθούν στα νοσοκομεία Δορυλαίου, Προύσας και Σμύρνης. Πολλοί τραυματίες σφαγιάστηκαν καθ' οδόν προς τα μετόπισθεν από εχθρικές επιδρομές τουρκικού Ιππικού, τσετών ακόμα και από απλούς χωρικούς. Οι τραυματίες πουθενά δεν μπορούσαν να νοιώθουν ασφαλείς και αυτό επιδρούσε πολύ αρνητικά στο ηθικό των στρατιωτών της πρώτης γραμμής, οι οποίοι ανά πάσα στιγμή μπορούσαν να βρεθούν σ' αυτή τη κατάσταση. Ο τεράστιος όγκος των τραυματιών αιφνιδίασε την Υγειονομική Υπηρεσία της Στρατιάς, η οποία προφανώς επηρεασμένη από την αρχική εκτίμηση του Επιτελείου για το εύκολο της εκστρατείας, δεν είχε κάνει ανάλογη προετοιμασία σε νοσηλευτικό προσωπικό, υγειονομικό υλικό, καταλύματα, κ.λπ. Οι τραυματίες δεν έτυχαν της απαιτούμενης διακομιδής και της ανάλογης περίθαλψης λόγω ελλείψεων υγειονομικού υλικού για έναν τέτοιο μεγάλο αριθμό. Αποτέλεσμα, μεγάλο ποσοστό των σοβαρά τραυματισμένων, να καταλήξουν, παρά τις υπεράνθρωπες προσπάθειες του ιατρικού και νοσηλευτικού προσωπικού.

Σε αναμνήσεις και ημερολόγια αξιωματικών και στρατιωτών εντοπίζονται αρκετές καταγραφές για τις δοκιμασίες και την τραγική μοίρα των τραυματιών. Επιλοχίας της V μοίρας τραυματιοφορέων έγραψε: « Η υγειονομική υπηρεσία της Στρατιάς είχε πολλές ατέλειες και έλλειψη μεταφορικών μέσων. Ενώ οι ιατροί και τραυματιοφορείς των μεραρχιών επέτυχον πλήρως τον σκοπό των, μεταφέροντας τραυματίες από αυτού του πεδίου της μάχης μέχρι της Στρατιάς, οι ανώτατοι αρχίατροι τους παρέδιδον εις το θάνατον!... Ίσως κάποτε ακουσθεί και η αχρειότητα του στρατάρχου(Παπούλα), όστις εις παρακλήσεις των εκατοντάδων αποθνησκόντων εκ λοιμώξεων τραυματιών, ζητούντων αλλαγή των τραυμάτων των, έφθασε στο σημείο να τους υβρίσει όλους ως αυτοτραυματίες, ακολούθως δε επέβη μετά του Διαδόχου επί αυτοκινήτου και έφυγε ταχέως». ⁵⁰³

Ο διοικητής του Β' ΣΣ περιγράφει: «Οι βαρέως τραυματισμένοι έμπαιναν στα υγειονομικά αυτοκίνητα, αλλά όταν αυτά ετέθησαν σε αχρηστία λόγω έλλειψης βενζίνης ή βλαβών αναγκαζόμεθα να τα σύρωμεν διά βουβάλων πλησίον των μαχίμων τμημάτων για την ασφάλεια τους... Οι ελαφρότερα διεκομίζοντο διά ημιόνων, αραμπάδων και καμηλών διά μακρών πορειών εις Ινλάρ-Κατραντζί, εκτεθειμένοι εις τον αφόρητο καύσωνα και στο κίνδυνο προσβολής του εχθρικού ιππικού, το οποίο επανειλημμένα κατακρεούργησε τους τραυματίες ημών... εκεί δεν υπήρχε η αρκούσα ποσότητα υγειονομικού υλικού και η κατάσταση των χιλιάδων τραυματιών ήταν τόσο οικτρή και απάνθρωπη ώστε ο αρχιστράτηγος σοβαρώς απεδοκιμάσθη όταν τους επισκέφθηκε για να τους αποτείνει λόγους παρηγορίας... οι αξιωματικοί του Επιτελείου, ευρισκομένου εις Ινλάρ-Κατραντζί, δεχόταν ύβρεις και φωνές διερχόμενοι μακρόθεν των τραυματιών... στην Προύσα απειλήθηκε πραγματική στάση από τους τραυματίες, η οποία αποσοβήθηκε με πολύ κόπο κατόπιν προσωπικής επέμβασης του υπουργού των Στρατιωτικών...». ⁵⁰⁴

Εύζωνας του 3/40:«Την 12η Αυγούστου αναχωρήσαμε από το Ουζούμπεη και καθ' οδόν συναντήσαμε έξι αυτοκίνητα ελληνικά τα οποία μετέφεραν τραυματίες αλλά τα κατέλαβαν οι Τούρκοι, τα μεν αυτοκίνητα με τους βαρέως τραυματίας τα έκαψαν, τους δε ελαφρά τραυματίας αγνοείται η τύχη τους καθώς μας είπε ένας εξ αυτών που προσποιήθηκε τον νεκρό και γλύτωσε...». ⁵⁰⁵ Στο δελτίο στρατιωτικής καταστάσεως της Στρατιάς, της 15^{ης} Αυγούστου 1921, διαβάζουμε μεταξύ άλλων: «... Εξακριβώθη ότι ο εχθρός κατακρεούργησε τραυματίες μας περιελθόντες εις χείρας του». ⁵⁰⁶

Στρατιώτης του 2^{ου} ΣΠ: «Φθάσαμε σ' ένα χωριό που ήταν η έδρα του Στρατηγείου. Εκεί υπήρχε και ένας σταθμός επιδέσεως τραυμάτων ή μάλλον ο τάφος των Ελλήνων. Τα σπίτια γεμάτα τραυματίες ως τις αυλές. Οι δρόμοι γεμάτοι τραυματίες και νεκρούς. Ρώτησα πόσοι ήταν οι τραυματίες. Πέντε χιλιάδες μου είπαν. Δύο γιατροί και πέντε νοσοκόμοι όλοι και όλοι δεν σταματούσαν ούτε λεπτό μέρα και νύχτα να επιδένουν και να κάνουν αλλαγές. Άλλοι τραυματισμένοι έμεναν ανάλαχτοι εδώ και

⁵⁰³ Πολίτης Αγαμέμνων, ό. π., σ. 77.

⁵⁰⁴ Ανδρέας, ό. π., σ. 197-198.

⁵⁰⁵ Κρικέλας Δημήτρης, ό. π., www.lidoriki.com/2012/02/19191922.html

⁵⁰⁶ Εφημερίδα Σκριπ αρ. 7043 (22-08-1921), σελίδα 4.

τρεις ημέρες, όπως τους είχαν επιδέσει βιαστικά στο πεδίο της μάχης. Οι πιο βαριά χτυπημένοι ήταν πεταμένοι στην άκρη του δρόμου άλλοι με τα μούτρα στο χώμα και άλλοι να κοιτάζουν τον ουρανό και να μιλούν ψιθυριστά με ασυνάρτητες λέξεις... πιο πέρα άλλοι νοσοκόμοι μοίραζαν τσάι στους ελαφρά τραυματισμένους και αντί για ψωμί τους έδιναν βρασμένο στάρι... από ένα αυτοκίνητο βγήκαν δύο άτομα που φορούσαν πολιτικά... ήταν ο διάδοχος Γεώργιος και ο πρωθυπουργός Γούναρης(ήταν στην Αθήνα τότε, επρόκειτο για τον υπουργό Στρατιωτικών Θεοτόκη) και περνούσαν το κεντρικό δρόμο με τους βαριά τραυματίες, που ήταν αποκαμωμένοι, δίχως στάλα νερό να βρέζουν τα φλογισμένα χείλη τους. Υπομονή παιδιά, τους έλεγαν, ώσπου το Μηχανικό να φτιάξει τη γέφυρα που ανατίναζαν οι τσέτες και θα έρθουν πολλά αυτοκίνητα να σας παραλάβουν. Θα σας πάνε στις μεγάλες πόλεις να σας περιποιηθούν, θα σας δώσουμε και άδεια να πάτε σπίτια σας».⁵⁰⁷

Στο ημερολόγιο υπολοχαγού του 6^{ου} ΣΠ: «16 Αυγούστου: Επισκέφθηκα τα εν Ουζούμπεη χειρουργεία, όπου παρά τας συνεχείς διακομιδές των ελαφρώς τραυματισθέντων, ενοσηλεύοντο υπέρ τους δύο χιλιάδες, βαρέως τραυματισμένοι κατά το πλείστον. Εκείντο εδώ και εκεί άνευ της δεούσης περιθάλψεως, ελλείψει επαρκούς προσωπικού, φαρμάκων και τροφής διότι τα χειρουργεία ταύτα, προορισμένα διά μικρόν αριθμόν τραυματιών, εδέχθησαν χιλιάδες, τας οποίας διαρκώς μετακόμιζαν εις Εσκή Σεχίρ πλην των βαρέων τραυματισθέντων... 29 Αυγούστου: Ασφαλίσαμε τα χειρουργεία στο χωριό Κουρτ Ταχαζίρ, του οποίου οι οικίες ήταν κατάμεστες τραυματιών, ώστε αναγκάζονται να εγκαταλείπουν τους επιπλέον τραυματίες εις τας οδούς άνευ ουδεμίας ιατρικής περιθάλψεως ή άλλης βοήθειας. Πεντηκοντάς αιχμαλώτων είχε εντολή να περιέρχεται τας οδούς και οικίας και να περισυλλέγει τους θνήσκοντας εκ των τραυματιών, ους έριπτε κατά δεκάδες εις λάκκους».⁵⁰⁸

Στο ημερολόγιο πυροβολητή της IX μεραρχίας: «25-29 Αυγούστου: Βαρέως και ελαφρώς τραυματισμένοι ξαπλωμένων επί ψαθών, φρικωδώς εξαντλημένοι εκ των τραυμάτων και της πείνης, συγκινούν και την πλέον σκληροτέρα καρδιά... οι ελαφρώς τραυματισμένοι συντηρούνται οπωσδήποτε καλύτερον εκλιπαρούντες κύπελλο ζωμού και τεμάχιον κρέατος. Ουαί και αλίμονο εις τον ατυχή εκείνον τραυματία, όστις δεν μπορεί να αυτοπεριποιηθεί, δεν του υπολείπεται τίποτε άλλο παρά να αναμείνει το θάνατο και όμως ελπίζει. Ερωτά με τρέμοντα χείλη εάν θα έλθουν ταχέως αυτοκίνητα να τους διακομίσουν... Ο Χάρων επέρχεται αμείλικτος, υφαρπάζει τον ένα κατόπιν του άλλου και παραδίδει το, σεσηπώς εκ των τραυμάτων πτώμα, εις τα βρωμεράς χείρας δύο τουρκαλάδων, οίτινες επί ξυλοκρέβατου το διευθύνουν επί χαράδρος, όπου το αρτισύστατον νεκροταφείον. Ακολουθεί στρατιώτης με μικρό ξύλινο σταυρό, ον εμπυγνέει εις την τελευταία κατοικία».⁵⁰⁹

Ο διευθυντής του Στρατιωτικού Νοσοκομείου Δορυλαίου σημείωσε: «Εις το Γ' Στρατιωτικό Νοσοκομείο Δορυλαίου κατέφθαναν κατά χιλιάδες οι τραυματίες επί των αμαξοστοιχιών Σαγγαρίου-Εσκή Σεχίρ. Συνωθούνται άνευ προφυλάξεων επί των

⁵⁰⁷ Καραγιάννης Χρήστος, ό. π., σ. 208.

⁵⁰⁸ Πρινιωτάκης Παντελής, στο Κουτσουράδης Τιμολέων, ό. π., σ. 150-151.

⁵⁰⁹ Τριανταφυλλίδης Χαράλαμπος, στο Κουτσουράδης Τιμολέων, ό. π., σ. 170-172.

βαγονιών και άλλους έβλεπες επί των καπνοδόχων... πολλούς διακομίζαμε εν Προύσα αναμένοντας νέα караβάνια διά να καταλάβουν τη θέση των απερχομένων. Εντός είκοσι ημερών διήλθαν εκ Δορυλαίου 17.500 τραυματίες και αμέτρητοι παθολογικοί πάσχοντες, πτώματα εκ της μεγάλης κοπώσεως και των στερήσεων της μεγάλης εκείνης επιχειρήσεως, ήτις αποτέφρωσε τας πτέρυγας των τολμηρών ελληνικών ονείρων».⁵¹⁰

10. Ο Τύπος για την εκστρατεία προς την Άγκυρα

Γενικά ο Τύπος ασχολείται, σχεδόν καθημερινά, με την προέλαση προς την Άγκυρα και πιο έντονα μετά τις 12 Αυγούστου και την έναρξη των μαχών, με την δημοσίευση ειδήσεων, χαρτών, ανταποκρίσεων των πολεμικών ανταποκριτών και ημερησίων ΔΣΚ της Στρατιάς για τις μάχες του Σαγγαρίου. Βέβαια τις πρώτες μέρες η πληροφόρηση για τις επιχειρήσεις είναι μάλλον περιορισμένη αλλά το κλίμα είναι αισιόδοξο για την επιτυχή έκβασή τους. Μετά τις 18 Αυγούστου οι εφημερίδες αρχίζουν και καλύπτουν πιο αναλυτικά τις μάχες λόγω και των περισσότερων πληροφοριών που καταφθάνουν από το μέτωπο αλλά από τις 25 του μηνός η αισιοδοξία διακόπτεται και υπάρχει έντονος προβληματισμός.

Η εφημερίδα *Πατρίς*, η οποία δημοσιεύει καθημερινά στην πρώτη της σελίδα φωτογραφίες τραυματιών και νεκρών αξιωματικών των μαχών στην Μικρά Ασία, γράφει στις 13 Αυγούστου: *ΗΡΧΙΣΕ Η ΜΕΓΑΛΗ ΜΑΧΗ ΤΟΥ ΣΑΓΓΑΡΙΟΥ - ΕΠΙΚΡΑΤΕΙ Ο ΣΤΡΑΤΟΣ ΜΑΣ*. Ο πολεμικός ανταποκριτής Κώστας Αθάνατος τονίζει: «*Η προς Άγκυρα εκστρατεία, μεγάλη από πάσης απόψεως, απαιτεί και ανάλογον υπομονήν, τη μόνη που ζητούν οι μαχόμενοι στρατιώτες εκ των φωταγωγημένων πόλεων*». Σε μονόστηλο υπό τον τίτλο *ΑΙ ΔΥΝΑΜΕΙΣ ΤΟΥ ΕΧΘΡΟΥ ΔΕΝ ΕΙΝΑΙ ΣΗΜΑΝΤΙΚΑΙ* παρατίθεται συνέντευξη του αρχιστρατήγου στον δημοσιογράφο Αρίστο Περίδη. «*Περίδης: Τι φρονείται Στρατηγέ μου, θα έχωμεν σοβαρά αντίστασιν από τον εχθρόν; Παπούλας: Α μπα, πιθανόν να βρούμε μερικές δυσκολίας αλλά όλες θα υπερπηδηθούν χάρις εις την αντοχήν και γενναιότητα του στρατού μας*».⁵¹¹ Για άλλη μια φορά ο αρχιστράτηγος υποτιμά τον αντίπαλο!

Η εφημερίδα *Ελεύθερος Τύπος*, στις 15 Αυγούστου, σε μονόστηλο με τίτλο *ΠΛΗΡΗΣ ΕΠΙΤΥΧΙΑ ΤΟΥ ΕΠΙΤΕΛΙΚΟΥ ΣΧΕΔΙΟΥ* γράφει: «*Ο διεξαγόμενος σκληρός αγών επί του Σαγγαρίου ποταμού ήρξατο την 10^η τρέχοντος μηνός και συνεχίζεται καθ' όλην την παράταξιν μήκους 80 χλμ... ο εχθρός αμύνεται λυσσώδως αλλά κατά τας τελευταίας πληροφορίας εκ του μετώπου ήρchiσε καμπτόμενος... αι απώλειαι των ημετέρων είναι ελάχισται*». Στο τετράστηλο *Η ΜΑΧΗ ΤΟΥ ΣΑΓΓΑΡΙΟΥ ΕΞΑΚΟΛΟΥΘΕΙ* διαβάζουμε, μεταξύ άλλων, δηλώσεις του υπουργού των Στρατιωτικών Θεοτόκη: «*Η ορμητική και ακάθεκτη προέλασις του στρατού μας συνεχίζεται... τα στρατεύματα επιχειρούντα επιδρομήν προς Ανατολάς θα εισέλθουν ταχέως εις την Άγκυραν. Ο αντικειμενικός σκοπός ημών δεν είναι η κατάληψή της αλλά η πλήρης εκμηδένισις του εχθρού μετά την επίτευξιν της οποίας η Στρατιά θα επανέλθει εις τα σημεία εξορμήσεως ημών της 1^{ης} Αυγούστου... Ο πόλεμος ούτος επέβαλεν εις την*

⁵¹⁰ Παναγιωτόπουλος Παναγιώτης, στο Κουτσοουράδης Τιμολέων, ό. π., σ. 108.

⁵¹¹ Εφημερίδα *Πατρίς* αρ. 210 (13 Αυγούστου 1921) σ. 4.

*Ελλάδα βαρείας θυσίας εις αίμα και χρήμα, τας οποίας η Ελλάς υπέστη μόνη άνευ ξενικής βοήθειας...».*⁵¹²

Η Πατρίς στις 18 Αυγούστου γράφει: *Ο ΑΓΩΝ ΤΕΡΜΑΤΙΖΕΤΑΙ ΕΥΝΟΪΚΩΣ- Η ΑΝΤΙΣΤΑΣΙΣ ΤΟΥ ΕΧΘΡΟΥ ΕΚΑΜΦΘΕΙ ΠΟΛΛΑΧΟΥ.* Αναμένεται η *ΑΝΑΓΓΕΛΙΑ ΤΗΣ ΝΙΚΗΣ ΤΟΥ ΣΑΓΓΑΡΙΟΥ- Η ΜΕΓΑΛΥΤΕΡΑ ΜΑΧΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΣΤΡΑΤΟΥ* από άποψης εκτάσεως μετώπου, εδαφικών δυσχερειών και χρονικής διάρκειας.⁵¹³ Στις 26 του μηνός ο κύριος τίτλος είναι: *Η ΑΘΑΝΑΤΟΣ ΕΠΟΠΟΪΑ ΤΟΥ ΣΑΓΓΑΡΙΟΥ - ΣΕΛΙΔΕΣ ΑΦΘΑΣΤΟΥ ΜΕΓΑΛΕΙΟΥ, ΓΡΑΦΕΙΣΑΙ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΗΡΩΕΣ.* Στο δίστηλο *ΠΡΕΠΕΙ ΝΑ ΠΕΣΕΙ Η ΑΓΚΥΡΑ* μεταφέρεται η εκτίμηση των ανταποκριτών *«πως οι αξιωματικοί και οι στρατιώτες είναι αποφασισμένοι να φθάσουν εις την Άγκυραν»* παρά τις μεγάλες δυσκολίες και τις απώλειες. Σε τετράστηλο περιγράφονται οι καθημερινές σφοδρές μάχες και φιλοξενούνται συνεντεύξεις επανελθόντων τραυματιών, *«όπως του υπολοχαγού Κακαβέλου του 22^{ου} ΣΠ: «Πολεμώ από το 1912, έχω τρις τραυματισθή, παρόμοιον θέαμα μάχης δεν συνάντησα ποτέ...».*⁵¹⁴

Το ΕΜΠΡΟΣ της 23^{ης} Αυγούστου γράφει: *ΕΙΣ ΤΑ ΠΡΟΘΥΡΑ ΤΗΣ ΑΓΚΥΡΑΣ - Ο ΕΧΘΡΟΣ ΚΙΝΔΥΝΕΥΕΙ ΝΑ ΚΥΚΛΩΘΕΙ-Ο ΕΧΘΡΟΣ ΕΝ ΑΠΟΓΝΩΣΕΙ.* Στις 24 Αυγούστου η εφημερίδα έχει στο πρωτοσέλιδο τον εξής εντυπωσιακό κύριο τίτλο: *Η ΑΓΚΥΡΑ ΠΙΠΤΕΙ ΠΙΘΑΝΟΝ ΕΝΤΟΣ ΤΗΣ ΑΥΡΙΟΝ* και στην τελευταία σελίδα διαβάζουμε: *Ο ΣΤΡΑΤΟΣ ΜΑΣ ΑΠΕΧΕΙ 30 ΧΛΜ-ΡΑΓΔΑΙΑ ΠΡΟΕΛΑΣΗ - ΑΙ ΑΠΩΛΕΙΑΙ ΑΝΑΛΟΓΟΙ ΠΡΟΣ ΤΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ-Η ΝΙΚΗ ΕΚΡΙΘΗ ΑΠΟ ΤΑΣ 18/08* (εννοεί την κατάληψη του Καλέ-Γκρότο). Η εφημερίδα δεν εξηγεί από πού αντλεί τόση αισιοδοξία, τη στιγμή μάλιστα που παρακάτω, σε μικρό μονόστηλο, παραθέτει δήλωση του συνταγματάρχη Εξαδάχτυλου, επιτελάρχη της ΕΥΣ, ο οποίος δηλώνει: *«...σοβαρά προβλέψεις δεν δύνανται να γίνουν περί του πότε θα καταληφθεί η Άγκυρα».* Επίσης παραδέχεται εμμέσως την ύπαρξη σοβαρών απωλειών.⁵¹⁵

Στις 25 Αυγούστου το Εμπρός κυκλοφορεί με τίτλο: *ΤΑ ΑΕΡΟΠΛΑΝΑ ΜΑΣ ΒΟΜΒΑΡΔΙΣΑΝ ΤΟΝ ΣΙΔΗΡΟΔΡΟΜΙΚΟ ΣΤΑΘΜΟ ΑΓΚΥΡΑΣ,* στρατιωτικό γεγονός ήσσονος σημασίας, μάλλον παραπλανητικό της σκληρής πραγματικότητας του μετώπου. Σε περίοπτη θέση βλέπουμε φωτογραφία του πεσόντα συνταγματάρχη Βλάσση Καραχρήστου και από κάτω το βιογραφικό του με τις μάχες που πήρε μέρος στους πολέμους του 1897, του 1912-13, το 1914 στην Βόρειο Ήπειρο και στη Μικρά Ασία από το 1921. Σημειώνεται πως ήταν απότακτος του 1917 και επανήλθε στη Στρατιά κατόπιν αιτήσεώς του. Δημοσιεύεται το συλλυπητήριο τηλεγράφημα του αρχιστρατήγου προς εξάδελφο του πεσόντα: *«Διά τον ηρωϊκόν θάνατον συντ/ρχου Καραχρήστου, πεσόντος επικεφαλής συντάγματός του κατά τη γιγαντομαχίαν εκπορθήσεως οχυρωτάτων ορεινών γραμμών εχθρού, συλλυπούμαι εκ βάθους ψυχής. Λυπούμαι μεν διά την απώλειαν πολυτίμου φίλου αλλά εν αυτώ υπερηφανεύομαι διά*

⁵¹² Εφημερίδα *Ελεύθερος Τύπος* αρ. 1655 (15 Αυγούστου 1921) σ. 4.

⁵¹³ Εφ. Πατρίς αρ. 214 (18 Αυγούστου 1921) σ. 4.

⁵¹⁴ Εφημερίδα Πατρίς αρ. 223 (26 Αυγούστου 1921) σ. 4.

⁵¹⁵ Εφ. Εμπρός αρ. 8929 (23 Αυγούστου 1921) σ. 4 και αρ. 8930 (24 Αυγούστου 1921) σ. 1 και σ. 4.

την δόξα και το κλέος εντίμου στρατιώτου. Παπούλας». Ένας διάσημος πλέον πεσόντας ανάμεσα στους χιλιάδες αγνώστους στρατιώτες. Στην τελευταία σελίδα διαβάζουμε: *ΝΥΧΤΕΡΙΝΗ ΤΗΛΕΓΡΑΦΙΚΗ ΣΥΝΝΕΝΟΗΣΗ ΓΟΥΝΑΡΗ-ΘΕΟΤΟΚΗ*, όπου προβάλλεται η ανησυχητική είδηση της βραδινής μετάβασης του πρωθυπουργού Γούναρη στο Τηλεγραφείο, με τον ίδιο ερωτώμενο να απαντά: «Δεν έχω τίποτα να σας ανακοινώσω». Η εφημερίδα βγάζει το συμπέρασμα πως «βεβαίως οι εν τοιαύτη ώρα μεταβιβαζόμενοι πληροφορίες θα ήταν σοβαράς φύσεως» αλλά δεν κάνει κάποια άλλη εκτίμηση. Σε μονόστηλο της τελευταίας έκδοσης με τίτλο *ΑΝΑΜΕΝΟΝΤΑΙ ΥΠΕΡΧΙΛΙΟΙ ΤΡΑΥΜΑΤΙΕΣ* πληροφορεί τον αναμενόμενο κατάπλου στον Πειραιά του πλωτού νοσοκομείου *Κωνσταντινούπολις* με πάνω από χίλιους τραυματίες.⁵¹⁶

Ο Ελεύθερος Τύπος στις 26 Αυγούστου σημειώνει σε δίστηλο με τίτλο *ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΑΓΚΥΡΑΝ*: «*Το ηθικόν, η καρτερία, η αντοχή των ανδρών εις τους κόπους και τας κακουχίας, η μαχητικότης, η ανδρεία των καταπλήσσουν. Οι ανώτεροι αξιωματικοί ομιλούν με θαυμασμό για το πρωτοφανές αυτό γεγονός. Οι ξένοι ανταποκριταί, οι παρακολουθούντες την εκστρατεία Ευρωπαίοι αξιωματικοί, δεν αποκρύπτουν την κατάπληξιν των και αποκαλούν τον στρατό μας: Φαινόμενον!*».⁵¹⁷

Το *Εμπρός* στις 26 Αυγούστου έχει ως υπέρτιτλο σ' ένα τρίστηλο το ερώτημα: *Η ΕΛΛΑΣ ΠΡΟ ΤΗΣ ΑΓΚΥΡΑΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΑΓΚΥΡΑ ΤΙ*; όπου αναρωτιέται ποιες θα είναι οι εξελίξεις μετά την πτώση της πρωτεύουσας του Κεμάλ. Στην τελευταία σελίδα η εφημερίδα υποστηρίζει πως «ο κόσμος αγωνιά αναμένων την άλωσιν της Άγκυρας» με τον πρωθυπουργό να δηλώνει «να μην αγωνιά γιατί ο αγών εξακολουθεί και βρίσκεται ήδη προς το τέρμα του». Στο φύλλο της επομένης, καταγράφεται η άφιξη στην Αθήνα από τη Μ. Ασία, το προηγούμενο βράδυ, του Ξενοφώντα Στρατηγού και η σύσκεψη αργά τη νύχτα με τον πρωθυπουργό και τους υπουργούς εξωτερικών και οικονομικών, γεγονός που προκαλεί ανησυχία στην κοινή γνώμη.⁵¹⁸ Στα φύλλα των επομένων ημερών και ενώ το κοινό αναμένει θετικές ειδήσεις, μειώνεται απότομα η ειδησεογραφική κάλυψη των μαχών του Σαγγαρίου.

Το *ΣΚΡΙΠ* στο φύλλο της 19^{ης} Αυγούστου κυκλοφορεί με κύριο τίτλο: *Ο ΕΧΘΡΟΣ ΥΠΟΧΩΡΕΙ ΚΑΤΑΔΙΩΚΟΜΕΝΟΣ ΠΡΟΣ ΑΓΚΥΡΑ* και στην τελευταία σελίδα: *Η ΜΕΓΑΛΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΝΙΚΗ-ΠΡΟΣ ΤΟ ΤΕΡΜΑΤΙΣΜΟ Η ΠΡΟΣ ΑΓΚΥΡΑΝ ΓΙΓΑΝΤΟΜΑΧΙΑ*. Στις 20 Αυγούστου ο κύριος τίτλος είναι παρόμοιος: *Η ΓΙΓΑΝΤΟΜΑΧΙΑ ΠΡΟΣ ΤΟ ΤΕΡΜΑ ΤΗΣ* με υπότιτλο *Η ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ ΣΤΑ ΠΡΟΘΥΡΑ ΤΗΣ ΑΓΚΥΡΑΣ*.⁵¹⁹ Στις 22 Αυγούστου: *Ο ΣΤΡΑΤΟΣ ΜΑΣ ΚΑΤΕΛΑΒΕ ΤΟΝ ΣΤΑΘΜΟΝ ΤΟΥ ΠΟΛΑΤΑΙ* και στο κάτω μέρος της πρώτης σελίδας σε μικρό μονόστηλο υπό τον τίτλο *ΑΣ ΜΗΝ ΑΝΗΣΥΧΩΜΕΝ* γράφει: «*Ο αγών προς την Άγκυραν εξακολουθεί. Και εξακολουθούν οι παροιμιώδεις ηρωϊσμοί των πολεμιστών μας, η ακατάσχετος των ορμητικότης, η αμείωτος αντοχή των και η*

⁵¹⁶ Εφημερίδα *Εμπρός* αρ. 8931 (25 Αυγούστου 1921) σ. 1 και σ. 4.

⁵¹⁷ Εφημερίδα *Ελεύθερος Τύπος* αρ. 1665 (26 Αυγούστου 1921) σ. 1.

⁵¹⁸ Εφ. *Εμπρός* αρ. 8932 (26 Αυγούστου 1921) σ. 1 και 4, αρ. 8933 (27 Αυγούστου 1921) σ. 4.

⁵¹⁹ Εφ. *Σκριπ* αρ. 7040 (19 Αυγούστου 1921) σ. 1 και σ. 4, αρ. 7041 (20 Αυγούστου 1921) σ. 1.

ανδρεία των, η οποία αναδεικνύει αυτούς αληθινούς ημιθέους. Ο αγών, δέον να ομολογηθεί, υπήρξε και είναι εισέτι ο τραχύτερος των μέχρι τούδε... Ας μην εκδηλούν οι μικροί και ταπεινοί κακοβούλους και σκοπίμους ανησυχίας διά την παράτασιν του αγώνος του Σαγγαρίου... Η εκστρατεία προς την Άγκυραν δεν θεωρήθει ποτέ ως στρατιωτικός περίπατος αλλά ως επιχείρησις με εξασφαλισμένη τη νίκην αλλά δυσχερής και τραχεία». Η εφημερίδα εδώ προσπαθεί να καθησυχάσει τις δικαιολογημένες ανησυχίες της κοινής γνώμης για την έκβαση του αγώνα. Για την αρχική αισιοδοξία βεβαίως υπεύθυνες ήταν η κυβέρνηση και ο Τύπος που θεωρούσαν τη νίκη εξασφαλισμένη και την κατάληψη της τουρκικής πρωτεύουσας επικείμενη. Η παραδοχή για την τραχύτητα του αγώνα προετοιμάζει την κοινή γνώμη για τις μεγάλες απώλειες. Στις 23 Αυγούστου ο κύριος τίτλος είναι *ΕΒΟΜΒΑΡΔΙΣΘΗ Ο ΣΙΔΗΡΟΔΡΟΜΜΙΚΟΣ ΣΤΑΘΜΟΣ ΑΓΚΥΡΑΣ* υπό τριών αεροπλάνων, με υπότιτλο *ΟΛΑ ΤΑ ΟΝΟΜΑΤΑ ΤΩΝ ΔΙΑΚΟΜΙΣΘΕΝΤΩΝ ΧΘΕΣ ΤΡΑΥΜΑΤΙΩΝ ΑΠΟ ΤΗ ΓΙΓΑΝΤΟΜΑΧΙΑΝ ΤΟΥ ΣΑΓΓΑΡΙΟΥ*. Σε άρθρο της αναγράφεται: «Από στιγμή εις στιγμή αναμένεται να ηχήσει χαρμόσυνος ο κώδων, όστις θα διαλαλήσει ότι η Ελληνική Σημαία ανυψώθη αιματόβρεκτος αλλά τροπαιοφόρος επί της Αγκύρας». Στην τρίτη σελίδα παραθέτει τα ονόματα 543 τραυματιών που διακομίστηκαν στον Πειραιά με το πλωτό νοσοκομείο Έλση. Στην τελευταία σελίδα έχει κύριο τίτλο: *Η ΓΙΓΑΝΤΟΜΑΧΙΑ ΤΗΣ ΑΓΚΥΡΑΣ ΠΡΟΣ ΤΟ ΤΕΡΜΑ ΤΗΣ* με υπότιτλο *ΠΛΗΡΗΣ ΕΠΙΤΕΥΞΗ ΤΩΝ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΙΚΩΝ ΣΚΟΠΩΝ ΤΟΥ ΣΤΡΑΤΗΓΕΙΟΥ*.⁵²⁰ Το τελευταίο φυσικά δεν ανταποκρινόταν στην πραγματικότητα.

Και ενώ το αναγνωστικό κοινό αναμένει τη πτώση της Άγκυρας, στα φύλλα των επομένων ημερών περιέργως δεν υπάρχει καμία σχετική αναφορά. Μόλις στις 29 Αυγούστου διαβάζουμε στο *Σκριπ* στην πρώτη σελίδα: *Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΣΙΣ ΣΥΝΕΧΙΖΕΤΑΙ ΜΕ ΜΕΓΑΛΗ ΟΡΜΗΤΙΚΟΤΗΤΑ*. Από κάτω μια μεγάλη φωτογραφία με τους κλιβάνους του Ουσάκ και την επισήμανση: «*Η τροφοδοσία ανελλιπής, ο στρατιώτης ουδέ προ στιγμής εστερήθει, του άρτου ιδίως*». Αντιφατική είδηση αν αναλογιστούμε τις απίστευτες στερήσεις των Ελλήνων μαχητών κατά τις μάχες του Σαγγαρίου, την πείνα και την έλλειψη ειδικά του άρτου. Και στην τελευταία σελίδα: *Ο ΣΤΡΑΤΟΣ ΜΑΣ ΚΑΤΑΛΑΜΒΑΝΕΙ ΟΧΥΡΩΤΑΤΑΣ ΘΕΣΕΙΣ* και σε άρθρο υπό τον τίτλο *Ο ΣΤΡΑΤΟΣ ΘΑ ΤΕΡΜΑΤΙΣΕΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΑΝΕΥ ΣΟΒΑΡΩΝ ΕΝΙΣΧΥΣΕΩΝ* η εφημερίδα εκφράζει τη βεβαιότητα πως ο ελληνικός στρατός με την πρόσκληση της κλάσης του 1922 και την αποστολή αξιωματικών από το εσωτερικό θα καταφέρει να συντρίψει τον εχθρό. Στις 31 Αυγούστου στην τελευταία σελίδα αναδημοσιεύονται δηλώσεις του Ξενοφώντα Στρατηγού στην εφημερίδα *Morning Post*: «*Η προέλαση ανεστάλη προσωρινώς προς ανάπαυσιν και ανεφοδιασμό του στρατού, το ηθικό του είναι εξαίρετο και η επίθεσις θα συνεχισθεί το ταχύτερον*».⁵²¹ Καθαρή προπαγάνδα από τον Ξ. Στρατηγό για να καθησυχάσει την κοινή γνώμη αλλά και να «αποκοιμίσει» τους Τούρκους περί των ελληνικών προθέσεων.

⁵²⁰ Εφ. *Σκριπ* αρ.7043 (22 Αυγούστου 1921) σ. 1 και σ. 4, αρ. 7044(23 Αυγούστου 1921) σ. 1,3 και 4.

⁵²¹ Εφημερίδα *Σκριπ* αρ. 7050 (29 Αυγούστου 1921) σ. 1 και 4 και αρ. 7052 (31 Αυγούστου 1921) σ. 4.

11. Διαπιστώσεις - συμπεράσματα για την εκστρατεία προς την Άγκυρα

Το ενδεχόμενο μιας εκστρατείας προς την Άγκυρα δεν προέκυψε ξαφνικά τον Ιούλιο του 1921 αλλά είχε υποβληθεί ως πρόταση, ήδη από τον Αύγουστο του 1920, από τον αρχιστρατήγο Παρασκευόπουλο⁵²² προς τον πρωθυπουργό Βενιζέλο, ο οποίος, (βλ. Κεφ. Β5) συμφωνούσε και ζήτησε μάλιστα την οικονομική και στρατιωτική βοήθεια της Βρετανίας για να την πραγματοποιήσει. Επίσης την είχε προτείνει, στις αρχές του 1921, ο αρχηγός της Ε.Υ.Σ. υποστράτηγος Γουβέλης, σε υπόμνημά του προς τον υπουργό Στρατιωτικών(βλ. Κεφ. Γ5.1). Η εκστρατεία αυτή τονιζόταν ως στρατιωτική αλλά και πολιτική ανάγκη, ώστε να υποχρεωθεί η εθνικιστική Τουρκία και ο ηγέτης της Μουσταφά Κεμάλ να αναγνωρίσει την προσάρτηση τμήματος της Μικράς Ασίας στην Ελλάδα.

Η ελληνική Στρατιά δεν θα έπρεπε να παρασυρθεί στην εκστρατεία προς την Άγκυρα, ειδικά τον Αύγουστο του 1921, παρ' όλες τις πολιτικές και στρατιωτικές σκοπιμότητες που την επέβαλλαν. Η περιοχή από τον Σαγγάριο μέχρι την τουρκική πρωτεύουσα είχε ήδη αρχίσει να οχυρώνεται από τον Απρίλιο του 1921 αλλά ειδικά μετά την ήττα των Τούρκων στις 8 Ιουλίου στο Εσκί-Σεχίρ, άρχισε πλέον εντατικά η ισχυροποίησή της, σε βαθμό που κατέστη σχεδόν απόρθητη. Επίσης πέρα από τις τεράστιες αποστάσεις και την ακατάλληλη εποχή του έτους, το ελληνικό κράτος βρισκόταν την συγκεκριμένη χρονική περίοδο σε διπλωματική και οικονομική απομόνωση. Κυρίως όμως υπήρχε εχθρικός στρατός, ηττημένος μεν στις μάχες του Ιουλίου 1921 αλλά συγκροτημένος δε και με ικανότατη ηγεσία, που θα υπεράσπιζε με φανατισμό την πρωτεύουσά του. Ο στρατός αυτός και ειδικά η εμπειροπόλεμη διοίκησή του, υποτιμήθηκαν επανειλημμένα από την ελληνική πολιτική και κυρίως τη στρατιωτική ηγεσία. Οι Τούρκοι αξιωματικοί αλλά και το τουρκικό έθνος είχαν δώσει επανειλημμένα δείγματα αξιόλογης αντίστασης, τόσο με την διεξαγωγή επιτυχούς ανταρτοπολέμου όσο και σε μάχες με τον τακτικό στρατό τους, τον Δεκέμβριο του 1920, τον Μάρτιο και ιδιαίτερα τον Ιούλιο του 1921.

Η ΣΜΑ απέδειξε ότι μπόρεσε να πραγματοποιήσει εξαντλητικές πορείες σε εχθροκρατούμενες και άγνωστες περιοχές, ακόμα και μέσα από την Αλμυρά έρημο, με ανακριβείς χάρτες, σε συνθήκες αφόρητου καύσωνα, αντιμετωπίζοντας τη δίψα και την πείνα, πολύ μακριά των γραμμών ανεφοδιασμού της. Οι τελευταίες ήταν ευάλωτες στο εχθρικό ιππικό και τους τσέτες. Ο ελιγμός της Στρατιάς από την νότια καμπή του Σαγγαρίου και διαμέσου της ερήμου, έγινε για να υπερκεραστεί το κώλυμα του ποταμού και η τουρκική αμυντική διάταξη στην ανατολική όχθη αυτού. Τα γεγονότα απέδειξαν πως η πορεία στην Αλμυρά έρημο δημιούργησε περισσότερα προβλήματα από αυτά που πήγε να επιλύσει, υπέβαλλε το στράτευμα σε αφάνταστες στερήσεις, κακουχίες, απώλειες υγείας (υπερκοπώσεις, αφυδατώσεις, ηλιάσεις) και επιμήκυνε τις γραμμές ανεφοδιασμού. Ο ελληνικός στρατός, εξαιρετικά ολιγαρκής σε νερό και τροφή, επέδειξε πρωτοφανείς σωματικές και ηθικές δυνάμεις και εξαιρετική

⁵²² Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ. 294/Η/83-84, Σχέδιον προελάσεως ΣΜΑ μέχρι Εσκί Σεχίρ, Αφίον Καρά Χισάρ, Άγκυραν, Ικόνιον. Λεωνίδα Παρασκευόπουλος, Σμύρνη 22 Αυγούστου 1920.

αντοχή στα στοιχεία της φύσης. Αδύνατο, σχεδόν, άλλος στρατός να τα κατάφερνε κάτω υπό τέτοιες συνθήκες.

Η επιτυχής βιαία διάβαση του Σαγγαρίου από την VII(+) μεραρχία και η δημιουργία προγεφυρώματος ανατολικά αυτού, απέδειξε ότι από αυτήν την κατεύθυνση(που μάλλον δεν ήταν και τόσο απόρθητη) θα έπρεπε να εκβιάσει τη λύση για την Άγκυρα η Στρατιά, με συμπαγή τα τρία Σώματα Στρατού και συγκεντρωτική χρήση όλου του διαθέσιμου πυροβολικού. Η γραμμή ανεφοδιασμού θα ήταν συντομότερη έχοντας πίσω της τη σιδηροδρομική γραμμή και πιο ευχερή τον ανεφοδιασμό της, αποφεύγοντας το μαρτύριο της ερήμου.

Ο ελιγμός που επιλέχθηκε αποδείχθηκε λανθασμένος. Μετά από κοπιαστική προέλαση δέκα ημερών ΝΔ, η Στρατιά στράφηκε ΒΑ και βρέθηκε αντιμέτωπη με τους οχυρωμένους ορεινούς όγκους Γιλντίζ Νταγ, Τουρμπέ Τεπέ, Μανγκαλ Νταγ. Ο κύριος όγκος των εχθρικών δυνάμεων είχε μετακινηθεί ΝΑ και την ανέμενε επί των νέων θέσεων. Άρα στην ουσία η ΣΜΑ δεν κέρδισε κάτι από τον εντυπωσιακό αυτό ελιγμό. Ο εχθρός δεν αιφνιδιάστηκε από τις κινήσεις του ελληνικού στρατού διότι οι φάλαγγες του εντοπιζόταν από πολύ μακριά από τα τεράστια νέφη κονιορτού που σήκωναν και από τις συνεχείς αναγνωρίσεις του τουρκικού Ιππικού. Γι' αυτό οι Τούρκοι μετέφεραν έγκαιρα δυνάμεις από την ανατολική όχθη του Σαγγαρίου νοτιανατολικά προς τον παραπόταμο Γκεούκ. Έτσι η παρατακτή δύναμη της ΣΜΑ, εξαιρετικά καταπονημένη, επιτέθηκε εναντίον ενός αντιπάλου, που είχε στις τάξεις του μεγάλη αναλογία ικανών αξιωματικών και που αμύνονταν σε φυσικά οχυρές και άριστα οργανωμένες αμυντικές τοποθεσίες.

Οι Έλληνες μαχητές, επέδειξαν αξιοσημείωτη δράση και ανδρεία. Κατάφεραν όχι μόνο να εκβάλλουν τον εχθρό από τα χαρακώματά του αλλά και να αποκρούουν τις δραστικές αντεπιθέσεις του. Κυρίευσαν αλλεπάλληλες αμυντικές γραμμές και παρά την τοπική υπεροπλία των Τούρκων, τους απωθούσαν συνεχώς, με υψηλότατο όμως τίμημα σε νεκρούς και τραυματίες. Οι ηττημένοι, με σοβαρές απώλειες, υποχωρούσαν λίγα χιλιόμετρα πιο πίσω σε άλλες θέσεις, όπου νέοι σκληροί αγώνες ανέμεναν τους επιτιθέμενους. Η επόμενη κύρια τουρκική αμυντική γραμμή, Τσαλνταγ, Αρντίζ-νταγ, Ουλού-νταγ (Καλέ Γκρόττο) κατελήφθη και αυτή κατόπιν σκληρών μαχών. Όμως οι μεγάλες απώλειες, η μη ύπαρξη επαρκών εφεδρειών, οι ελλείψεις σε τρόφιμα αλλά κυρίως η έλλειψη πυρομαχικών (ειδικά πυροβολικού σε αντίθεση με τον εχθρό που είχε άφθονα) αποτελμάτωσε την επίθεση και οδήγησε τελικά στην επάνοδο δυτικά του Σαγγαρίου.

Οι Έλληνες, σ' όλο το μέτωπο στερήθηκαν το νερό, τον άρτο, την βενζίνη για τα οχήματα και την ξυλεία (στην έρημο ανύπαρκτη) για να παρασκευάσουν το συσσίτιο τους. Κρέας υπήρχε σε επάρκεια από τις αγέλες σφαγίων αλλά υπήρχαν τρομερές δυσκολίες για την παρασκευή του. Οι ζωοτροφές για τα χιλιάδες κτήνη γρήγορα εξαντλήθηκαν και το χορτάρι ήταν ελάχιστο σ' αυτά τα ξερά υψίπεδα, επομένως αυτά είτε αδυνατούσαν να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους(ειδικά στο Ιππικό και στο Μεταγωγικό) είτε πέθαιναν. Επίσης δεν υπήρχαν ασφαλείς

συγκοινωνίες, επάρκεια υγειονομικού υλικού και ασφαλής διακομιδή των τραυματιών. Οι δικαιολογίες για τις παραπάνω ελλείψεις πως οι γραμμές ανεφοδιασμού προσβάλλονταν από τον εχθρό, δεν είναι σοβαρές γιατί αυτό έπρεπε να είχε ληφθεί υπόψη κατά τον σχεδιασμό της επιχείρησης, όταν ήταν γνωστό πως ο εχθρός υπερτερεί σε Ιππικό, είναι ιδιαίτερος ικανός στον ανταρτοπόλεμο και ο ελληνικός στρατός θα απομακρυνόταν εκατοντάδες χιλιόμετρα από τις βάσεις ανεφοδιασμού του και εν μέσω εχθρικών πληθυσμών θα ριφθεί διαμέσου της ερήμου. Όσο μελετά κανείς τις πορείες και τις μάχες και τις δυσχερέστατες συνθήκες κάτω από τις οποίες διεξήχθησαν, δεν μπορεί παρά να νοιώσει δέος για τα επιτεύγματά του ελληνικού στρατού. Το έπος του Σαγγαρίου, όπως και όλες οι θερινές επιχειρήσεις του 1921, έχουν περάσει στη λήθη και δεν έχουν αναδειχθεί σ' όλες τους τις διαστάσεις. Ένας από τους στόχους της παρούσας εργασίας είναι να αναδείξει το έπος αυτό.

Οι Τούρκοι, κατά τη διεξαγωγή του αγώνα, πραγματοποιούσαν συχνά τολμηρές αντεπιθέσεις σε προωθημένα ελληνικά τμήματα. Αμύνθηκαν πολύ αποτελεσματικά λόγω του ευνοϊκού εδάφους, των αριστοτεχνικών οχυρώσεων, της υπεροχής τους σε πολυβόλα και πυροβολικό και της επάρκειας πυρομαχικών. Πολύ σημαντικό ρόλο έπαιξε και το επιτυχημένο δόγμα αμύνης καθώς και η μεγάλη αναλογία αξιωματικών στις τάξεις του στρατού τους. Οι τελευταίοι λάμβαναν αυστηρότατα μέτρα επιβολής (εκτελέσεις μεμονωμένων στρατιωτών ή και μαζικοί πολυβολισμοί υποχωρούντων τμημάτων, από έμπιστα τμήματα στρατοχωροφυλακής και Ιππικού) ώστε η αμυντική γραμμή να πολεμά μέχρι εσχάτων. Βρέθηκαν και γραπτές διαταγές της ανωτάτης ηγεσίας τους προς τούτο. Η σκληρότητα των Τούρκων αξιωματικών οφείλεται αφ' ενός στις παραπάνω διαταγές της ανωτάτης διοίκησης και της δεινής θέσης στην οποία είχαν περιέλθει λόγω των ελληνικών νικών και αφετέρου στο γεγονός πως μεγάλο ποσοστό των στρατιωτών τους, ειδικά στο Πεζικό, δεν ήθελε να πολεμήσει. Πολλοί μουσουλμάνοι της Μικράς Ασίας, είτε με τουρκική συνείδηση είτε μέλη διαφόρων μειονοτήτων (Κιρκάσιοι, Τσερκέζοι, Λαζοί, Κούρδοι), είχαν επιστρατευτεί αναγκαστικά από το εθνικιστικό καθεστώς και η αποτελεσματικότητά τους στη μάχη εξασφαλιζόταν από την κτηνωδία των αξιωματικών τους. Οι Έλληνες αξιωματικοί δεν χρειάστηκε να λάβουν ανάλογα μέτρα επιβολής. Οι περισσότεροι έμπαιναν μπροστά και οδηγούσαν τα τμήματά τους προς τις εχθρικές οχυρωμένες τοποθεσίες. Οι Έλληνες αξιωματικοί και οπλίτες, εμπνεόμενοι από το ιδανικό της Μεγάλης Ιδέας, παρασυρόμενοι σε μια «άμιλλα θανάτου», εκτελούσαν το χρέος προς την πατρίδα τους κάτω από μύριες δυσχέρειες.

Ως προς τις διοικήσεις κάθε πλευράς πρέπει να τονισθεί πως το έργο της τουρκικής διοίκησης ήταν σίγουρα πιο εύκολο διότι πολεμούσε σε γνώριμο έδαφος της επιλογής της, με τα πλεονεκτήματα των ισχυρών οχυρώσεων, του ευκολότερου ανεφοδιασμού και του καλύτερου ηθικού λόγω του «υπέρ πάντων αγώνα» προ της πρωτεύουσάς τους.

Η τουρκική ανωτάτη διοίκηση, υπό τον ικανότατο αρχηγό Γενικού Επιτελείου Φεβζί-πασά, είχε κάνει πολλή καλή εκλογή των αμυντικών θέσεων, σωστή διάταξη

των δυνάμεων της και συντόνιζε εκ του πλησίον τον αγώνα. Σε πολύ κρίσιμες στιγμές του αγώνα, όταν η ελληνική ανδρεία διέσπασε τις γραμμές τους (Μακντάλ-νταγ, Σαπάντζα, Τσαλ-νταγ, Ουλού-νταγ, Πολατλί) επενέβαινε άμεσα ο Φεβζί-πασάς, χρησιμοποιώντας τις εφεδρείες ή μετακινώντας δυνάμεις από τον ένα τομέα στον άλλο για να κλείσει τα ρήγματα ή για να τους εγκαταστήσει σε επόμενη αμυντική γραμμή. Το τουρκικό Επιτελείο είχε επιλέξει προσεκτικά ικανούς αξιωματικούς για επιτελικές θέσεις, διοικητές των Ομάδων Μεραρχιών και μαχίμων μονάδων. Συνεχώς έπαιρναν πρωτοβουλίες και εκτελούσαν αντεπιθέσεις. Ο ίδιος ο Μουσταφά Κεμάλ, αρχηγός του κράτους, ενισχυμένος με δικτατορικές εξουσίες, έκανε συχνά αισθητή την παρουσία του στο μέτωπο (Τσαλ-νταγ, Καλέ Γκρότο, Πολατλί) όταν αυτό επιβαλλόταν, έδινε οδηγίες και κυρίως ενίσχυε το ηθικό του στρατού του. Υπήρχε ολοκληρωμένη διεύθυνση του αγώνα σ' όλα τα επίπεδα, ειδικά στο ανώτατο. Το Σώμα των Τούρκων αξιωματικών είχε πολλή μεγάλη εμπειρία από τα πεδία των μαχών του Α' παγκοσμίου πολέμου, καλύτερη επιτελική εκπαίδευση (Σχολή Πολέμου Κωνσταντινουπόλεως) και υπερείχε εμφανώς των Ελλήνων συναδέλφων τους, σε ζητήματα τακτικής και στρατηγικής.

Το Σώμα των Ελλήνων αξιωματικών υπερεπέρυσε σε ενθουσιασμό, ανδρεία και γενναιότητα επί του πεδίου της μάχης αλλά αυτό δεν αρκούσε για την τελική νίκη. Οι περισσότεροι Έλληνες επιτελικοί αξιωματικοί ήταν εμπειρικοί και δεν είχαν φοιτήσει σε ανάλογες σχολές. Μετά την Καταστροφή του 1922 θεσπίστηκε ανάλογη επιτελική εκπαίδευση για την ελληνική πλευρά. Δεν θα πρέπει επίσης να παραβλέπονται οι ολέθριες επιδράσεις του Εθνικού Διχασμού και του κομματισμού στο ελληνικό στράτευμα, η ανωτάτη ηγεσία του οποίου επιλέχθηκε με πολιτικά κριτήρια. Όλες σχεδόν οι ανώτερες και ανώτατες διοικήσεις, μετά την καθεστωτική αλλαγή του Νοεμβρίου του 1920, δεν διέθεταν πολεμική εμπειρία από το μακεδονικό, ουκρανικό και μικρασιατικό μέτωπο και κλήθηκαν ξαφνικά να αναλάβουν ευθύνες, για τις οποίες δεν ήταν επαρκώς προετοιμασμένοι. Ορισμένοι από αυτούς, δεν διέθεταν τον ζήλο της νίκης και εκτελούσαν απλά διατεταγμένη υπηρεσία.

Ως προς τις επιχειρήσεις, η ΣΜΑ διέπραξε σοβαρότατο λάθος με τη χρησιμοποίηση όλων των δυνάμεων της γραμμικά επί του μετώπου και την έλλειψη αξιόλογων εφεδρειών για άμεση εκμετάλλευση των επιτυχιών. Άλλο λάθος της ήταν η παραμονή δύο μεραρχιών [XI(-) και IV] στα άκρα του μετώπου, τις αποστολές των οποίων μπορούσαν να επιτελέσουν δυνάμεις των μετόπισθεν. Μία τουλάχιστον εξ αυτών θα έπρεπε να μετάσχει στις επιχειρήσεις. Επίσης η Ανεξάρτητος (XV) μεραρχία έπρεπε να μεταφερθεί πιο έγκαιρα από τη Θράκη στο μέτωπο και όχι στα τέλη Αυγούστου. Η ΣΜΑ στερήθηκε λοιπόν μια δύναμη τουλάχιστον δύο μεραρχιών, η έλλειψη των οποίων έκρινε και την αναμέτρηση. Το επιτελείο της ΣΜΑ θεώρησε, αδικαιολόγητα, την εκστρατεία προς την Άγκυρα πιο εύκολη από αυτή της Κιουτάχειας, γιατί πίστευε πως ο τουρκικός στρατός είχε διαλυθεί στη μάχη της 8^{ης} Ιουλίου αλλά διαψεύστηκε πανηγυρικά.

Η διοίκηση της ελληνικής Στρατιάς βρισκόταν απομονωμένη στο στρατηγείο της, με τον αρχιστράτηγο Παπούλα ανίκανο να συλλάβει και να υλοποιήσει κάποιο

στρατηγικό σχέδιο και να διευθύνει αποτελεσματικά τις μάχες, προσαρμοζόμενος στις συνεχώς μεταβαλλόμενες και απρόοπτες καταστάσεις του πολέμου. Η όλη στάση του προσομοίαζε περισσότερο σε πολιτικό προϊστάμενο της Στρατιάς παρά σε αρχιστράτηγο. Ήταν εκτελεστής των σχεδίων (απλά τα υπέγραφε) του Επιτελείου του, του ανεύθυνου επιτελείου του, το οποίο επανειλημμένα υποτίμησε τον εχθρό, επέδειξε αργά αντανάκλαστικά, βρισκόταν μακράν του μετώπου και αντί να βασίζεται στις αναφορές των τμημάτων της πρώτης γραμμής, στηριζόταν σε ανακριβείς αεροπορικές αναγνώσεις και στις πληροφορίες των αυτομόλων. Με λάθος δεδομένα δεν μπορούσε να σχεδιάσει ορθά τις επόμενες ενέργειές του. Επίσης οι σχέσεις μεταξύ των επιτελών του Παπούλα δεν ήταν αρμονικές.

Η ευθύνη λοιπόν μεταβιβαζόταν στα Σώματα Στρατού, με το καθένα να πολεμάει, σχεδόν μόνο του στον τομέα του, δίχως συντονισμό από τη Στρατιά και με μεγάλα κενά μεταξύ τους. Για παράδειγμα όταν το Α'ΣΣ πολεμούσε σκληρά στις 11 και 12/08, το Β'ΣΣ είχε διαταχθεί να αδρανήσει και όταν το Β'ΣΣ επιτίθετο στις 13/08, το Α'ΣΣ είχε εντολή να αναπαυθεί. Την ίδια τακτική δυστυχώς είχαν και τα Σώματα Στρατού απέναντι στις μεραρχίες τους, οι οποίες κάποιες φορές πολεμούσαν μόνες και αβοήθητες. Δεν υπήρχε λοιπόν συντονισμός του αγώνα σε ανώτατο επίπεδο και έγκαιρη εκμετάλλευση των επιτυχιών από κάποια διευθύνουσα διάνοια. Ως προς τις διοικήσεις των τριών Σωμάτων Στρατού αναμφίβολα προκύπτει πως η διοίκηση του Α'ΣΣ αποδείχθηκε η πιο αναποτελεσματική, παρά το γεγονός ότι διέθετε δύο από τις πιο εμπειροπόλεμες μεραρχίες(I,II).

Στο παρακάτω επίπεδο διοίκησης, αυτό της μεραρχίας, υπήρξαν ικανοί διοικητές, όπως οι Φράγκου(I) και Τριλίβας(V), οι οποίοι αν και επανελθόντες απότακτοι, ήξεραν να εμπνέουν τα στρατεύματά τους. Οι μεραρχοί Καλλίνσκηs(IX) και Καλλιδόπουλος(XII) αποδείχθηκαν επαρκείς. Άλλοι επέδειξαν τυπολατρία και έλλειψη πρωτοβουλίας, όπως οι Βαλέτας(II), Πλατής(VII), Σουμίλας(X) και Διγενής(XIII), παρ' ότι διοικούσαν από τις πλέον εμπειροπόλεμες μονάδες. Την ανεπάρκεια των διοικητών μεραρχιών συμπλήρωναν ικανότατοι επιτελάρχες και διευθυντές επιτελικών γραφείων, νέοι σε ηλικία αλλά με συνεχή πείρα από το μακεδονικό, ουκρανικό και μικρασιατικό μέτωπο.

Στις διοικήσεις επιπέδου συντάγματος, παρουσιάστηκε επίσης επαγγελματική ανεπάρκεια και σε ελάχιστες περιπτώσεις ανικανότητα. Οι αθρόα επανελθόντες απότακτοι, αγνοούσαν τις δραματικές αλλαγές που επήλθαν στην πολεμική τέχνη κατά τον Α' παγκόσμιο πόλεμο(αύξηση της φονικότητας του πυροβολικού, αύξηση του αριθμού των πολυβόλων στα τάγματα, εισαγωγή οπλοπολυβόλων, οπλοβομβίδων, βελτίωση οχυρωτικής κ.α.). Πρέπει να σημειωθεί πως υπήρξαν και επανελθόντες απότακτοι αξιωματικοί οι οποίοι απέδωσαν εξαιρετικά.

Οι περισσότεροι όμως δεν μπορούσαν να ανταποκριθούν στις απαιτητικές θέσεις διοικήσεων Μεραρχιών ή Συνταγμάτων ή σε επιτελεία σχηματισμών απέχοντας τέσσερα χρόνια από το στράτευμα, δίχως πολεμική πείρα από τους πολέμους του 1912-13 και αμέτοχοι των εξελίξεων του Α' παγκοσμίου πολέμου.

Παρά την γενναιότητα πολλών και των θυσιών ορισμένων στα πεδία των μαχών, αποδείχτηκαν κατώτεροι των περιστάσεων. Οι κατώτεροι και ανώτεροι αξιωματικοί που ήταν συνεχώς στο στράτευμα, «βενιζελικοί» και «κρατικοί» (ουδέτεροι), σήκωσαν το μεγαλύτερο βάρος του αγώνα και οδήγησαν τα τμήματά τους με ανδρεία και δεξιότητα στις επιχειρήσεις.

Οι ανώτατοι και ανώτεροι ηγήτορες, μετά από κάποια προπαρασκευή πυροβολικού, διέταζαν τη χρήση της παρωχημένης τακτικής των βαλκανικών πολέμων, την έφοδο διά της λόγχης που προξενούσε όμως πολύ μεγάλες απώλειες. Η Στρατιά Μικράς Ασίας απώλεσε τους γενναιότερους αξιωματικούς και οπλίτες της στις μάχες και η αριθμητική της δύναμη της μειώθηκε επικίνδυνα. Οι απώλειες εμπείρων αξιωματικών Πεζικού, ειδικά διοικητών ταγμάτων, λόχων, ουλαμών, διμοιριών και των πλέον θαρραλέων οπλιτών ήταν δυσαναπλήρωτες, με αποτέλεσμα να καταπέσει το ηθικό, η ορμητικότητα, το επιθετικό πνεύμα και γενικά η αποτελεσματικότητα του στρατεύματος.

Καθοριστική επιρροή στον αρχιστράτηγο Παπούλα και κυρίως στο επιτελείο του είχε ο πολυπράγμων υποστράτηγος Ξενοφώντας Στρατηγός. Ως σύνδεσμος της Κυβέρνησης με τη Στρατιά (φέρεται και υπαρχηγός της Ε.Υ.Σ. σε κάποιες πηγές), δεν είχε θεσμική θέση στο επιτελείο της Στρατιάς αλλά λειτουργούσε σαν κηδεμόνας της. Επενέβαινε συχνά επί των επιχειρήσεων και επίσης επηρέαζε και τον υπουργό Στρατιωτικών. Όταν όμως η εκστρατεία έφτασε σε αδιέξοδο, ο Παπούλας πικραμένος από το επιτελείο του, σοκαρισμένος από τις πολλές απώλειες και πιθανόν νοιώθοντας τύψεις ή φοβούμενος για τις συνέπειες των αποφάσεών του, έστειλε στις 22 Αυγούστου έκθεση στον υπουργό Στρατιωτικών στην Προύσα, όπου εξέθετε την κατάσταση και ζητούσε οδηγίες. Το ζήτημα έφθασε τελικά στον πρωθυπουργό Γούναρη, ο οποίος, πολύ σωστά, εξουσιοδότησε τη Στρατιά να αποφασίσει σύμφωνα με το στρατιωτικό συμφέρον. Ο αρχιστράτηγος πήρε τελικά την ευθύνη για την επάνοδο της Στρατιάς δυτικά του Σαγγαρίου και την οριστική εγκατάστασή της ακόμη δυτικότερα, πλησίον του Εσκή-Σεχίρ. Και αυτό έγινε παρά την αντίθετη γνώμη του αρχηγού της Ε.Υ.Σ. Δούσμανη και του υπουργού των Στρατιωτικών Θεοτόκη, που επέμεναν στην εγκατάσταση σε αμυντική γραμμή επί της δυτικής όχθης του Σαγγαρίου, για να αποτελούν μελλοντικά απειλή για τους Τούρκους.

Οι αποφάσεις του πρωθυπουργού και του διοικητή της Στρατιάς ήταν πολύ θετικές για την τροπή που είχαν λάβει πλέον τα πράγματα. Έτσι αποσοβήθηκε η ολοκληρωτική κατατριβή της Στρατιάς στην περιοχή του Σαγγαρίου, που πιθανότατα θα είχε επισπεύσει από το 1921 την επακολουθήσασα καταστροφή του επομένου έτους. Η επιλεγείσα αμυντική γραμμή, πενήντα χιλιόμετρα ανατολικά του Δορυλαίου (Εσκή-Σεχίρ) ήταν καλύτερη επιλογή από την παραμονή δυτικά του Σαγγαρίου και αυτό πρέπει να πιστωθεί στην επιμονή του Παπούλα και των επιτελών του, οι οποίοι επιτέλους αποφάσισαν σύμφωνα με το στρατιωτικό συμφέρον της ΣΜΑ και όχι κατόπιν πολιτικών και άλλων πιέσεων.

Η εκστρατεία αυτή είχε έναν διπλό στρατιωτικό σκοπό δηλαδή την συντριβή του αντιπάλου στρατού και την κατάληψη της πρωτεύουσας του και ένα πολιτικό σκοπό, τον εξαναγκασμό της ηγεσίας του να υπογράψει τη Συνθήκη των Σεβρών που θα εξασφάλιζε την προσάρτηση στο ελληνικό κράτος της Ανατολικής Θράκης και της ζώνης της Σμύρνης. Ο ελληνικός στρατός παρότι νίκησε επανειλημμένα τον τουρκικό στα πεδία των μαχών απέτυχε στο γενικότερο στρατηγικό στόχο του. Επομένως η εκστρατεία απέτυχε και στρατιωτικά και πολιτικά. Η μάχη του Σαγγαρίου, ή ακριβέστερα, οι καθημερινές σχεδόν μάχες από τις 11 Αυγούστου έως τις 8 Σεπτεμβρίου 1921, ήταν η αποφασιστική μάχη της μικρασιατικής εκστρατείας και προέκρινε, σε μεγάλο βαθμό, το τελικό της αποτέλεσμα. Οι Τούρκοι προξένησαν σοβαρή φθορά στους Έλληνες, διέσωσαν την πρωτεύουσα τους και πανηγύρισαν ως μεγάλη νίκη την επιστροφή του ελληνικού στρατού στις θέσεις εξόρμησής του.

Οι Έλληνες κατόρθωσαν τις μεγάλες τακτικές νίκες στα Μανγκάλ-νταγ, Τουρμπέ-Τεπέ, Ταμπούρ-Ογλού, Γιλδίζ-νταγ, Σαπάντζα, Καλέ-Γκρότο, Ουλού-νταγ Αρντίζ-νταγ, Τσαλ-νταγ, Πολατλί, Σαϊχαλί κ.λπ., που παραμένουν εν πολλοίς άγνωστες όχι μόνο στο ευρύ κοινό αλλά και εντός της στρατιωτικής κοινότητας. Θα πρέπει κάποια στιγμή να αναδειχθούν και να λάβουν την απαιτούμενη ιστορική αναγνώριση. Απέτυχαν όμως για άλλη μια φορά στον στρατηγικό τους σκοπό δηλαδή να συντρίψουν ολοκληρωτικά τον αντίπαλο στρατό και να του επιβάλλουν την θέλησή τους. Η υποχώρηση δυτικά του Σαγγαρίου και οι μεγάλες απώλειες άφησαν μια πικρή γεύση μελαγχολίας στους μαχητές της Στρατιάς Μικράς Ασίας. Ήταν μια Πύρρειος Νίκη για αυτήν και όχι ήττα. Ο Αύγουστος του 1921 ήταν το σημείο καμπής της μικρασιατικής εκστρατείας. Μέχρι τότε οι Έλληνες ήταν οι αδιαμφισβήτητοι νικητές και από εκείνο το σημείο η πλάστιγγα του πολέμου άρχισε να γέρνει, αργά αλλά σταθερά, προς την τουρκική πλευρά.

Κλείνοντας είναι απαραίτητο να τονισθεί πως οι πολιτικοί και στρατηγικοί σκοποί που τέθηκαν το θέρος του 1921, πέρα από τα σημαντικά λάθη στο στρατιωτικό πεδίο, αποδείχθηκαν υπεράνω των δυνάμεων της χώρας παρότι ο Στρατός, αξιωματικοί και οπλίτες, υπερέβαλλαν εαυτούς σε μια ανεπανάληπτη για τα ελληνικά χρονικά εκστρατεία!

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ζ' Οι στρατιωτικές επιχειρήσεις του Σεπτεμβρίου 1921

1. Οι μάχες δυτικά του Σαγγαρίου

Οι Τούρκοι όταν αντιλαμβάνονται την υποχώρηση της Στρατιάς δυτικά του Σαγγαρίου επιχειρούν, δειλά στην αρχή, κάποιες προσπάθειες καταδιώξεως, οι οποίες στη συνέχεια εντείνονται. Στο δελτίο στρατιωτικής κατάστασεως(ΔΣΚ) της Στρατιάς της 1ης Σεπτεμβρίου διαβάζουμε: «Μικρόν εχθρικόν τμήμα επεχείρησε λίαν πρωί να διέλθει Σαγγάριον παρά κατεστραμμένην σιδηροδρομική γέφυραν. Ημέτεροι έρριψαν αυτούς εις τον ποταμόν. Στρατηγείον 2-9-21, Παπούλας».⁵²³

Στις 2 Σεπτεμβρίου η ΣΜΑ σε τηλεγράφημά της (βλ. παράρτημα) προς τους βασιλιά και υπουργό Στρατιωτικών στην Προύσα και προς τον πρωθυπουργό στην Αθήνα, αναφέρει πως: «Μεραρχίαι μας διαβάσαι Δυτικώς Σαγγαρίου κατέλαβαν ορισθέντας τομείς Στοπ. Διάβασις Σαγγαρίου εγένετο εξόχως επιτυχώς δι' 6 γεφυρών εν πλήρει τάξει και άνευ εγκαταλείψεως υλικού Στοπ...».⁵²⁴ Ο επιτελάρχης του Α' ΣΣ θα γράψει πως ο εχθρός αναλάμβανε πλέον την πρωτοβουλία, ήταν τολμηρός και γνώστης του εδάφους.⁵²⁵

Η Στρατιά παρέμεινε δυτικά του Σαγγαρίου πέντε ολόκληρες μέρες, μέχρι 4 Σεπτεμβρίου και στο χρονικό αυτό διάστημα διακόμισε τους τραυματίες, απέσυρε το υλικό της και κατέστρεψε την σιδηροδρομική γραμμή μέχρι το Εσκί-Σεχίρ. Ο Κεμάλ διέταξε την καταδίωξη της ελληνικής Στρατιάς, την οποία θα εκτελούσαν δύο μεραρχίες Ιππικού, ενισχυμένες με μία μεραρχία Πεζικού η καθεμία και θα εφορμούσαν από τα άκρα της τουρκικής παρατάξεως. Το σχέδιο αυτό δεν κατέστη δυνατό να εφαρμοστεί σ' όλη του την έκταση διότι οι τουρκικές μονάδες ήταν καταπονημένες από τις συνεχείς μάχες και το ηθικό του ελληνικού στρατού ήταν ακόμα σε υψηλά επίπεδα. Έτσι περιορίστηκαν σε επιδρομές εναντίον των γραμμών συγκοινωνιών των Ελλήνων. Την 1^η Σεπτεμβρίου, τουρκικό απόσπασμα με Ιππικό και Πεζικό, πέρασε το νότιο βραχίονα του Σαγγαρίου και εκτέλεσε επιδρομή στο Σιβρί-Χισάρ, όπου ήταν εγκατεστημένα τα ελληνικά χειρουργεία, κατάμεστα με τραυματίες. Οι Τούρκοι συνέλαβαν αιχμαλώτους τους ελαφρά τραυματίες και το υγειονομικό προσωπικό και απεχώρησαν. Στις 3 Σεπτεμβρίου, 3.000 περίπου Τούρκοι της 57^{ης} μεραρχίας έζευξαν το Σαγγάριο στα βόρεια του Γορδίου, και επιτέθηκαν σε τμήματα της V μεραρχίας που ήταν εγκατεστημένα δυτικά του ποταμού. Οι Έλληνες αντεπιτέθηκαν και εξόντωσαν το εχθρικό τμήμα.⁵²⁶

Κατατοπιστική για το παραπάνω γεγονός η μαρτυρία λοχία της V μεραρχίας: «Οι Τούρκοι πέρασαν τον Σαγγάριο με σχεδίες και επιτέθηκαν ξαφνικά κατά λόχου των προφυλακών μας. Τους μεν υποχωρούντες άνδρες τους τραυμάτισαν με ατιμία εκ των νώτων, τους δε μαγείρους κόψαντες εις τεμάχια, τους έθεσαν στον λέβητα! Απεστάλη

⁵²³ Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ. 303/Β/1, Δελτίο Στρατιωτικής Καταστάσεως ΣΜΑ 1ης Σεπτεμβρίου 1921.

⁵²⁴ Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ. 367/Η/3, Τηλεγράφημα ΣΜΑ προς Α.Μ. Βασιλέα, Πρωθυπουργό και Υπουργό Στρατιωτικών, Στρατηγείον 2 Σεπτεμβρίου 1921.

⁵²⁵ Γονατάς Στυλιανός, ό. π., σ. 178.

⁵²⁶ Οικονόμου Νικόλαος, ό. π., σ. 184.

*Τάγμα του 33^{ου} ΣΠ, όπου κατόρθωσε να κρατήσει τις θέσεις του μέχρι πρωίας, οπότε ο θρυλικός μέραρχος Ιωάννης Τριλίβας, καταληφθείς υπό δικαίας οργής, διέταξε τον αμίμητο αντ/ρχη Ταβουλάρη να ρίψει κατά του τολμήσαντος τοιαύτα εχθρού ασφυξιογόνους οβίδας. Αυταί, πλην του πανικού, του επέφερον και τελείαν καταστροφή, αναγκάζοντας τον να πνιγεί εντός του ποταμού ή να παραδοθεί».*⁵²⁷

Στις 2 και 3 Σεπτεμβρίου οι Τούρκοι ανέπτυξαν ιδιαίτερη δραστηριότητα στο μέτωπο, ενεργώντας επιθετικά σε διάφορα σημεία. Η Χ μεραρχία προωθήθηκε προς Μιχαλίτς και απώθησε την 1^η τουρκική μεραρχία Ιππικού που είχε περάσει τον ποταμό. Στην περιοχή του Κιοσελέρ, η 23^η μεραρχία κατάφερε και δημιούργησε προγεφύρωμα δυτικά του ποταμού αλλά το μεσημέρι η ΙΙΙ μεραρχία επιτέθηκε και τους καταδίωξε, με αποτέλεσμα πολλοί Τούρκοι να πνιγούν. Επίσης η 5^η μεραρχία διήλθε τη νύκτα τον ποταμό και επιτέθηκε στον τομέα της ΧΙΙ αλλά η ελληνική μεραρχία αντεπιτέθηκε, κατέστρεψε με το πυροβολικό της την πρόχειρη γέφυρα και οι Τούρκοι έπεσαν ομαδικά προς τον ποταμό με αποτέλεσμα πολλοί να πνιγούν και οι λιγότερο θαρραλέοι να αιχμαλωτιστούν.⁵²⁸

Στο ΔΣΚ της ΣΜΑ αναγράφεται: «Επί μετώπου Σαγγαρίου εχθρός μετά κανονιοβολισμών επεχείρησεν εις διάφορα σημεία διάβασιν ποταμού διά προχείρων γεφυριδίων. Ημέτεροι διά λαμπρών επιθέσεων ανέτρεψαν διαβάντα τμήματα και εξεδίωξαν αυτά επί αντιπέραν όχθην. Απώλειαι εχθρού βαρείαι. Στρατηγείον 4-9-21, Παπούλας».⁵²⁹

Στις 5 Σεπτεμβρίου τα ξημερώματα η 5^η μεραρχία Καυκάσου διήλθε το Σαγγάριο παρά το Τετέκιοϊ και επιτέθηκε στον τομέα της ΧΙΙΙ μεραρχίας. Το 2^ο ΣΠ της ΧΙΙΙ τους απόκρουσε και με τη συνδρομή του ΠΒ τους έρριψε πέραν του ποταμού.⁵³⁰ Για την παραπάνω μάχη διαβάζουμε σε ημερολόγιο στρατιώτη του 2^{ου} ΣΠ: «4 Σεπτεμβρίου, ο λοχαγός μας είπε: εδώ θα δώσουμε μάχη, θα καεί το πελεκούδι, για το καλό σας σκάψτε χαρακώματα, σκάψτε βαθιά... είχε νυχτώσει, ο λοχαγός πήγαινε πάνω κάτω και αφουγκραζόταν... πριν τη χαραυγή φώναξε “στα όπλα στα όπλα” και μπήκαμε στα χαρακώματα, οι οβίδες έπεφταν σωρό. Λεφούσια οι Τούρκοι, τους ρίχναμε και όταν έφεξε τους βλέπαμε πεσμένους να βογγούν... ο εχθρός ενισχύεται και η μάχη γενικεύεται... 3 και 15 ακριβώς ειδοποιηθήκαμε με το πρώτο σφύριγμα να βγούμε από τα χαρακώματα και να κάνουμε αντεπίθεση ως το Σαγγάριο... εξορμήσαμε με τη βοήθεια του ΠΒ που τους καθήλωσε και οι Τούρκοι έτρεξαν προς το ποτάμι να περάσουν αντίπερα από μια προσωρινή γέφυρα...».⁵³¹

Οι Τούρκοι στις 4 και 5 Σεπτεμβρίου συνέχισαν τις προσπάθειές τους και το V Σώμα Στρατού(2^η,3^η,14^η μεραρχίες Ιππικού), ενισχυμένο και με δύο μεραρχίες Πεζικού(8^η και Μουρετέπ) κινήθηκε νότια του Σαγγαρίου και μετά έστρεψε βόρεια

⁵²⁷ Πολίτης Αγαμέμνων, ό. π., σ. 90.

⁵²⁸ Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., ό. π., σ. 366.

⁵²⁹ Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ. 303/Β/1, Δελτίο Στρατιωτικής Καταστάσεως ΣΜΑ 3ης Σεπτεμβρίου 1921.

⁵³⁰ Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., ό. π., σ. 366.

⁵³¹ Καραγιάννης Χρήστος, ό. π., σ. 218-221.

προς Σεϊντί-Γαζί με πρόθεση να επιδράμει στο Εσκί-Σεχίρ και να καταστρέψει το Γενικό Κέντρο εφοδιασμού της ΣΜΑ. Πληροφορούμαστε από λοχαγό της, μόλις αφιχθείσης στο μέτωπο, Ανεξαρτήτου μεραρχίας: «*Το τουρκικό Σώμα Στρατού, υπό τον μονόχειρα Ibrahim Tsolak πασά, είχε δύναμη 14.000 ανδρών και διά Τσιφτελέρ κατευθύνετο εις Δορύλαιον, όπως εμπρήσει τας εκεί αποθήκες εφοδιασμού και εν γένει δυσχεράνει την υποχώρηση της εκ του Σαγγαρίου επανερχομένης ελληνικής Στρατιάς. Η άφιξη της Ανεξαρτήτου απέτρεψε την είσοδο της τουρκικής φάλαγγας εις Δορύλαιον και ενεθάρρυνε τα εν τη πόλη ελληνικά τμήματα. Ευθύς η μεραρχία διετάχθη να κινηθεί ΝΑ του Δορυλαίου προς εκδίωξιν της τολμηρώς εισχωρησάσης εχθρικής φάλαγγος και εν γένει προς εκκαθάρισιν του εδάφους*». ⁵³² Ευτυχώς για τη ΣΜΑ που κατέφθασε η Ανεξάρτητη διότι τουρκικές δυνάμεις είχαν καταλάβει το Αλπίκιοϊ, το Σεϊντί-Γαζή και ήταν έτοιμες να καταλάβουν και το Εσκί-Σεχίρ (Δορύλαιο)!

Το Α΄ΣΣ κινούταν προς τα δυτικά και από την αντίθετη κατεύθυνση ερχόταν συμπτωματικά η Ανεξάρτητη μεραρχία, που είχε μεταφερθεί από την Ανατ. Θράκη ως ενίσχυση. Οι τουρκικές μεραρχίες Ιππικού, που είχαν ως αποστολή την καταστροφή του Γενικού Κέντρου εφοδιασμού της Στρατιάς στο Εσκί-Σεχίρ, όταν το αντιλήφθησαν έσπευσαν και εξήλθαν του κλοιού εγκαίρως. Πρόσβαλαν μια ελληνική εφοδιοπομπή καταστρέφοντας δώδεκα έμφορτα φορτηγά αυτοκίνητα και διέκοψαν προσωρινά την ενσύρματη επικοινωνία της Στρατιάς με το Εσκί-Σεχίρ αλλά γενικά τα αποτελέσματα της τολμηρής διείσδυσής τους ήταν πενιχρά. Η τουρκική 8^η μεραρχία όμως, που είχε καταλάβει το Σεϊντί-Γαζή τη νύκτα, αιφνιδίασε την εμπροσθοφυλακή της Ανεξαρτήτου μεραρχίας (53^ο ΣΠ) που έμπαινε στις 10 π.μ. της 8^{ης} Σεπτεμβρίου στην κωμόπολη και από ευνοϊκές οχυρές θέσεις προσέβαλε το αιφνιδιασμένο ελληνικό σύνταγμα. ⁵³³

Για τη μάχη αυτή πληροφορούμαστε: «*Το μεσημέρι, έφθασε ο μέραρχος Λεοναρδόπουλος, ηγήθηκε ξιφήρης της επίθεσης του 53^{ου} εναντίον των οχυρωμένων θέσεων του εχθρού μαζί με το πυροβολικό και το 51^ο σύνταγμα. Τη νύκτα ο τουρκικός στρατός απεχώρησε ΝΑ και το πρωί της 9^{ης} Σεπτεμβρίου το Σεϊντί-Γαζή ανακατελήφθη. Οι απώλειες της μεραρχίας ανήλθαν σε 100 άνδρες. Βορείως του Σεϊντί-Γαζή σε λόφο, βρισκόταν η φρουρά της πόλεως (διλοχία Λιάπη), που την είχε εγκαταλείψει. Ενώ ηδύνατο να βάλλει κατά του εχθρού εκ των νώτων του, ουδόλως εκινήθη! Δι' αυτό ο συνταγματάρχης Λιάπης ηλέγχθη και ετέθη εις την διάθεσιν της Στρατιάς*». ⁵³⁴

Η διοίκηση της ΣΜΑ αγνοούσε την ύπαρξη σοβαρών τουρκικών δυνάμεων στα δυτικά της και την μάχη της Ανεξαρτήτου μεραρχίας στο Σεϊντί-Γαζή! Γι' αυτό και δεν την αναφέρει στα καθημερινά δελτία στρατιωτικής καταστάσεως που εκδίδει. Το ΔΣΚ της 8^{ης} Σεπτεμβρίου γράφει: «*Στρατιά ήρξατο εγκαθισταμένη εις οριστικές θέσεις αυτής περί τα 50 χιλιόμετρα ανατολικάς Δορυλαίου. Στρατηγείον 9-9-21.*» Στο

⁵³² Αμπελάς Δημήτριος, *Ανεξάρτητος Μεραρχία*, Αθήνα 1997, σ. 33-34.

⁵³³ Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., ό. π., σ. 367-368.

⁵³⁴ Αμπελάς Δημήτριος, ό. π., σ. 39-40.

ΔΣΚ της 9^{ης} Σεπτεμβρίου διαβάζουμε: «Εφ' όλου του μετώπου ηρεμία. Στρατηγείον 10-9-21».⁵³⁵ Παντελής άγνοια της έκτασης που έλαβε η τολμηρή τουρκική επιδρομή!

Μετά την επάνοδο από τον Σαγγάριο, η ελληνική στρατιωτική ηγεσία θα μεταλλάξει τη φύση της στρατιωτικής της στρατηγικής. Αξιολογώντας το μέτρο αποτελεσματικότητας των στρατιωτικών της μέσων υπό το πλαίσιο των διαμορφωθείσων συνθηκών στο μικρασιατικό θέατρο, αναδιαμόρφωσε τη στρατηγική της από επιθετική σε καθαρά αμυντική. Συγκεκριμένα, επιλέχθηκε η εφαρμογή αποτελεσματικής στατικής άμυνας για τη διατήρηση της κατεχόμενης εδαφικής γραμμής Εσκή Σεχίρ, Κιουτάχεια, Αφιόν Καρα Χισάρ.⁵³⁶ Μέχρι της 10 Σεπτεμβρίου, όλες οι ελληνικές δυνάμεις είχαν καταλάβει τη νέα αμυντική γραμμή: Κίος(θάλασσα Μαρμαρά)-Εσκή Σεχίρ-Σειντί Γαζή-Αφιόν Καραχισάρ-Καλετζίκ νταγ-Ακάρ νταγ-Σουζούζ νταγ-Μαϊάνδρος ποταμός(Αιγαίο πέλαγος). Κατά τη σύμπτυξη της η Στρατιά κατέστρεψε τη σιδηροδρομική γραμμή ως τις νέες προφυλακές της.⁵³⁷

2. Ο Τύπος για την επάνοδο δυτικά του Σαγγαρίου

Η επάνοδος της Στρατιάς δυτικά του Σαγγαρίου άργησε μερικές μέρες να γίνει γνωστή γιατί η ΣΜΑ δεν απέστειλλε δελτία στρατιωτικής καταστάσεως λόγω της υποχώρησης. Στις 2 Σεπτεμβρίου η *Πολιτεία* γράφει ότι *Ο ΣΤΡΑΤΟΣ ΑΝΑΜΕΝΕΙ ΔΙΑΤΑΓΗΝ ΝΑ ΠΡΟΕΛΑΣΗ. Εννοεί προς την Άγκυρα τη στιγμή που ο στρατός έχει υποχωρήσει ήδη Δυτικά προ τεσσάρων ημερών. Σ' ένα μικρό μονόστηλο όμως μεταφέρει την πραγματικότητα παραθέτοντας τηλεγράφημα του ανταποκριτή των Times στην Κωνσταντινούπολη με την πληροφορία πως «οι Έλληνες αποσύρονται δυτικώς, έχον απώλειες 18000 ανδρών εκτός μάχης και οι Τούρκοι 12000». Στις 3 Σεπτεμβρίου έχει τον τίτλο ΠΡΟΣ ΤΟ ΤΕΡΜΑ και εξηγεί ότι: «Όποιαδήποτε και αν είναι η μέλλουσα απόφασις περί συνεχίσεως ή μη της προς Άγκυρα επιχειρήσεως και η δευτέρα φάσις του αγώνος ετερματίσθη διά λαμπράς νίκης του ελληνικού στρατού».⁵³⁸*

Στο φύλλο του *Εμπρός* της 2ας Σεπτεμβρίου διαβάζουμε ότι ο ανταποκριτής των *Times* από την Κων/πολη τηλεγραφεί πως ο Κεμάλ είχε απωλέσει μέχρι τότε 12.000 άνδρες, μόνο στις μάχες του Σαγγαρίου. Επίσης διαβάζουμε σε μικρό μονόστηλο μια έκτακτη εξέλιξη, την απόφαση του υπουργείου Στρατιωτικών για πρόωρη πρόσκληση προς κατάταξη της στρατολογικής κλάσης 1922. Στο φύλλο της 4ης Σεπτεμβρίου ενημερώνει το αναγνωστικό κοινό για την υποχώρηση και διαβάζουμε: *ΜΕΤΑΚΙΝΗΣΙΣ ΕΠΙ ΟΧΥΡΩΝ ΘΕΣΕΩΝ ΔΥΤΙΚΑ ΤΟΥ ΣΑΓΓΑΡΙΟΥ με υπότιτλο Η ΕΛΛΑΣ ΝΙΚΗΤΡΙΑ ΜΕΧΡΙ ΤΟΥΔΕ. Σε άλλο άρθρο πληροφορεί για το πέρας της εκστρατείας: ΤΕΡΜΑΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΑΣ με την εφημερίδα να ρωτά στον υπότιτλο ΕΖΗΤΗΘΕΙ Η ΕΠΕΜΒΑΣΗ ΤΩΝ ΣΥΜΜΑΧΩΝ;*⁵³⁹

⁵³⁵ Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ.303/Β/1, Δελτία Στρατιωτικής Καταστάσεως ΣΜΑ 8^{ης} και 9^{ης} Σεπτεμβρίου 1921.

⁵³⁶ Τσιριγώτης Διονύσιος, ό. π., σ. 322.

⁵³⁷ Οικονόμου Νικόλαος, ό. π., σ. 185.

⁵³⁸ Εφημερίδα *Πολιτεία* αρ. 1350 (2 Σεπτεμβρίου 1921) σ. 8 και αρ. 1351 (3 Σεπτεμβρίου 1921) σ. 1.

⁵³⁹ Εφ. *Εμπρός* αρ. 8939 (2 Σεπτεμβρίου 1921) σ. 4 και αρ. 8941(4 Σεπτεμβρίου 1921) σ. 4.

Στις 3 Σεπτεμβρίου το πρωτοσέλιδο του *Σκριπ* είναι: *ΟΙ ΚΕΜΑΛΙΚΟΙ ΑΝΙΚΑΝΟΙ ΔΙ' ΟΙΟΝΔΗΠΟΤΕ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΝ* και στο οπισθόφυλλο: *Ο ΣΤΡΑΤΟΣ ΜΑΣ ΔΙΑΤΗΡΕΙ ΤΗΝ ΠΡΩΤΟΒΟΥΛΙΑ*. Και εδώ αποκρύβεται η πραγματική κατάσταση διότι ο τουρκικός στρατός έχει ξεκινήσει τις αντεπιθέσεις κατά της υποχωρούσης Στρατιάς. Στις 4 Σεπτεμβρίου ο κύριος τίτλος είναι : *META THN ΠΑΓΙΩΣΗ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΜΕΤΩΠΟΥ Η ΕΝΤΥΠΩΣΙΣ ΠΑΡΑ ΤΩ ΛΑΩ* και παρατίθεται η άποψη της εφημερίδας: «...η κοινή γνώμη εν Ελλάδι, άκουσε μετά προφανούς ανακουφίσεως ότι η κυβέρνηση ειλικρινώς αλλά και ανδρικώς σκεφθείσα, παρετήθη ενός αγώνος προς τα βουνά της Άγκυρας όστις θα εστοίχιζε εις την Ελλάδα πολύ αίμα και πλείστα δάκρυα χωρίς να προσθέσει εις αυτήν ούτε ένα χιλιόμετρο γης...». Βέβαια η εφημερίδα δεν κάνει κριτική στην κυβέρνηση που θα έπρεπε να είχε σκεφτεί όλα τα παραπάνω πολύ νωρίτερα και να αποφύγει τον σκληρότατο αγώνα στα βουνά της Άγκυρας που όντως στοίχισε πολύ ελληνικό αίμα. Στην τελευταία σελίδα έχει κύριο τίτλο: *META THN ΕΠΙΤΥΧΙΑ ΤΩΝ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΙΚΩΝ ΣΚΟΠΩΝ ΕΠΙΣΤΡΟΦΗ ΤΟΥ ΣΤΡΑΤΟΥ ΜΑΣ ΣΤΙΣ ΠΡΟΤΕΡΕΣ ΘΕΣΕΙΣ*, παραλείπει όμως να επισημάνει πως οι αντικειμενικοί σκοποί του στρατού, δηλαδή η συντριβή του αντιπάλου και η κατάληψη και καταστροφή της βάσης του εχθρού στην Άγκυρα, δεν επετεύχθησαν.⁵⁴⁰

Ο *Ελεύθερος Τύπος* πληροφορεί ότι : *Ο ΜΟΥΣΤΑΦΑ ΚΕΜΑΛ ΑΝΕΚΗΡΥΧΘΗ ΣΤΡΑΤΑΡΧΗΣ-ΝΙΚΗΤΗΣ* κατόπιν απόφασης της εθνοσυνέλευσης της Άγκυρας. Σε επόμενο φύλλο περιγράφει την κατάσταση στον τουρκικό στρατό κατά τις μάχες του Σαγγαρίου, από αφηγήσεις αιχμαλώτων: «*Αι απώλειαι τους ήταν σοβαρόταται... οι τραυματίαι δεν είχαν επαρκή ιατρική περίθαλψιν και υπέκυπταν εις τα τραυμάτα των. Παρέμεναν νήσταις, αναγκαζόμενοι την μεν ημέρα να πολεμούν, τας δε νύκτας να σκάπτουν ορύγματα. Είναι κατάκοποι, σκελετώδεις και γενικώς ρακένδυτοι, πολλοί φέρουν αμφιέσεις χωρικών. Γενικώς το ηθικόν τους ελλεινόν...*».⁵⁴¹

3. Η μάχη του Αφιόν Καραχισάρ

Μετά την επαναδιάβαση του Σαγγαρίου από την ελληνική Στρατιά, η τουρκική Στρατιά Δυτικού Μετώπου διατηρούσε τον όγκο της ανατολικά του ποταμού, προβαίνοντας σε ανασυγκρότηση των μονάδων και συμπλήρωση του εφοδιασμού τους. Η τουρκική ανωτάτη διοίκηση, ύστερα την αποτυχημένη επιδρομή του V Σώματος (τρεις μεραρχίες Ιππικού και δύο Πεζικού) στα νότια της ελληνικής Στρατιάς και τα ανεπιτυχή εγχειρήματα άλλων μεραρχιών να δημιουργήσουν προγεφυρώματα δυτικά του Σαγγαρίου, προώθησε στις 10 Σεπτεμβρίου προς το Αφιόν Καραχισάρ το II ΣΣ (4^η, 7^η, 3^ηΚ μεραρχίες). Αποστολή είχε να συνδεθεί με το V Σώμα και μαζί με την 6^η μεραρχία, που στάθμευε νότια του Αφιόν, να συντρίψουν τις λίγες δυνάμεις του Νοτίου Συγκροτήματος (IV Μεραρχία, 49^ο ΣΠ, 1^ο ΣΜ) στην ευρύτερη περιοχή, να καταλάβουν την πόλη του Αφιόν και να αποκόψουν τις συγκοινωνίες με τη Σμύρνη.⁵⁴²

⁵⁴⁰ Εφημερίδα *Σκριπ* αρ. 7053 (3 Σεπτεμβρίου 1921) σ. 1 και 4 και αρ. 7054 (4 Σεπτεμβρίου 1921) σ.1.

⁵⁴¹ Εφ. *Ελεύθερος Τύπος*, αρ.1682 (14 Σεπτεμβρίου 1921) σ.1 και αρ.1694 (14 Σεπτεμβρίου 1921) σ.4.

⁵⁴² Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., ό. π., σ. 372.

Το Νότιο Συγκρότημα της Στρατιάς είχε εγκαίρως προβλέψει μία τέτοια τουρκική κίνηση στον τομέα του και με την από 4-9-1921 αναφορά (υπ. αρ. 779/321/3) του υποστρατήγου Τρικούπη είχε αιτηθεί ενισχύσεις. Επίσης διετάχθησαν αεροπορικές αναγνωρίσεις της περιοχής βορείως Αφίων.⁵⁴³

Έτσι η Στρατιά πληροφορήθηκε έγκαιρα τις κινήσεις των Τούρκων και ενίσχυσε το Νότιο Συγκρότημα, αρχικά στις 12 Σεπτεμβρίου με τη II μεραρχία και εν συνεχεία με τις υπόλοιπες μεραρχίες του Α'ΣΣ (I, XII). Η IV μεραρχία αποσύρθηκε από τις περιοχές Μπουλαβαντίν-Τσάι και συγκεντρώθηκε όλη δυτικότερα, στο Αφίον. Ήδη από τις 16 του μηνός η II μεραρχία ήρθε σε επαφή με τμήματα τουρκικού Ιππικού. Στις 18 Σεπτεμβρίου έφτασε στο Αφίον Καραχισάρ, ο διοικητής του Α'ΣΣ Κοντούλης, ανέλαβε τη διοίκηση όλων των στρατιωτικών δυνάμεων της περιοχής και το Νότιο Συγκρότημα καταργήθηκε. Στις 20 του μηνός, το Α'ΣΣ αποφάσισε να αναλάβει την πρωτοβουλία των επιχειρήσεων και διέταξε το μεγαλύτερο μέρος των δυνάμεών του (I, II μεραρχίες, απόσπασμα IV) να επιτεθούν ΒΑ του Αφίων (χάρτης 4 στο παράρτημα).⁵⁴⁴ Το ΔΣΚ της ΣΜΑ της 20^{ης} Σεπτεμβρίου (Βλ. Παράρτημα) αναγράφει: *«Μέτωπον Δορυλαίου: Εις αριστερόν μας αραιά πυρά Πεζικού εκατέρωθεν. Μέτωπον Αφίων: Ισχυραί εχθρικοί δυνάμεις Ιππικού μετά Πυροβολικού υποστηριζόμεναι και από σημαντικές δυνάμεις Πεζικού επεχείρησαν επίθεσιν κατά στρατευμάτων μας περιοχής Αφίων Καραχισάρ. Ημέτερα στρατεύματα αναλαβόντα επίθεσιν καταδίωξαν εχθρόν επενεγκόντα αυτό μεγάλας απωλείας. Ημέτεραι απώλειαι πολύ μικραί. Στρατηγείον 21-9-1921, ο Αρχηγός ΣΜΑ»*.⁵⁴⁵

Ενώ η ελληνική επίθεση βρισκόταν σε εξέλιξη, ισχυρή δύναμη της 6^{ης} τουρκικής μεραρχίας, επιτέθηκε σε τάγμα του 35^{ου} ΣΠ επί του Μουτατίμπ-νταγ, στα νότια του Αφίων, το ανέτρεψε και άρχισε να προελαύνει ταχύτατα ενώ παράλληλα το πυροβολικό της έβαλε εναντίον της πόλεως. Το 49^ο ΣΠ και τάγμα του 8^{ου} ΣΠ επιτέθηκε με σφοδρότητα στο αριστερό των Τούρκων και τους ανάγκασε να συμπυκνθούν προς το Καλετζίκ-νταγ και το τάγμα του 35^{ου} ΣΠ εγκαταστάθηκε πάλι επί του Μουτατίμπ-νταγ. Στις 21 Σεπτεμβρίου το Α'ΣΣ συνέχισε την επίθεση με τις I και II μεραρχίες και στο νότο τμήματα της IV επιτέθηκαν στο Καλετζίκ-νταγ, το οποίο και κατέλαβαν με το 49^ο σύνταγμα και απώθησαν την 6^η τουρκική μεραρχία. Η Στρατιά επειγομένη να εκκαθαρίσει το ταχύτερο την κατάσταση στην περιοχή του Αφίων Καραχισάρ αποφάσισε να εμπλέξει στον αγώνα στις 23 Σεπτεμβρίου και το Β'ΣΣ (πλην IX μεραρχίας που παρέμεινε στο Σεϊντή Γαζή για κάλυψη), το οποίο κινήθηκε στις 23 Σεπτεμβρίου ΝΑ προς Μπορντί, με σκοπό να απειλήσει το δεξιό των Τούρκων. Το Β'ΣΣ, υπό τον υποστράτηγο Ν. Τρικούπη (ανέλαβε στις 18 Σεπτεμβρίου τη διοίκηση από τον πρίγκιπα Ανδρέα), κινήθηκε σε δύο φάλαγγες και

⁵⁴³ Τρικούπης Νικόλαος, ό. π., σ. 202, όπου και η αναφορά του: «Κατόπιν συμπτώξεως Στρατιάς εις περιοχήν Δορυλαίου και πλήρους καταστροφής σιδηροδρομικής γραμμής Πολατλί-Δορυλαίου, εχθρός πιθανόν επιχειρήσει αλλαχού. Τοιούτον σημείον ενδείκνυται Αφίον Καραχισάρ, όπου καταστρεφόμενη γραμμή Τσάϊ-Αφίον δεν παρέχει κώλυμα διά επιχείρηση εναντίον Αφίων. Ανάγκη όθεν εξετασθεί ζήτημα ενισχύσεως Αφίων. Νικόλαος Τρικούπης, Στρατηγείον 4-9-1921».

⁵⁴⁴ Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., ό. π., σ. 373-375.

⁵⁴⁵ Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ. 303/Β/1, Δελτίο Στρατιωτικής Καταστάσεως Σ.Μ.Α. 20^{ης} Σεπτεμβρίου 1921.

διαμέσου της στενωπού Γιαπουλντάκ (V+) και του αυχένα Κιόρογλου (XIII-) έφθασε με μικροσυμπλοκές στις 25 του μηνός στο Μπορντί. Υπό την νέα απειλή στο δεξιό τους, οι Τούρκοι αναγκάστηκαν να υποχωρήσουν ανατολικά της γραμμής Μπορντί-Ιντζέ Καραχισάρ. Οι απώλειες της μάχης αυτής(17-25 Σεπτεμβρίου) ανήλθαν σε 105 νεκρούς, 503 τραυματίες και 22 αγνοουμένους για την ελληνική πλευρά. Οι απώλειες των Τούρκων αδιευκρίνιστες, σίγουρα όμως μεγαλύτερες.⁵⁴⁶

Στο ΔΣΚ της 25^{ης} Σεπτεμβρίου η Στρατιά ανακοινώνει το επιτυχές πέρας της μεγάλης αυτής μάχης: «*Η από 17^η τρέχοντος αρζάμενη μεγάλη μάχη εις την περιοχήν Αφιόν Καρα-Χισάρ έληξε σήμερα διά περηφανούς νίκης στρατευμάτων μας... εχθρός επεζήτησεν στρατηγικόν αιφνιδιασμόν συγκεντρώνων τας δυνάμεις του Α, ΒΑ και ΝΑ Αφιόν... απώλειαι εχθρού βαρύταται μη εισέτι γνωσθείσαι. Ημέτεραι σχετικώς πολύ μικραί... Διά της νέας ταύτης περιφανούς νίκης αποδεικνύεται διά πολλοστήν φοράν, ότι τα εχθρικά στρατεύματα δεν δύνανται να αναμετρηθώσι προς τα υμέτερα εν ανοικτώ πεδίω... Στρατηγείον 26-9-21, ο αρχηγός ΣΜΑ, Παπούλας*».⁵⁴⁷

Όπως αναγράφεται και στο ανωτέρω δελτίο, η επικρατούσα άποψη στην ΣΜΑ, αλλά και εκτός αυτής σε συμμαχικούς κύκλους, ήταν πως οι Τούρκοι δεν μπορούσαν να αντιμετωπίσουν τους Έλληνες σε μάχες σε ανοικτό πεδίο παρά μόνο οχυρωμένοι σε ισχυρές τοποθεσίες, με αντεπιθέσεις ή αιφνιδιαστικές επιδρομές.

4. Διαπιστώσεις από τη μάχη του Αφιόν Καραχισάρ

Η ελληνική Στρατιά, κινούμενη και μαχόμενη αδιαλείπτως για πάνω από δύο μήνες (τέλη Ιουνίου-αρχές Σεπτεμβρίου) δεν αναπαύθηκε όταν έφθασε στο Εσκή-Σεχίρ. Από εκεί κινήθηκε, σχεδόν αμέσως, διά των δύο τρίτων σχεδόν των δυνάμεών της(Α' και Β' ΣΣ), προς το Αφιόν Καραχισάρ και κατάφερε στον εχθρό πλήγματα που τον έρριψαν ΒΑ του Αφιόν. Έτσι μετά από αέναη κίνηση, διαδρομή πεζή 900(!) χιλιομέτρων (Ουσάκ-Εσκή Σεχίρ-Σαγγάριος-επάνοδος Εσκή Σεχίρ), μετά από πολλές μάχες με χιλιάδες απώλειες, κατά αντιπάλου αμυνομένου εντέχνως με φανατισμό και ανδρεία, οι απαράμιλλοι Έλληνες πολεμιστές, αφού υπέστησαν τα μαρτύρια της δίψας στην Αλμυρά έρημο και της πείνας στο Σαγγάριο, δεν απόκαμαν όταν εκλήθησαν προς νέες μάχες. Μετά πενθήμερη συνεχή πορεία, κατακλυζόμενοι καθ' όλην τη διαδρομή υπό σφοδρής βροχής, αντίκρισαν εκ νέου επί των ΒΑ του Αφιόν υψωμάτων, τον ίδιο πείσμονα εχθρόν. Οι απαράμιλλοι εκείνοι πολεμιστές, άγοντες μέσω του πηλού και του κονιορτού του άξενου μικρασιατικού υσιπέδου την ελληνικήν δόξαν, δεν edίστασαν, καίτοι συντετριμμένοι εκ των μαχών και της κοπώσεως, προ της νέας ταύτης προσπάθειας. Εκβάλλοντας την πολεμική ελληνική ιαχή, όρμησαν προς νέες σκληρές θυσίες. Και τότε η ελληνική ιαχή, ήταν ακόμα ιαχή νίκης».⁵⁴⁸

Κατά τη διάρκεια των μαχών στην περιοχή του Αφιόν το ηθικό των στρατευμάτων του Α' ΣΣ ήταν σε χαμηλά επίπεδα και σημειώθηκαν ανησυχητικά

⁵⁴⁶ Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., ό. π., σ. 375-378.

⁵⁴⁷ Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ. 303/Β/1, Δελτίο Στρατιωτικής Καταστάσεως Σ.Μ.Α. 25^{ης} Σεπτεμβρίου 1921.

⁵⁴⁸ Κανελλόπουλος Κων/νος, ό. π., σ. 17-18.

κρούσματα στην πειθαρχία των μονάδων της Ι ΜΠ. «Οι μεγάλες απώλειες κατά τις μάχες του Σαγγαρίου, είχαν επηρεάσει πολύ το ηθικό του στρατού, το οποίο είχε καταπέσει οικτρώς. Κατά τις μάχες ανατολικά του Αφιών, σύνταγμα(1/38 ΣΕ) της Ι μεραρχίας, αρνήθηκε να βαδίσει κατά του εχθρού, ο δε λοιπός στρατός πολέμησε μετ' απροθυμίας. Η κρίσιμη κατάσταση σώθηκε τότε εκ της προελάσεως του Β' ΣΣ εναντίον των πλευρών και των νώτων του εχθρού, ο οποίος αναγκάστηκε να αποσυρθεί».⁵⁴⁹ Πιο συγκεκριμένα: «Το 1/38 ΣΕ απέτυχε σε μία επίθεση εναντίον υψώματος, εξ ανικανότητας του διοικητού του (απότακτος, ευνοούμενος του Κοντούλη, με αρκετά λάθη στις μάχες του Σαγγαρίου), ο οποίος εξαναγκάστηκε σε παραίτηση και αποχώρησε. Επίσης ο υποδιοικητής του δήλωσε ασθένεια. Οι άνδρες επηρεασμένοι από την ηττοπάθεια των ανωτέρων τους και επί τη θέα 28 πτωμάτων συναδέλφων τους σ' ένα πρανές αρνήθηκαν να προχωρήσουν. Διετάχθησαν ανακρίσεις και το σύνταγμα αντικαταστάθηκε από το 4^ο ΣΠ, το οποίο επίσης αρνήθηκε να προχωρήσει. Τάγμα του 5^{ου} ΣΠ, υπό τον ταγματάρχη Καβράκο, επετέθη και κατέλαβε το ύψωμα. Η Στρατιά μη θέλοντας να εξελιχθεί το μεμονωμένο αυτό κρούσμα σε γενικευμένη ανταρσία διέταξε την αναστολή της επίθεσης της Ι μεραρχίας και την επείγουσα κίνηση του Β' ΣΣ προς Μπορντί, με αποτέλεσμα ο εχθρός να εγκαταλείψει τις θέσεις του τη νύκτα της 24^{ης} Σεπτεμβρίου».⁵⁵⁰

Η τελευταία μεγάλη στρατιωτική επιχείρηση για το 1921 έληξε με νίκη του ελληνικού στρατού. Η τουρκική διοίκηση, προσπάθησε να καταλάβει τον σπουδαίο συγκοινωνιακό κόμβο του Αφιών Καραχισάρ, τόσο για στρατηγικούς λόγους όσο και για λόγους εντυπώσεων, με υποδειγματική χρήση μέρους των δυνάμεών της (έξι μεραρχίες Πεζικού και τρεις Ιππικού). Επίσης ήθελε να δοκιμάσει την αντίδραση και τις αντοχές του ελληνικού στρατού μετά την μεγάλη δοκιμασία του Σαγγαρίου. Βέβαια και ο τουρκικός στρατός είχε δεχθεί πολύ σοβαρά πλήγματα στις μάχες αυτές αλλά παρ' όλα αυτά εκτίμησε ότι θα πετύχει μια εύκολη νίκη απέναντι στην απειροπόλεμη ΙV μεραρχία και τις ισχνές ελληνικές δυνάμεις στην περιοχή εκείνη. Και σίγουρα θα το κατάφερνε αν η Στρατιά δεν επενέβαινε άμεσα.

Η αντίδραση της ελληνική πλευράς ήταν η ενδεδειγμένη. Η επιτυχής πρόβλεψη των τουρκικών προθέσεων από τον υποστράτηγο Τρικούπη στον τομέα ευθύνης του και η επιτήρηση της περιοχής με αεροπλάνα, η αρχικά επιτυχής άμυνα των δυνάμεων του Νοτίου Συγκροτήματος στο Αφιών Καραχισάρ, η έγκαιρη αποστολή του Α' ΣΣ στην περιοχή και τέλος, ο διαταχθείς ελιγμός του Β' ΣΣ από τη Στρατιά, διέλυσαν τα σχέδια της τουρκικής ανωτάτης διοίκησης και εξανάγκασαν τις δυνάμεις της σε υποχώρηση. Θα ήθελα να τονίσω την εξαιρετική αντοχή, το υψηλό αίσθημα καθήκοντος και τη στωϊκότητα που επέδειξαν οι μεραρχίες Ι,ΙΙ, V, XII, XIII και ειδικότερα αυτές του Α' ΣΣ, που κινήθηκαν προς Αφιών Καραχισάρ αμέσως μετά την επάνοδο τους από τον Σαγγάριο, χωρίς να προλάβουν να αναπαυθούν από τις απίστευτες δοκιμασίες που βίωσαν εκεί. Έτσι η νίκη τους αποκτά ακόμα μεγαλύτερη σημασία.

⁵⁴⁹ Τρικούπης Νικόλαος, ό. π., σ. 258.

⁵⁵⁰ Μπουλαλάς Κλεάνθης, ό. π., σ. 219-220.

Ταυτόχρονα όμως αρχίζουν να είναι ορατές οι δυσμενείς επιδράσεις στο ηθικό του στρατού, η μεγάλη κόπωση του και η συνειδητοποίηση της ματαιότητας του χρονίζοντος πολέμου, στους αξιωματικούς και κυρίως στους οπλίτες. Τα πρώτα έντονα κρούσματα απειθαρχίας, σχεδόν γενικής ανταρσίας είναι πλέον γεγονός και ευτυχώς για την ΣΜΑ που ηττήθηκαν οι Τούρκοι και υποχώρησαν ΒΑ του Αφίον Καραχισάρ, ειδικά η κατάσταση θα ήταν πολλή κρίσιμη για τον ελληνικό στρατό.

5. Οι εκατέρωθεν απώλειες στις μάχες Σαγγαρίου και Αφίον Καραχισάρ

Οι απώλειες της Στρατιάς Μικράς Ασίας από την 1^η Αυγούστου έως στις 30 Σεπτεμβρίου 1921 ανήλθαν σε 3.626 νεκρούς (234 αξιωματικοί), 18.594 τραυματίες (750 αξιωματικοί) και 643 αγνοουμένους. Για τις ελληνικές απώλειες ο Μπουλαλάς στο σύγγραμμά του δίνει 5.227 νεκρούς και αγνοουμένους και 25000 περίπου τραυματίες και ασθενείς και υπολογίζει τις τουρκικές απώλειες σε 12000 άνδρες. Ο Κανελλόπουλος αποφεύγει να δώσει ακριβή αριθμό νεκρών αλλά συμφωνεί με τον αριθμό των 25000 Ελλήνων τραυματιών. Οι απώλειες της τουρκικής Στρατιάς Δυτικού Μετώπου, από 1^η Αυγούστου μέχρι 17 Σεπτεμβρίου σύμφωνα με τουρκικές πηγές, ανήλθαν σε 2.849 νεκρούς, 10.423 τραυματίες και 5.060 αγνοουμένους, σύνολο 18332 άνδρες εκτός μάχης. Σε αυτές δεν έχουν υπολογισθεί οι απώλειες της μάχης του Αφίον-Καραχισάρ.⁵⁵¹

Τηλεγράφημα του ανταποκριτή των *Times* από την Κων/πολη την 1η Σεπτεμβρίου γνωστοποιεί ότι, σύμφωνα με τουρκικές πηγές, ο τουρκικός στρατός είχε απώλειες 12.000 ανδρών μέχρι τότε στις μάχες του Σαγγαρίου.⁵⁵² Σε αυτές πρέπει να προστεθούν και οι σοβαρότατες απώλειες τους κατά τις αποτυχημένες προσπάθειες καταδιώξεως της ΣΜΑ από 1 έως 8 Σεπτεμβρίου δυτικά του Σαγγαρίου και αυτές της μάχης του Αφίον Καραχισάρ (17-25 Σεπτεμβρίου). Πράγματι στις 24 Σεπτεμβρίου διαβάζουμε στην *Πολιτεία* ότι «κατ' ασφαλείς πληροφορίες εξ αιχμαλώτων Τούρκων αξιωματικών οι απώλειές τους υπερβαίνουν τις 17000 άνδρες, οι αιχμάλωτοι φθάνουν τις 5000 και οι λιποτάκτες στο εσωτερικό ανέρχονται σε 8000». ⁵⁵³ Τις ίδιους σχεδόν αριθμούς δίνει και ο *Ελεύθερος Τύπος* με μια διαφοροποίηση στους αυτομόλους(5000).⁵⁵⁴

Σύμφωνα με κατάσταση της Διεύθυνσης της Υγειονομικής Υπηρεσίας της ΣΜΑ, άνευ ημερομηνίας,(βλ. Παράρτημα) οι απώλειες των μαχών Σαγγαρίου και Αφίον-Καραχισάρ ανήλθαν σε: 218 αξιωματικούς και 3170 οπλίτες νεκρούς, 687 αξιωματικούς και 17157 οπλίτες τραυματίες και 334 εξαφανισθέντες. Εκ των παραπάνω τραυματιών τελικά απεβίωσαν άλλοι 36 αξιωματικοί και 587 οπλίτες. Επομένως οι νεκροί ανήλθαν στους 4011. Σύνολο απωλειών εκτός μάχης(νεκροί και τραυματίες) 900 αξιωματικοί και 20660 οπλίτες για την ελληνική πλευρά.⁵⁵⁵

⁵⁵¹ Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., ό. π., σ. 381. Επίσης Μπουλαλάς, ό. π., σ. 214 και Κανελλόπουλος, ό. π., σ. 16.

⁵⁵² Εφημερίδα *Εμπρός* αρ. 8939 (2 Σεπτεμβρίου 1921) σ. 4.

⁵⁵³ Εφημερίδα *Πολιτεία* αρ. 1371 (24 Σεπτεμβρίου 1921) σ. 8.

⁵⁵⁴ Εφημερίδα *Ελεύθερος Τύπος* αρ. 1694 (24 Σεπτεμβρίου 1921) σ. 4.

⁵⁵⁵ Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ. 369/Ζ/4, Κατάσταση Απωλειών ΣΜΑ από 1-8-21 έως τέλη Σεπτεμβρίου 1921.

Οι μεγάλες αυτές απώλειες δεν ανακοινώθηκαν τότε για να μην καταπέσει τελείως το ηθικό του στρατεύματος και αγανακτήσει η κοινή γνώμη στην Ελλάδα. Το ίδιο ισχύει και για την τουρκική πλευρά, η οποία δήλωσε δυσανάλογα μεγάλο αριθμό αγνοουμένων, πράγμα ανεξήγητο εφόσον όλο τον Αύγουστο ήταν αμυνόμενη επί της τοποθεσίας της. Επίσης αρχές του Σεπτεμβρίου που επιχείρησε την καταδίωξη της ΣΜΑ, υπέστη αλεπάλληλες τοπικές ήττες δυτικά του Σαγγαρίου και είχε βαριές απώλειες. Οι τραυματίες του τουρκικού στρατού είχαν πολύ χειρότερη ιατρική περίθαλψη απ' ό,τι οι Έλληνες και υπέκυπταν σε μεγαλύτερο βαθμό στα τραύματά τους. Ένα ποσοστό από τους Τούρκους αγνοούμενους σίγουρα αυτομόλησε αλλά η πλειοψηφία τους ήταν νεκροί στις μάχες. Επειδή αυτό ήταν δύσκολο να επιβεβαιωθεί στις τότε χαοτικές συνθήκες, δηλώθηκαν ως αγνοούμενοι για να αποκρύψουν οι Τούρκοι τις μεγάλες απώλειές τους και για να μην πληγεί ο ισχυρισμός τους περί μεγάλης νίκης στον Σαγγάριο.

6. Το ηθικό της Στρατιάς μετά τις επιχειρήσεις Σαγγαρίου και Αφίων

Μετά την επάνοδο της Στρατιάς δυτικά του Σαγγαρίου, το ηθικό όλων, από τον αρχιστράτηγο έως τον τελευταίο οπλίτη ήταν πολύ χαμηλό. Το κλίμα στην ΣΜΑ ήταν εκρηκτικό, η πειθαρχία είχε κλονιστεί και όλοι επιθυμούσαν την λήξη της εμπόλεμης κατάστασης.

Ο διοικητής του Β' ΣΣ μας πληροφορεί πως την 1^η Σεπτεμβρίου αξιωματικοί των ΙΧ και ΧΙΙ μεραρχιών του ανέφεραν πως η κατάσταση σε αυτές δεν ήταν καθόλου καλή από άποψη πειθαρχίας και ηθικού. Ανώτερος αξιωματικός του Β' ΣΣ εκφραζόταν δριμύτατα κατά του επιτελείου της Στρατιάς και του αρχιστρατήγου, επιρρίπτοντας σε αυτόν ολόκληρη την ευθύνη της αποτυχίας και πρότεινε την σύλληψη και αποπομπή του! Στις 2 Σεπτεμβρίου ο Ανδρέας συνάντησε τον αρχιστράτηγο, «όστις εφαινετο λίαν άθυμος και περίλυπος. Ο Παπούλας ευρίσκετο εις ψυχικήν κατάστασιν αξιολύπητον και μου έλεγε ότι παρασύρθηκε από τον υποστράτηγο Στρατηγό και τον συνταγματάρχη Σαρηγιάννη, οίτινες είχαν πείσει και την κυβέρνησιν περί του δυνατού της μεταβάσεως εις Άγκυραν...». ⁵⁵⁶ Ο διοικητής του Νοτίου Συγκροτήματος σημείωσε πως μετά τις επιχειρήσεις του Σαγγαρίου υπήρχε η πεποίθηση και στον τελευταίο Έλληνα στρατιώτη, ότι στρατιωτικά δεν ήταν δυνατόν να επέλθει το τέλος του πολέμου και ότι έπρεπει η κυβέρνηση να επιληφθεί διπλωματικώς για να λήξει ταχέως η ατέρμονη και επικίνδυνη αυτή κατάσταση. ⁵⁵⁷

Ανώτεροι αξιωματικοί μας μεταφέρουν το βαρύ κλίμα για την ΣΜΑ. Ο διευθυντής του 4^{ου} ΕΓ αυτής έγραψε: «Δυστυχώς, μετά την άστοχον πέραν του Σαγγαρίου φθοράν αυτής, η έως τότε νικηφόρος ελληνική Στρατιά εξαντληθείσα εις αίμα, ηθικόν και πολεμικά εφόδια, κατέστη έρμαιον του φθοροποιού κομμουνισμού και βορά του πολιτικού ανταγωνισμού». ⁵⁵⁸ Αντισυνταγματάρχης που ανέλαβε τη διοίκηση του 2/39 ΣΕ αμέσως μετά την επάνοδό του από το Σαγγάριο μας μεταφέρει την

⁵⁵⁶ Ανδρέας, ό. π., σ. 286 και 290-293.

⁵⁵⁷ Τρικούπης Νικόλαος, ό. π., σ. 259 και 264.

⁵⁵⁸ Σπυρίδωνος Γεώργιος, ό. π., σ. 168.

εικόνα που αντίκρυσε σε αυτό: «...μου ανετέθη η διοίκησης του 2/39 Ευζώνων, ενός εκ των ηρωϊκωτέρων του Στρατού μας, ημιδιαλελυμένου όμως και ημιεπαναστατημένου... Το ηθικόν είχε κλονισθεί σοβαρώς λόγω των τόσων κόπων, των στερήσεων και της εντυπώσεως των εκατομβών, περί του ασκόπου των οποίων είχε πλέον αδιστάκτως πεισθεί και ο τελευταίος στρατιώτης».⁵⁵⁹

Σε ημερολόγια οπλιτών διαβάζουμε για το ηθικό και τη γενικότερη κατάστασή τους: «Μετά την εκστρατεία προς Άγκυρα επήλθε πτώση του ηθικού και χαλάρωση της πειθαρχίας».⁵⁶⁰ «Η μεγάλη συμφορά και φθορά του στρατού μας εις τας εκείθεν του Σαγγαρίου εκτάσεις προξένησαν παρά τω λαώ και τω στρατώ απογοήτευσιν...Μετά την επιστροφή από το Σαγγάριο, αναπαυθήκαμε επί διήμερο στο Σεϊντή-Γαζή. Το σύνολο της αμφιέσεως και υποδήσεώς μας ήτο ράκη και μόνο ράκη, το ψύχος άρχισε δριμύ και τρέμαμε δίκην λαγώνων. Είμεθα γυμνοί και ανυπόδητοι, αζύριστοι και ψωραλέοι, εις τοιούτον βαθμό ώστε όταν προσπαθούσαμε να αφαιρέσουμε ζώφια τινά, ξεσχίζαμε το σώμα μας...».⁵⁶¹

Ο ελληνικός στρατός είχε κάνει την ύστατη προσπάθειά του και η υποχώρηση απ' το Σαγγάριο σήμαινε για τους Έλληνες το τέρμα των ελπίδων ότι θα επέβαλλαν στη Τουρκία ένα διακανονισμό με τη δύναμη των όπλων. Η ήττα στο Σαγγάριο προκάλεσε γενική κατάθλιψη στους Έλληνες. Το χειρότερο απ' όλα ήταν το ύπουλο ερώτημα που υπονόμειε τη θέση των στρατιωτών και που γινόταν όλο και πιο συχνό και επίμονο: για ποιο πράγμα πολεμάμε εδώ στη Μικρά Ασία, τώρα που φάνηκε ότι είναι αδύνατον να νικήσουμε;⁵⁶²

Με την από 8 Σεπτεμβρίου αναφορά(βλ. παράρτημα) του προς τον υπουργό Στρατιωτικών, ο διοικητής της Στρατιάς Μικράς Ασίας περιγράφει το αδιέξοδο του ελληνικού στρατού μετά από χρόνια πολέμου και τις πολλές απώλειες οπλιτών αλλά εμπείρων στελεχών. Κρούει τον κώδωνα του κινδύνου, λέγοντας πως τίποτα δεν πρέπει να ζητηθεί πλέον από το στράτευμα, με άλλα λόγια αυτό δεν έχει πλέον τη δυνατότητα να εξακολουθήσει τον πόλεμο. Και καταλήγει: «...Η χειμερινή περίοδος εις την περιοχή ταύτην ήρξατο και ο Στρατός μετά δυσφορίας θα υπομείνει την χειμερινή παραμονή υπό το δριμύ τούτο κλίμα και υπό τας διαρκείς επιθέσεις των εχθρικών τμημάτων κυρίως. Ο Στρατός υμών κατόπιν εννεαετούς πολέμου έχει υποστεί σοβαράν μείωση κυρίως από άποψη στελεχών και δη των καλυτέρων. Κατά τας τελευταίας επιχειρήσεις ο Στρατός εν τω συνόλω υπήρξεν αξιοθαύμαστος. Αλλά η αντίληψις της Στρατιάς είναι ότι δεν θα ήτο φρόνιμος να ζητηθεί τι πλέον παρ' αυτού. Δια τους λόγους τούτους φρονώ ότι επιβάλλεται η ταχεία περαίωσις της μικρασιατικής εκστρατείας»!⁵⁶³

⁵⁵⁹ Φεσσόπουλος Γεώργιος, ό. π., σ. 40.

⁵⁶⁰ Πολίτης Κων/νος, ό. π., σ. 76.

⁵⁶¹ Πολίτης Αγαμέμνων, ό. π., σ. 91 και 93.

⁵⁶² Smith Llewellyn Michael, ό. π., σ. 414, 423 και 434.

⁵⁶³ Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ. 367/Η/2, Αναφορά Αναστάσιου Παπούλα, Δορύλαιον 8 Σεπτεμβρίου 1921.

Η παραπάνω αναφορά του διοικητού της Στρατιάς Μικράς Ασίας είναι άκρως διαφωτιστική. Οι απώλειες, η υπερβολική κόπωση αξιωματικών και οπλιτών και η συνέχιση της παραμονής για ένα απροσδιόριστο χρονικό διάστημα στα αφιλόξενα μικρασιατικά υψίπεδα, δίχως κάποια προοπτική απεμπλοκής απ' αυτήν τη ζοφερή κατάσταση, κάτω από την δριμύτητα του εκεί κλίματος και τις επιθέσεις του εχθρού δημιουργούν μια άκρως επικίνδυνη κατάσταση για το μέλλον της Στρατιάς αλλά και του ελληνικού έθνους γενικότερα και γι' αυτό ο διοικητής της Στρατιάς προτείνει στην πολιτική ηγεσία τον ταχύ τερματισμό της μικρασιατικής εκστρατείας.

Στο ΔΣΚ της Στρατιάς της 8^{ης} Σεπτεμβρίου 1921(στο Παράρτημα) διαβάζουμε για την εγκατάσταση της Στρατιάς στην νέα αμυντική γραμμή: «*Στρατιά ήρξατο εγκαθισταμένη εις οριστικές θέσεις αυτής περί τα πενήντα χιλιόμετρα ανατολικάς Δορυλαίου. Στρατηγείον 9-9-21. Παπούλας*». ⁵⁶⁴ Όμως ακόμα και αυτή η διάταξη ήταν βαθιά στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας, εκατοντάδες χιλιόμετρα από τις ακτές της Ιωνίας και ήταν αποθαρρυντική για το ηθικό του στρατεύματος.

Σκέψεις για αποστράτευση των παλαιότερων κλάσεων και επανόδου στις εστίες τους διαψεύστηκαν κατηγορηματικά από τον πρωθυπουργό Γούναρη, ο οποίος δήλωσε στις 11 Σεπτεμβρίου 1921: «*Δεν δυνάμεθα σήμερα να αποστρατευθώμεν, οφείλουν να το γνωρίζουν τούτο όλοι. Πρέπει να εξασφαλίσουμε τα κατακτηθέντα εδάφη. Από σήμερα αρχίζει άλλον στάδιον, το πολιτικόν*». ⁵⁶⁵ Ο πρωθυπουργός είπε τότε την αλήθεια αλλά αυτή ερχόταν σε αντίθεση με προηγούμενες δηλώσεις του, το Πάσχα του 1921, που έλεγε στους στρατιώτες πως σε τρεις μήνες θα τελείωνε ο πόλεμος και θα επανερχόταν στα σπίτια τους. Ο αποκλεισμός κάθε πιθανότητας αποστρατεύσεως συνέτεινε περαιτέρω στην πτώση του ηθικού των οπλιτών.

Ο βασιλιάς Κωνσταντίνος αποχωρώντας στις 14 Σεπτεμβρίου από τη Μικρά Ασία ευχαριστεί και επαινεί, σε ημερησία διαταγή του, τους μαχητές για τους άθλους και τα περίλαμπρα κατορθώματα τους στα πεδία των μαχών και τους καλεί να συνεχίσουν την προσπάθεια, να κρατήσουν τα κατακτημένα εδάφη και να ολοκληρώσουν το λίγο(!) έργο που τους απομένει γιατί ο εχθρός караδοκεί. Και καταλήγει: «... *Δείξατέ του ότι ο Έλλην στρατιώτης δεν κουράζεται όταν αγωνίζεται διά την πατρίδα του και με την λόγην προτεταμένη φωνάζετε του Μολών Λαβέ*». ⁵⁶⁶ Το κείμενο, ειλικρινές και συγκινητικό, είναι μια ηθική αναγνώριση των υπεράνθρωπων προσπαθειών των αξιωματικών και οπλιτών από τον ανώτατο άρχοντα του κράτους αλλά τα λόγια αυτά δεν προσφέρουν τίποτα, σ' ένα στράτευμα σωματικά καταβεβλημένο και ηθικά απογοητευμένο. Ο βασιλιάς Κωνσταντίνος, μετά τη μεγάλη ανθρωποσφαγή του Σαγγαρίου, δεν είναι πλέον δημοφιλής στο στράτευμα. ⁵⁶⁷

⁵⁶⁴ Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ. 303/Β/1, Δελτία Στρατιωτικής Καταστάσεως ΣΜΑ 8^{ης} Σεπτεμβρίου 1921.

⁵⁶⁵ Εφημερίδα ΣΚΡΙΠ αρ. 7062 (12 Σεπτεμβρίου 1921) σ. 4.

⁵⁶⁶ Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ. 387/Δ/2, Ημερησία Διαταγή Α.Μ. Βασιλέως, Προύσα 14 Σεπτεμβρίου 1921.

⁵⁶⁷ Φεσσόπουλος Γεώργιος, ό. π., σ. 108 όπου γράφει: «Την αφοσίωση προς τον Βασιλέα εκλόνισαν σοβαρά οι τόσο άσκοπες, όπως αποδείχθηκαν, θυσίες των φονευθέντων και οι απερίγραπτες στερήσεις και κακουχίες των επιζησάντων».

Η μικρασιατική εκστρατεία αρχίζει πλέον και ορατά να εισέρχεται σε ένα αδιέξοδο, με την παραμονή του στρατού βαθιά στα μικρασιατικά υψίπεδα, εκατοντάδες χιλιόμετρα από τις ακτές του Αιγαίου, ανάμεσα σε τουρκικούς πληθυσμούς. Παρ' όλες τις αντιξοότητες, η Στρατιά Μικράς Ασίας επέδειξε, πάλι, στα τέλη Σεπτεμβρίου 1921, αξιοθαύμαστη αντοχή. Κινητοποίησε ένα μεγάλο τμήμα των, σκληρά δοκιμασθέντων, δυνάμεών της, απέκρουσε τη μεγάλη τουρκική επίθεση στο Αφιόν Καρα Χισάρ (17-25 Σεπτεμβρίου) και εξήλθε νικήτρια στη τελευταία μεγάλη στρατιωτική επιχείρηση του 1921.

7. Οι επιπτώσεις στην πολιτική σκηνή

Από τον Σεπτέμβριο του 1921 και ύστερα, μόνο η διπλωματία μπορούσε να δώσει λύση στο μικρασιατικό πρόβλημα και η Ελλάδα είχε ανάγκη απ' αυτή τη λύση το συντομότερο δυνατό. Το αστρονομικό κόστος του πολέμου, που υπήρξε ένας από τους κυριότερους παράγοντες που εξώθησαν την ελληνική πολιτική ηγεσία να θελήσει την άμεση λύση του προβλήματος στον στρατιωτικό τομέα, επέβαλλε τώρα τη μεσολάβηση της Entente, πριν οδηγηθεί η Ελλάδα σε οικονομική χρεωκοπία και ενδεχόμενη κατάρρευση του μετώπου.⁵⁶⁸

Η στρατηγική αποτυχία της εκστρατείας προς την Άγκυρα και το διαγραφόμενο αδιέξοδο του μικρασιατικού ζητήματος επέδρασε καταλυτικά, όπως ήταν φυσικό, στην εσωτερική πολιτική κατάσταση της χώρας. Άμεση συνέπεια ήταν να παύσει η ομοφωνία των βενιζελικών και αντιβενιζελικών κομμάτων επί του μικρασιατικού ζητήματος εντός του κοινοβουλίου.

Τομή στις εξελίξεις αποτέλεσε η δημοσίευση δύο επιστολών του Βενιζέλου προς τον επικεφαλής του κόμματος των φιλελευθέρων Παναγιώτη Δαγκλή «επί της καταστάσεως των Εθνικών ζητημάτων». Στις επιστολές αυτές, που χρονολογούνταν από 3 Ιουλίου και 26 Αυγούστου 1921 αντίστοιχα και έφερε στο φως ο *Ελεύθερος Τύπος* (φύλλα 19ης και 20ης Σεπτεμβρίου 1921), ο αυτοεξόριστος ηγέτης επέκρινε την κυβέρνηση διότι τον Ιούνιο αρνήθηκε να δεχθεί «και κατ' αρχήν καν» τη μεσολάβηση των Δυνάμεων. Ο Βενιζέλος στάθηκε ιδιαίτερα στις συνέπειες της διάρρηξης της «συμμαχίας με τας μεγάλας Δυνάμεις», η οποία αποτελούσε τη βάση της δικής του πολιτικής. Υπέδειξε στους κυβερνώντες να παύσουν να ακολουθούν «αυτοτελειακήν πολιτικήν, συνεχίζοντας τον πόλεμο προς την Τουρκία τελείως απομονωμένοι» και κατέληγε ότι «δεν υπελείπετο τίποτε άλλο παρά να επιδιώξουμε συμβιβασμόν, μέλλοντα να τερματίσει την εμπόλεμον κατάστασιν και να σώσει ότι δυνατόν ήταν να σωθεί από τα αποκτήματα της πολιτικής του». Ο Δαγκλής, ακόμα και την 1^η Ιουλίου 1921, διερμηνεύοντας τα αισθήματα των Φιλελευθέρων, είχε επιδοκιμάσει για άλλη μια φορά «καθ' ολοκληρίαν» τους διπλωματικούς και στρατιωτικούς χειρισμούς της κυβέρνησης. Άλλαξε ρότα όμως μετά τη δημοσιοποίηση των επιστολών Βενιζέλου, διότι στην πρώτη εξ αυτών ο Βενιζέλος τον εξέπληττε για το ότι υπερθεμάτιζε στην κυβερνητική, ανένδοτη(κατ' εκείνον)

⁵⁶⁸ Οικονόμου Νικόλαος, *ό. π.*, σ. 185.

πολιτική. Συνεπεία τούτου, οι Φιλελεύθεροι απέσυραν τελικά την εμπιστοσύνη τους από την κυβέρνηση Γούναρη στην συνεδρία της 2ας Οκτωβρίου 1921.⁵⁶⁹

Οι δύο επιστολές του Βενιζέλου, που δημοσιεύθηκαν στον Τύπο, σήμαναν το τέλος της ενωμένης εθνικής προσέγγισης στον μικρασιατικό πόλεμο. Το τελικό και ανοιχτό ρήγμα στην εθνική ενότητα φάνηκε στη Βουλή, στις 2 Οκτωβρίου 1921, όταν ο πρωθυπουργός Γούναρης, αναγγέλλοντας την αναχώρησή του την επομένη με τον υπουργό εξωτερικών Μπαλτατζή για το Παρίσι και το Λονδίνο, ζήτησε ψήφο εμπιστοσύνης. Οι Φιλελεύθεροι αποχώρησαν από τη Βουλή, αρνούμενοι να επωμιστούν την ευθύνη για το χειρισμό του ζητήματος από την κυβέρνηση. Από τότε και ύστερα, το σχίσμα απλώθηκε στην εξωτερική όπως και στην εσωτερική πολιτική, και οι βενιζελικοί άρχισαν να κατηγορούν την κυβέρνηση για προδοσία, όσο και για ανικανότητα.⁵⁷⁰

Το 1921, το έτος των τόσο συνταρακτικών πολεμικών γεγονότων, δεν είχε καταφέρει να οδηγήσει σε κάποια χειροπιαστή λύση τον γόρδιο δεσμό του μικρασιατικού ζητήματος. Η στήριξη των Φιλελεύθερων προς την κυβέρνηση για το κορυφαίο αυτό εθνικό θέμα έπαυσε τον Σεπτέμβριο μετά την δημοσιοποίηση των επιστολών του Βενιζέλου από τον *Ελεύθερο Τύπο* που συνέπεσαν με την γνωστοποίηση της αποτυχίας της εκστρατείας προς την Άγκυρα. Το αντιφατικό εδώ είναι ότι ενώ ο Βενιζέλος είχε προτείνει συμβιβασμό και ενώ η κυβέρνηση Γούναρη, μη έχουσα άλλη επιλογή, είναι έτοιμη πλέον να τον ζητήσει μέσω της μεσολάβησης των δυνάμεων της *Entente*, η (βενιζελική) αντιπολίτευση αποσύρει την εμπιστοσύνη της, την ώρα που ο Ελληνισμός βρίσκεται σ' ένα πολύ επικίνδυνο σταυροδρόμι και θα έπρεπε να είναι ενωμένος όσο ποτέ. Η κατάσταση πλέον διαγραφόταν πολλή δύσκολη για την ελληνική πλευρά. Στα τέλη Σεπτεμβρίου με αρχές Οκτωβρίου 1921 η Ελλάδα βρισκόταν σε στρατιωτικό αδιέξοδο, σε διπλωματική απομόνωση ενώ παράλληλα αντιμετώπιζε το ενδεχόμενο της χρεωκοπίας από το δυσβάστακτο οικονομικό κόστος της συντήρησης της Στρατιάς και της κατοχής όλης της Δυτικής Μικράς Ασίας.

8. Η φύση του μικρασιατικού πολέμου

Οποιαδήποτε μελέτη για τις στρατιωτικές επιχειρήσεις στην Μικρά Ασία την περίοδο 1919-1922 για να είναι πλήρης πρέπει να λάβει υπόψη της το ψυχολογικό υπόβαθρο των αντιπάλων, το τι πίστευε ο ένας για τον άλλον, τις συμπεριφορές που έδειχναν προς αλλήλους και τις διαπραχθείσες εκατέρωθεν ακρότητες. Ο μικρασιατικός πόλεμος, ήδη από τον Ιούνιο του 1919 με την ομαδική σφαγή των Ελλήνων κατοίκων του Αϊδινίου και του Ναζλί και τη θανάτωση διά φριχτών βασανιστηρίων αιχμαλώτων Ελλήνων στρατιωτών στην Πέργαμο και στην Μενεμένη(κεφάλαιο Β1 παρούσας εργασίας), έδωσε επαρκείς ενδείξεις ότι θα ξεπεράσει τις συνήθειες ακρότητες που παρατηρούνται σε κάθε πόλεμο. Πολλοί παράγοντες έπαιζαν ρόλο σε

⁵⁶⁹ Πλουμίδης Σπυρίδων, *ό. π.*, σ. 310-313.

⁵⁷⁰ Smith Llewellyn Michael, *ό. π.*, σ. 416.

αυτό όπως το προαιώνιο μίσος μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων, η θρησκευτική αντιπαλότητα, η μακρόχρονη καταπίεση των ελληνικών πληθυσμών της Μικράς Ασίας και η ευκαιρία για εκδίκηση για τους σκληρούς ανθελληνικούς διωγμούς του 1914-1918. Καίριο ρόλο έπαιξε και η επιδειχθείσα αγριότητα των Τούρκων (τσετών, τακτικού στρατού αλλά και απλών χωρικών), που μοιραία εξώθησε την κατάσταση στα άκρα. Είμαι πεπεισμένος πως η αγριότητα αυτή ήταν συνειδητή απόφαση της ηγεσίας των κεμαλικών από την αρχή της αντίστασής τους, με σκοπό την πτώση του ηθικού του ελληνικού στρατού αλλά και την τρομοκράτηση των γηγενών ελληνικών πληθυσμών. Σε όλη τη Δυτική Μικρά Ασία διεξαγόταν ένας ανηλεής πόλεμος. Πέρα από τις σκληρές μάχες των ελληνικών στρατευμάτων με τον τακτικό τουρκικό στρατό ή τους ατάκτους(τσέτες), διεξαγόταν παράλληλα στα μετόπισθεν, ένας συνεχής και ανηλεής ανταρτοπόλεμος. Συνήθως η έννοια των μετόπισθεν δεν υπήρχε διότι συχνά αποτελούσαν και αυτά ζώνη επιχειρήσεων.

Μεμονωμένοι Έλληνες στρατιώτες ή μικρές ομάδες, που συλλαμβάνονταν από τσέτες ή φανατισμένους χωρικούς εκτελούνταν, έχοντας υποστεί πρώτα, ιδιαιτέρως ειδική βασανιστήρια. Ακόμη και ο τακτικός τουρκικός στρατός διέπραττε ανάλογες πράξεις. Αυτό εξαργίωνε τους Έλληνες στρατιώτες, οι οποίοι προέβαιναν σε σκληρά αντίποινα, με την υποκίνηση ή την ανοχή των αξιωματικών τους, εναντίον των τσετών, όταν κατόρθωναν να τους συλλάβουν. Ακολουθούσαν μαζικά αντίποινα στον άμαχο μουσουλμανικό πληθυσμό σε περιοχές που δρούσαν τσέτες. Τα αντίποινα αυτά περιλάμβαναν ξυλοδαρμούς, εκτελέσεις, βομβαρδισμούς ή πυρπολήσεις χωριών, δημεύσεις της γεωργικής και της κτηνοτροφικής παραγωγής για διατροφή των ελληνικών στρατευμάτων κ.α. Πολλές φορές κατά τη διάρκεια υποχωρήσεων (επάνοδος από Σαγγάριο και κάψιμο χωριών και σιτοβολώνων του Σιβρί-Χισάρ) ή επιδρομών σε τουρκοκρατούμενα εδάφη (καταστροφή νερόμυλων και αγροικιών στην κοιλάδα Μπορντί), διατασσόταν καταστροφές ολοκλήρων περιοχών για να μην μπορεί να συντηρηθούν από αυτές οι άτακτοι και ο τουρκικός στρατός. Μαζί με αυτούς τις συνέπειες τις βίωνε κυρίως ο άμαχος πληθυσμός. Βέβαια αυτές οι ενέργειες ήταν μια συνήθης πρακτική όλων των στρατών της εποχής εκείνης που στόχο είχαν να στερήσουν τον αντίπαλο από τις πλουτοπαραγωγικές πηγές του. Επίσης διάφορες μειονότητες της Μικράς Ασίας, Αρμένιοι, Κιρκάσιοι και Τσερκέζοι, μισούσαν πολύ τους Τούρκους, ιδιαίτερα τους κεμαλικούς και συνέπρατταν, με ομάδες ατάκτων, τον ελληνικό στρατό. Συχνά διέπρατταν βιαιοπραγίες κατά του μουσουλμανικού (τουρκικού) πληθυσμού, τις οποίες πιστωνόταν ο ελληνικός στρατός. Ακόμη γηγενείς Έλληνες της Μικράς Ασίας ή λιποτάκτες στρατιώτες της ΣΜΑ, συγκροτούσαν συμμορίες και λήστευαν και καταπίεζαν τουρκικά χωριά.

Ενδεικτικά παρατίθενται αποσπάσματα από απομνημονεύματα, ημερολόγια κ.α. που αποδεικνύουν τον ανωτέρω ισχυρισμό περί υπερβολικής σκληρότητας: *«Η φάλαγγα διέρχεται και ο εχθρός υποχώρησε (μάχη Τσεντίς 12-10-1920), αφού εξόντωσε στους Μύλους τμήμα Μηχανικού. Βρήκαμε μερικούς σκαπανείς νεκρούς, ακρωτηριασμένους φρικωδώς, με τα πόδια καρφωμένα στα σανίδια. Οι στρατιώτες*

εξαγριώνονται και ορκίζονται εκδίκηση».⁵⁷¹ Σε επιστολή του βασιλιά Κωνσταντίνου προς τη πριγκίπισσα Πάολα διαβάζουμε: «Είναι περίεργο πόσο απολίτιστοι είναι οι Τούρκοι... υπάρχουν μερικά χωριά όπου ο επικίνδυνος φανατισμός βασιλεύει και οι Τούρκοι βγαίνουν τη νύχτα και σφάζουν με τον πιο φρικτό τρόπο τους άνδρες μας ή τους οδηγούς των φορτηγών που τυχαίνει να βρεθούν ξεμοναχιασμένοι. Τους ακρωτηριάζουν ή και τους γδέρνουν, κάτι που κάνει τους στρατιώτες μας να λυσσάνε σε τέτοιο βαθμό ώστε δίνουν αφορμές για οδυνηρά αντίποινα. Ο πόλεμος γίνεται άγρια πάλη και αυτός είναι ο λόγος που έχουμε τόσους λίγους αιχμαλώτους-τους σφάζουν όλους επιτόπου...».⁵⁷²

Σε ημερολόγιο στρατιώτη της XIII μεραρχίας: «Ένας συνάδελφος μου εξιστορούσε (Ιούλιος 1921) πως είχε δει με τα μάτια του μια ομάδα ανδρών της οπισθοφυλακής που είχαν συλληφθεί από τους τσέτες και δεν έφτανε το σκότωμα και το σφάξιμο αλλά πρώτα τους πετάλωναν στα πόδια και μετά τους αποτέλειωναν... Έξω από το Σεϊντή Γαζή είχαν πιάσει ένα αυτοκίνητο με δύο δικούς μας μέσα. Τον Έλληνα σωφέρ τον πήγαν σ' ένα οθωμανικό χωριό, στην πλατεία, και κάλεσαν τους χωρικούς να διασκεδάσουν. Σχημάτισαν κύκλο και τον έβρεξαν με βενζίνη και καθώς ο δυστυχής έτρεχε εδώ και εκεί, τον τρυπούσαν με τα μαχαίρια τους... αρχές Σεπτεμβρίου 1921, Σταματήσαμε σ' ένα οθωμανικό χωριό, όπου χορτάσαμε νερό σ' ένα ποταμάκι. Σε εκείνο το χωριό είχαν συγκεντρωθεί, τις πρώτες ημέρες της υποχώρησης από το Σαγγάριο, οι τραυματίες μας. Οι κάτοικοι όταν είδαν πως μια μικρή δύναμη και λίγοι νοσοκόμοι φρουρούσαν τόσους τραυματίες, επιτέθηκαν και δεν άφησαν κανένα ζωντανό... Οι δυνάμεις μας όταν έφτασαν, λαμπάδισαν το χωριό και οι κάτοικοι ήταν στη διάθεση των στρατιωτών...».⁵⁷³ Επίσης σε ημερολόγιο λοχία της V μεραρχίας διαπιστώνουμε φρικαλέες ακρότητες και από τον τακτικό τουρκικό στρατό, ανταρτοπόλεμο από τους ατάκτους και σκληρά αντίποινα του ελληνικού στρατού: «2 Σεπτεμβρίου 1921, οι Τούρκοι πέρασαν τον Σαγγάριο με σχεδίες και άλλα πρόχειρα μέσα και επιτέθηκαν ξαφνικά κατά λόχου των προφυλακών μας. Τους μεν υποχωρούντες άνδρες τους τραυμάτισαν εκ των νώτων(ατιμία), τους δε μαγείρους κόψαντες εις τεμάχια, τους έθεσαν στον λέβητα!...24 Σεπτεμβρίου, ενώ βαίναμε κατά τετράδες την χαράδρα του Μπορντί, αίφνης πυροβολισμοί χτύπησαν δύο στρατιώτες μας. Μετά ημίσειαν ώραν, λόχος επιτεθείς προς το μέρος των πυροβολισμών είχε 16 νεκρούς και τραυματίες... τα χωριά εις αντίποινα του κακουργήματος εκάησαν, αφού διεπράγησαν καταλλήλως. Αι χανούμισσες και οι Τούρκοι που προσπάθησαν να περισώσουν ότι ηδύνατο να περισωθεί εκ των φλογών, ετυφεκίζοντο!».⁵⁷⁴

⁵⁷¹ Μπουλαλάς Κλεάνθης, ό. π., σ. 86.

⁵⁷² Constantine, ό. π., επιστολή (9 Αυγούστου 1921) προς την πριγκίπισσα Πάολα.

⁵⁷³ Καραγιάννης Χρήστος, ό. π., σ. 205 και 222.

⁵⁷⁴ Πολίτης Αγαμέμνων, ό. π., σ. 94.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Οι στρατιωτικές επιχειρήσεις του θέρους του 1921 αποτέλεσαν την κορύφωση της μικρασιατικής εκστρατείας. Οι εκστρατείες προς Κιουτάχεια, Εσκί-Σεχέρ, Αφιόν Καρα Χισάρ και Άγκυρα ήταν μια κολοσσιαία προσπάθεια για τα δεδομένα της εποχής και έφθασαν τον ελληνικό στρατό στα όρια της αντοχής του. Αποτελούν τις μεγαλύτερες στρατιωτικές επιχειρήσεις που έχουν ποτέ αναληφθεί από το ελληνικό κράτος όσον αφορά παραμέτρους όπως την κινητοποίηση εκατοντάδων χιλιάδων ανδρών, την ευρύτατη γεωγραφική έκταση που διεξήχθησαν αλλά και των σοβαρών ανθρωπίνων απωλειών που επέφεραν. Παράλληλα ήταν οικονομικά δυσβάστακτες για τη χώρα και βαρύ φορτίο για την ελληνική κοινωνία.

Μελετώντας την «πανστρατιά» του θέρους του 1921 γίνεται αντιληπτό πως αυτή δεν πραγματοποιήθηκε κάτω από ευνοϊκές διπλωματικές περιστάσεις και γεωπολιτικές συνθήκες. Αντίθετα το ελληνικό κράτος διεξήγαγε μία υπερπόντιο εκστρατεία ενάντια στις πιθανότητες, διχασμένο σε αντίπαλες πολιτικά μερίδες, χωρίς την παραμικρή συμμαχική οικονομική ή στρατιωτική βοήθεια, διπλωματικά απομονωμένο σ' ένα στρατηγικό αδιέξοδο. Επέλεξε την «λύση της λόγχης» και στηρίχθηκε στον στρατό του για να λύσει το μικρασιατικό ζήτημα, με τη σύμφωνη γνώμη κυβέρνησης, αντιπολίτευσης αλλά και της κοινής γνώμης. Έναν στρατό όμως που είχε γίνει επανειλημμένως πεδίο πολιτικών ανταγωνισμών, έρμαιο του εθνικού διχασμού, της αναξιοκρατίας, δίχως την απαραίτητη ομοψυχία μεταξύ των στελεχών του, τον απαιτούμενο για τις περιστάσεις εξοπλισμό, την κατάλληλη οργάνωση των μονάδων του και την ανάλογη επιτελική εκπαίδευση των ηγητόρων του.

Σκοπός των στρατιωτικών επιχειρήσεων ήταν η συντριβή των τουρκικών στρατευμάτων στην Μικρά Ασία, που θα ανάγκαζε την ηγεσία τους στην αποδοχή της Συνθήκης των Σεβρών. Αυτό το απαιτητικό στρατιωτικό και πολιτικό εγχείρημα, παρ' όλους τους σοβαρούς ανασταλτικούς παράγοντες που είχε να αντιπαλέψει, λίγο έλειψε να επιτύχει τον σκοπό του. Το καλοκαίρι του 1921, η Ελλάδα έφθασε κοντά στην οριστική νίκη αλλά αυτή τελικά της διέφυγε. Οι αξιωματικοί και οπλίτες της Στρατιάς Μικράς Ασίας υπερέβαλαν εαυτούς και κάτω από αρκετές δυσχέρειες επιτέλεσαν ένα αξιοσημείωτο στρατιωτικό έργο, επιδεικνύοντας μεγάλες ηθικές και σωματικές δυνάμεις. Οι εκστρατείες του θέρους του 1921 απέτυχαν για την ελληνική πλευρά και αυτό οφείλεται στους λάθος στόχους της πολιτικής και στα σφάλματα της στρατιωτικής ηγεσίας, που αποδείχθηκαν κατώτερες των περιστάσεων.

Οι στρατιωτικές επιχειρήσεις του θέρους του 1921 αποτελούν ένα πολύ ενδιαφέρον και σημαντικό πεδίο για την πολεμική ιστορία και την ιστορική έρευνα. Η παρούσα μελέτη πιστεύω ότι θα συντελέσει στην καλύτερη κατανόησή τους και θα συμβάλλει στην εξαγωγή χρήσιμων συμπερασμάτων για την εθνική μας αυτογνωσία.

ΠΡΩΤΟΓΕΝΕΙΣ ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΗΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α) Πρωτογενείς Πηγές

Ι) Γενικό Επιτελείο Στρατού/Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, Αρχείο περιόδου 1914-1922, Φάκελοι 211, 235, 265, 294, 299, 302, 303, 367, 369, 387, 399, 419.

ΙΙ) Τύπος (1921)

Εφημερίδες: *Ελεύθερος Τύπος*, *Εμπρός*, *Πατρίς*, *Πολιτεία*, *Σκριπ*.

ΙΙΙ) Φωτογραφία οικογενειακού αρχείου.

ΙV) Αναμνήσεις, απομνημονεύματα, επιστολές, ημερολόγια, οδοιπορικά, ταξιδιωτικές αφηγήσεις.

α) Ελληνόγλωσσες

Αμπελάς Δημήτριος, *Ανεξάρτητος Μεραρχία, Η κάθοδος των Νεοτέρων Μυρίων*, Αθήνα 1997.

Ανδρέας Βασιλόπουλος, *Δορύλαιον-Σαγγάριος, 1921-Τα Τραγικά Γεγονότα στην Μικρά Ασία*, Αθήνα 2008.

Ανδρούτσος Σπύρος, *Προσωπικό Ημερολόγιο από την Εκστρατεία της Μικράς Ασίας, Το Χρονικό μιας Αιχμαλωσίας*, Θεσσαλονίκη 1980.

Βλάχος Σπύρος, *Στρατιωτικά Απομνημονεύματα*, Αθήνα 1972.

Γονατάς Στυλιανός, *Απομνημονεύματα*, Αθήνα 1958.

Δέλτα Πηνελόπη, *Ελευθέριος Βενιζέλος: Ημερολόγιο - Αναμνήσεις - Μαρτυρίες - Αλληλογραφία*, επιμέλεια Παύλος Α. Ζάννας, Αθήνα 1978.

Δεμέστιχας Παναγιώτης, *Αναμνήσεις, Μικρασιατική εκστρατεία-Η πολιτική κατάσταση το 1920-Προέλαση προς την Άγκυρα-Διάβαση της Αλμυράς ερήμου*, Αθήνα 2002.

Δούσμανης Βίκτωρ, *Η εσωτερική όψις της μικρασιατικής εμπλοκής*, Αθήνα 1928.

Ζαβιτσάνος Κωνσταντίνος, *Αι αναμνήσεις του εκ της ιστορικής διαφωνίας Βασιλέως Κωνσταντίνου και Ελευθερίου Βενιζέλου, όπως την έζησε (1914-1922)*, Αθήνα 1946.

Κανελλόπουλος Κωνσταντίνος, *Η Μικρασιατική Ήττα, Αύγουστος 1922*, Αθήνα 2009.

Καραγιάννης Χρήστος, *Η Ιστορία ενός στρατιώτη (1918-1922)*, Αθήνα 2013.

Κόντος Τάκης, *Μικρασία τέλος*, Αθήνα 1980.

Κουτσουνικόλας Γιάννης, *Από την Αράχωβα στα κράσπεδα της Άγκυρας, ημερολόγιο εκστρατείας 1919-1922*, επιμέλεια-σχολιασμός Στάθης Ασημάκης, Αθήνα 2008.

Κρικέλας Δημήτριος, *Πολεμικό ημερολόγιο 1919-1922*, Λιδωρίκι 2012.

Κώσσης Ηλίας, *Μικρασιατική εκστρατεία, Πορεία μεραρχίας Αρχιτελάγους*, Ημερολόγιο, επιμέλεια Παναγιώτης Αλεξέλης, Μυτιλήνη 2013.

Μεταξάς Ιωάννης, *Το προσωπικό του ημερολόγιο*, Τόμος Β΄(1910-1920), επιμέλεια Χρήστος Χρηστίδης, Αθήνα 1952 και τόμος Γ΄(1921-1932), επιμέλεια Παναγιώτης Σιφναίος, Αθήνα 1964.

Μουμτζής Τάσος, *Η μικρασιατική καταστροφή και ο μικρασιατικός ελληνισμός: Αναμνήσεις, σκέψεις, κρίσεις*, Θεσσαλονίκη 1984.

Μπουλαλάς Κλεάνθης, *Η Μικρασιατική Εκστρατεία 1919-1922 (Με τον φακόν της ιστορικής αληθείας), αίτια και αφορμαί της εθνικής συμφοράς-μεγαλεία και αθλιότητες-σφάλματα και διαφυγούσαι ευκαιρίαι*, Αθήναι 1959.

Παπούλας Αναστάσιος-Πασσάς Ιωάννης, *Η Αγωνία ενός Έθνους*, τόμος Β΄, Αθήναι 1925.

Πολίτης Αγαμέμνων, *Η ελληνική εκστρατεία στη Μικρά Ασία, Προσωπικές σελίδες ημερολογίου*, Αθήνα 2009.

Πολίτης Κωνσταντίνος, *Μικρά Ασία*, τόμος 1^{ος}, Αθήνα 1977.

Σοφούλης Μανώλης, *Ημερολόγιο Πολέμου (1906-1941), Σάμος, Βαλκανικοί πόλεμοι, Μακεδονικός αγώνας, Μικρασιατική εκστρατεία*, Αθήνα 2007.

Σπυρίδωνος Γεώργιος, *Πόλεμος και ελευθερίαι, Η μικρασιατική εκστρατεία όπως την είδα*, Αθήναι 1957.

Στρατηγός Ξενοφών, *Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία, Ιστορική Επισκόπηση με βάση επίσημες πηγές και έγγραφα*, 4^η έκδοση, Αθήνα 1994.

Τριανταφυλλίδης Χαράλαμπος, *Η μικρασιατική εκστρατεία και το ημερολόγιον ενός οπλίτου*, βιβλίων 1^{ον}, Αθήνα-Γιάννινα 1984.

Τρικούπης Νικόλαος, *Διοικήσεις Μεγάλων Μονάδων εν Πολέμω 1918-1922*, Αθήνα 2001.

Τσαγγαρίδης Ιωάννης, *Το Ημερολόγιο ενός Στρατηγού, Σελίδες νεοελληνικής Ιστορίας*, Αθήνα 1987.

Φεσσόπουλος Γεώργιος, *Αι Διχόνοιαι των Αξιωματικών μας και η Διάλυσις του Στρατού μας εν Μικρά Ασία*, Αθήνα 1934.

Χριστοδουλίδης Σταύρος, *Ημερολόγιο εκστρατείας Μικράς Ασίας*, Αθήνα 2005.

Deschamps Gaston, *Στους δρόμους της Μικρασίας. Οδοιπορικό 1890 (Χίος-Σμύρνη-Αϊδίνι-Έφεσος-Καρία-Πισιδία)*, μετάφραση Σήφης Κασεσιάν, εισαγωγή Γιώργος Γιαννακόπουλος, Αθήνα 1990.

Horton George, *Η κατάρα της Ασίας: Μια διήγηση για τη συστηματική εξόντωση των χριστιανικών πληθυσμών από τους μωαμεθανούς και για την ενοχή ορισμένων Μεγάλων Δυνάμεων, μαζί με την αληθινή ιστορία της πυρπολήσεως της Σμύρνης*, μετάφραση Γεώργιος Τσελίκας, Αθήνα 1980.

β) Ξενόγλωσσες

Callwell Magor-General.Sir C.E., Field Marshall Sir Henry Wilson: his life and diaries, Volume II, London 1927.

Constantine King, *A king's private letters*, London 1925.

Churchill Winston Spencer, *The World Crisis: the Aftermath*, London 1929.

Toynbee Arnold, *The Western Question in Greece and Turkey*, London 1922.

B) Δευτερογενής Βιβλιογραφία

α) Ελληνόγλωσση

Αλεξανδροπούλου Α.-Γκλαβίνας Γιάννης-Πλουμίδης Σπυρίδων, «Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος-Μικρασιατική Καταστροφή-Μεσοπόλεμος», Τόμος 18, επιμέλεια Ανδρονίκη Μαστοράκη, επιστημονική σύμβουλος Ευανθία Δρακωνάκη-Καζαντζάκη, στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα 2010.

Αλλαμανή Έφη-Παναγιωτοπούλου Κρίστα, «Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία», στο *Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΕ΄, Αθήνα 1978.

Αναγνωστοπούλου Σία, Μικρά Ασία, 19^{ος} αιώνας-1919, *Οι Ελληνορθόδοξες κοινότητες, Από το Μιλλέτ των Ρωμιών στο Ελληνικό Έθνος*, Αθήνα 1997.

Της ιδίας, «Μικρασιατικός Ελληνισμός: Από το Σύνταγμα των Νεοτούρκων στην Καταστροφή», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Τόμος 6^{ος}, Αθήνα 2003.

Αρχηγείον Στρατού/Διεύθυνσις Ιστορίας Στρατού, *Επιχειρήσεις εις Θράκην (1919-1923)*, Αθήνα 1969.

Βεντήρης Γεώργιος, *Η Ελλάς του 1910-1920: Ιστορική μελέτη*, Αθήνα 1931.

Βερέμης Θάνος, *Ιστορία των Ελληνοτουρκικών Σχέσεων 1453-1998, Κείμενα Εργασίας*, Αθήνα 1998.

Γενικό Επιτελείο Στρατού/Διεύθυνση Εκπαιδεύσεως, *Ιστορία Ελληνικού Πυροβολικού, Στρατιωτικός Κανονισμός 900-22*, Αθήνα 1997.

Γενικό Επιτελείο Στρατού/Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Επίτομη Ιστορία της Εκστρατείας στη Μικρά Ασία 1919-1922*, Αθήνα 2001.

Γενικό Επιτελείο Στρατού/Διεύθυνση Πεζικού/3^α, *Η Ιστορία του Πεζικού, Στρατιωτικός Κανονισμός 900-21*, Αθήνα 2014.

Γιαννακόπουλος Γιώργος, «Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία: Το χρονικό της μικρασιατικής περιπέτειας 1919-1922» στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμος 6^{ος}, Αθήνα 2003.

Γιαννουλόπουλος Ιωάννης, «Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία», στο *Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΕ΄, Αθήνα 1978.

Γιαννουλόπουλος Γιάννης, «Εξωτερική Πολιτική» στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, οι απαρχές (1900-1922)*, επιμέλεια Χρήστος Χατζηιωσήφ, τόμος Α΄, μέρος 2^ο, Αθήνα 1999.

Του ιδίου, «Από τις Σέβρες στη Λωζάννη» στο *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, επιμέλεια Θάνος Βερέμης-Ηλίας Νικολακόπουλος, Αθήνα 2005.

Ζαούσης Αλέξανδρος, *Αλέξανδρος και Ασπασία (1915-1920)*, Αθήνα 2000.

Ζαφείρης Ηρακλής, *Στρατιωτική Ιστορία της Ελλάδος (Από την αρχαιότητα έως τον πόλεμο 1940-41)*, Αθήνα 1992.

Κιτσίκης Δημήτρης, *Ιστορία της οθωμανικής αυτοκρατορίας 1280-1924*, Αθήνα 1988.

Κονδύλης Γεώργιος, *Ο δρόμος προς την καταστροφή*, Αθήνα 1979.

Κοντογιώργης Γιώργος, *Η προετοιμασία της Μικρασιατικής Καταστροφής*, ομιλία στην Εστία Νέας Σμύρνης, Νέα Σμύρνη 28-09-2009.

Κουτσοιράδης Τιμοθέων, *Ημερολόγια και Απομνημονεύματα Κατωτέρων Αξιωματικών και Οπλιτών της Μικρασιατικής εκστρατείας*, Αθήνα 2009.

Κωστής Κώστας, «Νέα Ελλάδα» στο «*Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας*», η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους, 18^{ος} -21^{ος} αιώνας, Αθήνα 2014.

Του ιδίου, «Μικρά Ασία, Όλα ακόμα ερευνώνται», άρθρο στην ηλεκτρονική έκδοση της εφημερίδας *Καθημερινή*, Πολιτισμός-Βιβλίο, 18 Ιουνίου 2016.

Κωστόπουλος Τάσος, *Πόλεμος και Εθνοκάθαρση, Η ξεχασμένη πλευρά μιας δεκαετούς εθνικής εξόρμησης 1912-1922*, Αθήνα 2007.

Λεονταρίτης Γεώργιος, «Η Ελλάς και ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος», στο *Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΕ΄, Αθήνα 1978.

Μαργαρίτης Γιώργος, «Οι πόλεμοι» στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, οι απαρχές (1900-1922)*, επιμέλεια Χρήστος Χατζηιωσήφ, τόμος Α΄, μέρος 2^ο, Αθήνα 1999.

Του ιδίου, «Η εμπόλεμη Ελλάδα: Βαλκανικοί πόλεμοι, Μακεδονικό μέτωπο, Ουκρανία» στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, Τόμος 6^{ος}, Αθήνα 2003.

Μαυρογορδάτος Γιώργος, *Μελέτες και κείμενα για την περίοδο 1909-1940*, Αθήνα 1982.

Του ιδίου, «Οι πολιτικές εξελίξεις: Από το Γουδί στη Μικρασιατική Καταστροφή» στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμος 6^{ος}, Αθήνα 2003.

Μποχώτης Θανάσης, «Εσωτερική πολιτική» στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, οι απαρχές (1900-1922)*, επιμέλεια Χρήστος Χατζηιωσήφ, τόμος Α΄, μέρος 2^ο, Αθήνα 1999.

Νεράντζης Χρήστος, *Το Έπος της Μικράς Ασίας 1919-1922*, Τόμος 2^{ος}, Θεσσαλονίκη 2004.

Οικονόμου Νικόλαος, « Η Ελλάς και ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος» και « Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία», στο *Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, Τόμος ΙΕ΄, Αθήνα 1978.

Παναγάκος Παναγιώτης, *Συμβολή εις την Ιστορία της Δεκαετίας 1912-1922*, Αθήνα 1960.

Πλουμίδης Σπυρίδων, *Τα Μυστήρια της Αιγίδος, Το Μικρασιατικό Ζήτημα στην Ελληνική πολιτική (1891-1922)*, 2^η Έκδοση, Αθήνα 2017.

Ριζάς Σωτήρης, *Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας, Ο Βενιζέλος, ο αντιβενιζελισμός και η Μικρά Ασία*, Αθήνα 2015.

Σακελλαρόπουλος Κωνσταντίνος, *Η Σκιά της Δύσεως, Ιστορία μιας Καταστροφής*, δευτέρα έκδοσις, Αθήναι 1960.

Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, *Η απόφαση για επέκταση της ελληνικής κυριαρχίας στη Μικρά Ασία*, κριτική επαναψηλάφηση, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών “Ελευθέριος Βενιζέλος”, Αθήνα 2009.

Στεφάνου Στέφανος, *Τα κείμενα του Ελευθερίου Βενιζέλου*, τόμος Β΄, Αθήνα 1982.

Σωτηρίου Διδώ, *Η Μικρασιατική Καταστροφή και η στρατηγική του ιμπεριαλισμού στην Ανατολική Μεσόγειο*, Αθήνα 1975.

Τζανακάρης Βασίλης, *Δακρυσμένη Μικρασία. 1919-1922: Τα χρόνια που συντάραζαν την Ελλάδα*, Αθήνα 2007.

Του ιδίου, *Εις θάνατον, Η δίκη και η εκτέλεση των έξι μέσα από τα πρακτικά, τα παραλειπόμενα και τα «ψιλά» των εφημερίδων*, Αθήνα 2010.

Τσάγγας Νίκος, *Η Αθώωση των Εξ και η Ανατροπή της Ιστορίας*, Αθήνα 2012.

Τσιριγώτης Διονύσιος, *Η ελληνική στρατηγική στη Μικρά Ασία 1919-1922*, Αθήνα 2010.

Φωτιάδης Κώστας (επιμέλεια), *Η Μικρασιατική Καταστροφή, αφηγήσεις-ντοκουμέντα-μελετήματα*, Α΄ και Β΄ τόμοι, Αθήνα 2000.

Του ιδίου, «Μπολσεβίκοι και Κεμάλ» στο *Σμύρνη, Μικρασία - η ακμή, η εκστρατεία, η καταστροφή*, επιμέλεια Νίκος Βαρδιάμπασης, συλλογικό έργο από κείμενα του περιοδικού *Ε Ιστορικά*(1999-2005), Αθήνα 2007.

Ψυρούκης Νίκος, *Η Μικρασιατική καταστροφή, Η Εγγύς Ανατολή μετά τον πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο 1918-1923*, Αθήνα 1974 - 4^η Έκδοση.

Berstein Serge - Milza Pierre, «Από τον πρώτο στον δεύτερο πόλεμο» στο *Ιστορία της Ευρώπης, 1919 έως σήμερα*, τόμος 3^{ος}, υπεύθυνοι σειράς Κώστας Κωστής - Σωκράτης Πετμεζάς, μετάφραση Μιχάλης Κοκολάκης, Αθήνα 1997.

Dakin Douglas, «Η Ελλάδα στον πόλεμο 1914-18» και «Ο τέταρτος απελευθερωτικός αγώνας: ο πόλεμος στη Θράκη και στη Μικρά Ασία» στο *Η Ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, μετάφραση Α. Ξανθόπουλος, Αθήνα 2005, 5^η Ανατύπωση.

Gallant Thomas, «Από την εθνική ενότητα στον εθνικό διχασμό, 1898-1919» και «Η περίοδος του μεσοπολέμου, 1919-1940: μια εποχή αναταραχών» στο *Νεότερη Ελλάδα, από τον πόλεμο της ανεξαρτησίας μέχρι τις μέρες μας*, επιμέλεια Δήμητρα Λαμπροπούλου και Κατερίνα Γαρδίκια, μετάφραση Γιάννα Σκαρβέλλη, τόμος Β΄, Αθήνα 2017.

Mazower Mark, *Σκοτεινή Ήπειρος, Ο Ευρωπαϊκός Εικοστός Αιώνας*, μετάφραση Κώστας Κουρεμένος, Αθήνα 2004, 4^η Έκδοση.

Smith Llewellyn Michael, *Το Όραμα της Ιωνίας, Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία 1919-1922*, μετάφραση Λίνα Κάσδαγλη, β΄ ανατύπωση, Αθήνα 2009.

B) Ξενόγλωσση

Pallis A. A. , «*Racial Migrations in the Balkans during the years 1912-1924*», Geographical Journal LXVI, Number 4, London 1925.

Pentzopoulos D., *The Balkan exchange of minorities and its impact on Greece*, Hague 1932.

Petsalis-Diomidis N., *Greece at the Paris Peace Conference 1919*, Thessaloniki 1978.

Διαδικτυακοί Τόποι

<https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.209928/page/n4> (The World Crisis)

<https://archive.org/details/westernquestioni00toynrich/page/n5> (The western question)

https://archive.org/stream/in.ernet.dli.2015.66447/2015.66447.A-Kings-Private-Letters-1912-1923_djvu.txt (A kings private letters)

<https://efimeris.nlg.gr/ns/main.html>

<https://library.parliament.gr/Ψηφιακή-Βιβλιοθήκη/Εφημερίδες-και-Περιοδικά>

<https://www.britanica.com/biography/kemal-Ataturk>

https://www.delfini1922.gr/imerologia_2013.php, Κώσσης Ηλίας, *Μικρασιατική Εκστρατεία-Πορεία Μεραρχίας Αρχιπελάγους (VII)*.

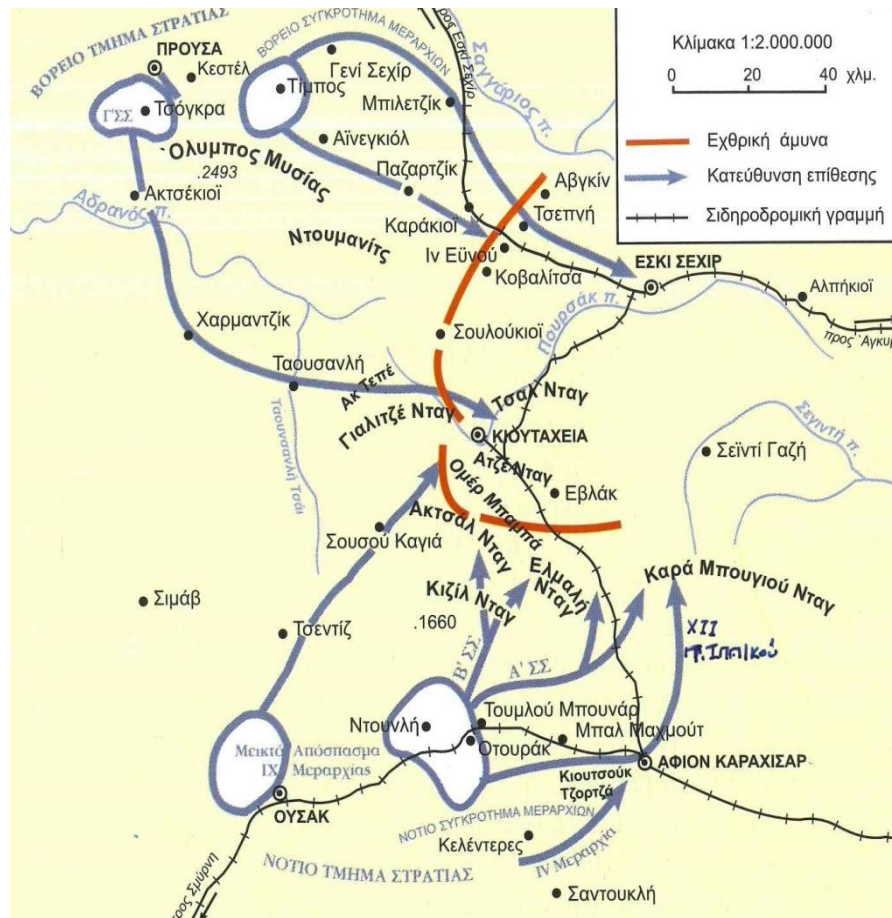
<https://www.kathimerini.gr/864048/article/politismos/vivlio/mikra-asia-ola-akomh-ereynwntai>, Κωστής Κώστας, «Μικρά Ασία, Όλα ακόμα ερευνώνται», Ηλεκτρονική έκδοση ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗΣ.

<https://www.lidoriki.com/2012/02/19191922.html> , *Πολεμικό ημερολόγιο 1919-1922 του Λιδωρικιώτη Δημήτρη Κρικέλα*.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Δεκανέας Τσίτσιος Ευάγγελος, κλάσεως 1913 β', 3/40 Σύνταγμα Ευζώνων,
Σεϊντή-Γαζή Μικράς Ασίας, Οκτώβριος 1921 - Φωτογραφία οικογενειακού αρχείου

Χάρτης 1. Σχέδιο επιχειρήσεων ΣΜΑ Ιουνίου-Ιουλίου 1921

Πηγή: ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Επίτομη Ιστορία της εκστρατείας στη Μικρά Ασία 1919-1922*, Αθήνα 2001.

2-

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΥΠΟΛΟΓΙΣΤΩΝ ΚΑΙ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ
ΛΟΓΙΣΤΗΡΙΟ

ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ	ΕΛΕΝΗ ΚΑΡΑΓΕΩΡΓΑΚΗ
ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟΥ	302/2/11
ΤΑΞΙΝΟΜΗΣΙΣ	160
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΠΕΔΙΟ	84

Εξαρμένης Εξίσωσης
 Βασική Εφαρμογή. Παράδειγμα 2.1

Директор Института палеонтологии и этнографии
наш глас. "Самарканд" 3 Января - 1921

[illegible]

Dianthus caryophyllus L. *div.*
D. thymifolius L.

10-7-21

ΓΕΣ/ΔΙΣ	IV A
ΤΜΗΜΑ	207/2/1
ΦΑΚΕΛΟΣ	196
ΤΑΞΙΝΟΜΗΣΙΣ	5111

Δ Ε Λ Τ Ι Ο Ν

ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗΣ ΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΣ 10ης ΙΟΥΛΙΟΥ

-:-:-:-:-

Αί ώς έλ της ταχύτητος της πορείας βαθμηδόν συγκεντρώνεται άναποραί των διοσθόρων στρατιωτικών μονάδων μας έπιβεβαιούν τό μέγεθος των άπαισιών του έχθρου κατά τάς δεκαημέρους άγónας από του άρχικοϋ Πετώπου μέχρι της καταλήψεως του Δορυλαίου καί κατά την άκατολικώς αύτου μάχην. Έκ των μέχρι τουδε πληροφοριών εξακριβοϋται ότι ο έχθρος άπίλεσε προβολά, φονεοθέντας αίχμαλώτους, καί λιποτάκτας άνω των τριών τετάρτων της δυνάμεως του.

Πλεΐστα των Ιεραρχιών του άπέμειναν μέ όλιγώτερον του ήμίσεως της πρό δεκαπενθημέρου δυνάμεως του. Έν τούτοις των διοσπαρμένων καί των άνακαλυπτομένων όπλων καί πυρομαχικών καθημερινώς αύξάνει. Η ΧΙΙη Ιεραρχία ηβξυοεν έντός τριημέρου την λαίαν αύτης είς έχθρικά πυροβόλα κατόθ εις 21 Βαρέα καί Μεδινά. Κατόπιν της καταλύσεως ολοκληρώου της γραμμής Ασιόν Καραχισάρ - Γιουταχειάς - Δορυλαίου - Επινετχίκ - καί της εξασφαλίσεως αύτου α' κεχωρημέναι, Βορξ καί Ποτ., όμάδες της ήμετέρας Στρατιάς άσφάλισαν άπετέλεσαν ένιαΐον μέτωπον έν άντιθέσει πρός τάς έχθρικάς δυνάμεις Άγκύρας καί Ίκονίου άν τό μέτωπον ήδη θεωρείται.

Άρχηγός Στρατιάς Η. Ασίας

Α. Μ α π ο ύ λ α ς .

ΔΔ

Φύλλον Άλευθέρου Τύπου
13ης Ί ο υ λ ί ο υ -

ΗΜΕΡΗΣΙΑ ΔΙΑΤΑΓΗ ΣΤΡΑΤΟΥ 14ης ΙΟΥΛΙΟΥ 1921

Ἡ XIII Μεραρχία διέτρεξε τὸ ἀπὸ Γ.ουκαρί Πουρσάκ μέχρι τῆς εἰσόδου τῆς στενωποῦ Λεϊντή Γαζί διάστημα (ἄνω τῶν 90 χιλιομέτρων) ἐντὸς δύο ἡμερῶν· ἐπέτεθ' ὁ δειλινὸν τῆς δευτέρας ἡμέρας κατὰ τοῦ κατέχοντος τὴν εἰσοδὸν τῆς στενωποῦ ταύτης ἔχθρου καὶ κατέλαβε ταύτην· ἀπέκρουσε τὴν ἐπομένην τὴν κατ' αὐτῆς αἰφνηδιαστικὴν ἐπίθεσιν τοῦ ἔχθρου ἀνέλαβε τὴν ἀντεπίθεσιν ἀνέτρεψε καὶ κατεδίωξεν αὐτὸν τὴν ἡμέραν ταύτην ἐξηκολούθησε τὴν καταδίωξιν αὐτοῦ πρὸς τὰς γραμμὰς ὑποχωρήσας του καὶ τὰς ἐπομένας ῥῆ ἐπitrέψας πλέον αὐτῷ ν' ἀνασυνταχθῇ, ἀλλ' ὑπεχρέωσεν αὐτὸν εἰς τελικὴν καὶ τελείαν ὑποχώρησιν.·

Ἐπὶ τούτοις ποιοῦμαι εὐφημὸν μνείαν τῆς Μεραρχίας ταύτης ἐν συνόλῳ ὡς καὶ τῆς παρ' αὐτῇ ἀπεσπασμένης Α. Μοίρας τοῦ Β. Σ. Π. Πυρ/κοῦ, ὑποκλίνονται πρὸ τῶν τετιμημένων τραυματιῶν των καὶ ἀποτίω φὸρον εὐγνωμοσύνης εἰς τὴν μνήμην των ἐνδόξων νεκρῶν των.·

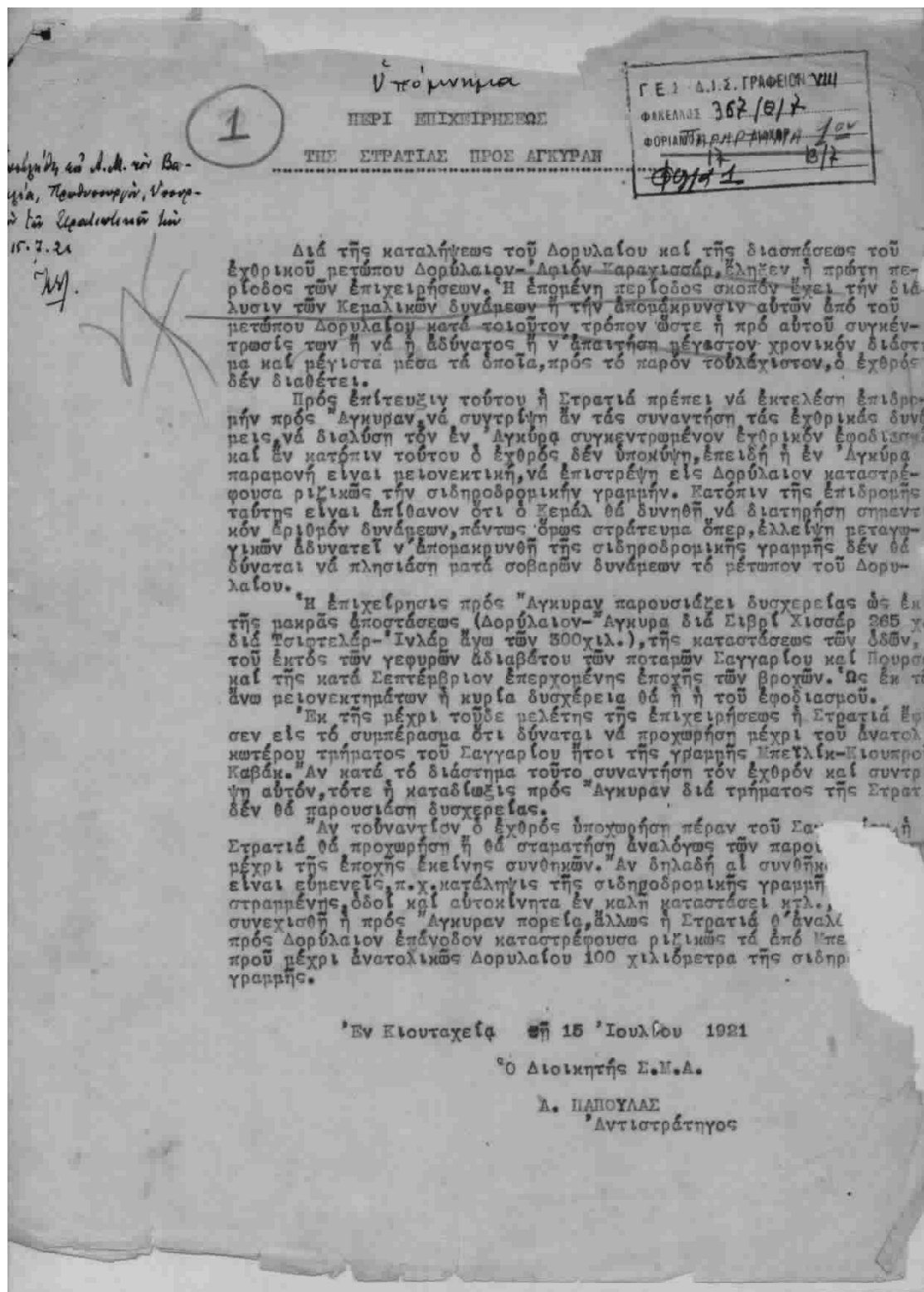
Υ. Μεραρχία: ἀναφέρομαι εἰς τὴν ἀπὸ *Στρατ. Γ. Γ.* ἡμερησίαν Διαταγὴν πρὸ τῆς ἐν αὐτῇ περὶ τῆς Μεραρχίας ἀναφερόμενα ἀφορῶσι καὶ τὴν ὁλότητα τῆς παρ' αὐτῇ Β. Μοίρας τοῦ Β. Σ. Π. Πυρ/κοῦ.·

Ἐπὶ τούτοις ὑποκλίνονται πρὸ τῶν τετιμημένων τραυματιῶν των καὶ ἀποτίω φὸρον εὐγνωμοσύνης εἰς τὴν μνήμην των ἐνδόξων νεκρῶν των.·

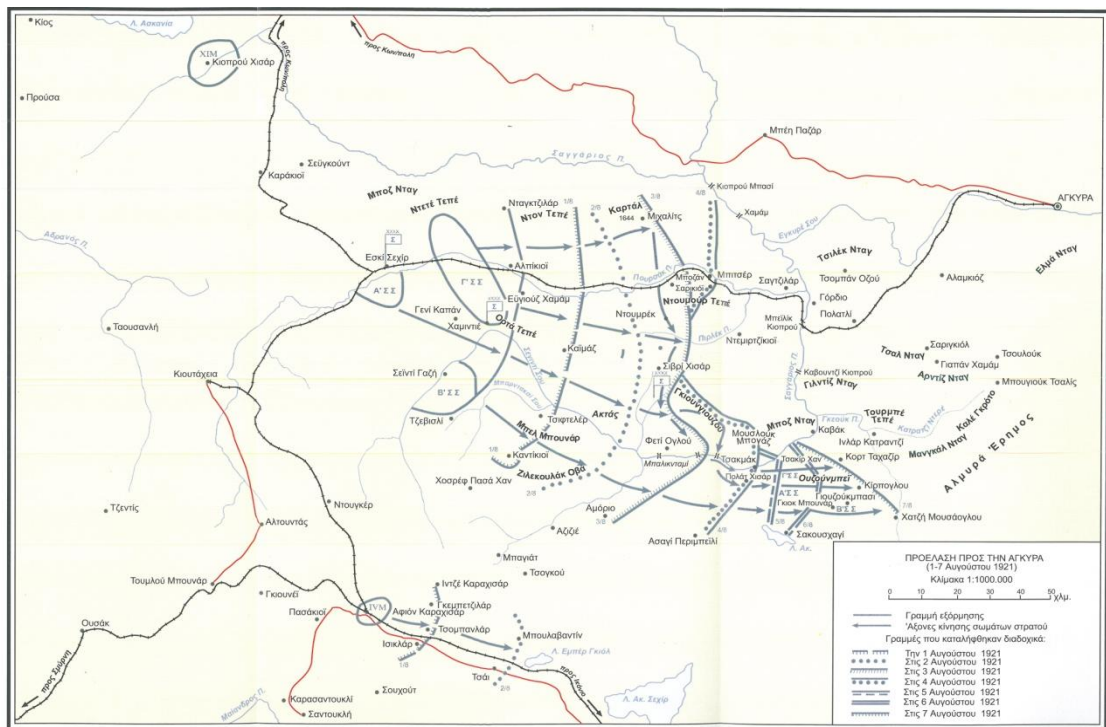
Διοικητὴς Β. Σ. Στρατοῦ
ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ
Υποστράτηγος

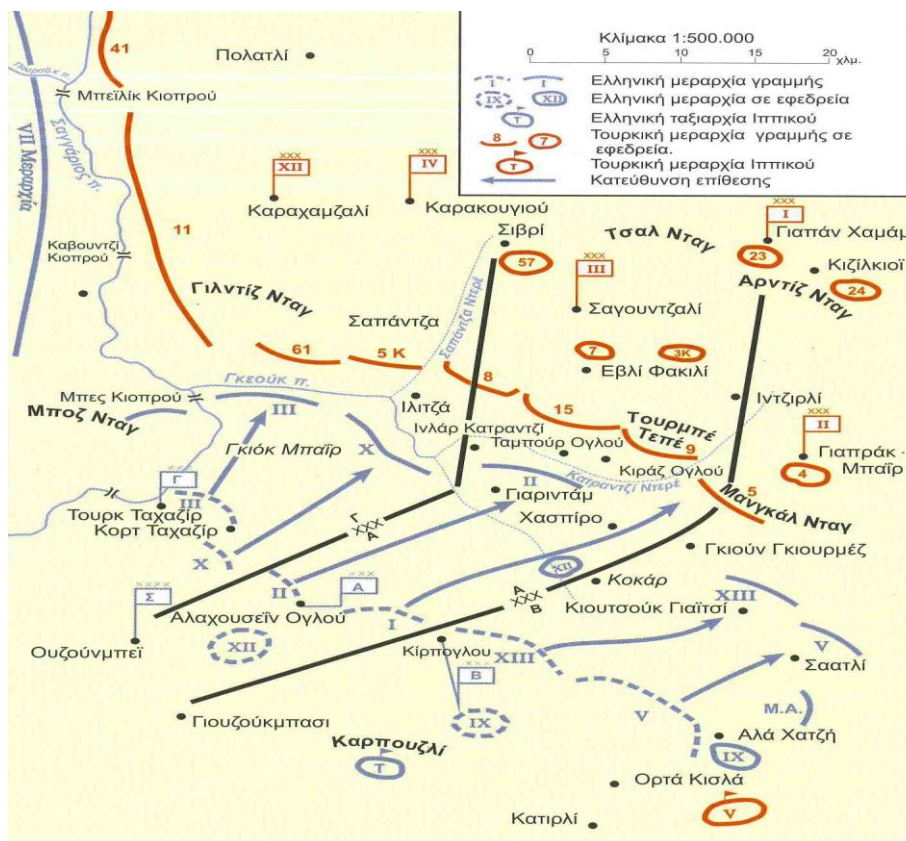
Γ Ε Σ Δ.Ι.Σ. ΓΡΑΦΕΙΟΝ	1111
ΦΑΚΕΛΛΟΣ	399 ΣΤ/2
ΦΟΡΙΑΜΟΣ	17 ΔΙΑΧΩΡ 5/11

Αρχεῖο ΓΕΣ/ΔΙΣ 1914-1922, Φ.367/Θ/7, Υπόμνημα περί ἐπιχειρήσεως Σ.Μ.Α. πρὸς Ἀγκυρα, Κιουτάχεια 15 Ἰουλίου 1921.

Χάρτης 2 Προέλαση ΣΜΑ προς Άγκυρα

Χάρτης 3 Έναρξη μαχών Σαγγαρίου 11 Αυγούστου 1921

Πηγή: ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Επίτομη Ιστορία της εκστρατείας στη Μικρά Ασία 1919-1922*, Αθήνα 2001

ЦЕРЛАДНУ (2)

18 GRAFEION

Συστημμένα

Διχτίον Ξφ. καταστάσης
22-8-21

~~Amper-dyng~~

Μισροί ἀγῆρας εἰς τὸ ἀρι-
στον ἡμῶν εἰδα καὶ ἀγαθῶν
εὐποροῦσιν οὖν οὐδὲν μισθ-
οῦται. stop.
ἔτι τὸ καὶ οὐκ ἐστὶν οὐκ οὐκ
καὶ οὐκ. —

Лисаурия 23 - 8-21'

Lex. in ENA. -

Assault

[illegible]

Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΟΞΥΣ ΤΗΣ ΓΑΛΛΙΑΣ

Ἡ δὲ φωνὴ τοῦτο εἰπέναι ὁμοιωμένη
ἦν. Ἀλλὰ καὶ τὰς ὅλῃς τῆς λαμπροῦς
τοῦτο εἰπέναι ὁμοιωμένη ἦν.

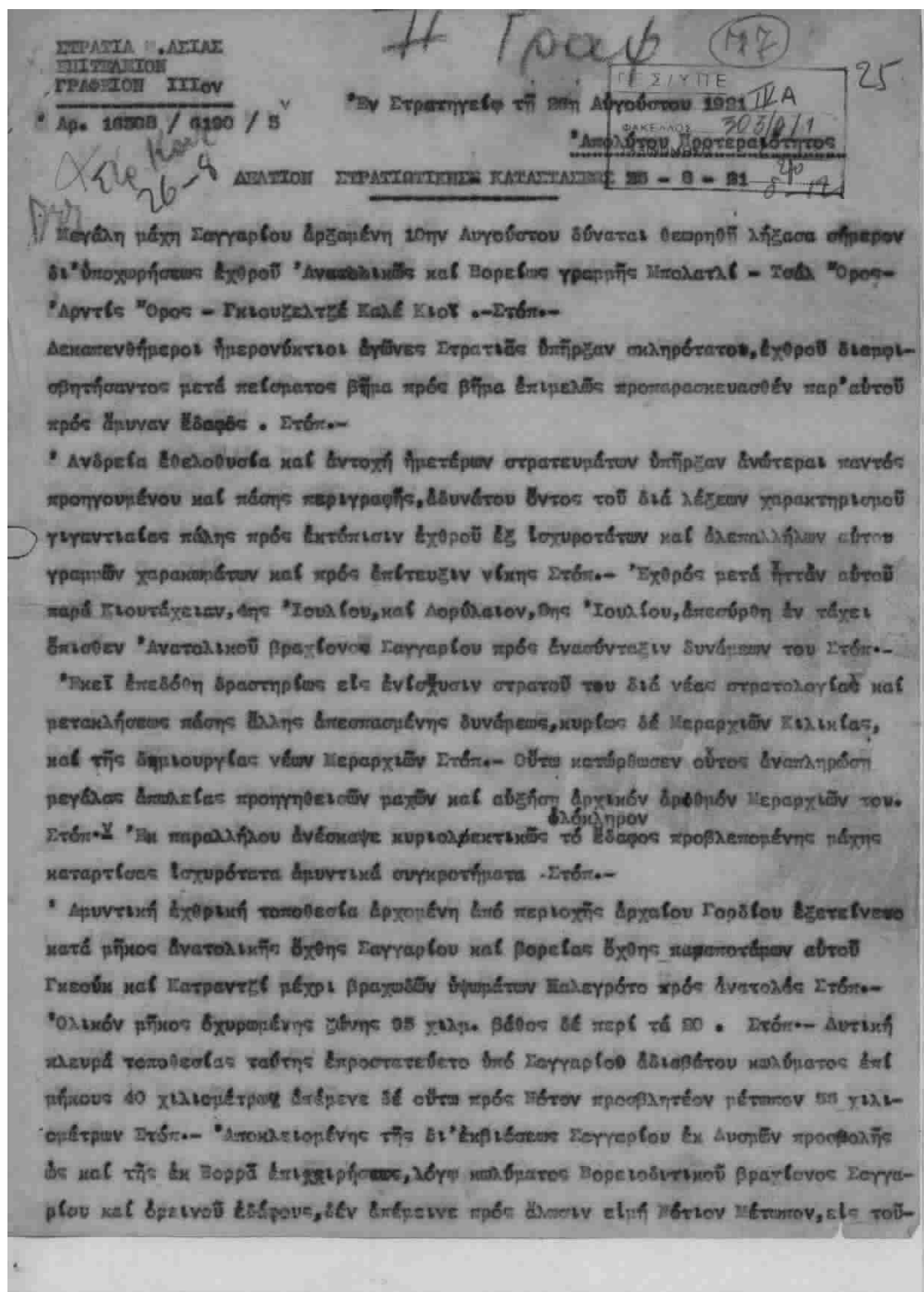
[illegible][illegible]

καταδίδωσιν ἰδὲ συγγένει τῇ. Ἀπὸ τῶν καὶ
ὁ προσώπτης τῶν θεῶν τοῦ Ἀριστοῦ Τάληα.

ὡς ἑαυτὸν ἐκβύλλας τὴν ἐκκέντησιν καὶ

Αλμίες: Βράζει δίδει μεθυστόν Πόρτο
 τὸ θύαρρον Κυδλίας τῆς ὑμετέρας

214

Αρχεῖο ΓΕΣ/ΔΙΣ 1914-1922, Φ. 303/Α/1, Δελτίο Στρατιωτικῆς Καταστάσεως ΣΜΑ 25^{ης} Αυγούστου 1921, σελίδα 1^η.

ΕΠΙΤΕΛΕΙΟΝ
ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΙΙΙΙΟΥ

Αριθ. 6453 / 3

Εν Στρατηγείῳ τῷ 2 Σεπτεμβρίου 1921

Κρυπτογραφικῶς

Αποστέλλεται Προτεραιότητος

Α.Μ.ΒΑΣΙΛΕΑ
ΥΠΟΥΡΓΟΝ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΩΝ
ΠΡΩΘΥΠΟΥΡΓΟΝ

Προβέβησαν

Ἀθήνας

Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ. ΓΡΑΦΕΙΟΝ VIII
ΦΑΚΕΛΛΟΣ 367/Η 13
ΦΟΡΙΑΜΟΣ 17 ΔΙΑΧΩΡ. 27
Φ. 7

Μεραρχίαι μας διαβῆσαι Δ.Σαγγαρίου κατελάβον ὀρισθέντας τομεῖς Στόπ
Διάβηθαι Σαγγαρίου ἐγένετο ἐξέχως ἐπιτυχῶς δι' 6 γεφυρῶν ἐν πλήρει τάξει
καὶ ἄνευ ἐγκαταλείψεως ὀλικοῦ Στόπ. Εἰς τμήμα ἀριστεροῦ μας ἔνθα ἐπαφῇ
μετὰ ἐχθροῦ ἦτο λίαν στενὴ ἐχθρὸς ἀπεμακρύνθη ἀπὸ τῆς ἡμέρας διὰ
ζωηρᾶς ἐπιθέσεως Στόπ.-

Ἐχθρὸς δὲν ἐτόλμησε παρενοχλήσει διάβασιν καθ' ἑκὴν τὴν πρώτην καὶ
δευτέραν Σεπτεμβρίου ἀραιὸν πρὸ πυροβολικοῦ ἐπὶ τοῦ Μετώπου Στόπ.- Ἐχθρι-
κὴ δύναμις 1000 πεζῶν καὶ 800 ἰππέων μετὰ 2 πυροβόλων προσερχομένη πιθαν-
ῶς ἐκ περιοχῆς Ἀκ. Ἐσχῆρ Ν.Α. Ἀριὸν Καραχισσάρ διαβῆσαι Σαγγαρίου Δ.
γεφύρας Φεθιδόλου κατέλαβε Σιβρί Χισσάρ Στόπ.- Ὀλιγόριθμοι ἡμέτεροι
ὀπηρεῖται Μετόπισθεν εὐρισκόμεναι ἐκεῖ ὀπενώρησαν πρὸς Βορρᾶν Στόπ.-
Ταξιαρχία Ἰππικοῦ μετὰ τῆς Μεραρχίας διετάχθησαν καταδιώξασιν ἐχ-
θρικήν ταύτην δύναμιν Στόπ.-

Βραδύτης ὀπενώρησε Δελτίων ἔνθα ἐλλείψεως συγκοινωνιῶν Στόπ.-

Ἐταθμός Διοικήσεως ἀπὸ 2ας Σεπτεμβρίου σιδηροδρομικὸς Ἐταθμός Σαρί Κιοι

Ο
ΑΡΧΗΓΟΣ ΤΗΣ ΕΠΙΤΕΛΕΙΑΣ
ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΠΑΠΟΥΛΑΣ

Διὰ τὴν ἀκρίβειαν
τὸ ΙΙΙΙον Γραφεῖον

ΚΒ
Σ. Μπαρμπακάνης
22/9/21

Αρχεῖο ΓΕΣ/ΔΙΣ 1914-1922, Φ. 367/Β/1, Τηλεγράφημα ΣΜΑ πρὸς Βασιλέα,
Υπουργὸ Στρατιωτικῶν καὶ Πρωθυπουργὸ, 2 Σεπτεμβρίου 1921.

Φ. 303/Β/1

ΠΕΡΙΛΗΨΙΣ

ΣΤΡΑΤΙΑ Μ. ΑΣΙΑΣ

ΓΡΑΦΕΙΟΝ III

ΤΜΗΜΑ

6

Α.Ο.Υ. ΓΕΣ ΥΠΕ

Α.Ο.Υ. ΤΜΗΜΑ

Α.Ο.Υ. ΠΡΩΤΟΚΟΛΛΟΣ

ΣΥΝΤΗΜΕΝΟΝ

20 5/12/11

20

0/12

Διευθυντής

Επαρτηνική Φυλακή

8 Σεπτεμβρίου 1921

Λεωκεία ήρθε ειμαρτολα -
μνη in ελπίδα θάνατος αὐτῆς
πρὶν τὰ 50 χιλιόμετρα ἀπὸ τῆς
Βαγινίας

Λεωκεία 9. 7. 21

Δοκ. τῆς Ε.Μ.Α.

7/11

Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ 1914-1922, Φ. 303/Β/1, Δελτίο Στρατιωτικής Καταστάσεως ΣΜΑ
8^{ης} Σεπτεμβρίου 1921.

κῶς ἐναντίον σπείρου τινός τοῦ μετώπου πρὸς διάσπασιν ἡμῶν.

Ἡ χειμερινή περίοδος εἰς τὴν περιοχὴν ταύτην ἤρξατο καὶ κατὰ τὴν γνώμην τῆς Στρατιᾶς ὁ Στρατός μετὰ δυσφορίας θὰ ὑπομείνῃ τὴν χειμερινὴν παραμονὴν ὑπὸ τὸ δριμύ τοῦτο κλίμα καὶ ὑπὸ τὰς διαρκεῖς ἐπιθέσεις τῶν ἐχθρικών τμημάτων Ἰππικοῦ.

Ὁ Στρατός ἡμῶν κατόπιν ἐννεαστοῦς πολέμου ἔχει ὑποστῆ σοβαρὴν μείωσιν κυρίως ἀπὸ ἀπώλειας σταλεχῶν καὶ δὴ τῶν καλλιτέρων ἐξ οὗ ἡ συνοχή ἐν τῇ διοικήσει ἔχει μειωθῆ. Κατὰ τὰς δύο τελευταίας ἐπιχειρήσεις ὁ Στρατός ἐν τῷ συνόλῳ ὑπῆρξεν ἐξιοραθῆστος. Ἀλλ' ἡ ἐντίληψις τῆς Στρατιᾶς εἶναι ὅτι δὲν θὰ ἦ φρόνιμον νὰ ζητηθῇ τι πλέον παρ' αὐτοῦ.

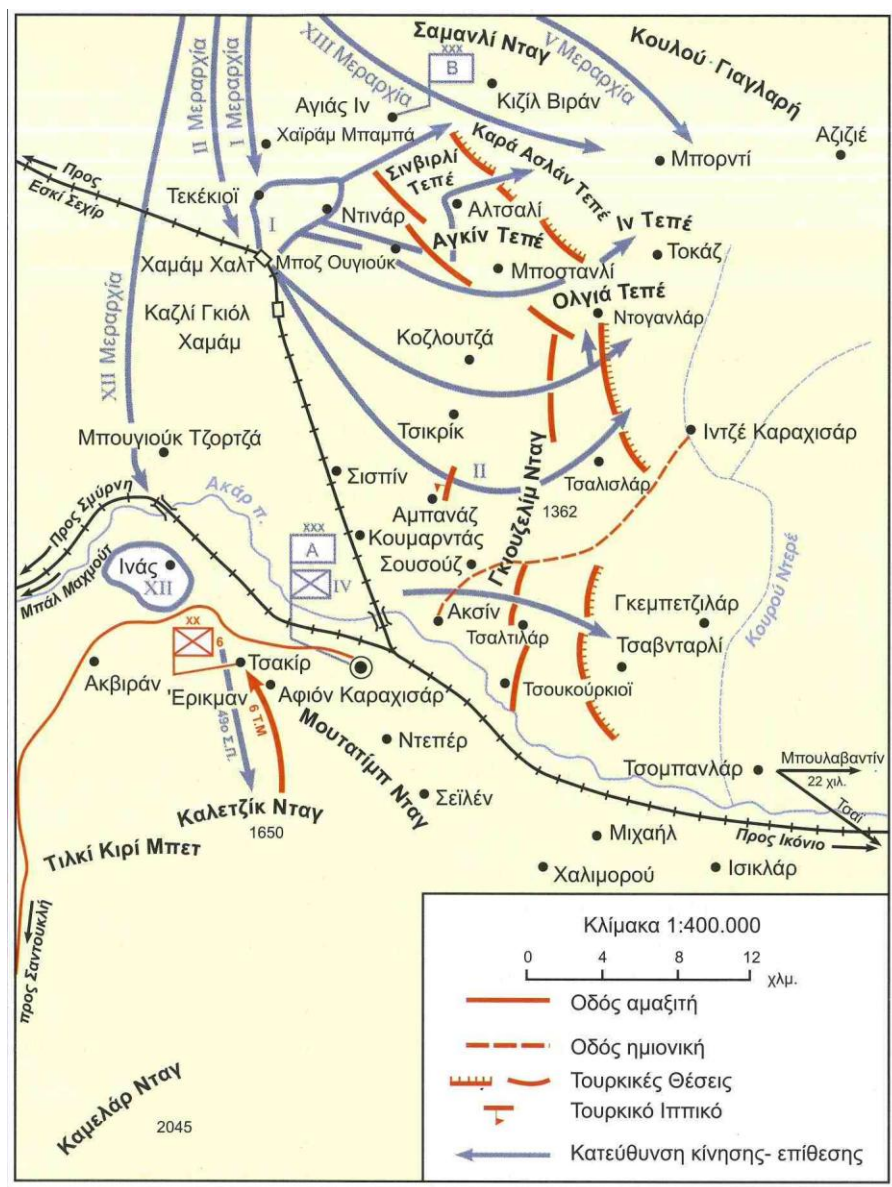
Διὰ τοὺς λόγους τούτους φρονῶ ὅτι ἐπιβάλλεται ἡ τεχνολογία ^{αὐτῆς} περαιώσις τῆς Μικρασιατικῆς ἐκστρατείας.

Δορύλαιον τῇ 8ῃ Σεπτεμβρίου 1921

Ὁ

Ἀρχηγός Στρατιᾶς Μικρᾶς Ἀσίας

(ἴσως) Α. Πασούκας
B. article

Χάρτης 4. Η μάχη του Αφίον Καραχισάρ (17-25 Σεπτεμβρίου 1921)

Πηγή: ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Επίτομη Ιστορία της εκστρατείας στη Μικρά Ασία 1919-1922*, Αθήνα 2001.

ΣΤΡΑΤΙΑ Μ. ΑΣΙΑΣ

дизайна интерьера.

ΓΡΑΦΕΙΟΝ

1996

~~Αίτηση/γγέλιο Εξουσιοδότησης Ταξιδιού~~

‘Αριθ. Πρω

'Αρσ. συστ.

Συντηρημένοι

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΥΠΟΛΟΓΙΣΤΩΝ ΚΑΙ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ
ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΣΧΟΛΙΚΗΣ ΔΡΑΣΗΣ
ΕΚΔΟΣΗ 2010

Ergebenstening Kato Nidong

20 September 1892

Her Ennes Dargis. en' apu.

co's has again' wipos' wifmuv
inabpnter.

McEwen H 9/10

Ἐξ ὁμοίας συνήγουν τινες καὶ περὶ
 Περικλέους καὶ δύο ἀνδρῶν περὶ
 καὶ δύο ἀνδρῶν περὶ τῶν συνήγων
 περὶ τῶν συνήγων ἐστὶν ὁμοίως
 περὶ τῶν συνήγων ἐστὶν ὁμοίως
 περὶ τῶν συνήγων ἐστὶν ὁμοίως
 περὶ τῶν συνήγων ἐστὶν ὁμοίως

Ujuziwa kwamba kuna
sababu ~~zote~~ zote wote wakuliki-
wa hizi ~~zote~~ wote wote wote
za kuti pengine hizi
kote.

Hierdurch kundzugeben, dass die

Sept 21. 9. 21

Maximilien

天

Κατάστασις

Εμφαίνουσα τὰς ἀπώλειαις τῆς Στρατιᾶς κατὰ τὰς
ἐπιχειρήσεις ἀπὸ Ἑσπῆ-Λεχην πρὸς Σαγγάριον ἀπὸ
τῆς 1ης Αυγούστου μέχρι τέλους Σεπτεμβρίου 1921.

Μοῦν.	νεκροὶ		τραυματικοὶ		ἐξαφανισθ.		Σύνολον.	
	ἀξ.	ὁπλίτ.	ἀξ.	ὁπλίτ.	ἀξ.	ὁπλίτ.	ἀξ.	ὁπλίτ.
Α' Λογιστ. Στρατοῦ (1ῃ Μερ.)	1	10	1	23	18	1	31	34
Β' " " " "	1	8	1	12	6	3	26	20
Γ' " " " "	1	16	7	65	8	3	79	79
Ι Μεραρχία	32	338	94	2127	76	118	254	2541
(Αφίον Σονίου)	4	56	12	244	5	16	305	305
ΙΙ " " " "	28	511	108	2571	35	136	3117	3117
ΙΙΙ " " " "	27	355	44	1766	71	71	2101	2101
ΙV " " " "	1	18	15	201	14	14	379	379
Υ " " " "	18	153	38	1105	26	54	1284	1284
Φ " " " "	20	337	76	1498	27	97	1862	1862
Χ " " " "	20	295	49	1385	13	69	1805	1805
Ψ " " " "	29	346	89	2081	118	118	1427	1427
Ω " " " "	5	48	17	348	22	22	398	398
ΧΙ " " " "	28	353	53	1464	74	81	1776	1776
ΧΙΙ " " " "	11	410	73	2068	5	84	2483	2483
ΧΙΙΙ " " " "	3	25	1	92	8	4	135	135
Ανεξάρτητος Μεραρχία								
Ταξιαρχία Ιππικού				8			8	8
Γεν. Κέντρ. Εφοδ. Δορυλαίου					19		19	19
Λοιπαὶ Μονάδες	2	26	9	41	21	11	38	38
Σύνολον	218	3170	687	17137	1	553	2006	20060

Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ. ΓΡΑΦΕΙΟΝ VIII
ΦΑΚΕΛΟΣ 369/2/4
ΦΟΡΙΑΣ 17 ΔΙΑΧΩΡ. 8/9
Φ. 1

Σημείωσις: - τῶν ἐν τραυματικῶν μέχρι τοῦδε ἐξηκριβώθη ὅτι ἀπεβίωσαν:
ἀξιωματικοί.....36
ὁπλίται.....587

Αρχεῖο ΔΙΣ/ΓΕΣ 1914-1922, Φ. 369/Z/4, Κατάστασις Υγειονομικῆς Υπηρεσίας τῆς ΣΜΑ, ἀνεῦ ἡμερομηνίας, με τὶς ἀπώλειαις ἀπὸ 1 Αυγούστου ἕως τέλη Σεπτεμβρίου 1921 (μάχαι Σαγγαρίου καὶ Αφίον Καραχισάρ).